ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

ТДУ: 342(575.3)
ТКБ: 67. 99(2) 01 (тоҷик)
С-87

Бо ҳуқуқи дастнавис

СУЛАЙМОНЗОДА МАНУЧЕҲР СУБҲОНАЛӢ

ВАЗЪИ ҲУҚУҚӢ-КОНСТИТУТСИОНИИ САРВАРИ ДАВЛАТ ДАР КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ: ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ-ҲУҚУҚӢ

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ
аз рӯйи ихтисоси 12.00.02. – Ҳуқуқи конститутсионӣ, ҳуқуқи мурофиаи судии конститутсионӣ, танзими ҳуқуқии ҳокимияти маҳаллӣ

МУШОВИРИ ИЛМӢ:
Диноршоҳ Азиз Мусо
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, муовини аввал, муовини директори иҷроия оид
ба илм, инноватсия ва робитаҳои байналмилалии филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИҶА

НОМГӮИ ИХТИСОРАҲО, АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ.....3
МУҚАДДИМА…….....….....4-28
БОБИ 1. ЗАМИНАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ПАЙДОИШ ВА ИНКИШОФИ НИҲОДИ САРВАРИ ДАВЛАТ.....29-127
1.1. Мафҳуми ниҳоди сарвари давлат ва навъҳои он.....29-50
1.2. Ниҳоди сарвари давлат: таҳаввули ҳуқуқии он дар низоми давлатдории хориҷӣ.....50-71
1.3. Таҳаввулоти ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ.....71-94
1.4. Тамоюлҳои муосири инкишофи ниҳоди сарвари давлат дар давлатҳои Осиёи Марказӣ.....94-127
БОБИ 2. ХУСУСИЯТИ УМУМИИ ВАЗЪИ ҲУҚУҚӢ-КОНСТИТУТСИОНИИ САРВАРИ ДАВЛАТ…….....……128-172
2.1. Мафҳум ва унсурҳои вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат…….....……128-143
2.2. Сарвари давлат дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ …….....…144-172
БОБИ 3. ТАРТИБИ БАРГУЗОРИИ ИНТИХОБОТИ САРВАРИ ДАВЛАТ ДАР КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ…….....……173-229
3.1. Асосҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии ташкил ва баргузории интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ…….....…173-187
3.2. Мақоми номзадҳо ба мансаби сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ…….....……188-207
3.3. Тартиби ташкил ва баргузории интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ…….....207-229
БОБИ 4. МАФҲУМ ВА ХУСУСИЯТҲОИ МУҚОИСАВӢ-ҲУҚУҚИИ ФУНКСИЯ ВА ВАКОЛАТИ САРВАРИ ДАВЛАТ ДАР ДАВЛАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ…….....……230-267
4.1. Функсияҳои сарвари давлат дар давлатҳои Осиёи Марказӣ….....230-252
4.2. Мафҳум ва таснифи ваколати сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ…….....…..…252-267
БОБИ 5. ТАБИАТИ ҲУҚУҚӢ-КОНСТИТУТСИОНӢ ВА МАҚОМИ САНАДҲОИ САРВАРИ ДАВЛАТ ДАР НИЗОМИ ҚОНУНГУЗОРИИ КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ…….....…268-303
5.1. Мафҳум ва намудҳои санадҳои сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ…….268-284
5.2. Иштироки сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ дар раванди қонунгузорӣ…….....……284-303
ХУЛОСАҲО…….....……304-331
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ.....332-334
РӮЙХАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО)…….....……335-377
ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ…….....……378-384

НОМГӮЙИ ИХТИСОРАҲО ВА (Ё) АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

АМА – Аморати Мутаҳидаи Араб;

ВМКБ – Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон;

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил;

ИМА – Иёлоти Мутаҳидаи Амрико;

ИҶШС – Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ;

КМ ҲК ҶССФР - Кумитаи марказии Ҳизби коммунистии Ҷумҳурии Советии Сотсиалистии Федеративии Россия;

КМ ҲКИШ – Кумитаи марказии Ҳизби коммунистии Иттиҳоди Шуравӣ;

ҶССФР – Ҷумҳурии Советии Сотсиалистии Федеративии Россия;

ҶХШБ – Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро;

САҲА – Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо;

СҲШ – Созмони ҳамкории Шанхай;

ФР – Федератсияи Россия**;**

ҶМШСТ – Ҷумҳурии Мухтории Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон;

ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон;

ҶШСТ – Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон;

ВАО – Воситаҳои ахбори омма.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Аҳаммияти таҳқиқи вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бо маҷмуи омилҳое муайян мегардад, ки бо хусусиятҳои махсуси сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳуқуқии минтақа иртибот доранд. Осиёи Марказӣ кишварҳои Тоҷикистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Туркманистон ва Узбекистонро дар бар гирифта, минтақаи махсуси геополитикӣ ва фарҳангӣ-иҷтимоӣ мебошад, ки бо анъанаҳои таърихӣ-фарҳангӣ ва гузаштаи умумии қадима ва замони шуравӣ тавъам мебошанд. Дар баробари ин, гуногунии назаррас дар самтҳои ташаккул ва фаъолияти низоми идоракунии давлатӣ ба назар мерасанд.

Аз як тараф, кишварҳои минтақа дорои хусусиятҳои умумӣ мебошанд, ки аз замони қабл аз шуравӣ ва даврони шуравӣ боқӣ мондаанд, аз ҷумла истифодаи мутамарказии идоракунӣ ва таъсири назарраси давлат ба соҳаҳои муҳимтарини ҳаёти иҷтимоӣ. Аз тарафи дигар, ҳар як давлат роҳи рушди низоми сиёсии худро интихоб кардааст, ки ба ташаккулёбии навъҳои гуногуни ҳамкории шохаҳои ҳокимият ва муайян намудани нақши сарвари давлат дар идоракунӣ оварда расонидааст. Дар маҷмуъ, ин гуногунӣ минтақаи Осиёи Марказиро ҳамчун як объекти ҷолиби таҳлили қиёсии ҳуқуқӣ оварда расонидааст.

Бояд қайд кард, ки ба даст овардани истиқлоли давлатӣ аз ҷониби ҷумҳуриҳои собиқи Иттиҳоди Шуравӣ, аз ҷумла кишварҳои Осиёи Марказӣ, шароити буҳрони амиқи иқтисодӣ ба вуқуъ пайваст, ки ин дар навбати худ бо фурӯпошии идеологияи давлатӣ, азбайнравии низоми сиёсии якҳизбӣ ва авҷ гирифтани низоъҳои дохилӣ оварда расонид. Ин давра бо тақвияти назарраси нуфузи сиёсие, ки кишварҳои ғарбӣ дар ин минтақа пайдо карданд, хос буд. Таҷрибаи сиёсӣ ва конститутсионии кишварҳои ғарбӣ ҳамчун намунае қабул шуд, ки барои истифодаи он дар минтақа омили асосӣ маҳсуб меёфт.

Дар чунин шароити мураккаб ва ноустувор, тааҷҷубовар нест, ки дар ҳамаи давлатҳои Осиёи Марказӣ ғояҳо, принсипҳо ва консепсияҳо, ки аз низомҳои демократии ғарбӣ гирифта шудаанд, босуръат паҳн шуданд. Яке аз хусусиятҳои калидии ин таъсир қабули он принсипҳое буд, ки қаблан ба сабабҳои идеологӣ

рад шуда буданд, аз ҷумла консепсияи тақзияи ҳокимияти давлатӣ. Ин принсип, ки таҳкурсии демократияҳои ғарбиро ташкил медиҳад ва ҷудоии возеҳи салоҳиятро миёни шохаҳои гуногуни ҳокимият пешбинӣ мекунад, барои низоми мутамаркази шуравӣ бегона буд.

Шароитҳои зикршуда боис гардиданд, ки таҳаввулоти пасошуравӣ дар Осиёи Марказӣ бо ҷустуҷӯи роҳҳои нави идоракунии давлатӣ пайдо гардид, ки дар он ҷой додани мақоми сарвари давлат ба унсури марказии низоми сиёсӣ табдил ёфт. Ба ибораи дигар, дар солҳои аввали истиқлоли давлатӣ андешаи таъсиси сарвари ягонаи давлат – Президент аҳаммияти муҳим пайдо намуд. Ин мансаб, ки ба таври фаъол аз амалияи сиёсии ғарбӣ гирифта шудааст, ҳамчун унсури зарурии идоракунии самаранок ва устувории ҳокимияти давлатӣ дар шароити гузариши давра шинохта шуд. Таъсиси ниҳоди президентӣ нишони дур шудан аз назари дастаҷамъонаи идоракунӣ, ки барои низоми шуравӣ хос буд, гузариш ба модели шаклгирифта ва мутамаркази роҳбарӣ асос ёфта, тавонист устуворӣ ва пайвастагии лозимро дар идоракунии давлатҳои нави мустақил таъмин намояд. Чунон ки таҳлили амалияи минбаъдаи фаъолияти ин ниҳод дар як қатор кишварҳои минтақа нишон медиҳад, он воқеан ҳамчун кафили устуворӣ ва самти стратегии рушди кишварҳо баромад мекунад, ки зарурати омӯзиши амиқи вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлатро дар ҷанбаи сохтмони давлатии муосир ва мутобиқсозии он бо аҳаммияти имрӯза таъкид мегардад.

Дар натиҷа, кишварҳои минтақа фаъолона унсурҳои таҷрибаи ғарбиро ба низомҳои конститутсионии худ ворид намудаанд, то ба воқеиятҳои нави сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мутобиқ гарданд ва имкони суръат бахшидани раванди демократия ва эъмори давлатро пайдо намояд.

Дар доираи таҳқиқоти гузаронидашуда, нуқтаҳои калидӣ барои гузаронидани таҳлили муқоисавии фаъолияти ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ муайян карда шуданд.

Аввалан, ин низомҳои сиёсӣ дар марҳилаи гузариш ва хусусиятҳои рушди онҳо мебошанд. Кишварҳои Осиёи Марказӣ аз марҳилаҳои таҳаввулоти амиқ, аз

соли 1991 ва пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ гузаштаанд. Ин давраи гузариш бо ташаккули низомҳои нави сиёсӣ ҳамроҳ буда, дар онҳо ниҳоди президентӣ нақши асосиро ишғол кардааст. Омӯзиши вазъи ҳуқуқии Президент имконияти фаҳмиши моделҳои ҳокимияти президентӣ ва мутобиқшавӣ ба шароитҳои нодири ҳар як кишвари минтақа боис мегардад.

Дуюм, таъсири президентсиализм ба субот ва рушд. Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ нақши Президент одатан аз доираи анъанавии ҳокимияти иҷроия берун меравад. Президент аксар вақт ҳамчун кафили субот, ҳамгироии ҷамъият ва субъекти асосии қабули қарорҳои стратегӣ амал мекунад. Таҳлили вазъи ҳуқуқии ин ниҳод имкон медиҳад, ки таъсири онро ба суботи сиёсӣ, рушди падидаҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва риояи меъёрҳои демократӣ арзёбӣ намоем.

Сеюм, гуногуншаклии навъҳои ҳокимияти президентӣ. Дар таҳқиқоти мазкур кӯшиш карда шудааст, ки навъҳои муосири ҳокимияти президентӣ дар кишварҳои минтақа ва хусусиятҳои якҷоя фарқкунанда муайян шаванд. Таҳлили муқоисавии ин моделҳо ба фаҳмиши ҷиҳатҳои мусбат ва манфии равишҳои гуногуни идораи давлат мусоидат мекунад.

Чорум, хатарҳои байналмилалӣ ва минтақавии мавҷуда. Ҷаҳонишавӣ, рақобати афзояндаи геополитикӣ ва таҳдидҳои фаромиллӣ, ба монанди экстремизм, терроризм, аз даст додани худшиносӣ ва танаввуи таърихӣ, мушкилоти экологӣ (аз ҷумла мушкилоти баҳри Арал, обшавии пиряхҳо) ва ғайра, вазифаҳои навро пеши роҳбарони кишварҳои Осиёи Марказӣ мегузоранд. Нақши Президент дар ташкили сиёсати хориҷӣ, таҳкими мудофиавӣ ва устувории иқтисодии минтақа хеле муҳим мегардад.

Панҷум, дар кишварҳои минтақа, ниҳоди сарвари давлат дар тамоми марҳилаи истиқлоли давлатҳо дар раванди тамоюл ва таҳаввулот қарор дошт, ки дар баъзе кишварҳо ислоҳоти ҳуқуқӣ-конститутсиониро ба вуҷуд овардаанд. Дар солҳои охир бисёр кишварҳои минтақа ислоҳоти конститутсионӣ мегузаронанд, ки ба тағйири сохтори ҳокимияти давлатӣ ва тақсимоти ваколатҳо равона шудааст. Ин раванд саволҳоро дар бораи нақши Президент дар ин тағйирот, аз

ҷумла саволҳо дар бораи ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон, шаффофияти ҳокимият ва дигар ҷанбаҳои фаъолиятҳои ин ниҳод пеш меорад.

Шашум, бо дарназардошти гуногунҷанбагии мавзуи таҳқиқот, аз рӯйи таъйиноти амалии худ, омӯзиши масоили муносибати Президент бо шохаҳои ҳокимияти давлатӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, тартиби таъйин ва баргузории интихоботи Президент, муқаррар намудани доира ва мазмуни ваколатҳои қонунгузории Президент, муносибати онҳо бо дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва фаъолияти меъёрэҷодкунии Президент ба мадди аввал гузошта мешавад. Дар аҳаммияти амалӣ омӯзиши масъалаҳои муносибати Президент бо Ҳукумат, иштирок дар раванди ҳуқуқэҷодкунӣ, таносуби салоҳияти Президент ва Ҳукумат ҳамчун мақоми ҳокимияти иҷроия ва як қатор масъалаҳои дигар махсусан муҳим аст.

Бо ин васила, таҳқиқи вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ имкон медиҳад, ки ҳам хусусиятҳои умумӣ ва ҳам вижагии моделҳои миллии идоракунӣ ошкор карда шаванд, ба онҳо аз нигоҳи мутобиқати ин навъҳо бо принсипҳои давлати ҳуқуқбунёд ва меъёрҳои демократӣ баҳо дода шавад, инчунин роҳҳои такмили танзими ҳуқуқии ин ниҳод низ пешниҳод гарданд. Ба ибораи дигар, таҳқиқи вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ имкони фаҳмиши амиқтари механизмҳои фаъолияти ҳокимият дар минтақа, арзёбии мутобиқаташон бо принсипҳои давлати ҳуқуқбунёд ва таҳияи тавсияҳо барои муътадилии навъҳои идоракуниро фароҳам меорад. Ин мавзуъ на танҳо барои ҳуқуқшиносии минтақавӣ, балки барои ҳуқуқшиносии ҷаҳонӣ низ муҳим аст, зеро он ба рушди назарияи ҳуқуқи конститутсионӣ дар шароити давлатҳои пасошуравӣ мусоидат менамояд.

Дараҷаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Дар солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқоте, ки ба таҳлили муқоисавии падидаҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ бахшида шудаанд, байни олимон ва мутахассисон таваҷҷуҳи бештар пайдо кардаанд ва аҳаммияти зиёд доранд. Ниҳоди сарвари давлат низ аз ин истисно нест. Ҳамзамон, доираи таҳқиқоти муқоисавиро метавон ба ду самт

муайян намуд: самти маҳдуд ва васеъ. Дар доираи аввал, таҳлили муқоисавии падидаҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии Тоҷикистон ва дигар давлатҳои мушаххас гузаронида мешавад [359, с. 223]. Дар доираи васеъ бошад, таҳқиқоти муқоисавӣ дар доираи минтақавӣ гузаронда мешавад. Корҳои таҳлилӣ дар бораи падидаҳои ҳуқуқӣ дар доираи ИДМ, СҲШ ва дигар ташкилотҳои минтақавӣ васеъ паҳн шудаанд [377, с. 214].

Интихоби падидаи ҳуқуқӣ-конститутсионии таҳқиқшаванда дар ин кор бо кӯшиши омӯзиши вижагиҳои ниҳоди сарвари давлат дар минтақае шарҳ дода мешавад, ки он якҷоя шудани мероси умумии таърихӣ, тағйироти сиёсӣ ва фарқиятҳои назаррас дар равишҳои идоракунии давлатиро дар бар мегирад.

Гузаронидани чунин таҳқиқот имкон медиҳад, ки на танҳо хусусиятҳои ҳар як навъи миллии идоракунии давлат ошкор карда шаванд, балки муқоисаи ҷанбаҳои асосии вазъи конститутсионии президент дар кишварҳои гуногуни минтақа низ гузаронида шавад, аз ҷумла ваколатҳо, механизмҳои ҳамкорӣ бо дигар шохаҳои ҳокимият, инчунин дараҷаи таъсири онҳо ба суботи сиёсӣ ва рушди ҷомеа. Илова бар ин, ин корҳо ба фаҳмиши амиқтари равандҳои мутобиқсозии стандартҳо ва принсипҳои байналмилалии ҳуқуқӣ ба шароити маҳаллӣ мусоидат менамоянд, ки ин онҳоро ба воситаи муҳим барои таҳлили тамоюлҳои муосири эъмори давлат дар Осиёи Марказӣ табдил медиҳад.

Ҳангоми муайян намудани дараҷаи таҳқиқи мавзуъ бояд қайд кард, ки масъалаҳои вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар илми ҳуқуқ ба дараҷаи лозима омӯзиш наёфтаанд.

Таҳқиқоти мукаммал, ки ба масъалаҳои танзими вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бахшида шуда бошад, дар адабиёти илмӣ мавҷуд нест.

Вазъи ҳуқуқии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳамчун ниҳоди сиёсӣ-ҳуқуқӣ мавриди омӯзиши илмҳои ҳуқуқшиносӣ ва сиёсатшиносӣ қарор дорад. Аз ин рӯ, мақолаҳо, монографияҳо ва тадқиқоти рисолавие, ки то имрӯз нашр шудаанд, асосан ба омӯзиши ҳамкории сарвари давлат (Президент) бо дигар шохаҳои ҳокимият ва мақоми ӯ дар низоми таҷзияи ҳокимият бахшида

шудаанд. Дар омӯзиши ин масъалаҳо саҳми босазои З. Ализода [222, с. 18-23], С.Ю. Алимов [223, с. 57-61], А.М. Диноршоев [72, с. 200], А.И. Имомов [255, с. 46-57], Ф.Т. Тоҳиров [334, с. 137-143] ва С.Н. Якубова [358, с. 147-151] назаррас мебошанд.

Баъзе корҳои монографӣ ба таҳқиқи нақши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар татбиқи демократияи намояндагӣ (Б.С. Гадоев [367, с. 163]), фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии Президент (М.А. Маҳмудзода [292, с. 21-84], М.З. Раҳимзода [315, с. 4-11], Р.Ш. Шарофзода [142, с. 182], И.И. Камолов [261, с. 109-112], Ш.С. Давлатова [370, с. 167]), нақши Президент дар низоми ҳифзи ҳуқуқи инсон (А.Ғ. Холиқзода [347, с. 26-38], Б.А. Сафарзода [324, с. 45-52], Д.С. Раҳмон [316, с. 41-46], С.М. Салоҳидинова [323, с. 36-39]), шакли идоракунии президентӣ (А.З. Куканов [276, с. 25-33]) ва нақши Президент дар ташаккули давлатдории тоҷикон (З.Ҷ. Маҷидзода [285, с. 107-115], Э.С. Насриддинзода [300, с. 12-23]) бахшида шудаанд.

Баъзе олимони соҳаи маъмурӣ-ҳуқуқӣ (С.И. Иброҳимов [251,с. 103-108], Б.Х. Раззоқов [314, с. 136-142], Х.О. Ойев[303, с. 30-44]) ҷанбаҳои алоҳидаи вазъи ҳуқуқии маъмурии сарвари давлат ҳамчун раиси ҳокимияти иҷроияро мавриди омӯзиш қарор додаанд.

Дар доираи илми ҳуқуқии Русия масъалаҳои вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии Президент бештар муфассал аз ҷониби донишмандони маъруф ба монанди С.А. Авакиян [216, с. 40-47], Г.В. Дегтев [243, с. 5-12], О.Е. Кутафин [122, с. 407], Л.А. Окунков [157, с. 234], В.Н. Суворов [386, с. 500] ва дигарон таҳқиқ шудаанд.

Ҳангоми таҳияи ин рисолаи диссертатсионӣ аз осори як қатор донишмандон дар самти муқоисавӣ-конститутсионӣ, аз ҷумла М.В. Баглай [48, с. 704], Н.В. Бобракова [363, с. 253], Н.А. Михалева [147, с. 447] ва В.Е. Чиркин [202, с. 289] истифода шудааст.

Таҳлилу муайянсозии хусусиятҳои мавзуи таҳқиқот ва дар ин замина, ифшои баъзе ҷанбаҳои мазмуни вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарони давлатҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ танҳо баъд аз омӯзиши осори муаллифони зикршуда имконпазир гардид.

Осори илмии чунин донишмандони ҳуқуқи конститутсионии Русия, аз қабили: С.А. Авакиян [217, с. 8-40], М.В. Баглай [45, с. 800], Д.Н. Бахрах [49, с. 622], А.А. Белкин [51, с. 144], Н.В. Витрук [59, с. 448], Б.И. Габричидзе [63, с. 184], Д.А. Ковачёв [99, с. 112], Е.И. Колюшин [267, с. 55-61], М.А. Краснов [272, с. 397-421], Б.С. Крилов [273, с. 114-123], В.А. Кряжков [117, с. 439], В.В. Лазарев [126, с. 472], Л.В. Лазарев [125, с. 555], В.И. Лафитский [127, с. 432], В.О. Лучин [136, с. 383], Г.В. Малтсеев [141, с. 287], Н.А. Михалева [146, с. 288], Б.А. Страшун [181, с. 176], Ю.А. Тихомиров [345, с. 3-23] ва дигарон аҳаммияти назариявии бузург доранд.

Вобаста ба вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ аз ҷониби олимони минтақа, ба монанди Караев А.А. [401], Алимова Д.А. [36, с. 208], Бабаканова Ж.А. [397] Миракулов М.М. [294, с. 22-27], Тимошевская А. Д. [336] ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд.

Бо вуҷуди ин, вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ то ҳол дар доираи як таҳқиқоти мустақили диссертатсионӣ мавриди омӯзиши мукаммал қарор нагирифтааст. Таҳқиқоти мазкур барои пур кардани холигии мавҷуда дар ин самт равона шудааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзуъҳои илмӣ. Таҳқиқоти пешниҳодгардида дар заминаи равиши комплексии илмӣ ва бо риояи самтҳои афзалиятноки фаъолияти илмӣ-таҳқиқотии донишгоҳ амалӣ гардида, ба барномаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи конститутсионӣ ва маъмурии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон мутобиқат дорад. Ин таҳқиқот ба иҷрои банди мавзуи барномаи панҷсолаи кафедра барои солҳои 2020–2025 бахшида шудааст, ки зери унвони «Рушди падидаҳои конститутсионализм ва давлатдории миллӣ, асосҳои демократӣ, таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон, такмили қонунгузорӣ дар соҳаи фаъолияти мақомоти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» таҳия гардидааст.

Дар доираи ин барномаи тадқиқотӣ, яке аз самтҳои муҳим таҳлили низомнок ва муқоисавии ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад, ки дар заминаи рушди ниҳодҳои ҳокимияти давлатӣ ва

конститутсионализм таҳқиқ мегардад. Аз ин рӯ, мавзуи мазкур на танҳо бо масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ дар соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ иртиботи мустақим дорад, балки ба ҳадафҳои умумии барнома – таҳкими асосҳои демократӣ, таҳлили таҷрибаи давлатҳои ҳамсоя ва пешниҳоди тавсияҳо ҷиҳати такмили қонунгузории миллӣ низ ҷавобгӯ мебошад. Бо ин васила, натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд барои пешбурди ислоҳоти конститутсионӣ, беҳсозии механизми мувозинати ҳокимият ва баландбардории самаранокии фаъолияти ниҳоди сарвари давлат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хидмат намоянд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот омӯзиш ва муайян кардани навъҳои вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар асоси таҳлили мукаммали муқоисавӣ-ҳуқуқӣ мебошад. Дар асоси навъҳои муайяншуда мавқеъ ва нақши сарвари давлат дар низоми мақомоти давлатӣ муқаррар карда мешавад, ки ба фаъолияти мувофиқашон ва таҳкими давлати ҳуқуқбунёд дар кишварҳои Осиёи Марказӣ мусоидат мекунад. Барои расидан ба ин мақсад омӯзиши ҳамаҷониба ва бонизоми ҷанбаҳои гуногуни танзими ҳуқуқии ниҳоди сарвари давлат дар минтақа бо дарназардошти хусусиятҳои таърихӣ-фарҳангӣ, анъанаи сиёсӣ ва вазъи муосири низомҳои миллии ҳуқуқӣ пешбинӣ шудааст.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба мақсади зикршуда дар доираи таҳқиқоти рисолавӣ вазифаҳои зерин гузошта шудаанд:

– таҳлили мафҳум ва моҳияти назариявии ниҳоди сарвари давлат, шакл ва навъҳои он дар низомҳои гуногуни давлатдорӣ, инчунин муайянсозии марҳилаҳои таърихию ҳуқуқии инкишофи ниҳоди сарвари давлат дар низомҳои ҳуқуқии хориҷӣ;

– муайян намудани мафҳум ва навъҳои асосии ниҳоди сарвари давлат, ошкор намудани заминаҳои таърихӣ, иҷтимоию сиёсӣ ва ҳуқуқии ташаккули ин ниҳод, таҳлили равишҳои илмии мавҷуда ва таснифи он;

– таҳлили омилҳое, ки ба ин тағйирот ниҳоди сарвари давлат дар Осиёи Марказӣ, ҷудо кардани марҳилаҳо (то шуравӣ, шуравӣ ва даврони истиқлол) ва

омилҳое, ки ба ташаккул ва рушди ҳокимияти президентӣ дар кишварҳои минтақа таъсир расонидаанд;

– тавзеҳи асосҳои назариявии вазъи ҳуқуқӣ-конститутсиониии сарвари давлат, мушаххас намудани мазмун ва муносибати категорияҳои асосӣ вазъ, функсия, ваколат, салоҳият, инчунин муайян кардани маҷмуи унсурҳое, ки ин вазъи ҳуқуқиро ташкил медиҳанд;

– таҳқиқи ҷойгоҳ ва нақши сарвари давлат дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, муайян намудани принсипҳои ҳамкории президент бо ҳокимиятҳои қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ дар заминаи моделҳои гуногуни таҷзияи ҳокимият;

– муайян намудани тамоюлҳои муосири рушди ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, муайян кардани самтҳои асосии ислоҳоти конститутсионию ҳуқуқӣ ва омилҳое, ки ба таҳаввулоти ҳокимияти президентӣ ва танзими ҳуқуқии он таъсир мерасонанд;

– муайян кардани асосҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии ташкил ва баргузории интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, таҳқиқи хусусиятҳои санадҳои қонунгузорӣ ва зеринқонунгузорӣ, ки ҷараёни интихоботиро танзим мекунанд, инчунин дараҷаи ба инобат гирифтани стандартҳои байналмилалии интихоботӣ;

– муайян кардани хусусиятҳои мақоми номзадҳо ба мансаби сарвари давлат, аз ҷумла низоми шартҳои интихоботии ғайрифаъол, кафолатҳои ташвиқоти пешазинтихоботӣ ва механизмҳои ҳифзи ҳуқуқи иштирокчиёни раванди интихобот; муқоисаи онҳо бо таҷрибаи байналмилалӣ ва минтақавӣ;

– омӯзиши тартиби ташкил ва гузаронидани интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, ошкор кардани хусусиятҳои умумӣ ва махсус дар расмиёти пешбарӣ, бақайдгирӣ, ташвиқот ва овоздиҳӣ, инчунин механизмҳои асосии таъмини шаффофият ва қонунияти интихобот;

– шарҳи функсияҳои сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, ҷамъбасти равишҳои илмӣ ба таснифи функсияҳо (намояндагӣ, қонунгузорӣ,

иҷроия, кафолатӣ ва ғайра) ва муайян кардани хусусияти онҳо дар низомҳои ҳуқуқии минтақа;

– коркарди таснифи илмии ваколатҳои сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, баррасии онҳо дар доираи фаъолиятҳои қонунгузорӣ, маъмурию идоракунӣ, кадрӣ, назоратӣ ва дигар соҳаҳо, инчунин муайян кардани ҳудуд ва шароити амалисозии чунин ваколатҳо;

– муайян кардани мафҳум ва навъҳои санадҳои сарварони давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, таҳқиқи қувваи ҳуқуқии онҳо, ҷойгоҳашон дар иерархияи сарчашмаҳои ҳуқуқ ва хусусиятҳои татбиқи ҳуқуқ, ошкор кардани мушкилот ва дурнамои такмили низомнокии санадҳои президентӣ;

– ошкор ва таҳлил кардани шаклҳо ва усулҳои иштироки сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ дар раванди қонунгузорӣ, аз ҷумла ташаббуси қонунгузорӣ, ветои ҳуқуқӣ, имзо ва интишори қонунҳо, ваколатдиҳии қонунгузорӣ ва дигар механизмҳо, баҳодиҳии таъсири онҳо ба низоми боздорӣ ва мувозинат.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқоти диссертатсионӣ муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсиониро дар бар мегирад, ки ба вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ марбутанд.

Мавзуи (предмет) таҳқиқот. Мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ маҷмуи донишҳои назариявӣ ва инчунин меъёрҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад, ки ҷанбаҳои гуногуни вазъи ҳуқуқӣ–конститутсионии сарвари давлатро дар кишварҳои Осиёи Марказӣ танзим мекунанд. Ин меъёрҳо муқаррароти конститутсияҳо, қонунгузорӣ ва санадҳои зеринқонунгузориро фаро мегиранд, ки тавассути онҳо танзими ҳуқуқии ваколат, уҳдадорӣ ва функсияҳои сарвари давлат, муайян кардани ҷойгоҳи он дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ, инчунин тартиби интихоботи он дар доираи низомҳои ҳуқуқии миллӣ амалӣ мегардад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионӣ ҷанбаҳои таърихӣ ва муосири ташаккули ниҳоди сарвари давлатро дар кишварҳои Осиёи Марказӣ фаро мегирад. Дар заминаи таърихӣ масъалаи

ташаккули ниҳоди сарвари давлат дар даврањои то шуравӣ ва шуравӣ мавриди таҳлил қарор гирифта, ҳамзамон тамоюлҳои муосири рушди ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ баррасӣ шудаанд.

Дар таҳқиқот масъалаҳои назариявии мафҳуми ниҳоди сарвари давлат ва навъҳои он, мафҳум ва унсурҳои вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат, муайян кардани ҷойгоҳи он дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, асосҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии ташкили интихоботи сарвари давлат, мақоми номзадҳо ба ин мансаб ва тартиби ташкил ва баргузории интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои мавриди таҳқиқ, функсия ва ваколатҳои сарвари давлат дар кишварҳои минтақа, инчунин мафҳум ва навъҳои санадҳои сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ ва иштироки онҳо дар раванди қонунгузорӣ дар давлатҳои худ баррасӣ шудаанд.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии диссертатсия аз идеяҳо ва муқаррароти умумэътирофшудае иборатанд, ки ба масъалаҳои вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар механизми давлатӣ, таҷзияи ҳокимият ва низоми интихоботӣ дахл доранд. Ин асосҳои назариявӣ ба корҳои муаллифони ватанӣ, муаллифони кишварҳои Осиёи Марказӣ, фазои пасошуравӣ ва кишварҳои хориҷи дур такя мекунанд.

Дар миёни манбаъҳои истифодашуда метавон корҳои чунин муаллифони ватаниро ҷудо кард, ба монанди: Г.С. Азизқулова, З. Ализода, С.Ю. Алимов, Э.Б. Буризода, Б.С. Гадоев, А.М. Диноршоев, Ш.С. Давлатова, Ҷ.Н. Ҷамшедзода, С.И. Ибрагимов, З.Ҷ. Маҷидзода, А.И. Имомов, И.И. Камолзода, А.З. Куканов, Р.Н. Маъруфӣ, А.Р. Нематов, Х.О. Ойев, Б.Ҳ. Раззоқов, Д.С. Раҳмон, Д.С. Раҳмон, С.М. Салоҳидинова, Б.А. Сафарзода, Ф.Т. Тоҳиров, А.Ғ. Холиқзода, Р.Ш. Шарофзода ва С.Н. Якубова ва дигарон.

Дар миёни манбаъҳои русӣ метавон корҳои чунин муаллифонро ҷудо кард, ба монанди: С.А. Авакян, И.А. Алебастров, А.В. Безруков, А.А. Безуглов, С.В. Бобраков, Н.А. Бобров, Н.А. Богданов, О.В. Брежнев, В.А. Виноградов, Н.В. Витрук, Л.Д. Воеводин, А.А. Клишас, М.А. Краснов, О.Е. Кутафин, Н.И. Матузов, Н.А. Михалева, А.В. Митскевич, Л.А. Окунков, Т.Я. Хабриева, Д.М.

Худолей, К.М. Худолей, И.Д. Хутинаев, Г.Н. Чеботарев, В.Е. Чиркин, Б.С. Эбзеев ва дигарон.

Дар байни муҳаққиқони кишварҳои Осиёи Марказӣ ва дигар давлатҳои пасошуравӣ, ки корҳои онҳо ҳамчун манбаъ истифода шудаанд, метавон муаллифони зеринро қайд кард: А.А. Арутюнян, А.Ш. Арутюнян, З.К. Аюпова, Г.А. Василевич, С.Г. Василевич, А.А. Дононбаева, В.Н. Дубовитский, В.Д. Ипатов, А.А. Караев, Н.А. Карпович, Д.У. Кусаинов, Б.А. Майлибаев, В.А. Малиновский, М.Х. Матаева, Б.А. Муҳаммадҷонов, О.З. Муҳаммадҷонов, В.М. Набиев, Р.Т. Окушева, С.Г. Паречина, И.И. Рогов, Г.С. Сапаргалиев, К.Б. Сафинов, И.Г. Скороход, Т.С. Торосян, С.Ф. Ударцев, М.О. Хаитов, В.Н. Шаповал ва дигарон.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Методологияи таҳқиқот бар истифодаи ҳам усулҳои умумии илмӣ ва ҳам усулҳои махсус асос ёфтааст. Аз ҷумла, дар байни усулҳои умумии илмӣ таҳлил ва синтез, муқоиса, равишҳои диалектикӣ, таҳлили низомӣ-сохторӣ ва усули мантиқии расмӣ истифода шудаанд.

Усулҳои махсуси таҳқиқот усули расмию ҳуқуқӣ, муқоисавию ҳуқуқӣ, таърихию ҳуқуқӣ, таҳияи сохторҳои назариявии ҳуқуқӣ, инчунин шаклҳои герменевтикаи ҳуқуқиро дар бар мегиранд.

Усули мантиқии расмӣ имкон дод, ки муносибати мафҳумҳои калидӣ, аз қабили «сарвари давлат», «президент», «ниҳоди сарвари давлат» ва «вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат» муайян ва таҳлил карда шавад.

Усули диалектикӣ барои ҷамъбаст ва арзёбии интиқодии маълумоти бадастомада дар ҷараёни таҳқиқоти мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат мусоидат намуд.

Таҳлили низомӣ-сохторӣ барои ҷудо кардани унсурҳои сохтории категорияи «вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат», инчунин барои омӯзиши ваколатҳои сарвари давлат дар заминаи ҳамкории он бо шохаҳои дигари ҳокимият истифода шудааст.

Бо истифода аз усули расмию ҳуқуқӣ, сарчашмаҳои ҳуқуқие, ки унсурҳои вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлатро дар кишварҳои Осиёи Марказӣ танзим мекунанд, мавриди омӯзиш қарор гирифтанд.

Усули таърихию ҳуқуқӣ дар таҳқиқи тамоюли ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ истифода шуд.

Усули муқоисавию ҳуқуқӣ ҳангоми таҳлили унсурҳои гуногуни вазъи конститутсионию ҳуқуқии сарвари давлат дар кишварҳои минтақа нақши муҳим бозид.

Асоси меъёрӣ–ҳуқуқии таҳқиқотро конститутсияҳо ва қонунгузории амалкунандаи кишварҳои Осиёи Марказӣ ташкил медиҳанд, ки унсурҳои вазъи ҳуқуқии сарони давлатҳоро танзим менамоянд, инчунин меъёрҳое, ки ҳамкории сарвари давлатро бо дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ муайян мекунанд.

Заминаҳои эмпирикии таҳқиқотро қарорҳои судҳои конститутсионии кишварҳои минтақа ташкил медиҳанд, ки ба масъалаҳои марбут ба вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарони давлатҳо дахл доранд. Ҳамчунин, ба таҳлил намунаҳои амалияи сиёсӣ оид ба фаъолияти сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ шомил карда шуданд.

Навгонии илмии таҳқиқот. Навгонии илмии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар он аст, ки он яке аз аввалин диссертатсияҳо дар илми ҳуқуқи Тоҷикистон мебошад, ки ба таҳқиқи самти муқоисавии ҳуқуқии вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бахшида шудааст. Навгонии илмии таҳқиқот дар таҳқиқи мавзуъҳои зерин ифода меёбад:

1. Раванди маҷмуӣ ба ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ. Дар кори илмӣ барои аввалин маротиба кӯшиш карда шудааст, ки таҳлили ҳамаҷониба дар бораи ниҳоди сарвари давлат дар панҷ ҷумҳуриҳои минтақа (Тоҷикистон, Туркманистон, Қирғизистон, Қазоқистон, Узбекистон) аз тариқи тамоюли таърихӣ-ҳуқуқӣ, ҳуқуқи конститутсионии муқоисавӣ ва раванди сиёсии ҳуқуқии муосир анҷом дода шавад. Дар ин замина, диққат ба вижагиҳои умумие, ки таҳти таъсири мероси пасошуравӣ ташаккул ёфтаанд, инчунин

хусусиятҳои миллии вазъи ҳуқуқии сарвари давлат ва фаъолияти ӯ равона шудааст.

2. Асоснокии назариявии меъёри нави таснифи сарвари давлат. Ба ҷуз аз асосҳои анъанавӣ (таркиби шуморавӣ, шакли идоракунӣ), муаллиф меъёри таснифи иловагӣ – «вазъи ҳуқуқӣ»-и сарвари давлатро асоснок намудааст (ки ба мақоми ӯ дар низоми таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ва ҳамкории ӯ бо мақомоти иҷроия ва қонунгузорӣ диққат мекунад). Ин имкон дод, ки як қатор намудҳои мустақили ниҳоди сарони давлат ҷудо карда шаванд.

3. Асоснокии якҷояи «сарвари давлат – сарвари ҳокимияти иҷроия» барои як қатор ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ. Муаллиф ба таври муфассал нишон додааст, ки дар Тоҷикистон, Туркманистон ва Қирғизистон таърихан модели «сахт»-и таҷзияи хокимият ташаккул ёфтааст ва салоҳиятҳои асосии сиёсӣ дар дасти Президент қарор доранд, дар ҳоле ки Қазоқистон ва Узбекистон ба модели «омехта» гузаштаанд, ки Президент функсияҳои ҳакамӣ ва ҳамоҳангсозиро амалӣ менамояд, гарчанде ки расман ба ӯ ҳокимияти иҷроия тааллуқ надорад. Ин назариёт ба рушди фаҳмиши илмӣ дар бораи шаклҳои татбиқи принсипи таҷзияи ҳокимияти давлатӣ дар низомҳои сиёсие, ки пас аз шуравӣ тағйир меёбанд, мусоидат намуд.

4. Бори аввал ба таври низомнок рушди динамикии ислоҳоти конститутсионӣ, ки ба вазъи сарвари давлат таъсир мерасонанд, мавриди таҳлил қарор дода шуд. Муаллиф тағйиротро дар конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ (солҳои 1992–2023) ҷамъбаст ва низомнок кардааст, инчунин тамоюли навъҳои президентиро нишон додааст–аз кӯшиши таъсиси «ҳокимияти президентӣ» дар марҳилаи гузариш то ба таҳкими равандҳои кунунии нармсозӣ ва тақсими дубораи салоҳиятҳо ба манфиати ҳукумат ва парлумон, ки зери таъсири маҷмуи омилҳои дохилӣ ва хориҷӣ ташаккул ёфтаанд.

5. Механизмҳои мутавозинсозии интихоботӣ дар ҷараёни интихоботи сарварони давлат ҷудо ва ба таври илмӣ асоснок карда шудаанд. Таҳлили муқоисавии шартҳои интихоботӣ (шаҳрвандӣ, синусолӣ, муқимият, забон, таҳсилот) ва қоидаҳои ташкили номзадҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ

гузаронида шудааст, ки ба муайян намудани он мусоидат намуда, татбиқи принсипи ҳуқуқи умумии интихоботӣ бо чораҳои эҳтиётӣ (маҳдудияти маҳкумшудагон, талаботи таҳсилот, манъи шаҳрвандии дугона) мутобиқат мекунад ва ба ҳифзи суботи сиёсӣ ва амнияти сохти конститутсионӣ равона шудаанд.

Нуктаҳои зерин ба ҳимоя пешниҳод мешаванд. Навгонии таҳқиқоти диссертатсиониро муқаррароти зерини ба ҳимоя пешниҳодшаванда ташкил медиҳанд:

1. Яке аз ҷанбаҳои калидӣ муайян кардани сарвари давлат ҳамчун мақоми давлатӣ ё шахси мансабдори давлатӣ мебошад. Ҳангоми ҷамъбаст кардани ақидаҳои мавҷудаи илмӣ бояд қайд кард, ки чунин тасниф аз вазъи дар конститутсия муқарраршудаи сарвари давлат ва нақши функсионалии ӯ дар низоми ҳокимияти давлатӣ вобаста аст. Масалан, дар шароити монархияҳои маҳдуд, ҷумҳуриҳои парлумонӣ ва омехта сарвари давлат, одатан, бештар вазифаҳои намояндагиро иҷро мекунад ва ҳамчун рамзи ҳокимияти давлатӣ баромад менамояд. Дар ҷумҳуриҳои президентӣ ва монархияҳои мутлақ ё дуалистӣ сарвари давлат ҳам хусусиятҳои мақоми давлатӣ ва ҳам шахси мансабдорро дар бар мегирад, ки маҷмуи васеи вазифаҳои идоракунӣ, намояндагӣ ва ҳамоҳангсозиро иҷро мекунад.

2. Ниҳоди сарвари давлат маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқии конститутсиониро дар бар мегирад, ки муносибатҳои ҷамъиятӣ дар робита ба тартиби ташкил, фаъолият ва ҳамкории сарвари давлатро дар низоми ҳокимияти давлатӣ танзим менамояд. Дар айни замон, вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат маҷмуи ҳуқуқҳо, уҳдадорӣ, функсияҳо ва ваколатҳо дар санадҳои меъёрӣ муқарраршударо дар бар мегирад, ки хусусиятҳои амалӣ намудани фаъолияти ӯро муайян мекунад. Дар адабиёти илмии ҳуқуқӣ як қатор хусусиятҳои муайян ҷудо карда мешаванд, ки ба ниҳоди сарвари давлат хосанд. Пеш аз ҳама, сарвари давлат ҳамчун ҷузъи таркибии механизми амалисозии ҳокимияти давлатӣ баромад мекунад ва ҷойгоҳи калидӣ дар иерархияи мақомоти идоракунии давлатӣ дорад. Сониян, ӯ шахси мансабдори олии давлатӣ мебошад, ки дорои

мақоми расмӣ буда, одатан дар болотарин зинаи низоми ҳокимияти давлатӣ қарор мегирад. Сеюм, сарвари давлат вазифаи намояндагиро иҷро мекунад ва давлатро ҳам дар сиёсати дохилӣ ва ҳам дар муносибатҳои байналмилалӣ муаррифӣ менамояд. Чорум, дорои салоҳиятҳои муайяне мебошад, ки ба ӯ имкон медиҳанд то ба фаъолияти шохаҳои дигари ҳокимият таъсир расонад. Панҷум, сарвари давлат функсияи рамзиро иҷро мекунад – ӯ ифодагари ваҳдату ягонагии миллат ва давлат буда, ҳамчун кафили соҳибихтиёрии миллӣ ва суботи сиёсӣ баромад мекунад. Дар навбати худ зери мафҳуми вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат бояд маҷмуи хусусиятҳои дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ танзимшударо фаҳмид, ки ҷойгоҳ ва нақши ӯро дар механизми ҳокимияти давлатӣ инъикос мекунанд – аз ҷумла функсияҳо, салоҳиятҳо, кафолатҳои ҳуқуқӣ ва масъулиятро дар бар мегирад. Ин категория дар ҳар як кишвар хусусияти нодир дорад ва таҳти таъсири анъанаҳои миллӣ, фарҳанги сиёсӣ ва омилҳои таърихӣ шакл мегирад.

3. Таҳлили муқаррароти конститутсионӣ ва қонунгузорӣ доир ба вазъи ҳуқуқии Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ду модели устувори танзими меъёриро ошкор намуд. Модели аввал – низомнокӣ мебошад, ки дар он ҳамаи ҷанбаҳои калидии фаъолияти сарвари давлат дар як санади ҳуқуқӣ мутамарказ шудаанд (Қазоқистон, Туркманистон). Модели дуюм – фрагментарӣ аст, ки дар он унсурҳои мақоми Президент миёни сарчашмаҳои гуногуни қонунгузорӣ тақсим шудаанд (Тоҷикистон, Қирғизистон, Узбекистон). Дар доираи ниҳоди президентӣ таваҷҷуҳи махсус ба ҳаҷми салоҳиятҳо дода мешавад, ки он то андозае аз сохтори ҳокимияти давлатӣ вобаста аст. Дар ҷумҳуриҳое, ки салоҳиятҳои асосӣ дар дасти Президент мутамарказанд (Тоҷикистон, Туркманистон, Қирғизистон), Президент ҳамзамон ҳамчун сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия баромад мекунад, ки ин доираи васеи вазифаҳои ӯро, аз ҷумла фаъолиятҳои идоракунӣ, муайян месозад. Баръакс, дар Қазоқистон ва Узбекистон президентҳо асосан вазифаҳои ҳакамӣ, ҳамоҳангсозӣ ва намояндагиро иҷро мекунанд. Ҷузъи ҷудонашавандаи мақоми ҳуқуқии конститутсионии Президент кафолатҳои фаъолияти ӯ, аз ҷумла ниҳоди

дахлнопазириро дар бар мегирад. Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ механизмҳои ҳуқуқии таъмини фаъолияти президентӣ ба таври кофӣ мукаммал ва низомнокӣ муқаррар шудаанд, ки онҳоро аз як қатор кишварҳои дигари пасошуравӣ фарқ мекунанд. Президент дар тули тамоми давраи ваколаташ дорои дахлнопазирӣ мебошад ва ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ танҳо пас аз гузаштани тартиби барканорӣ аз мансаб кашида мешавад.

4. Ташаккули ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар се марҳилаи таърихӣ сурат гирифтааст. Дар давраи пешазшуравӣ ин ниҳод асосан дар шакли монархияи мутлақ ва низоми намоядагии ҳокимияти марказӣ (наместникӣ) амал мекард. Монархҳо ҳамчун ҳокимони мутлақ дар асоси сохторҳои анъанавии патриархалӣ ва ақидаҳои муқаддасии ҳокимият фаъолият мекарданд, дар ҳоле ки намояндагони ҳокимияти хориҷӣ (сатрапҳо, амирон, генерал-губернаторон) дар заминаи истилои беруна амал мекарданд. Дар давраи шуравӣ бошад, ниҳоди сарвари давлат ҳамчун мақоми инфиродӣ аз байн рафта, ба шакли ҳайатии идоракунӣ (коллегиалӣ) табдил ёфт. Салоҳияти давлатӣ ба сохторҳои ҳайатӣ мисли Съезд ва Шуроҳои Олӣ вогузор шуда, дар амал ҳокимият ба дасти роҳбарияти ҳизбӣ мутамарказ гардид. Дар марҳилаи пасошуравӣ, бо ба даст овардани истиқлоли давлатӣ, шакли президентии идоракунӣ ҳамчун модели нави ҳокимияти олӣ ташаккул ёфт. Ниҳоди президентӣ зери таъсири омилҳои объективӣ (демократикунонӣ, буҳрони идоракунӣ, тақозои субот) ва субъективӣ (шахсиятсозии ҳокимият) ба вуҷуд омада, унсури калидӣ дар низоми сиёсӣ гардид. Хусусияти хоси ин марҳила мутобиқсозии принсипи тақзияи ҳокимияти давлатӣ ба шароити миллӣ ва барқарорсозии суботи сиёсӣ мебошад.

5. Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ду модели асосии президентӣ ташаккул ёфтаанд: модели «мураккаб» (Тоҷикистон, Туркманистон, Қирғизистон), ки дар он Президент ҳамзамон сарвари давлат ва роҳбари ҳокимияти иҷроия мебошад, ва модели «омехта» (Қазоқистон, Узбекистон), ки Президент бештар вазифаҳои ҳамоҳангсозӣ ва ҳакамиро байни шохаҳои ҳокимият иҷро мекунад. Нақши калидии Президент дар сиёсати кадрӣ ва раванди қонунгузорӣ, аз ҷумла

ташаббус, вето ва авлавиятгузории баррасии қонунҳо, мавқеи ӯро дар низоми ҳокимият таҳким мебахшад. Таҳлили тамоюлҳои муосир нишон медиҳад, ки дар марҳилаи аввали ташаккул, низоми президентӣ ҳамчун ҷавоби фаврӣ ба ниёзҳои субот ва мутамарказкунии ҳокимият амал мекард. Дар марҳилаи баъдӣ, дар баъзе кишварҳо (Қазоқистон, Узбекистон) бозтақсимкунии ваколатҳо ба фоидаи парламентҳо ва рушди механизмҳои бодорӣ мушоҳида мешавад, дар ҳоле ки Туркманистон модели мутамаркази президентиро ҳифз кардааст. Ин равандҳо гувоҳи мутобиқшавии институтҳои президентӣ ба шароити модернизатсияи сиёсӣ ва талаботи рушди демократӣ мебошанд.

6. Танзими конститутсионии равандҳои интихоботӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ду шакли асосии ташкилӣ-ҳуқуқӣ амалӣ мегардад. Дар баъзе кишварҳо (Узбекистон, Туркманистон) меъёрҳое, ки интихоботи сарвари давлатро танзим мекунанд, дар бобҳои ҷудогона ва ба таври низомнок дар матни конститутсия мутамарказ шудаанд. Дар кишварҳои дигар (Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон) меъёрҳои интихоботӣ дар бобҳои марбут ба мақомоти гуногуни ҳокимияти давлатӣ пароканда мебошанд, ки ин хусусияти моделсозии конститутсионӣ ва сохтори қонуни асосиро инъикос мекунад.

Қонунгузории соҳавӣ дар ин самт бошад, рушди пайдарпайро таҷассум менамояд: аз танзими пароканда дар шакли қонунҳои ҷудогонаи конститутсионӣ ба санадҳои кодификатсияшуда – кодексҳои интихоботӣ ё қонунҳои конститутсионӣ оид ба интихобот. Истисно Тоҷикистон мебошад, ки дар он модели гуногуншаклии санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ нигоҳ дошта шудааст.

7. Таҳлили функсияҳои сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, ки Президент бо мақоми олии конститутсионӣ дорои доираи васеи ваколатҳост, ки ба гурӯҳҳои умумӣ (намояндагӣ ва қонунгузорӣ) ва махсус (иҷроия ва кафолатӣ) тақсим мешаванд. Функсияи намояндагӣ ва қонунгузорӣ дар сатҳи дохилӣ ва байналмилалӣ татбиқ мешавад, аз ҷумла бо ташаббуси қонунгузорӣ, истифодаи вето ва намояндагии давлат дар хориҷ. Вобаста ба шакли идоракунӣ, Президент ё ҳукуматро роҳбарӣ мекунад (дар ҷумҳуриҳои президентӣ), ё нақши ҳамоҳангсозро мебозад (дар низомҳои нимапрезидентӣ).

Функсияи кафолатӣ ҳифзи конститутсия, таъмини ҳуқуқи шаҳрвандон ва ҳамоҳангсозии шохаҳои ҳокимияти давлатиро фаро мегирад. Ҳамин тавр, функсияҳои Президент дар минтақа як низоми мураккаби ҳуқуқию сиёсии пасошуравиро ташкил медиҳанд, ки ба суботи давлатӣ ва амалӣ шудани сиёсат мусоидат мекунанд.

Ваколатҳои сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ сохтори мураккаби ҳуқуқӣ доранд, ки ҳуқуқу уҳдадориҳоро муттаҳид месозанд ва ҳудуди фаъолияти Президентро муайян мекунанд. Табиат ва муҳтавои ин ваколатҳо аз шакли идоракунӣ, анъанаҳои сиёсӣ ва сатҳи рушди институтсионалӣ вобастаанд. Ваколатҳои Президент дар маҷмуъ ба соҳаҳои функсионалӣ-намояндагӣ, қонунгузорӣ, иҷроия, назоратӣ ва ҳамоҳангсозӣ тақсим мешаванд. Илова бар ин, онҳо метавонанд ба ваколатҳои конститутсионӣ ва вогузоршуда, маъмулӣ ва фавқулода, инфиродӣ ва коллегиалӣ ҷудо шаванд. Дар конститутсияҳо таҳкими номуназзами ин ваколатҳо мушоҳида мешавад, ки бо хусусиятҳои давраи гузариш марбут аст. Ин сохтор тавозуни байни устувории ҳокимият ва принсипҳои ҳуқуқӣ-конститутсиониро дар модели миллӣ таъмин менамояд.

8. Санадҳои сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ механизми асосии татбиқи функсияҳо ва ваколатҳои конститутсионии ӯро ташкил медиҳанд ва ҷойгоҳи муҳимеро дар низоми санадҳои ҳуқуқӣ ишғол мекунанд. Дар низомҳои ҳуқуқии кишварҳои минтақа шаклҳои асосии санадҳои президентӣ фармонҳо, амрҳо ва дар баъзе ҳолатҳо қарорҳоро дар бар мегиранд. Фармонҳо ҳам хусусияти меъёрӣ (танзимкунанда) ва ҳам хусусияти инфиродӣ (ҳуқуқтатбиққунанда) доранд. Муҳиммияти махсусро падидаи қонунгузории вогузоршуда дорад, ки дар Туркманистон ҳифз шудааст ва ба президент иҷозат медиҳад, ки муваққатан санадҳои бо қувваи қонунро қабул намояд. Амрҳо, одатан, хусусияти ғайримеъёрӣ дошта, равандҳои ташкилотию маъмурии дохилиро танзим мекунанд, дар ҳоле ки қарорҳо (масалан, дар Узбекистон ва Туркманистон) барои расмӣ кардани масъалаҳои стратегӣ ва санадҳои барномавии сиёсати давлатӣ истифода мешаванд. Сарфи назар аз рушди заминаи қонунгузорӣ, масъалаҳои низомнокии санадҳо, муайянсозии иерархия ва

фарқияти шаклҳои меъёрӣ ва инфиродӣ ҳанӯз ҳалли комил наёфтаанд. Ғояи падидаи контрасигнатура, ҳамчун механизми масъулияти сиёсӣ ва маҳдудияти ҳокимияти президент, танҳо қисман амалӣ шудааст (масалан, дар Қазоқистон), ки ин ба нигоҳ доштани ҳокимият дар дасти сарвари давлат ишора мекунад.

Иштироки сарони давлатҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ дар раванди қонунгузорӣ як механизми низоман ташкилёфта ва бисёрзинагӣ мебошад, ки қисми муҳимми сиёсати ҳуқуқии миллиро ташкил медиҳад. Президентҳои минтақа, ки ваколати васеъ доранд, фаъолона ҳам дар меъёргузории зерқонунӣ ва ҳам дар фаъолияти қонунгузорӣ ширкат меварзанд ва дар доираи санадҳои конститутсионӣ бо парлумонҳо ҳамкорӣ мекунанд. Шаклҳои асосии фаъолияти қонунгузории президентҳо иборатанд аз: ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ, тасдиқи қонунҳо, татбиқи вето, имзои созишномаҳои байналмилалӣ, содир кардани санадҳои меъёрӣ ва инфиродӣ (фармонҳо, қарорҳо), инчунин назорат аз фаъолияти қонунгузории ҳокимияти иҷроия. Дар як қатор кишварҳо Президент ҳуқуқи бекор кардани санадҳои ҳокимияти иҷроияро дорад, ки аз як тараф, амудияти ҳокимиятро тақвият медиҳад, аммо аз ҷониби дигар, хавфи норавшании ҳуқуқиро дар ҳолати набудани механизми возеҳи ҷудо кардани ваколатҳо ба вуҷуд меорад.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот аз мавзуи муҳимми масъалаи таҳқиқоти диссертатсионӣ, навигариҳои илмӣ ва муқаррароти ба ҳимоя пешниҳодшудаи дорои хусусияти назариявӣ ва амалӣ бармеояд. Аҳаммияти назариявии таҳқиқот ҳамчунин дар он ифода меёбад, ки дар он консепсияи илмии ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ таҳия шудааст. Ин консепсия фаҳмиши амиқтари асосҳои назариявӣ ва хусусиятҳои фаъолияти ниҳоди сарвари давлатро дар кишварҳои минтақа фароҳам оварда, ба пешгӯии самтҳои ояндаи эволютсияи ин ниҳод дар заминаи рушди сиёсиву ҳуқуқии минтақа мусоидат мекунад; дониши назариявиро дар бораи хусусиятҳои вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат ғанӣ мегардонад, аз ҷумла дар бораи нақш ва ваколатҳои ӯ, инчунин заминаи таҳияи тавсияҳо барои такмили вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии

Президентро бо дарназардошти таҷрибаи мусбате, ки дар кишварҳои дигари минтақа андӯхта шудааст, фароҳам меорад.

Таҳқиқоти мазкур метавонад заминаи назариявӣ барои таҳқиқоти минбаъдаи илмӣ-назариявӣ дар мавзуи вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии мақомоти ҳокимияти давлатӣ, аз ҷумла рисолаҳо, асарҳои монографӣ, корҳои магистрӣ, дипломӣ ва курсӣ бошад.

Аҳаммияти амалии диссертатсияи мазкур аз зарурати такмили муқаррароти ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бармеояд. Муқаррароти таҳқиқоти диссертатсионӣ метавонанд барои такмили қонунгузорӣ ва дақиқсозии категорияҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ истифода шаванд.

Маводи дар диссертатсия баёншуда метавонад дар раванди таълимии фанҳои зерин мавриди истифода қарор гирад: ҳуқуқи конститутсионӣ, ҳуқуқи муқоисавии конститутсионӣ, ҳуқуқи конститутсионии мамлакатҳои хориҷӣ, ҳуқуқи маъмурӣ ва ниҳоди президентӣ.

Дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар таҳлили илмии ҳамаҷонибаи масъалаҳои мавриди омӯзиш бо истифода аз усулҳои муносиб ва муосири илмӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқии миллӣ ва байналмилалӣ, омӯзиши манбаъҳои илмии соҳа, таҳияи консепсияҳои муаллифӣ, хулосаҳо ва пешниҳодҳо доир ба ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, инчунин дар тавсияҳои амалии пешниҳодгардида оид ба такмил ва рушди ин ниҳод дар кишварҳои минтақа ифода меёбад.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуъ ва мазмуни таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 12.00.02 – Ҳуқуқи конститутсионӣ, ҳуқуқи мурофиаи судии конститутсионӣ, танзими ҳуқуқии ҳокимияти маҳаллӣ, ки аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шудааст, мутобиқ мебошад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Дар асоси таҳқиқоти диссертатсионӣ муаллиф саҳми назаррас дар рушди назарияи ҳуқуқи

конститутсионӣ ва такмили фаҳмиши илмии ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ гузоштааст. Самтҳо ва шаклҳои асосии саҳми шахсии довталаб дар нишондоди зерин зоҳир мегарданд:

1. Таҳия ва асосноккунии консепсияи муаллифии муносибати низомнокӣ ба омӯзиши ниҳоди сарвари давлат дар Осиёи Марказӣ, ки сатҳҳои таҳлили таърихию ҳуқуқӣ, институтсионалӣ ва функсионалиро дар бар мегирад, инчунин истифодаи усули қиёсӣ-ҳуқуқиро фаро мегирад. Бори аввал дар адабиёти илмӣ минтақа ҳамчун объекти мустақили таҳқиқ бо хусусиятҳои махсуси сиёсӣ ва ҳуқуқии дохилӣ баррасӣ шудааст.

2. Гирдоварӣ ва арзёбии қонунгузории амалкунандаи конститутсионии кишварҳои Осиёи Марказӣ дар бахши мақом ва ваколатҳои сарвари давлат анҷом дода шудааст. Дар ҷараёни таҳқиқ, хусусиятҳои умумӣ ва фарқияти навъҳои президентӣ, инчунин тамоюлҳои рушди ҳуқуқӣ муайян гардида, муаллиф бори аввал танзими ҳуқуқии функсияҳои Президентро аз рӯйи навъҳои идоракунии давлатӣ ба таври мукаммал таҳлил намудааст.

3. Пешниҳоди як намуди нави таснифоти ниҳоди сарвари давлат, ки ба асоси вазъии ҳуқуқии Президент дар низоми ҳокимияти давлатӣ такя мекунад. Ин усул доираи типологияи анъанавиро васеъ намуда, имкон медиҳад, ки ҷойгоҳ ва нақши воқеии Президент дар шаклҳои гуногуни идоракунӣ дақиқтар инъикос гардад.

4. Таҳияи марҳилабандии муаллифии ташаккули ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, ки даврaҳои тошуравӣ, шуравӣ ва пасошуравиро фаро мегирад. Дар ин росто, омилҳои асосии ҳуқуқӣ ва сиёсие, ки ба табдили падидаҳои ҳокимият таъсир расондаанд, аз ҷумла механизмҳои фардӣ (персонализатсияшуда)-и ташаккули ҳокимияти президентӣ таҳлил шудаанд.

5. Дар асоси таҳлили мустақили қонунгузорӣ ва таҷрибаи равандҳои интихоботӣ дар кишварҳои минтақа, хусусиятҳои асосии татбиқи ҳуқуқи интихоботии ғайрифаъол ҳангоми интихоботи сарвари давлат муайян гардидаанд; ҳамзамон, меъёрҳои илмии таснифи шартҳои интихоботӣ пешниҳод шуда, мутобиқати онҳо бо меъёрҳои байналмилалӣ арзёбӣ шудааст.

6. Муаллиф таҳияи назариявӣ ва таснифи ваколатҳои сарони давлатҳои минтақа бо истифодаи муносибати гуногуншаклӣ: тибқи соҳаҳои фаъолият, манбаъҳои танзими ҳуқуқӣ, тартиб ва шароити амалисозӣ анҷом додааст. Инчунин, таърифҳо ва тафовути мафҳумии ваколат, салоҳият ва функсияҳои Президентро пешниҳод намудааст.

7. Таҳлили мустақили санадҳои сарвари давлатҳои Осиёи Марказӣ анҷом дода шуда, хусусиятҳо ва табиати ҳуқуқии онҳо ошкор гардидааст. Муаллиф зарурати низомбандии санадҳои меъёрӣ ва инфиродии Президентро асоснок намуда, тавсияҳо оид ба иерархикунонии онҳо дар низомҳои ҳуқуқии миллиро пешниҳод кардааст.

8. Саҳм дар рушди назарияи иштироки сарвари давлат дар раванди ҳуқуқэҷодкунӣ, аз ҷумла ҷанбаҳои институтсионалӣ ва расмии ҳамкорӣ бо парлумон. Таҳияи махсус ба табиати ҳуқуқии паёмҳои президентӣ ва масъалаи тавозуни ташаббусҳои ҳуқуқэҷодкунӣ, низоми боздорӣ ва мувозинат дода шудааст.

Ҳамин тариқ, саҳми шахсии довталаб дар пешниҳоди нуқтаҳои нави назариявӣ ва дар таҳлили илмии мустақили санадҳои меъёрӣ ва таҷрибаи татбиқи ҳуқуқ зоҳир гардида, имкон дод, ки фаҳмиши илмии ниҳоди президентӣ дар низомҳои ҳуқуқии давраи гузариши Осиёи Марказӣ амиқтар гардад ва пешниҳодҳое таҳия шаванд, ки ҳам барои илми ҳуқуқ ва ҳам барои фаъолияти қонунэҷодкунӣ ва татбиқи ҳуқуқ аҳаммияти амалӣ доранд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар кафедраи ҳуқуқи конститутсионӣ ва маъмурии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода гардида, борҳо дар ҷаласаҳои кафедра муҳокима гардида, ба ҳимоя тавсия дода шудааст. Муаллифи таҳқиқоти диссертатсионӣ паҳлуҳои гуногун ва масъалаҳои марбут ба таҳқиқотро дар конфронсҳо, семинарҳои илмию амалии байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ, мизи мудаввар бо маърузаҳо баррасӣ намудааст. Аз ҷумла:

а) байналмилалӣ:

– Конференсияи байналмилалии «XII Хониши ломоносовӣ» бахшида ба 115-солагии академик Бобоҷон Ғафуров – маъруза дар мавзуи «Ташаккули падидаи сарвари давлат дар заминаи Конститутсияи даврони соҳибистиқлолии Тоҷикистон» (шаҳри Душанбе, филиали ДДМ ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе, 28–29 апрели соли 2023);

– Конференсияи байналмилалии илмию амалӣ дар мавзуи «Нақши Конститутсия дар баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии ҷомеа» ва «Танзими ҳуқуқии сайёҳӣ ва сармоягузорӣ» – маъруза дар мавзуи «Аҳаммият ва нақши Конститутсия дар ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсии давлат ва ҷомеа» (Душанбе, ДМТ, 24-уми октябри соли 2024);

– Конференсияи байналмилалии илмию назариявӣ дар мавзуи «Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: таҳаввул ва дурнамои рушди он», бахшида ба 30-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардидани «Соли маърифати ҳуқуқӣ» – маъруза дар мавзуи «Усулҳои асосии Конститутсия» (Душанбе, Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2-юми ноябри соли 2024);

– Конференсияи байналмилалии илмию назариявӣ дар мавзуи «Ҳуқуқи инсон: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ», бахшида ба Рӯзи байналмилалии ҳуқуқи инсон, 30-юмин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон шудани соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ» – маъруза дар мавзуи «Унсурҳои таркибии вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ» (Душанбе, ДМТ, 26-уми декабри соли 2024);

б) ҷумҳуриявӣ

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ дар мавзуи «Аҳаммияти Конститутсия дар ташаккули давлати Тоҷикистон» – маъруза дар мавзуи «Мақоми сарвари давлат дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатии кишварҳои Осиёи Марказӣ» (Душанбе, ДМТ, 2-юми ноябри соли 2021);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи «30 соли Истиқлолият: марҳилаҳои роҳи тайнамуда, воқеият ва дурнамо» – маъруза дар мавзуи «Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кафили таъмини

истиқлолияти миллӣ, ягонагӣ ва тамомияти арзӣ, пойдориву бардавомии давлат» (Душанбе, ДМТ, 12-уми ноябри соли 2021);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ дар мавзуи «Нақши Конститутсия дар амалишавии ҳадафҳои стратегии давлат» – маъруза дар мавзуи «Нақши Конститутсия дар рушди падидаи сарвари давлат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Душанбе, ДМТ, 1-уми ноябри соли 2022);

– Конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Масоили мубрами такмили Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» – маъруза дар мавзуи «Баъзе хусусиятҳои ҳуқуқии конститутсияи муосир» (Душанбе, ДМТ, 1-уми ноябри соли 2023);

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Муаллиф зиёда аз 48 маводи илмиро вобаста ба мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ таҳия карда, ба табъ расонидааст, ки аз ин миён 3 монография ва зиёда аз 45 мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла 20 мақола дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҶТ нашршуда мебошанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия ба мақсаду вазифаҳои таҳқиқот мувофиқ буда, аз номгӯйи ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ, муқаддима, 5 боб, 12 зербоб, хулосаҳо ва рӯйхати адабиёт (маъхазҳо) иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия аз 384 саҳифа иборат аст.

БОБИ 1. ЗАМИНАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ПАЙДОИШ ВА ИНКИШОФИ НИҲОДИ САРВАРИ ДАВЛАТ

1.1. Мафҳуми ниҳоди сарвари давлат ва навъҳои он

Ниҳоди сарвари давлат дар ҳуқуқи оммавӣ ва низоми мақомоти олии давлатҳои муосир аҳаммияти авалиндараҷаро доро мебошад. Санадҳои қабулнамудаи сарвари давлат, дар аксар маврид ба сарнавишти мардуми кишвари дахлдор нақши ҳалкунанда дошта, дар баъзе ҳолатҳо метавонанд ба муносибатҳои минтақавию байналмилалӣ низ таъсир расонанд.

Тааҷҷубовар нест, ки дар конститутсияҳои муосир, чун қоида, барои мустаҳкам кардани нақшу мақоми сарвари давлат дар низоми давлатдорӣ ҷойгоҳи муҳим дода мешавад. Аз ин рӯ, таҳлили таҳаввулоти ниҳоди сарвари давлат на танҳо таваҷҷуҳи илмии назариявиро дар бар мегирад, балки он метавонад ба арзёбии бисёрҷонибаи самаранокии он дар ҷаҳони муосир, муайян кардани роҳҳои муътадилии ҳамкорӣ бо ташкилотҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ислоҳи камбудиҳои мавҷуда мусоидат намояд, махсусан ин барои давлатҳое аҳаммиятнок аст, ки истиқлоли худро ба даст овардаанд.

Дар ҳақиқат, дар ҳар як давлат низоми ҳокимияти давлатӣ ташкил карда шудаанд, ки дар миёни онҳо ниҳоди сарвари давлат барҷаста аст, ки ба ӯ намояндагии олии ҳокимияти давлатӣ дар хориҷ ва дохили кишвар вогузор карда мешавад.

Омили асосие, ки дар илми ҳуқуқи конститутсионии ватанӣ ва хориҷӣ ба омӯзиши сарвари давлат диққати зиёд дода мешавад, мақоми махсуси ин ниҳод мебошад. Дар баробари ин, дар асоси хусусиятҳои давлатҳои муосир, рушди таҳавулотии ин ниҳод, шаклҳои идоракунӣ ва омилҳои объективӣ ва субъективии ниҳоди сарвари давлат дар байни олимон фикру ақидаҳои гуногун мавҷуданд.

Аз ҷумла, И.В. Лексин қайд менамояд, ки «мушкилоти ибтидоии тафаккури маъмулӣ дар бораи сарвари давлат аз равияҳои методологӣ реша мегиранд. Доираи мафҳуми дахлдор тавассути индуксия (баровардани хосиятҳои сарвари давлат аз зуҳуроти амалии саронии давлатҳо), синтез (пайваст

кардани ҳама гуна зуҳуроте, ки сарони давлатҳо аз нуқтаи назари гуногун ба мафҳуми маҷмуӣ номида мешаванд) ва аналогияи ғайричашмдошт (яъне ба сарвари давлат нисбат додани тамоми хосиятҳои мақомот ва шахсоне, ки вазифаи сарвари давлатро иҷро мекунанд, яъне пайвастшавии мафҳумҳои сарвари давлат ба мафҳумҳои президент, ҳоким, монарх ва ғайра). Дар ин замина, мафҳуми «сарвари давлат», ки бо ин роҳ ба даст омадааст, ба талаботи мантиқи расмӣ мувофиқат намекунад: аломате, ки онро барои тамоми ҳаҷми ин мафҳум умумӣ ҳисоб кардан мумкин аст ва дар айни замон онро аз дигар мафҳумҳо ҷудо мекунад, имконият надорад. Ин мафҳум шахсони гуногун ва (ё) сохторҳои ташкилиеро дар бар мегирад, ки дар даврaҳои гуногун ва (ё) аз нуқтаи назари гуногун бо сарварӣ нисбат ба ниҳодҳои гуногун бо калимаи «давлат» ишора карда мешаванд» [279, с. 14-39].

Дар ҳақиқат, ниҳоди «сарвари давлат» танҳо дар назари аввал ҳамчун ҷанбаи одии ҳуқуқӣ ба назар мерасад. Дар асл, он як ҷанбаи хеле мураккаб мебошад. Ба он ҷанбаҳои таърихии ташаккул, анъанаҳои дар ҷомеа ва давлати мушаххас ташаккулёфта, нозукиҳои сиёсӣ дар фазои муайяни вақт ва ғайра таъсири калон мерасонанд.

Инчунин метавон гуфт, ки дар ҷаҳон ниҳодҳои комилан якхелаи сарвари давлат вуҷуд надоранд. Дар ҳар як кишвар хусусиятҳои хоси ин ниҳод мавҷуданд, ки нақш ва аҳаммияти онро барои ташаккул ва рушди давлатдорӣ муайян мекунанд.

Тавре ки таҳлилҳои адабиёти ҳуқуқӣ оид ба масъалаи муайян кардани ҷанбаи «сарвари давлат» нишон медиҳад, як қатор масъалаҳои баҳсталаб мавҷуданд, ки ба онҳо ҷавоби ягона вуҷуд надорад.

Аз ҷумла, аввалин масъалаи баҳсбарагез он аст, ки сарвари давлат «мақомоти давлатӣ» ва ё «шахси мансабдор» аст. Омӯзиши андешаҳои мавҷуда дар илм ба мо имкон дод, ки се мавқеъро ҷудо кунем.

Аз ҷумла, гурӯҳи якуми муаллифон онро ҳамчун «мақомоти давлатӣ» муайян мекунанд. Масалан, ба ақидаи О. Кутафин, «дар ҳама давлатҳо мақоме вуҷуд дорад, ки ба он ҳуқуқи аз номи давлат дар муносибатҳои дохилӣ ва

байналмилалӣ намояндагӣ карданро дорад. Ин мақомро одатан сарвари давлат меноманд ва аз рӯйи хусусиятҳои худ, дар ду шакли асосии давлатҳои муосир: монархия ва ҷумҳурӣ вуҷуд дорад» [120, с. 4]. Б.А. Страшун чунин мешуморанд, ки «фаҳмиши умумӣ нисбати ин ниҳоди ҳокимияти давлатӣ будани сарвари давлат дар он ифода мегардад, ки он дар низоми мақомоти давлатӣ мақоми махсус дошта, намояндагии олии давлат дар дохил ва хориҷи кишварро ба зимма дорад» [182, с. 382].

Гурӯҳи дуюми олимон бошад сарвари давлатро ҳамчун «шахси мансабдор» мавриди таҳқиқ қарор медиҳанд. Масалан, М.Ю. Тихомиров қайд мекунад, ки «сарвари давлат» шахси мансабдори олӣ, барранда ва дорандаи ҳокимияти иҷроия буда, намояндаи давлат дар муносибат бо хориҷи кишвар мебошад» [185, с. 62]. Дар навбати худ, А. М. Осавелюк сарвари давлатро ҳамчун «намояндаи олии давлат дар дохили кишвар, ҳамзамон рамзи ваҳдати миллию давлатӣ» [158, с. 14] мешуморад. Олими ватанӣ А.И. Имомов чунин андеша дорад, ки «Президент ҳамчун сарвари давлат шахси мансабдори олии кишвар аст» [91, с. 631]. Ё худ, С.Х. Наботов қайд мекунад, ки «сарвари давлат – шахси расмӣ (ё мақомот) дар назар дошта мешавад, ки дар иэрархияи ниҳодҳои давлатӣ ҷойи олиро ишғол менамоянд» [152, с. 32]. Дар радифи ин гуфтаҳо муҳаққиқи ватанӣ Х.Ойев қайд мекунад, ки «мафҳуми «Президент» дар Конститутсияи соли 1994 ба маънои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ҳамчун сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия истифода шудааст, ки дар моддаи 64 Конститутсия мустаҳкам намуд ва ба шакли классикии пайдоиши ин ниҳод дар низоми таҷзияи ҳокимияти давлатӣ мувофиқ меояд. Аз ин рӯ, таъсиси мансаби Президенти давлат шаҳодати он аст, ки ӯ сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия аст» [303, с. 31].

Сеюм гурӯҳи олимон сарвари давлатро ҳамчун «мақомоти давлатӣ» ва «шахси мансабдори давлатӣ» мешуморанд. А.М. Калинин сарвари давлатро ҳамчун «мақомоти конститутсионӣ, ҳамчунин шахси мансабдори олии давлатӣ медонанд, ки давлатро дар муносибатҳои дохилӣ ва хориҷӣ намояндагӣ намуда, рамзи давлатдории халқро муаррифӣ менамояд» [260, с. 224-226].

В.В. Маклаков бошад чунин қайд менамояд, ки «сарвари давлат шахси мансабдор ё мақоми давлатиест, ки давлатро дар дохил ва хориҷи кишвар намояндагӣ мекунад ва устувории онро дар арсаи байналмилалӣ ва дар дохили худи давлат таъмин менамояд» [138, с. 712].

Миёни муҳаққиқони ватанӣ ин мавқеъро А.М. Диноршоев ва С.М. Салоҳиддинова дастгирӣ мекунанд, ки «дар Тоҷикистон тибқи муқаррароти меъёрҳои конститутсионӣ Президент ҳам мақоми ҳокимияти давлатӣ ва ҳам шахси мансабдор аст» [77, с. 248]. Ё худ олими ватанӣ Б.Ҳ. Раззоқов чунин иброз менамояд, ки «умумияти ниҳоди президентӣ дар таҷрибаи ҷаҳонӣ муаррифиии (намояндагии) олии давлат дар дохили кишвар ва арсаи байналмилалӣ маҳсуб меёбад» [168, с. 21].

Дар натиҷаи таҳқиқоти фикру андешаҳои олимон дар адабиёти илмӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки ниҳоди сарвари давлат ҳамчун «мақомоти давлатӣ» ва ё «шахси мансабдор» аз нақш ва мақоми он дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва шакли идоракунии давлат вобаста аст.

Ҳамин тариқ, ба андешаи мо, дар монархияҳои маҳдуд, ҷумҳуриҳои парлумонӣ ва омехта сарвари давлат ҳамчун «мақомоти давлатӣ» ё «шахси мансабдор» баромад намуда, дар аксар маврид функсияҳои намояндагӣ ва маросимиро иҷро мекунад.

Дар монархияҳои мутлақ ва дуалистӣ, инчунин дар ҷумҳуриҳои президентӣ, сарвари давлат дар ду шакл, яъне ҳамчун мақоми давлат ва шахси мансабдор баромад мекунад. Мисоли равшани мақоми дукаратаи сарвари давлатро мо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мушоҳида карда метавонем, ки дар он мутобиқи моддаи 9 Конститутсия ҳокимияти давлатӣ ба қонунгузор, иҷроия ва судӣ амалӣ гашта, мутобиқи моддаи 64 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон сарвари давлат (яъне мақомоти давлатӣ) ва роҳбари ҳокимияти иҷроия (Ҳукумат), яъне шахси мансабдор мебошад.

Дуюм баҳс миёни олимон муайян кардани таносуби мафҳумҳои «ниҳоди сарвари давлат (ё президентӣ)» ва «вазъи ҳуқуқии сарвари давлат (ё президентӣ)» мебошад.

Дар доираи ин баҳс се самт вуҷуд дорад. Аз ҷумла, И.Д. Хутинаев дар таҳқиқоти худ ҷанбаи «ниҳоди президент» ва «мақоми ҳуқуқии президент»-ро таҳлил карда, авлавияти ниҳоди президент ва моҳияти онро дар муқоиса бо мақоми ҳуқуқии президент қайд мекунад» [195, с. 40].

Баръакси ин, ниҳоди президент на танҳо фаъолият, балки интихоби президентро низ муайян мекунад. Дар ин асос хулоса бароварда мешавад, ки мақоми ҳуқуқӣ гӯё як қисми падидаи ҳуқуқие мебошад, ки фаъолияти президентиро муайян мекунад.

Ю.Л. Дмитриев қайд мекунад, ки «мазмуни меъёрии ниҳоди президент бо ҳама гуна санадҳои меъёрии танзимкунандаи интихобӣ ё (таъйиноти) президент ва ба фаъолият шуруъ намудан, фаъолият ва истеъфои ӯ муайян карда мешавад, дар ҳоле ки моҳияти меъёрии мақоми ҳуқуқии президент бояд бо доираи фаъолияти ӯ маҳдуд карда шавад» [82, с. 14].

Н.А. Богданова нуқтаи назари фарқкунандаро баён мекунад, ки миёни мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионӣ мақомоти давлатӣ ва ниҳоди ҳуқуқӣ-конститутсионӣ дар доираи муайян вуҷуд дорад. Ҳамин тавр, дар ҳуқуқи конститутсионӣ, сохтори дохилии меъёрӣ ва мақоми ҳуқуқӣ–конститутсионӣ ҳамчун мақомоти давлатӣ ва шахси мансабдори давлатӣ мебошад. Мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ҳамчун зуҳуроти мақоми меъёрӣ қисми муҳимми сохтории ин соҳа мебошад, ки мавқеи ҳуқуқии субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсиониро дар сатҳи дахлдор мустаҳкам мекунад.

Ҳамчунин, Н.А. Богданова қайд мекунад, ки мафҳуми «ниҳод» ба таври императивӣ ба меъёр дахл дорад. Аз ин рӯ, ниҳод чун қоида ба расмӣ дахл дорад. Дар навбати худ, мафҳуми «вазъи ҳуқуқӣ» на танҳо расмӣ-ҳуқуқӣ, балки муносибатҳои гуногуни ҳуқуқӣ-конститутсионие, ки дар робита ва мавзуи мушаххаси танзим ба вуҷуд омадаро фаро мегирад. Аз ин рӯ, ӯ ба хулосае меояд, ки мафҳуми «вазъи ҳуқуқӣ» васеътар аст ва як қатор падидаҳои мустақилро низ дар бар мегирад, ба монанди ниҳоди интихобот, ниҳоди масъулият, ниҳоди ваколат ва ғайра, ки ҳар кадоми онҳо нақши иҷтимоӣ–сиёсӣ ва хусусиятҳои табиати ҳуқуқии президентро инъикос мекунанд. Дар навбати худ, ниҳодҳои

зикршударо ба зерниҳодҳо (субниҳодҳо) тақсим кардан мумкин аст. Дар робита ба ин, пайваст кардани чунин ниҳодҳо вобаста ба хусусияти фарох ва бисёрҷониба доштани онҳо ба мақоми ҳуқуқӣ–конститутсионии президент мантиқӣ хоҳад буд» [55, с. 58].

Назари сеюм бошад, В.Н. Суворов, ки вазъи конститутсионии Президентро тавассути мафҳуми «ниҳоди президент» ва тавассути хусусиятҳои конститутсионии он ошкор менамояд, чунин баён намудааст:

– ҳамчун мақомоти давлатӣ;

– ҳокимияти президентӣ ва маҳдудиятҳои он;

– функсияҳои президент;

– муносибати ӯ бо дигар мақомоти олии давлатӣ.

Дар айни замон, он дар асл нишонаи баробарии миёни вазъи конститутсионии Президент ва ниҳоди президентро мегузорад» [385, с. 45]. С.В. Березка низ чунин андеша дорад, ки таҳти мафҳуми вазъи ҳуқуқӣ–конститутсионии сарвари давлат «муқаррароти меъёрҳои конститутсия ва санадҳои қонунгузории сарвари давлат вобаста ба ҷойгоҳ ва нақши онро дар низоми мақомоти давлатӣ, пеш аз ҳама миёни мақомоти олии давлатӣ, ки бо вазифа, ваколат ва масъулияти он муайян карда мешаванд» [362, с. 210] мефаҳмад. Инчунин, В.Е. Чиркин чунин қайд менамояд, ки «барои ҳуқуқшиносон сарвари давлат, пеш аз ҳама, ҳамчун маҷмуи вазъи ҳуқуқӣ–конститутсионии ниҳоди ҳамшабеҳ ба монанди дигар ниҳодҳо (парлумон, ҳукумат, назорати конститутсионӣ ва ғ.) мебошад» [200, с. 39].

Дар натиҷаи баррасии фикру андешаҳои олимони гуногун ба хулосае омадан мумкин аст, ки мафҳумҳои «ниҳоди сарвари давлат (президент)» ва «вазъи ҳуқуқии сарвари давлат (президент)» ҳаммазмун набуда, маънӣ ва таркиби гуногун доранд.

Ниҳоди сарвари давлатро метавон ҳамчун маҷмуи меъёрҳои мустақили ҳуқуқӣ-конститутсионӣ баррасӣ намуд, ки муносибатҳои якхелаи ҷамъиятиро, вобаста ба ташаккул ва фаъолияти сарвари давлат ҳамчун мақоми ҳокимияти давлатӣ алоқамандро танзим мекунанд.

Дар навбати худ, вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат маҷмӯи меъёрҳои дар конститутсия ва қонунгузорӣ муқарраршудае мебошад, ки тартиби амалӣ намудани фаъолияти сарвари давлатро танзим намуда, татбиқи вазифаҳо ва салоҳияти онро ифода менамояд. Аз ин рӯ, мазмуни мафҳумҳои «ниҳоди сарвари давлат (президент)» ва «вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат (президент)» таркиби гуногун доранд [82, с. 14].

Дар натиҷаи таҳлилҳои зикршуда, метавон хулоса намуд, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ як қатор хусусиятҳое, ки ба ниҳоди сарвари давлат хос аст, ҷудо карда мешаванд:

Якум, сарвари давлат қисми таркибии роҳҳалҳои амалӣ намудани ҳокимияти давлатӣ ба шумор меравад.

Механизмҳои давлатӣ низоми мақомоти давлатӣ мебошад, ки барои амалӣ намудани ҳокимияти давлатӣ, функсия ва вазифаҳои давлат равона карда шудааст. Дар ин механизмҳо сарвари давлат мавқеи марказиро ишғол менамояд.

Дувум, сарвари давлат–шахси мансабдор (мақоми давлатӣ) аст, ки одатан дар зинаи низоми мақомоти давлатӣ мақоми баландтаринро ишғол мекунад, яъне дар иерархияи мақомоти давлатӣ ба сарвари давлат расман ҳамеша ҷойи аввал тааллуқ дорад, гарчанде ки аз рӯйи салоҳият ва аҳаммияти воқеии худ ин ҷой метавонад танҳо расмӣ боқӣ монад.

Сарвари давлат доим дар иерархияи мақомоти давлатӣ дар зинаи аввал қарор дорад. Аммо, бо чунин мавқеъ, ӯ ҳатман ба масъалаҳои идоракунии корҳои давлат, яъне идоракунии бевосита машғул нест. Ниҳоди мазкур дар зинаи болои низоми мақомоти давлатӣ қарор дошта бештар мақоми назоративу контролиро иҷро менамояд.

Сеюм, давлатро дар сиёсати дохилӣ ва муносибатҳои хориҷӣ намояндагӣ мекунад. Ин маънои онро дорад, ки сарвари давлат ҳуқуқ дорад, ки ин самтҳои фаъолияти давлатро, ки дар якҷоягӣ бо дигар шохаҳои ҳокимият амалӣ карда мешаванд, таҳия кунад [250, с. 15-17].

Чаҳорум, нисбат ба дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ваколатҳои муайян дорад. Яъне вазъи ҳуқуқии сарвари давлат, ҳамчунин вобаста ба муносибатҳои

миёни ин ниҳод бо мардум, парлумон, ҳокимияти иҷроия ва низоми мақомоти судӣ муайян намудан имконпазир аст.

Панҷум, рамзи ягонагии миллат, давлат (халқ ва давлат) мебошад. Сарвари давлат одатан ваҳдати миллӣ, мураттабии ҳокимияти давлатиро таҷассум менамояд, ки дар ваколати гуногуни он таҷассум меёбад.

Дар натиҷаи ҳамаи гуфтаҳои боло мо ба хулосае омадем, ки сарвари давлат мақоми олии ҳокимияти давлатӣ ва намояндаи расмии он дар дохил ва хориҷи кишвар буда, нисбат ба дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ваколатҳои муайян дошта, кафили ягонагии миллат, давлат (халқ ва давлат) мебошад.

Ниҳоди сарвари давлат яке аз қадимтарин ниҳодҳое мебошад, ки бо ташаккул ва рушди давлатҳо алоқамандӣ дорад. Дар ин замина, ин ниҳод аз рӯйи хусусиятҳои тамаддунӣ, ҷойгиршавии ҳудудӣ, расму оинҳо ва анъанаҳои халқҳои мушаххас ва ғайра ташаккул ёфтааст. Ҳамаи ин омилҳо боиси он мегардад, ки дар ҷаҳон намудҳои гуногуни сарвари давлатҳо ташаккул ёфтанд, ки хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунанда доранд.

Дар илми муосири ҳуқуқи конститутсионӣ як қатор асосҳо барои таснифбандии ниҳоди сарвари давлат ташаккул ёфтанд. Тавре А.В. Безруков, В. В. Чугаев қайд мекунанд, «равишҳои муосир ба таснифи ниҳоди сарвари давлат бо таҳлили тарзи додани ваколати сарвари давлат, инчунин бо он, ки он чӣ гуна номгузорӣ шудааст ва дар байни дигар мақомоти давлатӣ ва дигар унсурҳои низоми сиёсии ҷомеа кадом ҷойро ишғол мекунад, зич алоқаманд аст, ин хусусиятҳо ҷузъи муҳимми ин ниҳоди ҳуқуқӣ мебошанд» [229, с. 41].

Дар айни замон, олимони конститутсионӣ намудҳо ва шаклҳои сарвари давлатро фарқ мекунанд. Масалан, М.В. Баглай таснифи намудҳои сарвари давлатро аз рӯйи таркиби миқдорӣ ба сарвари яккаву дастаҷамъии давлат ҷудо менамояд [43, с. 388]. Б.А. Страшун қайд мекунад, ки «анъанаи сарвари ягонаи давлат аз асрҳои миёна ба мо расидааст. Дар ибтидо ин монарх буд. Сипас дар як қатор давлатҳое, ки шакли ҷумҳуриявии идоракуниро муқаррар карданд, президент сарвари давлат шуд [182, с. 351].

Муҳаққиқони самти конститутсионӣ ин масъаларо омӯхта, қайд мекунанд, ки дар аксари кишварҳои ҷаҳон сарвари ягонаи давлат мавҷуд аст, аз ҷумла, Иёлоти Мутаҳидаи Амрико, Олмон, Фаронса, Люксембург, Британияи Кабир ва дигар кишварҳо шакли ягонаи сарвари давлатро ҷорӣ кардаанд. Албатта, аз нигоҳи бартарият мо низ тарафдори шакли ягонаи сарвари давлат мебошем, чунки ин боиси ҳалли фаврии масъалаҳои мухталиф, муваффақияти беҳтарини ниҳодро кафолат дода, эътибори қудрати роҳбари давлат ва эътимоди мардумро ба ӯ афзун мекунад.

Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки дар ҷараёни тағйир додани вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат дар як қатор давлатҳо шакли коллективӣ (коллегиалӣ)-и ин ниҳод мавҷуд мебошад [296, с. 129].

Хусусияти ин намуди сарвари давлат аз он иборат аст, ки тақсимоти ваколат байни аъзои алоҳидаи роҳбари давлат – яъне вазифаи на як шахс, балки якчанд нафар дар як вақт иҷро карда мешаванд. Шакли зикршудаи фаъолияти сарвари давлат на танҳо ба хусусияти институтсионалии ӯ таъсир мерасонад, балки натиҷаи мутобиқати асосҳои ин ниҳод ба хусусиятҳои сохтори миллии сиёсию ҳудудии давлатҳои мушаххас мебошад.

То имрӯз ду шакли ниҳоди коллективии сарвари давлат мавҷуд мебошад:

1) сарвари давлати олигархӣ – вақте ки сарвари давлат қарори дахдорро дар шакли як гурӯҳи шахсоне (мушовара) қабул менамояд. (Шурои Конфедератсияи Швейтсария).

2) сарвари диархӣ – дар ҳолате, ки дар он ду сарвари давлат мавҷуд аст, ки ҳар кадоме аз онҳо аз рӯйи вазифа (диархияи функсионалӣ), ҳудуд (диархияи ҳудудӣ) ё ин, ки шахсият (диархияи шахсӣ) ваколати худро амалӣ месозанд. (Андорра, Ҷумҳурии Сан-Марино, Ҷумҳурии Исломии Эрон, Канада, Австралия, Зеландияи Нав, Барбадос ва ғайра) [219, с. 31-37].

Дигар таснифбандии сарвари давлат, ки аз ҷониби олимон пешниход шудааст, вобаста ба шакли идоракунӣ мебошад.

Дар илми муосири ҳуқуқи конститутсионӣ таҳқиқи моҳияти ниҳоди сарвари давлат ва хусусиятҳои фаъолияти он дар асоси таҳлили хусусияти шаклҳои

асосии идоракунии давлатӣ дар ҷанбаи таърихӣ ва дар заминаи таҳлили муқоисавӣ-сиёсии ҳозира амалӣ карда мешавад. И.О. Бетанов иброз менамояд, ки «шакли идоракунии давлатӣ бевосита аз он вобаста аст, ки «кӣ ҳокимияти воқеиро амалӣ мекунад, чанд нафар дар қабули қарорҳо иштирок мекунанд ва чӣ гуна ин шахсон чунин мақомро дороянд» [52, с. 196]. Муҳаққиқи дигар, М.Н. Прудников, таъкид мекунад, ки шакли идоракунии давлатӣ хусусиятҳои институтсионалии ташкили ҳокимияти давлатиро инъикос мекунад ва махсусиятҳои мақоми сарвари давлат дар он таҷассум меёбад [165, с. 696].

Ҳамин тариқ, аксарияти комили муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ пешниҳод мекунанд, ки фаъолияти сарвари давлат дар ҷаҳони муосир тавассути таҳлили хусусиятҳои ду шакли асосии идоракунӣ – монархия ва ҷумҳурӣ омӯхта шавад. Тавре ки олими рус Р.В. Шагиев таъкид мекунад, интихоби шакли идоракунӣ одатан бо омилҳои зерин вобаста аст:

– дар натиҷаи таъсиррасонии қувваҳои иҷтимоию сиёсӣ ва натиҷаи мубориза байни онҳо (амали ин омил, махсусан дар даврaҳои инқилобӣ, вақте ки баъзе шаклҳои идоракунӣ – монархия ба дигар шакли идоракунӣ, махсусан ҷумҳурӣ иваз карда мешаванд) равшан ба назар мерасад;

– хусусиятҳои таърихии кишварҳои алоҳида (ба ғайр аз заминаи таърихӣ, масалан, мавҷудияти монархияи муосири Британиёро шарҳ додан ғайриимкон аст);

– хусусиятҳои фарҳанги халқ, таҷрибаи таърихӣ ва сиёсӣ, расму оинҳо ва малакаҳои ҳаётро дар шароити ин ё он давлат таъсир мерасонанд [205, с. 24].

Пас, бояд дар бораи монархия ва ҷумҳурӣ ҳамчун навъҳои пешрафтаи шаклҳои идоракунии давлатӣ сухан ронем.

Вобаста ба таснифбандии мазкур В. Якушик дуруст қайд менамояд, ки «меъёри фарқият байни сарвари давлат дар монархия ва ҷумҳуриявӣ аз руйи мавқеи роҳбари давлат, тартиби муайяни ташкил ва фаъолияти он дар маҷмуъ муайян карда мешавад» [213, с. 122].

Монархия шакли аввалини таърихии идоракунӣ мебошад ва вобаста ба пайдоиши худ ба даврае рост меояд, ки ҳокимияти давлатиро ба маънои

муосираш баррасӣ намуд. Тавре ки маълум аст, монархия хусусияти наслҳои ташаккули ниҳоди сарвари давлатҳоро муайян мекунанд. Дар ҷаҳони муосир, ҳамаи кишварҳои монархиро ба ду навъҳои асосӣ тақсим кардан мумкин аст: монархияҳои мутлақ ва маҳдуд. Дар робита ба ин, дар монархияҳои мутлақ, сарвари давлат де-юре ва де-факто дорои салоҳиятҳои номаҳдуд дар соҳаи идоракунӣ мебошад, ки вазифаҳои худро дар соҳаҳои қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ тақсим мекунад. Монархияҳои мутлақ метавонанд ҳамчун як навъ пайроҳаи сиёсӣ-тамаддунӣ дар шароити ташаккули ҷомеаи пас аз саноатӣ (иттилоотӣ), баррасӣ карда шаванд. «Ин шакли идоракунӣ барои кишварҳое хос аст, ки дар онҳо муносибатҳои сиёсии пеш аз капиталистӣ, анъанавӣ (Арабистони Саудӣ, Бруней ва ғайра) нигоҳ дошта мешаванд» [26, с. 253], – менависанд муҳаққиқони рус таҳти роҳбарии профессор А.Мельвил [161, с. 618]. Мақоми сарвари давлат дар монархияҳои маҳдуд якхела нест, зеро имрӯз фарқиятҳои асосии давлатҳои шакли идоракунии номбурдаро ҷудо кардан мумкин аст: дуалистӣ, интихобӣ, конститутсионӣ-парламентӣ. Ҳамин тавр, дар монархияҳои дуалистӣ (Кувайт, Баҳрайн, Марокаш, Урдун), дар баробари монархия, ниҳоди парламентаризм вуҷуд дорад, ки ба таври муайян пуррагии сарвари давлатҳоро, алахусус фаъолияти низоми идоракуниро дар соҳаҳои қонунгузорӣ ва иҷроия маҳдуд менамояд. Монархияи интихобӣ (Малайзия, Аморати Мутаҳидаи Араб) дар навбати худ шакли хоси идоракунии давлатиро ташкил медиҳад ва барои давлатҳое хос мебошад, ки иттиҳодияҳои якчанд монархияҳоро ташкил медиҳанд.

Шакли ҷумҳуриявии идоракунӣ пас аз монархия дуюм ва шакли маъмултарини ташкили ҳокимияти давлатӣ мебошад. Ҷумҳурият ҳам дар таърих ва ҳам дар замони муосир хусусияти интихобии ташаккули мақомоти марказӣ (пеш аз ҳама, қонунгузорӣ ва иҷроия) ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, инчунин ниҳоди сарвари давлат мебошад.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ шакли идоракунии ҷумҳурӣ ба се шакл: президентӣ, нимпрезидентӣ ё омехта (президентӣ-парлумонӣ ва парлумонӣ-президентӣ) ва парлумонӣ ҷудо карда мешавад. Шаклҳои гуногуни ҷумҳурии президентӣ ва

парлумонии идоракунӣ сифати нави сарвари давлатҳоро ташкил медиҳанд, ки бо номи президентсиализм мавҷуд мебошад. Асосан, чунин шакли идоракунии давлатӣ дар принсипҳои зерин асос ёфта метавонад: интихоби сарвари давлат дар шакли мустақим ва бевосита; ҳуқуқи президент барои ташкили ҳукумат бо тасдиқи аксарияти парлумон; ҳисоботдиҳии (одатан) сарвазир дар назди президент; ҳуқуқи президент барои пароканда кардани парлумон ва ғайра [171, с. 253].

Аз мавқеъҳои умумии пешниҳодшуда оид ба таснифи намудҳои сарвари давлат, мо ба чунин хулоса омадем, ки таснифи намудҳои сарвари давлат дар замони муосир аз вазъи ҳуқуқии сарвари давлат дар кишвари мушаххас вобаста мебошад. В. М. Якушик қайд менамояд, ки «...маҳаки асосии сарвари давлат вазъи ҳуқуқии он ба ҳисоб меравад, на ягон шакли муайяни ташкилнамоӣ (интихобӣ ё ғайриинтихобӣ) ва шакли амалисозии он (яккасарварӣ ё дастаҷамъӣ)» [213, с. 122].

Таҳлили адабиётҳои ватаниву хориҷӣ ба мо имконият медиҳанд, ки вобаста ба вазъи ҳуқуқии сарвари давлат чунин намудҳои онро муайян намоем:

1. Монархи ягона, ки вазифаи худро мерос гирифтааст;

2. Монархи ягона, ки аз ҷониби оилааш таъйин шудааст;

3. Монархи ягонаи давлати федеративӣ, ки дар давраи муқарраршуда аз ҷониби монархҳои субъектҳои федератсия аз минтақаи худ интихоб шудааст;

4. Президенти ягона, ки аз ҷониби халқ, парлумон ё коллегияи намояндагӣ ба муҳлати муқарраршуда интихоб шудааст;

5. Мақоми коллегиалӣ, ки аз ҷониби парлумон ба муҳлати муқарраршуда интихоб шудааст;

6. Намояндаи монархи британиё дар давлатҳое, ки мақоми доминиони британиёро доранд, яъне монархи британиёро сарвари давлат эътироф мекунанд;

7. Сарвари ягонаи давлат ё коллегиалӣ, ки қудратро дар давлат ба муҳлати номуайян бар дӯш гирифтааст.

Минбаъд ба таври мухтасар хусусиятҳои асосии ин намудҳои сарвари давлатро баррасӣ менамоем:

Монархи ягона, ки вазифаи худро мерос гирифтааст. Чи тавре дар боло қайд намудем, монархия як шакли идоракунии давлатест, ки дар он ҳокимияти давлатӣ дар як даст мутамарказ шудааст ва одатан аз монарх ба дигар монарх ба тариқи меросӣ мегузарад. Хусусияти муҳимтарини монархия ишғоли якумраи мақоми сарвари давлат аст (дар таърих ҳеҷ гоҳ монархҳои муваққатӣ вуҷуд надоштанд). Ғайр аз ин, монарх дорои мустақилият ва дахлнопазирии ҳуқуқӣ, индемнитет аст ва таҷассумгари миллати давлати мушаххас мебошад [219, с. 31-37], [182, с. 351].

Намуди монарх, ки мо нишон додем, намуди классикӣ ба шумор рафта, гирифтани тахти меросӣ аз намуди монархияи мутлақ ё маҳдуд вобаста нест, яъне ин давлатҳо аз рӯйи меросӣ тахту тоҷро ба даст меоранд. Монархи меросӣ дар давлатҳое ба монанди Белгия, Британиёи Кабир, Испониё, Марокаш, Нидерландия, Ҷопон ва як қатор дигар давлатҳо вуҷуд дорад.

Барои ин шакли монархия намуди тахту тоҷ, яъне тартиби гузариши ҳокимияти монарх аз як намояндаи хонадони ҳукмрон (династия) ба дигараш аҳаммияти муҳим дорад. Тавре ки таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ нишон медиҳад дар даврaҳои гуногуни ҷаҳон се роҳ вуҷуд дорад: ворисии тахт аз рӯйи таъйинот, интихоб ва меросбарии қонунӣ. Охирин усули зикршуда маъмултарин аст. Дар ин усул олимон се тартиби меросро ҷудо мекунанд: сенорат, вақте ки пиртарин аз рӯйи синну сол дар ҷинс (масалан, Арабистони Саудӣ) мерос мегирад; майорат, аз рӯйи дараҷа наздиктарин хешованди охирин шоҳи подшоҳӣ мерос мегирад, ва аз 2 баробар аз рӯйи дараҷаи хешутаборӣ пиртарин аз рӯйи синну сол, масалан, бародар мероси тахту тоҷ мегардад, на набера; аз рӯйи ҳуқуқи авлодӣ (примогенитура) бо гузариш ҳуқуқи ба пушт нишастан аввал ба авлоди поёнӣ дар як хат мегузарад ва бо қатъи намояндагони мардона ба пушти наздиктарин ба охирин подшоҳӣ [182, с. 351].

Вобаста ба ҳуқуқи занон ба тахт чунин намудҳои ворисияти тахту тоҷро ҷудо менамоянд:

– низоми солидӣ: занон аз ҳуқуқи мерос комилан хориҷ карда мешаванд. Дар гузашта чунин қоидаҳо дар Фаронса, Белгия, Шветсия, Итолиё, Лаҳистон,

Пруссия амал мекарданд. Дар тули асри XX ин принсип дар ҳамаи кишварҳои аврупоӣ, ки дар он ҷо шакли идоракунии монархия вуҷуд дошт, бекор карда шуд ва айни ҳол низоми валиаҳдии мазкур танҳо дар Ҷопон амал мекунад.

– низоми австрягӣ: занон танҳо пас аз қатъи тамоми наслҳои мардинаи ин сулола ҳуқуқ пайдо менамоянд (Австрия);

– низоми англисӣ (кастилӣ): занон аз мерос танҳо дар доираи як пушт хориҷ карда мешаванд, масалан, бародари хурдсол хоҳари калониашро аз ҳуқуқ маҳрум менамояд, аммо духтари бародари калонӣ амакашро аз ҳуқуқи меросии тахту тоҷ маҳрум менамояд (Британияи Кабир, Испания);

– низоми валиаҳдии (примогенитура) баробар, яъне вориси фарзанди калонии монарх новобаста аз ҷинс аст (яъне умуман афзалияти ҷинси мард нисбат ба ҷинси зан бекор карда шудааст). Ин навъи нави тахту тоҷ бори аввал дар Шветсия соли 1980 ҷорӣ карда шуд ва аз он вақт инҷониб дар Норвегия, Белгия ва Нидерландия низ қабул карда шудааст [78].

Инчунин, як қатор муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ низоми мусулмонӣ ва қабилавии тахту тоҷро ҷудо мекунанд [196, с. 399], [219, с. 31-37], [182, с. 351], аммо ба назари мо ин моделҳои тахту тоҷ ба чунин низоми дар боло номбурда тааллуқ доранд, ба монанди монархи ягона, ки аз ҷониби оилаи худ таъйин шудааст.

Дар бораи вазъи ҳуқуқии монархи меросӣ бояд мавқеи воқеии ӯро дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар назар дошт. Тавре В.Е. Чиркин қайд мекунад, «дар тавсифи мақоми монарх, фарқияти байни ниҳоди ҳуқуқии монарх ва мавқеи воқеии он дар аксарияти кишварҳо муҳим аст» [198, с. 240]. Маҳз ин омил муайян мекунад, ки ин давлат ба кадом шакли монархия тааллуқ дорад – мутлақ, ки дар он монарх сарвари воқеии давлат аст, ё маҳдуд аст, ки дар он қудрати ӯ бо парлумон маҳдуд аст ё умуман қудрати воқеӣ надошта, ҳамчун рамзи давлатӣ амал мекунад.

Монархи ягона, ки аз ҷониби оилааш таъйин шудааст. Тавре ки мо дар боло қайд кардем, низоми қабилавии тахту мерос ва низоми мусулмонии ба даст овардани тахту тоҷ мавҷуданд, ки тахтро на шахси алоҳида, балки оилаи ҳоким

мерос мегирад. Ҳокими амалкунанда муайян менамояд, ки кадоме аз хешовандони наздики монарх (шарт нест, ки писар бошад) тахти озодшударо ишғол мекунад. Ин низоми қабилавии мероси тахту мерос барои кишварҳои алоҳидаи монархии Африқо (масалан, Свазиленд) хос аст, яъне вориси монархи фавтидаро шурои қабилавӣ аз байни писарони зиёди марҳум муайян ва интихоб мекунад [78, с. 157], [182, с. 351].

Тартиби ба даст овардан ва дигар омилҳои низоми мазкур аз дигар намуди сарвари давлат ба хусусиятҳои худ фарқ мекунанд. Аз ҷумла, аз байни аъзои оила шоҳзода мувофиқи принсипи ҳуқуқи зинапоя (яъне вобаста ба синну сол) таъйин карда мешавад. Дар ин ҳолат аъзои оила метавонанд аз ҳуқуқи меросбарии тахту тоҷ маҳрум карда шаванд.

Ин навъи сарвари давлат, аз ҷумла, дар Арабистони Саудӣ ва Урдун вуҷуд дорад. Ҳамин тавр, дар моддаи 28 Конститутсияи Урдун тартиби тахту мерос муайян карда шудааст, ки мувофиқи ин меъёр тахти подшоҳӣ мувофиқи низоми валиаҳдии (примогенитура) агнатикӣ ба мерос гирифта мешавад. Дар авлод вориси тахту мерос танҳо мардоне ҳастанд, ки аз ҷониби шоҳи аввали Урдун Абдулло I насли қонунӣ эътироф мешаванд. Шоҳзода бояд дар оилаи мусулмон таваллуд шавад, то ҳуқуқи тахту тахтро дошта бошад. Шоҳ, инчунин ҳуқуқ дорад, ки яке аз бародаронашро ҳамчун вориси худ таъйин кунад. Агар подшоҳ бе вориси қонунӣ бимирад, тахт ба номзаде мегузарад, ки аз ҷониби Маҷлиси миллӣ аз насли Ҳусейн ибни Алӣ интихоб карда шудааст. Аъзои сулоларо бо фармони шоҳӣ дар асоси номувофиқӣ аз тахт маҳрум кардан мумкин аст, аммо авлоди ӯ ба таври худкор аз тахт хориҷ карда намешаванд [78, с. 157].

Монархи ягонаи давлати федеративӣ дар давраи муқарраршуда аз ҷониби монархҳои субъектҳои федератсия интихоб шудааст. Ниҳоди муосири сарвари давлат бо шакли монархи ягона маҳдуд намешавад. Ҳоло ин ниҳод, гарчанде ки дар кишварҳои рӯйи олам кам ба назар мерасад, дар шакли монархияи коллегиалӣ (АМА) ё интихобшуда (Малайзия) вуҷуд дорад.

Монархияи интихобшуда яке аз намудҳои монархияи маҳдуд аст. Аммо он аз таассуроту хусусиятҳои шакли монархиявии классикӣ дур аст. «Дар он

аломати асосии шакли монархӣ, яъне гузариши тахт аз як монарх ба монархи дигар ба таври меросӣ комилан вуҷуд надорад. Монарх танҳо барои муҳлати муайян интихоб карда мешавад» [351, с. 109-115].

Ҳамин тариқ, шакли интихобшудаи монархия унсурҳои шакли ҷумҳуриявӣ ва монархиро ба таври махсус муттаҳид мекунад.

Дар доираи монархияи интихобшуда, монархи нав метавонад аз ҷониби парлумон ё ягон мақоми махсус, аъзои оилаи монархӣ ва ҳатто овоздиҳии умумӣ интихоб карда шавад. Чунин шаклҳо, чун қоида, бояд ба шаклҳои қадимаи идоракунӣ дохил карда шаванд: «Монархияҳо бо унсури ҷумҳуриявӣ навъҳои махсуси монархия мебошанд, ки дар онҳо унсурҳои масъулияти монарх дар назди аҳолӣ ё дигар мақомоти ҳокимият мавҷуданд» [349, с. 53-65].

Дар ҷаҳони муосир намунаҳои монархияҳои интихобшударо мушоҳида кардан мумкин аст. Дар ин ҳолат сарвари давлат одатан на якумра ва на меросӣ, балки пас аз муҳлати муайян дубора интихоб карда мешавад. Чунин низоми ҳокимияти монархӣ дар Малайзия ва АМА вуҷуд дорад. Аммо дар ин ҷо монархияи интихобшуда хусусияти беназир дорад ва бештар ҳамчун арҷгузорӣ ба анъанаҳо амал мекунад. Масалан, дар Малайзия 9 субъекти федератсияро аз 13 субъекти он султонҳои меросӣ роҳбарӣ мекунанд ва Шурои ҳокимонро ташкил медиҳанд, ки монархро ба муҳлати 5 сол интихоб мекунанд. Дар асл, ҳамаи султонҳо ба ин вазифа навбат ба навбат интихоб карда мешаванд, ки салоҳиятҳои сарвари давлатро амалӣ мекунанд, аммо қудрати онҳо дар айни замон хеле маҳдуд аст. Дар АМА, қудрат дар асл дар дасти Шурои олии ҳафт амир аст, ки қонун қабул мекунад ва монархро барои 5 сол интихоб мекунад. Одатан, намояндаи бузургтарин аз ҳафт аморат, Абу–Даби ҳамеша бартарӣ нисбат ба дигар аморатҳо дорад. Бо вуҷуди ин, салоҳияти монарх дар ин ҷо бештар хусусияти барасмиятдарориро доро мебошанд, зеро тамоми пуррагии ҳокимият ба Шурои Олӣ тааллуқ дорад ва ҳамчун мақоми ягонаи коллективӣ амал мекунад. Аммо ин ду давлат бояд ба монархияҳо дохил карда шаванд, зеро сарварони давлат (монарх) танҳо яке аз ҳокимони маҳаллӣ интихоб карда мешавад, ки яке аз субъектҳо (аморатҳо ё султонҳо)-ро роҳбарӣ мекунад. Ҳамин

тариқ, дар доираи монархияи интихобшуда, монарх аз рӯйи салоҳиятҳо, дар асл бо ниҳоди президентӣ баробар мешавад, чунин шакл хусусиятҳои зиёде дорад, ки онро ба ҷумҳурӣ монанд мекунад. Дар ниҳоят, он ҳамбастагии шаклҳои идоракунии монархӣ ва ҷумҳуриявӣ мебошад.

Президенти ягона аз ҷониби халқ, парлумон ё коллегияи намояндагӣ ба муҳлати муқарраршуда интихоб шудааст. Дар айни замон, қонунгузории конститутсионии кишварҳои гуногун вобаста ба намуди ҷумҳурӣ се низоми интихоботи президентро пешбинӣ мекунад – ин интихоботи мустақим, ғайримустақим ва бисёрзинагӣ мебошад.

Интихоботи мустақими президентӣ одатан дар бисёр ҷумҳуриҳои президентӣ (аз ҷумла дар ҳамаи кишварҳои Осиёи Марказӣ) истифода мешавад. Дар ин ҷо натиҷаҳои овоздиҳӣ барои номзадҳои пешбар аз рӯйи низоми аксарияти нисбӣ ё мутлақи интихоботӣ муайян карда мешаванд.

Интихоботи ғайримустақими президент, асосан дар ҷумҳуриҳои президентӣ, масалан, дар ИМА истифода мешавад. Одатан, дар интихоботи ғайримустақими президент, интихобкунандагон коллегияи интихобкунандагонро интихоб мекунанд, ки баъдан онҳо президентро интихоб мекунанд. Мувофиқи Конститутсия, Президенти ИМА аз ҷониби коллегияи интихобкунандагон интихоб карда мешавад: аз ҳар як иёлот маҳз ҳамон қадар интихобкунандагон интихоб карда мешаванд, ки намояндагон (вакилон дар палатаи намояндагон) ва сенаторҳо (аз ҳар як иёлот 2 нафар) дар маҷмуъ ба конгресс мефиристанд. Дар ин ҳолат интихобкунандагон бо рӯйхати аксарияти нисбӣ интихоб карда мешаванд. Ҳамин тавр, ҳизбе, ки шумораи зиёди овозҳоро ба даст меорад, ҳамаи ҷойҳои интихобкунандагонро аз ин иёлот мегирад. Дар асл, интихоботи ғайримустақими президент аз интихоботи мустақим фарқи зиёд надорад, зеро барои сарвари давлат имконият фароҳам меорад, ки худро ба парлумон муқобил гузорад.

Дар аксари ҷумҳуриҳои парлумонӣ президент тавассути интихоботи бисёрҷониба, одатан дузинагӣ интихоб карда мешавад. Дар интихоботи бисёрзинагӣ иродаи интихобкунандагон аз ҷониби мақомоти пешазинтихоботӣ

ё парлумон миёнаравӣ шуда метавонад. Чунин тартиби интихоби президент аз ҷониби парлумон дар Исроил, Туркия, Лубнон ва ғайра қабул карда шудааст. Дар натиҷаи интихобот президент дар ин ҷо мандати парлумонро мегирад. Президент, ки бо ин роҳ интихоб шудааст, дорои салоҳиятҳои номиналӣ мебошад ва дар ҳаёти давлатии кишвар, масалан, дар Италия, Олмон, Ҳиндустон ва ғайра нақши муҳим надорад.

Мақоми коллегиалӣ аз ҷониби парлумон ба муҳлати муайян интихоб шудааст. Дар кишварҳои муосир моқомоти дастаҷамъие мавҷуд мебошад, ки аз ҷониби парлумони давлат интихоб гардида, нақши сарвари давлатро анҷом медиҳад (Масалан, Шурои давлатии Куба).

Дар баробари ин, чунин шакли сарвари давлатро дар Конфедератсияи Швейтсария Шурои федералӣ амалӣ мекунад, ки аз ҳафт аъзо иборат буда, аз ҷониби маҷлиси федералӣ (парлумон) ба муҳлати 4 сол интихоб карда мешаванд. Дар Шурои федералӣ Президенти конфедератсия роҳбарӣ менамояд, ки аз ҷониби маҷлиси федералӣ аз ҳисоби аъзои Шурои федералӣ ба муҳлати як сол интихоб карда мешавад. Бояд қайд намуд, ки вазифаҳои анъанавии сарвари давлатро ҳам Шурои федералӣ ва ҳам Президент иҷро мекунанд, ки дар якҷоягӣ ҳукумати Иттиҳод ба шумор мераванд. Яъне дар давлати Швейтсария вазифаи сарвари давлат ва ҳукумат дар як мақоме мутамарказ шудаанд ва ба сарвари давлат, ки дар шакли идоракунии ҷумҳурии парлумонӣ интихоб карда мешавад, монандӣ дорад [148, с. 764].

Намояндаи монархи британӣ дар давлатҳое, ки мақоми доминиони британиёро доранд, яъне монархи британиёро сарвари давлат эътироф мекунанд. Дар ин шакли сарвари давлат, одатан, генерал–губернатор мебошад, ки аз номи монарх (монархи британиё) дар давлатҳои узви Иттиҳод (Австралия, Барбадос, Канада, Зеландияи Нав, Ямайка ва ғайра) амал мекунад. Тавре ки дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд карда мешавад, ин навъи сарвари давлат дар натиҷаи кӯшиши Британиё барои нигоҳ доштани нуфузи худ ба мустамликаҳои собиқи худ ба вуҷуд омадааст, ки барои он доминионҳо – воҳидҳои мухтори империяи Британиё ташкил карда шуданд, ки аз ҷиҳати мақом баробаранд ва дар ҳеҷ як

ҷанбаи сиёсати дохилӣ ё хориҷии худ ба ҳеҷ ваҷҳ ба якдигар тобеъ нестанд, аммо бо уҳдадории умумӣ ба тоҷ муттаҳид шудаанд ва ассотсиатсияи озоди аъзои иттиҳоди миллатҳои Британиёро ташкил медиҳанд.

Дар замони худ доминион шакли соддаи вобастагии мустамликавӣ буд ва аз соли 1931 доминионҳо давлатҳои соҳибихтиёр мебошанд, ки монархи британиёро сарвари давлати худ эътироф мекунанд. Британиё ва аксари мустамликаҳои собиқи он иттиҳодеро ташкил медиҳанд, ки қаблан иттиҳоди миллатҳои Британиёро ба вуҷуд оварда, сипас танҳо Иттиҳоди миллатҳо номида мешуд. Дар аввал давлатҳои узви Иттиҳод монархи Британиёро сарвари худ эътироф мекарданд ва сипас, вақте ки Ҳиндустон дар соли 1950 истиқлолият ба даст овард, як қатор аъзои дигари Иттиҳод ба ӯ пайравӣ карда, сарвари давлати худро дар шакли президент интихоб намуда, монархи Британиёро ҳамчун сарвари Иттиҳод пазируфтанд. Дар айни замон, монархи Британиёи Кабир сарвари 17 кишвар аз 49 давлати Иттиҳод мебошад. Ба онҳо, аз ҷумла, Австралия, Канада, Зеландияи Нав ва ғайра дохил мешаванд. Монархи Британиёи Кабир дар ҳар яке аз ин 17 давлат бо пешниҳоди давлати дахлдор намояндаи худро генерал – губернатор таъйин мекунад, ки ӯ ваколати сарвари давлати мазкурро амалӣ мекунад.

Сарвари ягонаи давлат ё коллегиалӣ, ки ҳокимиятро дар давлат ба муҳлати номуайян тасарруф кардааст. Дар муҳити ҳуқуқӣ дар бораи дурустӣ ва зарурати чунин шакли муайяни ҳокимияти президентӣ ақидаи ягона вуҷуд надорад. Бо ин шакли сарвари давлат, муаллифони гуногун шахсони (диктатор) ё маҷмуи онҳо (хунта)-ро мефаҳманд, ки дар давлат бо роҳи ғайриқонунӣ ба қудрат омадаанд [108, с. 304]. Сабабҳои ба сари қудрат омадани чунин шакли сарвари давлат метавонад табаддулоти давлатӣ, ғасби ҳокимият ва ғайра бошанд, ки аз роҳи ба сари қудрат омадани сарварони давлати дар боло номбурда тамоман фарқ мекунад. Мисолҳои чунин сарони давлатҳо дар адабиёт А. Гитлер дар Олмон, Ж. Мобуту дар Конгои собиқи Белгия, «полковникҳои сиёҳ» дар Юнон, А.Пиночет дар Чилӣ ва ғайра [108, с. 304]. Хусусияти асосии ин шакл – ғайриқонунӣ ба даст даровардани ҳокимият мебошад, ки боиси дур гардидан аз арзишҳои демократӣ

ҳангоми ташкилу фаъолияти низоми мақомоти давлатӣ дар кишвари мазкур ба ҳисоб меравад. Ин шакл, хусусан дар ибтидо ва миёнаи асри XX дар давлатҳои Амрикои Марказӣ ва Ҷанубӣ ва кишварҳои Африқо паҳн шуда буд (дар бисёр давлатҳои ин минтақа хунтаҳои ҳарбӣ паҳн шуда буданд).

Ҳамин тариқ, барои ҷамъбасти шаклҳои сарвари давлат метавон хулоса кард, ки дар ҷаҳони муосир, аз рӯйи мақоми ҳуқуқии сарвари давлат шакл ва навъҳои гуногуни сарвари давлат мавҷуд мебошанд. Ин шаклҳо зери таъсири омилҳои таърихӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва дигар омилҳо ташаккул ёфта, то имрӯз талабот ва арзишҳои дар давлатҳои мушаххас мавҷудбударо инъикос мекунанд. Бояд қайд кард, ки ниҳоди сарвари давлат ниҳоди шахшуда нест. Вобаста ба вазъияти дар муддати муайян бавуҷудомада, он метавонад ба шакл ва навъи дигар табдил ёбад.

Дар асоси таҳлили гуфтаҳои боло метавон ба хулосае омад, ки:

Мафҳуми «сарвари давлат» категорияи хеле мураккаб ва бисёрҷониба мебошад. Ба он ҷанбаҳои таърихии ташаккул, анъанаҳои дар ҷомеа ва давлати мушаххас ташаккулёфта, хусусиятҳои сиёсӣ дар фазои муайяни вақт ва ғайра таъсири калон мерасонанд. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки дар ҷаҳон ниҳодҳои якхелаи сарвари давлат вуҷуд надоранд. Дар ҳар як давлат ин ниҳод хусусиятҳои худро дорад.

Яке аз масъалаҳои асосии назариявии баҳс – муайян кардани мафҳуми сарвари давлат ҳамчун «мақомоти давлатӣ» ё «шахси мансабдор» мебошад. Омӯзиши мавқеъҳои мавҷуда дар илм ба мо имкон дод, ки се мавқеъро ҷудо кунем. Ҳамин тавр, категорияи якуми муаллифон онро ҳамчун «мақомоти давлатӣ» мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор додаанд. Категорияи дуюми муаллифон ӯро ҳамчун «шахси мансабдор» муайян мекунанд. Категорияи сеюми муаллифон бошанд, сарвари давлатро ҳам ҳамчун «мақомоти давлатӣ» ва ҳам ҳамчун «шахси мансабдор» эътироф намудаанд. Пас аз ҷамъбасти нуқтаи назари мавҷуда, мо ба хулосае омадем, ки таърифи сарвари давлат ҳамчун «мақомоти давлатӣ» ва ё «шахси мансабдор» аз нақш ва ҷойгоҳи ӯ дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ки аз рӯйи шакли идоракунӣ муайян карда мешавад, вобаста

аст. Ҳамин тавр, ба андешаи мо, дар монархияҳои маҳдуд, ҷумҳуриҳои парлумонӣ ва омехта сарвари давлат ҳамчун «мақоми давлатӣ» ё «шахси мансабдор» баромад намуда вазифаи асосиаш хусусияти намояндагӣ ва маросимӣ дорад. Дар монархияҳои мутлақ ва дуалистӣ, инчунин дар ҷумҳуриҳои президентӣ, сарвари давлат дар ду шакл ҳамчун мақомоти давлатӣ ва ҳамчун шахси мансабдор баромад мекунад.

Дигар ҷанбаи назариявӣ, ки миёни олимон баҳсҳои доманадор дорад, муайян кардани таносуби мафҳумҳои «ниҳоди сарвари давлат (ё президентӣ)» ва «вазъи ҳуқуқии сарвари давлат (ё президент)» ба шумор меравад. Дар доираи ин баҳс се самт вуҷуд дорад. Дар доираи муносибати аввал, «ниҳоди сарвари давлат (ё президентӣ)» аз «вазъи ҳуқуқии сарвари давлат (ё президент)» васеътар аст. Дар доираи муносибати дуюм «вазъи ҳуқуқии сарвари давлат (ё президент)» аз маҷмуи ниҳодҳое, ки ҳангоми ташкил ва фаъолияти сарвари давлат бавуҷудомадаро муайян менамоянд. Дар доираи самти сеюм, категорияҳои зикршуда хусусияти баробар ва синонимӣ доранд. Пас аз омӯхтани ҳамаи ин, мо ба хулосае омадем, ки мафҳумҳои «ниҳоди сарвари давлат (ё президентӣ)» ва «вазъи ҳуқуқии сарвари давлат (ё президент)» якхела нестанд ва маънои гуногун доранд. Ниҳоди сарвари давлатро метавон ҳамчун маҷмуи меъёрҳои нисбатан мустақили ҳуқуқӣ-конститутсионӣ муайян кард, ки муносибатҳои якхелаи ҷамъиятиро, ки бо ташаккул ва фаъолияти сарвари ҳамчун мақомоти ҳокимияти давлатӣ алоқаманданд, танзим мекунанд. Дар навбати худ, вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат маҷмуи меъёрҳои дар Конститутсия ва қонунгузорӣ муқарраршуда мебошад, ки тартиби амалӣ намудани фаъолияташро ҳангоми татбиқи вазифа ва салоҳияти сарвари давлат муайян менамояд.

Дар натиҷаи таҳқиқоти гузаронидашуда мо ба хулосае омадем, ки ба ниҳоди сарвари давлат хусусиятҳои зерин хосанд:

– якум, сарвари давлат қисми таркибии амалӣ намудани ҳокимияти давлатӣ ба шумор меравад;

– дуюм, сарвари давлат қисми таркибии механизми амалӣ намудани ҳокимияти давлатӣ ба шумор меравад;

– сеюм, давлатро дар сиёсати дохилӣ ва муносибатҳои хориҷӣ намояндагӣ мекунад;

– чорум, нисбат ба дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ваколатҳои муайян дорад;

– панҷум, рамзи ягонагии миллат, давлат (халқ ва давлат) мебошад.

Дар натиҷаи таҳқиқоти гузаронидашуда мо ба хулосае омадем, ки сарвари давлат мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ ва намояндаи расмӣ дар дохил ва хориҷи кишвар буда, нисбат ба дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ваколатҳои муайян дода шуда, кафили ягонагии миллат, давлат (халқ ва давлат) мебошад.

Дар илми муосири ҳуқуқи конститутсионӣ як қатор асосҳо барои таснифи ниҳоди сарвари давлат ташаккул ёфтаанд. Таҳлили адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ ба мо имкон медиҳад, ки чунин навъи таснифотро, ба монанди тақсимоти сарвари давлат аз рӯйи мавқеи ҳуқуқӣ ва вазъи ҳуқуқии он, ба: монархи ягона, ки вазифаи худро мерос гирифтааст; монархи ягона, ки аз ҷониби оилааш таъйин шудааст; монархи ягонаи давлати федеративӣ, ки дар давраи муқарраршуда аз ҷониби монархҳои субъектҳои федератсия аз муҳити худ интихоб шудааст; президенти ягона, ки аз ҷониби халқ, парлумон ё коллегияи намояндагӣ ба муҳлати муқарраршуда интихоб шудааст; мақоми коллегиалӣ, ки аз ҷониби парлумон ба муҳлати муқарраршуда интихоб шудааст; намояндаи монархи британиё дар давлатҳое, ки мақоми доминиони британиёро доранд, яъне монархи британиёро сарвари давлат эътироф мекунанд; сарвари ягонаи давлат ё коллегиалӣ, ки қудратро дар давлат ба муҳлати номуайян бар дӯш гирифтааст, ҷудо намоем.

1.2.Ниҳоди сарвари давлат: таҳаввули ҳуқуқии он дар низоми давлатдории хориҷӣ

Ниҳоди сарвари давлат яке аз унсурҳои марказии асосҳои сохтори конститутсионии ҳар як давлати соҳибихтиёр ба шумор рафта, дар низоми ҳокимияти давлатӣ мақоми калидӣ дорад. Омӯзиши он ҷузъи ҷудонашавандаи таҳлили ҳамаҷонибаи низоми идоракунии давлатӣ мебошад, зеро маҳз дар хусусиятҳои вазъи ҳуқуқӣ, ваколат, тартиби интихоб ва ҳамкории сарвари давлат

бо дигар шохаҳои ҳокимият хусусиятҳои низоми сиёсӣ, сатҳи рушди институтсионалӣ, хусусиятҳои давлатдорӣ, инчунин хосиятҳои фарҳанги сиёсӣ ва тафаккури миллӣ инъикос меёбанд.

Дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ эътироф шудааст, ки дар тамоми давлатҳои муосир ниҳоди сарвари давлат вуҷуд дорад, ки пайдоиши он ҳамзамон ба пайдоиши давлат ва шаклҳои ташкилии ҳаёти ҷамъиятӣ вобастагӣ дорад.

Вобаста ба масоили мазкур миёни олимон фикру андешаҳои гуногун ҷой дорад, аз ҷумла олими машҳури олмонӣ Г. Елинек қайд менамояд, ки «ҳар як давлат ба ақидаи ягонае ниёз дорад, ки тамоми механизми давлатиро ба ҳаракат медарорад. Чунин ирода дар дасти сарвари давлат, ки мақоми олии ҳалкунанда мебошад, мутамарказ шудааст» [86, с. 531].

Дар навбати худ, А.М. Калинин қайд менамояд, ки «ниҳоди сарвари давлат эҳтимолиятан бо пайдоиши худи давлат алоқаманд мебошад. Аз замонҳои қадим то имрӯз ин ниҳод доимо инкишоф ёфтааст: аз шурои пиронсолон, шоҳзодаҳо, деспотҳо то подшоҳони муосир, императорҳо ва президентҳо. Ниҳоди сарвари давлат қариб дар тамоми кишварҳои сиёсӣ ташкилшуда пайдо мешавад. Ҳуқуқи давлатӣ ба он бисёр вазифаҳо, ваколатҳо ва имтиёзҳо медиҳад, ки маҷмуи мушаххаси онҳо аз мақоми сарвари давлат, шакли ҳокимияти давлатӣ вобаста аст» [260, с. 224-226].

Ҳар як давлат дар раванди ташаккули хусусияти миллии ҳокимият, ногузир ба заминаҳои таърихию сиёсӣ ва фарҳангии ташаккулёфта такя менамояд. Ин заминаҳо на танҳо махсусиятҳои расмии фаъолияти ниҳоди президентӣ (ё дигар шакли сарвари давлат)-ро муайян месозанд, балки мазмуни воқеии механизми сиёсӣ-ҳуқуқии амалисозии ҳокимиятро низ ташаккул медиҳанд. Аз ҷумла, дар кишварҳое, ки дорои шакли идораи президентӣ мебошанд, сарвари давлат ҳамзамон вазифаҳои роҳбари ҳокимияти иҷроия ва пешвои сиёсиро дар худ мутамарказ месозад, дар ҳоле ки дар низомҳои парлумонӣ нақши ӯ бештар хусусияти рамзӣ ва маросимӣ дорад. Шаклҳои омехтаи идораи давлатӣ як навъ ҳамгироии ин ду моделро ифода менамоянд, ки дар онҳо тақсимоти салоҳиятҳо

миёни Президент ва Ҳукумат, ки бар асоси аксарияти парлумонӣ ташаккул меёбад, ба таври мутавозин ба роҳ монда мешавад.

Давлатдории муосири миллӣ, бахусус дар кишварҳое, ки баъд аз пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ ташаккул ёфтаанд, то ҳанӯз дар ҷустуҷӯи пайвастаи моделҳои самарабахши ташкили ҳокимият қарор дорад. Дар ин раванд, ниҳоди сарвари давлат ҳамчун нишондиҳандаи суботи сиёсӣ, легитимият (қонуният)-и ҳокимият ва қобилияти низоми ҳуқуқӣ барои мутобиқшавӣ ба талаботи муосир баромад мекунад. Ин кишварҳо, дар баробари такя ба мероси таърихии худ, таҷрибаи давлатҳои пешрафтаро низ омӯхтанд, ки дар онҳо механизмҳои устувор ва ниҳоди президентӣ ташаккул ёфтаанд.

Дар шароити давлатҳои пасошуравӣ, бояд махсусан таъкид кард, ки ташаккули ниҳоди президентӣ дар ин кишварҳо зери таъсири омилҳои шахсӣ, аз ҷумла хусусиятҳои харизматикӣ ва роҳбарии шахсиятҳое, ки дар давраи гузариш ба сари ҳокимият омаданд, сурат гирифтааст. Маҳз ҳамин омилҳо, дар якҷоягӣ бо суннатҳои миллии давлатдорӣ ва сиёсии мавҷуда, ба таври ҷиддӣ мазмун, шакл ва самаранокии татбиқи меъёрҳои конститутсиониро муайян кардаанд, ки фаъолияти ниҳоди сарвари давлатро танзим менамоянд. [365, с. 29].

Истилоҳи «президент» аз калимаи лотинии praesidens сарчашма гирифта, дар маънои аслӣ «пешнишин», «пешсаф», ё «сардор» маънидод мегардад [28, с. 412], [233, с. 25-28]. Дар оғоз, ин истилоҳ дар амалияи ҳуқуқӣ ва маъмурии Рими Қадим истифода мешуд ва ба мансабдоре ишора мекард, ки раёсати маҷлис ё як воҳиди маъмуриро ба уҳда дошт. Дар марҳилаҳои минбаъда, бо рушди тафаккури сиёсӣ-ҳуқуқии Аврупо ва ташаккули шаклҳои нави идораи давлатӣ, ин мафҳум мазмуни нав касб намуд [60, с. 14-16].

Раванди ташаккули сохтории вазъи ҳуқуқии президент ҳамчун унсури мустақил ва калидии низоми ҳокимияти давлатӣ дар охири асри XVIII оғоз меёбанд – дар давраи инқилобҳои буржуазӣ дар Аврупо ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико. Қонуни асосии ИМА, ки соли 1787 қабул гардидааст, нахустин санади меъёрии ҳуқуқие буд, ки мақоми Президентро ҳамчун сарвари давлат расман эътироф намуд. Дар ин санад, Президент бо маҷмуи васеи ваколатҳо муҷаҳҳаз

гардида, вазифаҳои роҳбари ҳокимияти иҷроия, рамзи ваҳдати миллат ва кафили риояи Конститутсияро дар бар мегирад.

Дар ду асри минбаъда, ниҳод ё мақоми президентӣ дар ҷаҳон васеъ паҳн гардид, бахусус дар он давлатҳое, ки шакли идораи ҷумҳуриявиро интихоб карда буданд. Президентура ба унвони ҷузъи ҷудонопазири давлатдории ҷумҳуриявӣ ва яке аз нишонаҳои хоси сохтори сиёсӣ-демократӣ табдил ёфт. Таҳаввулоти ҳокимияти президентӣ тибқи моделҳои гуногун сурат гирифт – аз шаклҳои либералӣ-демократӣ то низомҳои авторитарӣ. Ин раванд аз гуногунии низомҳои ҳуқуқии миллӣ, анъанаҳои давлатдорӣ ва хусусиятҳои рушди таърихии ҳар як кишвар вобастагӣ дошт [95, с. 215-217].

Имрӯз ниҳоди президентӣ ҳамчун унсури умумӣ ва универсалӣ дар низоми ҳокимияти давлатӣ новобаста аз навъи реҷаи сиёсӣ дар аксари кишварҳои ҷаҳон амал мекунад. Бо вуҷуди ин, мазмун, ҳаҷми ваколатҳо ва механизми ҳамкории Президент бо дигар шохаҳои ҳокимият вобаста ба шакли ҷумҳуриявии идоракунӣ – президентӣ, парламентӣ ё омехта фарқ мекунад ва гуногун шакл мегирад.

Тавре маълум аст, шакли идораи ҷумҳуриявӣ дорои решаҳои амиқи таърихӣ мебошад, ки ба давраи бостон бармегардад. Ҳанӯз дар давлати шаҳрҳои қадимаи юнонии Херсонес, Оливия ва Пантикапай унсурҳои интихобшавандагӣ ва идоракунии дастаҷамъона вуҷуд доштанд. Давлати Рими Қадим дар асрҳои VI–I то милод низ ҳамчун як ҷумҳурӣ фаъолият мекард, ки дар он низоми магистратҳо ва Сенат мавҷуд буд ва онҳо барои пешгирии истифодаи ҳокимият дар дасти як шахс хидмат менамуданд [143,с. 310-312]. Дар даврони асрҳои миёна, шаклҳои идоракунии ҷумҳуриявӣ дар як қатор шаҳр-давлатҳои Итолиё, аз ҷумла Венетсия, Генуя ва Флоренсия ташкил шуда буданд. Бо вуҷуди мавҷудияти ниҳодҳои интихоботӣ, идоракунии воқеии давлат аксаран дар дасти доираҳои маҳдуди ашрофон қарор дошт, ки ин гуна ҷумҳуриҳоро ба низомҳои олигархӣ наздик менамуд [95, с. 72-74]. Дар даврони Нав (асрҳои XVI–XVIII), ғояҳои ҷумҳурихоҳӣ боз ҳам бештар рушд карданд. Соли 1572 дар Нидерландия Ҷумҳурии музофотҳои муттаҳида (Ҷумҳурии Штатҳои Муттаҳида) таъсис ёфт,

ки яке аз аввалин намунаҳои давлати ҷумҳуриявии муосир ба шумор меравад. Дар Англия бошад, дар натиҷаи инқилоби асри XVII, барои як муддати кӯтоҳ низоми ҷумҳуриявӣ барқарор гардид [210, с. 76-84].

Ҳамин тариқ, сарфи назар аз мавҷудияти унсурҳои ҷумҳуриявӣ дар шаклҳои гуногуни ҳокимият аз даврони бостон то давраи аввали асрҳои Нав, табиати падидаи он аз ҷиҳати сохторӣ ва ҳуқуқӣ аз ҷумҳуриҳои демократии муосир фарқ мекард. Пеш аз ҳама, ин фарқият дар хусусияти легитимкунии ҳокимияти давлатӣ зоҳир мегардид: ҷумҳуриҳои таърихӣ, одатан, бар пояи принсипи соҳибихтиёрии халқ ва ҳуқуқи умумии интихоботӣ асос намеёфтанд, навобаста аз оне, ки онҳо пояҳои асосии демократияи муосирро ташкил медиҳанд. Баръакс, манбаи асосии ҳокимият дар чунин низомҳо бештар доираҳои маҳдуди ашрофон ва табақаҳои ҳукмрон буданд, дар ҳоле ки механизми интихобот аксаран маҳдуд ва дорои хусусияти расмӣ доштанд. Сохтори ниҳоди чунин ҷумҳуриҳо бештар шакли мувозинати манфиатҳои хонадони нуфузманд, табақаҳои иҷтимоӣ ё гурӯҳҳои феодалиро ифода мекард, на зоҳири ҳақиқии ҳокимияти мардумиро доштанд. Аз ин рӯ, шакли ҷумҳуриявии ҳокимият дар шароити таърихӣ на ҳамеша бо принсипҳои демократии дар замони муосир қабулшуда мувофиқат дошт [53, с. 181-183].

Ҳамзамон, дар ҷараёни ташаккул ва таҳаввулоти давлатҳои муосир, махсусан аз нимаи дувуми асри XVIII сар карда, фаҳмиши табиати ҳокимияти давлатӣ ба таври куллӣ бозбинӣ гардид. Ҷумҳуриҳои нав ба принсипи намояндагии халқ, ҷудоии шохаҳои ҳокимият ва маҳдудсозии конститутсионии салоҳиятҳои мақомоти давлатӣ асос ёфт. Дар ин замина, нақши калидиро ниҳоди президентӣ ба уҳда гирифт, ки бо вуҷуди фарқиятҳои институтсионалӣ дар ҷумҳуриҳои президентӣ, парламентӣ ва омехта, ба маркази низоми идоракунии давлатӣ табдил ёфт. Мақоми президент ба рамзи соҳибихтиёрии давлатӣ табдил гардида, ҳамчун шакли олии намояндагии легитимӣ дар ҷомеаи демократӣ маънидод гардид [28, с. 410-415].

Идеяи тақзияи сеҳокимиятӣ – яъне тақзияи ҳокимият ба се шохаи мустақил: қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ таърихи хеле қадимӣ дорад. Тавре ки муҳаққиқи

маъруфи тоҷик А.М. Диноршоев қайд мекунад: «Принсипи тақзияи ҳокимият яке аз унсурҳои бунёдии назария ва амалияи сиёсиву ҳуқуқӣ ба шумор меравад. Оғози он ба давраи антиқӣ рост меояд ва ин раванд то имрӯз низ рушд меёбад. Аз нигоҳи таърихию ҳуқуқӣ, ташаккули ин доктрина чор марҳалаи шартиро фаро мегирад» [71, с. 14].

Аввалин марҳала ба афкори антиқӣ марбут аст. Файласуфони юнонӣ, махсусан Платон ва Арасту, аллакай байни намудҳои гуногуни ҳокимият фарқ мегузоштанд. Дар Рими Қадим бошад, ин идея шакли институсионалӣ гирифт – ба воситаи низоми магистратҳо, сенат ва маҷлисҳои халқӣ амалӣ мегардид [39, с. 126-130].

Марҳалаи дуюм ба асрҳои миёна рост меояд. Бо вуҷуди он ки дар ин давра дин ва феодализм ҳукмрон буданд, таҳкурсии аввалияи тақзияи ҳокимият ба воситаи муассисаҳои намояндагии сословавӣ ва маҳдудсозии салоҳияти подшоҳон, ки намунаи равшани он Хартияи бузурги озодӣ (1215) ва таълимоти Фома Аквинский мебошад, гузошта шуд.

Марҳалаи сеюм ба давраи инқилобҳои буржуазии асрҳои XVII–XVIII рост меояд. Дар ин давра барои маҳдуд кардани ҳокимияти мутлақ зарурати асосноккунии назариявии тақзияи ҳокимият ба миён омад. Ҷон Локк се навъи ҳокимият – қонунбарор, иҷроия ва сиёсати хориҷиро ҷудо намуд. Вале Шарл Луи Монтескьё дар асари худ «Руҳи қонунҳо» модели классикии сеҳокимиятиро бо таъкиди мустақилияти онҳо ва назорати мутақобила пешниҳод кард, ҳамчунин тавре ки Шарл Монтескьё дар асари худ таъкид мекунад, барои пешгирии истибдод зарур аст, ки қонунгузор, иҷрокунанда ва суд мустақил бошанд ва якдигарро боздоранд [151, с. 152-160].

Марҳалаи чорум ба давраи муосир тааллуқ дорад. Дар давлатҳои демократӣ ва ҳуқуқбунёд, идеяи тақзияи ҳокимият тавассути низоми боздорӣ ва мувозинат, назорати конститутсионӣ, падидаи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон (Омбудсмен) ва дигар василаҳои ҳуқуқӣ татбиқ мешавад. Ҳамчунин, гуногуншаклии низоми идоракунӣ – президентӣ, парлумонӣ ва омехта, ҳақиқӣ ва мутобиқшавии назарияи мазкурро дар шароити нав инъикос мекунад.

Дар илмии ҳуқуқшиносӣ, аксари мутахассисон бар ин назаранд, ки назарияи муосири тақзияи ҳокимият маҳз дар давраи Эҳёи Аврупоӣ (асрҳои маърифат) ба шакли комил таҳия гардид. Шахсиятҳои калидие, ки ба ин раванд таъсири бузург расонданд, инҳоянд: Ҷон Лилберн ва Ҷон Локк (Англия) ва Шарл Монтескьё (Фаронса). Осори онҳо ҷавоби фикрии онҳо ба тағйироти иҷтимоӣ ва сиёсӣ буд, ки ба афзоиши озодиҳои сиёсӣ, ҳуқуқи инсон ва ташаккули давлати ҳуқуқбунёд мусоидат карданд [130, с. 412], [150, с. 368], [58, с. 320], [47, с. 848].

Принсипи тақзияи ҳокимият ба таври низомнок ва мукаммал аз ҷониби Шарл Луи Монтескье дар асари машҳури ӯ «Рӯҳи қонунҳо» (1748) асоснок шудааст. Ӯ зарурати ҷудо намудани салоҳиятҳо миёни шохаҳои асосии ҳокимиятро ҳамчун воситаи асосии пешгирии истибдод ва худкомагӣ матраҳ намуда, пешниҳод мекунад, ки ҳокимияти қонунгузор бояд ба мақоми намояндагӣ, ҳокимияти иҷроия – ба ҳукумат (ё монарх) ва ҳокимияти судӣ –ба суди мустақил тааллуқ дошта бошад. Монтескье ба принсипи «низоми мувозинат ва боздорӣ» аҳаммияти махсус додааст, ки ба таъмини суботи ҳуқуқӣ ва мутавозинии сохтори давлатдорӣ мусоидат мекунад [150, с. 118-132].

Ҳангоми он ки Монтескье низоми сегонаи шохаҳои ҳокимиятро ба таври расмӣ пешниҳод намуд, Ҷон Локк заминаҳои маҳдудкунии меъёрии ҳокимиятро гузошта, зарурати ҷудо намудани вазифаҳои гуногуни идоракуниро таъкид кардааст. Дар асари худ «Ду рисола оид ба ҳокимият» Ҷ. Локк мафҳуми «ҳокимияти прерогативӣ»-ро ҷорӣ мекунад, ки ин як навъи махсуси салоҳиятест, ки дар соҳаҳои сиёсати хориҷӣ, дифоъ ва намояндагии давлат амалӣ мегардад ва ба андешаи ӯ, набояд ба парлумон ва на ба маънои маҳдуди ҳокимияти иҷроия итоат намояд [130, с. 147-175].

Маҳз ин консепсия (ба назари Локк) асоси ташаккули тасаввурот дар бораи зарурати мавҷудияти як мақоми махсусро гузошт, ки дорои вазифаҳои сиёсати хориҷӣ, намояндагӣ ва кафолатгузорӣ мебошад. Ҳамин тавр, дар доираи назарияи Ҷон Локк заминаҳои назариявӣ барои ташаккули ниҳоди сарвари давлат ҳамчун мақоми дорои мухторияти нисбӣ дар низоми ҳокимияти давлатӣ гузошта шуданд [130, с. 160-173].

Гарчанде ки Ҷон Локк шакли монархии ҳокимиятро рад намекард, ӯ ба зарурати волоияти қонун ва маҳдудияти салоҳияти подшоҳ таъкид менамуд. Ба ақидаи ӯ, идораи давлат бояд на ба таври инфиродӣ, балки тавассути таҷзияи ҳокимият ва масъулияти ҳуқуқии ҳар як шохаи он дар назди халқ амалӣ гардад.

Минбаъд таҳаввули принсипи таҷзияи ҳокимият дар кишварҳои гуногун аз сатҳи фарҳанги сиёсӣ, одатҳои ҳуқуқӣ, шакли идоракунии давлатӣ (президентӣ, парлумонӣ ё омехта) ва хусусиятҳои сохтори конститутсионӣ вобастагӣ пайдо кард. Бо вуҷуди ин, усулҳои бунёдие, ки аз ҷониби мутафаккирони даврони Эҳёи нав, пеш аз ҳама Ҷон Локк ва Шарл Монтескье ба миён гузошта шудаанд, то ба имрӯз аҳаммияти назариявӣ ва амалии худро нигоҳ доштаанд.

Дар раванди омӯзиши таҳаввули ниҳоди Президент, инчунин бояд зикр намуд, ки гузариш аз ҳокимияти теократӣ ва муқаддасшуда ба модели дунявӣ ва оқилонаи идораи давлатӣ на танҳо натиҷаи дастовардҳои фикрии аср буд, балки бо сабабҳои мушаххаси иҷтимоӣ ва сиёсӣ низ шарҳ дода мешавад. Тавре ки қаблан таъкид шуд, даврони Нав (асрҳои XVI–XVIII) бо инқилобҳои бузург, ихтилофҳои мазҳабӣ ва ташаккули давлатҳои миллӣ ҳамроҳ буд. Ин равандҳо ба таҳкими талабот нисбат ба легитимӣ, самаранокӣ ва ҳисоботдиҳии ҳокимият мусоидат карданд. Дар ин замина, даст кашидан аз назарияи «ҳокимияти ягона ва тақсимнопазир», ки хоси режимҳои феодалӣ-мутлақият буд, аҳаммияти хосса пайдо кард. Ба ҷойи он идеяи ҳокимияти маҳдуд ва функсионалии тақсимшуда ба миён омад, ки дар он ҳар як шоха дорои салоҳияти муайян буда, дар доираи ваколатҳои ҳуқуқан муқарраргардида амал менамояд [371, с. 45-50].

Дар ин замина, нақши калидӣ ба зиммаи ниҳоди президентӣ гузошта шуд, ки дар низоми идораи давлатӣ мавқеи марказиро ишғол намуд. Мансаби Президент ба мақоми рамзии истиқлоли давлатӣ табдил ёфта, ҳамчун волотарин шакли намояндагии легитимӣ дар ҷомеаи демократӣ эътироф гардид [371, с. 45-50]. Яке аз хусусиятҳои хоси ниҳоди сарвари давлат, аз даврони ибтидоии Нав (асрҳои XVI–XVIII) ин буд, ки фаъолияти ӯ ба доираи ҳокимияти иҷроия дохил карда мешуд. Ин тасниф ҳам асоси назариявӣ дошт ва ҳам хислати амалӣ – зеро сарвари давлат, новобаста аз унвон (монарх, президент, протектор ва ғ.), пайваста

дар маркази ҷараёнҳои идорӣ қарор дошт: роҳбарӣ ба дастгоҳи маъмурӣ, анҷом додани сиёсати хориҷӣ, назорати риояи қонунҳо ва таъмини амнияти дохилӣ.

Маҳз иҷрои чунин вазифаҳо боис гардид, ки симои сарвари давлат тадриҷан ҳамчун шахсияти марказии ҳокимияти иҷроия шакл гирад. Бо мурури замон, ин ниҳод ба як меъёри умумӣ дар бештари моделҳои конститутсионӣ табдил ёфт, бахусус дар кишварҳое, ки дорои шакли президентӣ ё нимапрезидентии ҳокимият мебошанд.

Ниҳоди президентӣ, ба ин тартиб, ҳамчун натиҷаи раванди муосирсозӣ (модернизатсия) ташаккул ёфт, ки низоми давлатӣ-ҳуқуқии Аврупо ва Амрикоро дар асрҳои XVIII–XIX фаро гирифта буд. Он хусусиятҳое, ки ба идораи дунявӣ, оқилона, маҳдуд ва легитимӣ хосанд, дар худ таҷассум намуд.

Ҳокимияти президентӣ ба як шакли мутавозин миёни роҳбарӣ ва ҳисоботдиҳии сиёсӣ, миёни мухторияти ниҳодӣ ва ҷойгоҳ доштани он дар низоми тақзияи ҳокимият табдил ёфт. Он ҳамзамон рамзи истиқлоли сиёсии давлат ва таҷассумгари принсипҳои демократии идораи давлатӣ гардид.

Аз ҷиҳати таърихӣ, ниҳоди президентӣ ҳамчун унсури идораи давлатӣ ба вуҷуд омада, дар тули таърих бо рушди шаклҳои намояндагии ҳокимият ва конститутсияҳои демократӣ ҳамқадам рушд кардааст. Аллакай аз асри XVIII сар карда, тафаккури амиқи назариявӣ нисбат ба моҳият, манбаъҳо ва механизмҳои амалигардонии ҳокимияти давлатӣ оғоз ёфт.

Пайдоиши консепсияҳои нави идораи давлатӣ бевосита ба андешаҳои фалсафӣ ва сиёсӣ-ҳуқуқии мутафаккирони он давра вобаста аст – идеяҳои соҳибихтиёрии халқ, тақзияи ҳокимият, бунёди давлати ҳуқуқбунёд ва ғайра дар таълимоти онҳо дар бораи тақзияи ҳокимият ва соҳибихтиёрии мардум заминаи назариявии конститутсионализми муосир гузошта шуд.

Маҳз ҳамин идеяҳо асоси назариявӣ барои ташаккули шаклҳои навини идораи ҷумҳуриявӣ гардиданд, ки муҳимтарини онҳо ҷумҳурии президентӣ ба ҳисоб меравад. Намунаи классикии он – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико мебошад, ки дар Конститутсияи соли 1787 ниҳоди Президент бо як низоми возеҳ ва

муназзами ҳуқуқӣ сабт гардид. Президенти ИМА дар як шахс ҳам вазифаи сарвари давлат ва ҳам сарвари ҳокимияти иҷроияро иҷро мекунад [76, с. 38-43].

Дар шароити муосир, Президент танҳо шахси мансабдори воломақом нест, балки кафили суботи сиёсӣ, пашбарандаи сиёсати давлатӣ ва ваҳдати миллӣ низ мебошад. Маҳз ҳамин омилҳо ба ниҳоди президентӣ мақоми хосса дар низоми конститутсионии ҳокимияти демократӣ мебахшанд.

Ба ибораи дигар, аз нигоҳи назарияи ҳуқуқи конститутсионӣ, ҳокимияти президентӣ шакли олии ҳокимияти давлатӣ мебошад, ки тавассути як ниҳоди институтсионализатсияшуда – Президенти кишвар, ки дорои ваколатҳои ҳуқуқии мустақил дар низоми таҷзияи ҳокимият мебошад, амалӣ карда мешавад.

Аввалин бор дар таърих, тавре дар боло қайд намудем, модели муосири ҳокимияти президентӣ дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар охири асри XVIII амалӣ гардид [64, с. 45-63]. Заминаи пайдоиши он дар тағйироти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ки натиҷаи Инқилоби Амрикоии Шимолӣ (1775–1783) буданд, ҷой дошт.

Фаҳми зарурати демократия ҳамчун шакли ҳокимият, инчунин аҳаммияти назорати институтсионалӣ бар шохаҳои давлатдорӣ дар асарҳои А. Ҳамилтон, Ҷ. Мэдисон [237, с. 137-145] ва махсусан дар тадқиқоти классикии А. де Токвил «Демократия дар Амрико» [186, с. 42-45] бо равшанӣ инъикос ёфтааст.

Ташкили давлати нав дар шароите сурат гирифт, ки ҳам аз ҷониби халқ – ҳамчун интизори адолат ва ҳимояи ҳуқуқ ва ҳам аз ҷониби элитаи буржуазӣ – ҳамчун талаби тартибот ва субот фишор вуҷуд дошт [97, с. 91-97]. Ин вазъият сабаби ташаккули ниҳоди Президент гардид, ки дорои салоҳиятҳои васеъ, аммо дар чорчӯби Конститутсия маҳдуд мебошад.

Колонияҳои Амрико дорои таҷрибаи гуногуни худидоракунӣ буданд. Масалан, дар Вирҷиния, Массачусетс ва Пенсилвания мақомотҳои қонунгузор амал мекарданд, ки салоҳияти ҷорӣ намудани андоз, таҳияи буҷа ва дар ҳолатҳои муайян таъйини губернаторро доштанд [97, с. 91-97]. Бо вуҷуди ин, ҳокимияти иҷроия комилан ба дасти губернатор вогузор гардида буд, ки ӯ намояндаи тоҷу тахти Британия маҳсуб мешуд. Вай ҳуқуқ дошт, ки ба қонунҳо вето гузорад,

пароканда намудани маҷлисро амалӣ намояд, ба артиш роҳбарӣ кунад ва судяҳоро таъин намояд [40, с. 114-121].

Ин навъи мутамарказкунии ҳокимият дар дасти як шахси мансабдор, ки ба контексти нави ҷумҳуриявии сиёсии пасоинқилобӣ мутобиқ ва бо механизми мувозинат ва боздорӣ маҳдуд карда шуд, ба намунаи аввалини ниҳоди муосири президентӣ табдил ёфт. Он ба легитимияти интихоботӣ ва маҳдудияти конститутсионӣ такя дошт, ки тавозуни ҳокимиятро таъмин мекард.

Таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки модели президентии Иёлоти Муттаҳида то ҷое унсурҳои анъанаи монархиро нигоҳ доштааст – пеш аз ҳама, дар ҷиҳатҳои шахсӣ, яккаҳокимиятӣ ва мутамаркази амалисозии ҳокимият. Бо вуҷуди ин, ба фарқ аз монархияҳои мутлақ ва ҳатто конститутсионӣ, ниҳоди президентӣ дар ИМА аз аввал дар доираи низоми "боздорӣ ва мувозинат" ҷой дода шуда буд, ки масъулияти ҳуқуқӣ, маҳдудияти ваколатҳо ва ҳисоботдиҳии сарвари давлатро дар назди мардум ҳамчун манбаи ягонаи соҳибихтиёрӣ таъмин менамуд. Аз ин рӯ, ҳокимияти президентӣ на танҳо ба рамзи якпорчагии давлатӣ табдил ёфт, балки ба унсури муассири татбиқи модели ҷумҳуриявии ҳокимият дар шароити давлати ҳуқуқбунёд низ мубаддал гардид [64, с. 321-322].

Ташаккули ниҳоди президентӣ дар Иёлоти Муттаҳида дар охири асри XVIII на танҳо ҳамчун ҷудоии сиёсӣ аз анъанаҳои монархияи аврупоӣ, балки ҳамчун кӯшиши огоҳонаи таъсиси низоми мутавозини ҳокимияти давлатӣ бар асоси усулҳои идоракунии оқилона, масъулияти ҳуқуқӣ ва демократияи намояндагӣ сурат гирифт. Мустаҳкамкунии конститутсионии шакли президентии ҳокимият посухе буд ба даъвоҳои замони худ – пеш аз ҳама, зарурати таъмини идоракунии муассир дар шароити ташаккули тартиботи нави сиёсӣ ва ҳуқуқӣ [64, с. 321-322]. Ба ибораи дигар, модели президентии Иёлоти Муттаҳида на ҳамчун як низоми догматикӣ, балки ҳамчун натиҷаи мутобиқсозии амалии идеяҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ ба воқеияти таърихӣ ва иҷтимоӣ ташаккул ёфт. Ин раванд омилҳои гуногунро фаро мегирифт, аз ҷумла: мероси мустамликавӣ, гуногунрангии қаламравӣ, плюрализми иҷтимоӣ ва мазҳабӣ, манфиатҳои буржуазияи навтаъсис ва таҷрибаи худидоракунии маҳаллӣ дар колонияҳо.

Дар натиҷа, таҷрибаи инқилоби амрикоӣ ва сохтмони минбаъдаи конститутсионӣ на танҳо ҳамчун аввалин намунаи муваффақи ташаккули ниҳоди президентӣ баҳо дода мешавад, балки ҳамчун модели бунёдии созиши сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. Риштаи асосии ин созиш талоши ҳамзамонаи ду ҳадафи баъзан мухолиф аст: аз як тараф – ташкили ҳокимияти иҷроияи қавӣ ва мутамарказ, ки қобилияти посухгӯии муассир ба таҳдидҳои дохилӣ ва хориҷиро дошта бошад; ва аз тарафи дигар – зарурати маҳдудкунии қатъии ин ҳокимият тавассути воситаҳои ҳуқуқӣ, то он ба шакли худкомагии шахсӣ табдил наёбад.

Падидоварони низоми сиёсӣ ва ҳуқуқии ИМА – аз ҷумла, Гамилтон, Мэдисон ва Вашингтон хуб дарк мекарданд, ки таҳкими ҳокимияти иҷроия шарти ногузири пойдории давлатӣ ва ба даст овардани эътирофи байналмилалӣ мебошад. Бо вуҷуди ин, онҳо аз таҷрибаи таърихии сӯйистифода аз ҳокимият дар шакли салтанатҳои мутлақи аврупоӣ ва ҳокимияти мутамаркази Британия дарси муҳим гирифтанд. Маҳз ҳамин таҷриба онҳоро водор намуд, ки ба низоми ояндаи идораи давлатӣ механизмҳои боздорӣ ва мувозинат ворид намоянд.

Таҳлили таърихӣ-ҳуқуқӣ шаҳодат медиҳад, ки пешорӯи сохторҳои сиёсию ҳуқуқии тозатаъсиси амрикоӣ ду вазифаи асосии стратегии таъсисёбӣ қарор доштанд:

а) Легитиматсияи ҳокимияти давлатӣ – зарурати асоснок кардани ҳуқуқии ҳокимият, додани шакли устувор ва аз нигоҳи ҳуқуқӣ эътирофшаванда ба низоми ҳокимият.

б) Таъмини самаранокии фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ – ташкили механизмҳои ташкиливу ҳуқуқие, ки имкони идоракунии фаврӣ ва муассири давлатро дар шароити ташаккули низоми нав фароҳам месозанд.

Дар натиҷаи ин раванд, хусусиятҳои хоси падидаи ҳокимияти президентӣ ташаккул ёфтанд, ки то ба имрӯз дар сохторҳои давлатии ҳуқуқбунёди муосир мавриди истифода қарор доранд.

Аввалан, принсипи интихобшавии шахси мансабдор, ки вазифаи олитарини давлатиро иҷро мекунад, ҷорӣ карда шуд. Президент тавассути овоздиҳии мустақими халқ ё сохторҳои намояндагӣ интихоб мегардад, ки ин ба ӯ

легитимияти сиёсӣ мебахшад. Маҳз ҳамин омил заминаи ҳуқуқиро барои баррасии ҳокимият ҳамчун ифодаи иродаи шаҳрвандон – на ҳамчун хусусияти шахсӣ ё имтиёзи сулолавӣ – фароҳам месозад.

Сониян, муҳлати амалӣ намудани ваколатҳои президентӣ ба таври қатъӣ танзим карда шудааст. Маҳдудияти замонӣ ҳамчун механизми ҳуқуқӣ ба хотири пешгирии суиистифода аз ҳокимият ва таҳкими принсипи ивазшавии раҳбарон хизмат мекунад.

Сеюм, Президент дорои ваколатҳои сарвари давлат мебошад, бахусус дар самти намояндагии ҷумҳурии худ дар муносибатҳои байналмилалӣ иҷрои вазифаҳои низомӣ ва дигар уҳдадориҳои давлатӣ. Ба ин тартиб, ӯ на танҳо ҳамчун як шахси маъмурӣ, балки ҳамчун рамзи ҳокимияти давлатӣ баромад мекунад.

Чорум, Президент дорои дараҷаи баланди мустақилият нисбат ба дигар шохаҳои ҳокимияти давлатӣ мебошад. Маҳз дар доираи шакли президентии идораи давлатӣ тибқи модели амрикоӣ, ин сатҳи баланди зуҳуроти ниҳоди президентӣ бо се унсури калидӣ асоснок мегардад:

– аввалан, тавассути интихоби мустақими ӯ аз тарафи халқ, ки легитимияти бевоситаи мандатро таъмин менамояд;

– дуюм, тавассути мустақилияти ташкилӣ дар чаҳорчӯби шохаи иҷроияи ҳокимият;

– сеюм, тавассути муҳофизати институтсионалӣ, ки дахолати шохаҳои қонунгузор ва судиро ба ваколатҳои президент маҳдуд месозад.

Президент худ мустақилона низоми амудии иҷроияро ташкил медиҳад, аз ҷумла мақомоти иҷроияи федералиро таъйин ва роҳбарӣ мекунад; ӯ дорои ҳуқуқи вето, ваколатҳои васеъ дар соҳаи сиёсати хориҷӣ ва дифоъ мебошад ва ҳисоботдиҳии судии маҳдуд дорад [64, с. 321-324].

Ҳамин тариқ, маҷмуи ин унсурҳо модели устувор ва мутавозини президентиро ташкил медиҳанд, ки ҳамчун ниҳоди мустақил ва қавӣ дар сохтори тақсими ҳокимият баромад мекунад.

Дар чунин шароит, президент ҳамчун шахси мансабдори иҷроия, аз як ҷониб дорои ҳокимияти муассир ва мутамарказ буд, вале аз ҷониби дигар – ӯ вазифадор буд, ки фаъолияти худро қатъиян дар доираи Конститутсия ба роҳ монад. Президенти кишвар ҳамчун рамзи ягонагии миллат баромад мекард, вале, бар хилофи монарх, худ таҷассумгари он набуд. Манбаи легитимият ва ҳокимияти ӯ на аз иродаи илоҳӣ, балки аз мандати мустақими халқ, ки дар интихоботи озоду умумӣ ба даст омада буд, сарчашма мегирифт.

Ин модели ҳокимият – модели президентии Иёлоти Муттаҳида – бо вуҷуди тағйироти ҷаҳонӣ, намунаи аҷибан устувор ва мутобиқшаванда гардид. Он на танҳо пояи шакли президентии идораи давлатӣ дар худи ИМА гардид, балки ба ҳайси нақши аввалия барои шаклҳои ҷумҳуриявии президентӣ ва нимпрезидентӣ дар кишварҳои Амрикои Лотинӣ, Осиё, Африқо ва фазои пасошуравӣ хизмат намуд.

Бо вуҷуди ин, мутобиқсозии ин модел дар кишварҳои зикршуда бо натиҷаҳои гуногун сурат гирифт, ки он вобаста буд аз сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ, камолоти падидаҳои сиёсӣ ва дараҷаи воқеии татбиқи принсипи таҷзияи ҳокимият дар амал мебошад.

Аз ин рӯ, модели амрикоии президентӣ на танҳо як шакли идоракунии давлат, балки як консепсияи таърихию ҳуқуқии мураккаб аст, ки пешвои сиёсиро бо масъулияти ҳуқуқӣ мепайвандад. Маҳз дар ҳамин хусусият аҳаммияти умумибашарии он зоҳир мегардад: ин модел нерӯи ҳокимиятро рад намекунад, балки онро ба доираи қатъии қонун ва падидаҳо ворид менамояд. Ин идея то ба имрӯз барои кишварҳое, ки ҳадафи муттаҳидсозии арзишҳои демократиро бо механизмҳои идоракунии муассир доранд, аҳаммияти фавқулода дорад.

Лозим ба таъкид аст, ки баъд аз интихоботи нахустин ва расмии Президенти Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар соли 1789, ниҳоди президентӣ бо суръати назаррас дар кишварҳои тозаистиқлоли ҷаҳони Нав паҳн гардид. Дар шароити суқути империяҳои мустамликавӣ, мубориза барои истиқлолият ва ташаккули давлатҳои нав, шакли президентии ҳокимият ҳамчун рамзи соҳибихтиёрӣ, ягонагии миллӣ ва давлатдорӣ ташкил шуда, қабул ва пазируфта шуд.

Модели ҷумҳуриявии амрикоӣ, ки бар принсипи тақсими ҳокимият ва намояндагии халқ асос ёфта буд, ба намунаи илҳомбахш барои кишварҳои зиёди Амрикои Лотинӣ табдил ёфт. Дар ин кишварҳо элитаи нави сиёсӣ кӯшиш мекарданд аз шаклҳои монархӣ даст кашида, институтҳои муосири идораи давлатро таъсис диҳанд.

Ҳанӯз дар нимаи аввали асри XIX ниҳоди президентӣ дар бисёре аз давлатҳои минтақа ҷорӣ карда шуд. Аз ҷумла: соли 1807 – дар Гаити, 1814 – Парагвай, 1816 – Аргентина, 1817 – Чили, 1819 - Колумбия, 1821 – Коста-Рика ва Перу, 1824 – Мексика, 1825 – Боливия, 1830 – Венесуэла, Эквадор ва Уругвай, 1835 – Никарагуа, 1839 – Гватемала, 1841 – Гондурас ва Салвадор,1844 - Ҷумҳурии Доминиканӣ [176, с. 92-95].

Ин раванд нишондиҳандаи паҳншавии модели президентии ҳокимият дар шароити мубориза барои истиқлоли давлатӣ, пошхӯрии сохторҳои мустамликавӣ ва ташаккули давлатдории миллӣ дар кишварҳои нави Амрикои Лотинӣ мебошад.

Ин раванд тасодуфӣ набуд: давлатҳои ҷавони навбунёд дар пайи механизмҳои устувори идоракунӣ буданд, ки қодир ба таъмини якпорчагии ҳокимият дар шароити буҳронӣ ва пасоинқилобӣ бошанд, вале дар айни замон бар намояндагии халқӣ такя кунанд.

Президент, ки барои муҳлати муайян интихоб мегардид, ба шахсияти созишкорона табдил меёфт – аз як тараф, ҳамчун раҳбари тавоно ва мутамарказ, ва аз ҷониби дигар – ҳамчун субъекти ҳокимияти ҳуқуқан маҳдудшуда маҳсуб мешавад.

Ба ин тартиб, ниҳоди президентӣ дар кишварҳои Амрикои Лотинӣ ба ҷузъе ҷудонопазир аз тартиботи нави сиёсӣ табдил ёфт. Он дар худ ҳам идеалҳои демократияи амрикоиро ва ҳам шароити маҳаллиро таҷассум менамуд, аз ҷумла: анъанаи роҳбарии ҳарбӣ, шахсиятпарастӣ ва шаклҳои мутамаркази ҳокимият, ки хоси минтақа буданд.

Пас аз Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва кишварҳои Амрикои Лотинӣ, ки дар онҳо ниҳоди президентӣ аввалин бор шакли муназзам ва муваффақро гирифт,

Аврупо ба минтақаи навбатие табдил ёфт, ки дар он ин ниҳод ба таври фаъол паҳн шуд. Дар ҷараёни ин паҳншавӣ, модели амрикоӣ мутобиқи анъанаҳои ҳуқуқии миллӣ ва воқеияти сиёсии ҳар як давлат тағйиру таҳия мешуд.

Бо вуҷуди ин, бояд таъкид кард, ки модели амрикоии президентӣ худ дар робитаи диалектикии мураккаб бо таҷрибаи сиёсӣ-маъмурии Британия ташаккул ёфтааст – аз як тараф, он бахшҳои муҳимми низоми монархии конститутсионии англисиро рад кард, вале аз ҷониби дигар, унсурҳои муайяни сохтории он, аз ҷумла падидаи ҳокимияти иҷроияи мустақил ва мафҳуми ҳокими масъулиятнокро ба таври мушаххас ҳифз намуд [62, с. 63-71].

Президент, ки барои муҳлати муайян интихоб мегардид, ба шахсияти созишкорона табдил меёфт – аз як тараф, ҳамчун раҳбари тавоно ва мутамарказ, ва аз ҷониби дигар - ҳамчун субъекти ҳокимияти ҳуқуқан маҳдудшуда.

Ба ин тартиб, ниҳоди президентӣ дар кишварҳои Амрикои Лотинӣ ба ҷузъе ҷудонопазир аз тартиботи нави сиёсӣ табдил ёфт. Он дар худ ҳам намунаи демократияи амрикоиро ва ҳам шароити маҳаллиро таҷассум менамуд, аз ҷумла: анъанаи роҳбарии ҳарбӣ, шахсиятпарастӣ ва шаклҳои мутамаркази ҳокимият, ки хоси минтақа буданд.

Пас аз Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва кишварҳои Амрикои Лотинӣ, ки дар онҳо ниҳоди президентӣ аввалин бор шакли муназзам ва муваффақро гирифт, Аврупо ба минтақаи навбатие табдил ёфт, ки дар он ин ниҳод ба таври фаъол паҳн шуд. Дар ҷараёни ин паҳншавӣ, модели амрикоӣ мутобиқи анъанаҳои ҳуқуқии миллӣ ва воқеияти сиёсии ҳар як давлат тағйиру таҳия мешуд.

Бо вуҷуди ин, бояд таъкид кард, ки модели амрикоии президентӣ худ дар робитаи диалектикии мураккаб бо таҷрибаи сиёсӣ-маъмурии Британия ташаккул ёфтааст – аз як тараф, он бахшҳои муҳимми низоми монархии конститутсионии англисиро рад кард, вале аз ҷониби дигар, унсурҳои муайяни сохтории он, аз ҷумла падидаҳои ҳокимияти иҷроияи мустақил ва мафҳуми ҳокими масъулиятнокро ба таври мушаххас ҳифз намуд [62, с. 63-71].

Талоши мустақилияти мустамликаҳо дар асри XVIII бо рад кардани механизмҳои монархӣ ва низоми қонунбарори давлатҳои мустамликадор ҳамроҳ

гардид. Бо вуҷуди ин, он унсурҳое, ки субот, самаранокии иқтисодӣ ва анъанаи ҳуқуқиро таъмин менамуданд, аз ҷумла шаклҳои тараққикардаи худидоракунии маҳаллӣ, ҳокимияти иҷроия, танзими молиявӣ ва эҳтиром ба муассисаҳои илму маориф аз нав арзёбӣ гардида, ба тартиботи нави давлатии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ворид карда шуданд [286, с. 33-39]. Ба назари мо, маҳз низоми омехтаи ташаккулёфта дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар асри XVIII – ки дар он принсипи соҳибихтиёрии халқ, баромада аз идеяҳои маърифатгароӣ, бо тартиботи институтсионалии ҳуқуқие, ки аз анъанаи ҳуқуқии англисӣ ба мерос гирифта шуда буд, ба таври мутаносиб ва ҳамоҳанг муттаҳид гардид ва ба манбаи илҳоми зеҳнӣ ва сиёсию ҳуқуқии ислоҳотгарони аврупоии даврaҳои минбаъда табдил ёфт.

Ин модел исбот намуд, ки бунёди давлате имконпазир аст, ки дар он ҳокимияти мутамаркази қавӣ, ки дар ниҳоди президентӣ ҷамъбаст ёфтааст, ба низоми тақзияи ҳокимият, демократияи намояндагӣ ва боло будани қонун мухолифат надорад, балки бо онҳо дар якҷоягӣ амал менамояд. Бар хилофи шаклҳои қаблии ҳокимият, ки бар меросгузорӣ ё марказиятгароии худкома асос ёфта буданд, тақрибаи амрикоӣ ба як тақрибаи пешсафи ҳокимияти иҷроия ҳуқуқан маҳдудшуда, вале сиёсатан самаранок, ки тавассути интихобот машруъият пайдо намуда, дар назди ҷомеа масъул аст, табдил ёфт.

Дар оянда маҳз ҳамин тақриба ба таври фаъол мавриди омӯзиш, мутобиқсозӣ ва табдил дар Аврупо қарор гирифт – нахуст дар Фаронса, сипас дар ҷумҳуриҳои навтаъсиси Аврупои марказӣ ва шарқӣ. Гарчанде нусхабардории бевоситаи модели мазкур бо назардошти фарқиятҳои фарҳанги сиёсӣ, сатҳи рушди падидаҳо ва воқеиятҳои таърихӣ душвор буд, аммо худи идеяи муттаҳидсозии ҳокимияти халқӣ ва пешбинишавандагии институтсионалӣ қобили ҳаёт ва умумибашарӣ арзёбӣ гардид.

Дар Осиё нахустин президенти расмӣ соли 1911 дар Чин интихоб гардид – Сун Ятсен, баъдан соли 1923 Мустафо Кемол, маъруф бо лақаби Отатурк дар Туркия. Агар ба Африқо назар афканем, соли 1847 аввалин президент дар Либерия ба сари қудрат омад.

Дигар давлатҳои Аврупо, Осиё ва Африка то охири асри XIX, асосан шакли идоракунии монархиро нигоҳ медоштанд.

Дар асри XX таҳаввулоти бузурги сиёсиву иҷтимоӣ, аз қабили инқилобҳо ва ҷангҳои ҷаҳон, боиси ба вуҷуд омадани давлатҳои нави мустақил гардиданд. Гарчанде ҳамаи онҳо ба шакли ҷумҳуриявии президентӣ нагузашта бошанд ҳам, вале дар аксарият мақоми президенти кишвар таъсис ёфт. Масалан, дар Аврупо пас аз анҷоми Ҷанги якуми ҷаҳон президентон ба ҳайси шахсони мансабдори олии давлат дар Австрия, Ҷумҳурии Веймар, Чехословакия, Лаҳистон, Эстония, Литва, Латвия ва Туркия муайян шуданд.

Дар солҳои 30-40-уми асри XX ниҳоди президентӣ дар Осиё низ густариш ёфт: он дар Филиппин, Сурия ва Лубнон ҷорӣ карда шуд. Аммо бештарин густариши модели президентӣ дар давлатҳои Африка ба назар мерасад. Пас аз ба даст овардани истиқлоли давлатӣ, колонияҳои пешина аксаран низоми идоракунии собиқ метрополияҳоро ба унвони ягона намунаи шинохташуда қабул менамуданд. Аммо, раванди иқтибос ва мутобиқгардонии баъзе шаклҳои демократияи намояндагӣ натавонист таъсири арзишҳои этникӣ ва мазҳабии маҳалиро, ки реша дар суннатҳои қавмию қабилавӣ доштанд, барҳам диҳад.

Сохтори қабилавии ҷомеа мунтазам боиси бархӯрди этникию мазҳабӣ мегардид, ки аксаран ба табаддулотҳои ҳарбӣ меанҷомиданд. Бисёр вақт раҳбари чунин табаддулот бевосита худро президенти кишвар эълон менамуд. Дар ин ҳолатҳо баргузории интихоботи президентӣ хусусияти демократиро аз даст медод. Дар низоми ҳизби ягона интихоботи президент одатан бе рақобат ва бо иштироки танҳо як номзад сурат мегирифт. Бинобар ин, дар баъзе кишварҳои Африка президенти кишвар бидуни овоздиҳӣ ба ҳайси ягона номзад «интихоб» мегардид. Дар баъзе ҳолатҳо чунин низом ба шаклҳои ифротӣ низ мерасид, масалан дар давлатҳое бо шакли ҷумҳуриявии идоракунӣ, ки ба онҳо хосияти монархӣ ғайриимкон будани аз вазифа барканорсозии президент хусусияти хос пайдо намуда буд.

Дар нисфи дуюми асри XX, ниҳоди президентӣ ба таври фаъол дар кишварҳои минтақаи Осиё низ мавқеъ пайдо намуд. Мақоми президент дар

кишварҳое ба мисли Кореяи Ҷанубӣ, Ветнами Ҷанубӣ, Тайван, Ҳиндустон, Покистон, Бангладеш, Ироқ, Эрон ва Афғонистон ҷорӣ карда шуд. Ин давлатҳо доираи васеи реҷаҳои сиёсиро намояндагӣ мекарданд, аз демократияҳои устувор (масалан, Ҳиндустон) то ҳокимиятҳои авторитарӣ ва ҳатто теократӣ (монанди Эрон ва Покистон). Бо вуҷуди ин, дар ҳамаи ҳолатҳо таъсиси ниҳоди президентӣ ҳамчун қадаме ба сӯи расмият бахшидани мақоми олии давлатӣ, хусусан дар шароити пас аз колониалӣ ё дар заминаи тағйироти сиёсӣ, арзёбӣ мегардид.

Шакли махсуси президентӣ барои Ҷумҳурии Халқӣ-Демократии Корея хос мебошад, ки дар он амалигардонии ваколатҳои сарвари давлат бар асоси унсурҳои монархӣ, аз ҷумла принсипи меросгузории мансаби президент, бунёд шудааст.

Ҳамин тариқ, хусусияти фарқкунандаи давлатҳои сотсиалистӣ дар он ифода меёбад, ки новобаста аз мавҷудияти мансаби президент, нақши калидӣ дар сохтори давлатӣ ба дасти котиби генералии (ё аввали) ҳизб супорида мешуд. Маҳз котиби ҳизбӣ дар амал вазифаҳои муҳимми давлатдориро ба зимма дошт ва ҳидоят мекард.

Таҷрибаи муосири бунёди давлат собит менамояд, ки ниҳоди президентӣ мустақиман вобаста ба масоҳати ҳудуд, шумораи аҳолӣ ё мавқеи ҷуғрофии кишвар нест. Масалан, давлатҳои нисбатан хурд – ба монанди Қипр, Гондурас, Уругвай ва Гамбия низ аз шакли президентии идоракунӣ истифода мебаранд, ки дар он президент ваколатҳои фарохро дар низоми ҳокимияти давлатӣ доро мебошад. Дар баробари ин, кишварҳои бузургу пурнуфузи Аврупо, чун Олмон, Италия, Испания ва Шветсия, шакли ҳукуматдориро ба монанди ҷумҳурии парлумонӣ ё монархияи конститутсионӣ интихоб кардаанд. Ин далолат мекунад, ки байни андозаи давлат ва навъи низоми сиёсӣ муносибати мустақим вуҷуд надорад.

Мавриди зикр аст, ки омилҳои асосии муайянкунандаи модели президентӣ таърих, фарҳанги сиёсӣ ва сатҳи рушди институтсионалии ҷомеа мебошанд. Маҳз ба танзим даровардани низоми конститутсионии президентӣ худ ба худ кафолати муваффақияти ин шакли идоракуниро намедиҳад: самаранокии

фаъолияти президент аз муҳити сиёсӣ, сатҳи маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон ва мувозинати механизми боздоранда ва мувозинаткунанда вобаста мебошад.

Таҷрибаи байналмилалӣ исбот мекунад, ки президент дар иерархияи мансабдорони олии давлатӣ ҷойгоҳи махсусро ишғол мекунад. Мақом ва ваколатҳои ӯ, инчунин дараҷаи масъулияти ӯ назди ҷомеа, ин ниҳодро аз дигар сохторҳои давлатӣ фарқкунанда мегардонад. Бо вуҷуди ин, зарур аст байни худи мансаби президент ва ниҳоди президентӣ ҳамчун механизми мукаммали ҳуқуқию сиёсӣ, ки на танҳо шахсияти сарвари давлат, балки асосҳои конститутсионӣ, тартиби интихоб, доираи ваколат, шаклҳои ҳисоботдиҳӣ ва тартиби ҳамкорӣ бо дигар шохаҳои ҳокимиятро дар бар мегирад, фарқ гузошта шавад.

Муҳим аст таъкид намоем, ки навъи идоракунӣ (президентӣ, нимпрезидентӣ ё парлумонӣ) ба шакли дахлдори президентӣ таъсир мерасонад. Дар ҷумҳуриҳои президентӣ, президент на танҳо сарвари давлат, балки раҳбари воқеии ҳокимияти иҷроия низ мебошад, дар ҳоле ки дар ҷумҳуриҳои парлумонӣ ӯ бештар вазифаҳои намояндагӣ ва рамзиро ба дӯш дорад ва чун рамзи ягонагии миллӣ ҳузур пайдо мекунад.

Дар ҳақиқат, дар як қатор низомҳои ҳуқуқӣ, махсусан дар монархияҳои парлумонӣ (мисли Британияи Кабир, Шветсия, Ҷопон) ва ҷумҳуриҳои парлумонӣ (монанди Итолиё, Олмон), инчунин дар баъзе шаклҳои омехтаи идоракунӣ (масалан, дар Лаҳистон), қудрати воқеии сиёсӣ дар дасти сарвазир мутамарказ шудаанд, дар ҳоле ки сарвари давлат бештар нақши рамзӣ ва намояндагиро иҷро мекунад. Ин саволи мантиқии назариявию ҳуқуқиро ба миён меорад: кӣ дар чунин ҳолат соҳибихтиёрии воқеии сиёсиро амалӣ менамояд? Бо вуҷуди ин, барои ҳадафҳои таҳқиқоти мо нуқтаи ибтидоӣ маҳз мақоми конститутсионии «президент» ҳамчун як мақомоти мустақил мебошад.

Гуногунии мафҳуми «сарвари давлат», ки дар қисматҳои дигари рисола мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд, таҳияи таҳлили қатъии муқоисавию ҳуқуқиро душвор мегардонад. Тавре таҳқиқот нишон медиҳад, маҷмуи ваколатҳои сарони давлатҳо дар кишварҳои гуногун метавонад аз нақшҳои рамзӣ

то ҳукмфармои монархмонанд фарқ кунад. Ин ҳолат имкони таҳияи муқоисаи воҳид ва меъёрнокро аз байн мебарад ва аксари таҳқиқотро ба таври тавсифӣ ва таҷрибавӣ маҳдуд менамояд.

Дар робита ба паҳншавии глобалии ниҳоди президентӣ бояд гуфт, ки он раванди ҳамвор ва яксатҳ набуд. Густариши он ба таври ҷаҳишӣ, таҳти таъсири бӯҳронҳои сиёсӣ, ҷангҳо, инқилобҳо ва раванди парокандашавии мустамликаҳо сурат гирифт. Бар хилофи ақидаи паҳншуда, паҳншавии шакли президентии идоракунӣ монанди «пайкари ғалабавор» набуд, чуноне ки дар Аврупо дар мавриди демократияи парлумонӣ мушоҳида мешуд.

Сабабҳои чунин нохамворӣ дар қисмати таърихию ҳуқуқӣ ва сиёсии беназири ИМА нуҳуфтаанд, ки маҳз дар он ҷо ниҳоди президентӣ ҳамчун ҳастаии модели нави давлатдорӣ ташаккул ёфт. Низоми амрикоӣ дар натиҷаи инқилобе ба вуҷуд омад, ки на танҳо бар зидди ҳукмронии хориҷӣ равона шуда буд, балки ҳадафи он сохтани сохтори нави сиёсӣ, илҳомгирифта аз арзишҳои маърифатгароӣ, либерализм ва масъулияти ҳуқуқии ҳокимият буд.

Аммо таҷрибаи ИМА дар дигар минтақаҳои ҷаҳон мушкилона татбиқ гардид. Ин чанд сабаб дошт: аввалан, хусусияти федеративии ИМА, фарҳанги баланди сиёсӣ ва таҷрибаи худидоракунии колонияҳо дар аксари давлатҳои дигар замон ҳамто надошт, дуюм, модели амрикоӣ, гарчи дар асоси анъанаҳои аврупоӣ бунёд шуда буд, аз онҳо фарқ кардан ва худро такмил доданро ҳадаф дошт, ки онро нодир ва душвор ба нусхабардорӣ гардонд, сеюм, низоми дигаргуниҳои институтсионалӣ ва иҷтимоӣ дар минтақаҳои дигар (бахусус дар Амрикои Лотинӣ, Африқо, Осиё) аз ИМА фарқ мекард: дар ин ҷо таъсиси ниҳоди президентӣ аксаран аз боло, дар раванди деколонизатсия ё мутамарказкунии авторитарӣ ҷорӣ мешуд, на ҳамчун ҷавоби дархости ҷомеа ба демократия.

Ҳамин тариқ, модели амрикоии президентӣ ҳалли универсалӣ нагардид. Он танҳо як чаҳорчӯбаи институтсионалиро пешниҳод кард, ки баъдтар бо назардошти воқеиятҳои сиёсии кишварҳои мушаххас мутобиқсозӣ ё тағйир дода шуд. Баъзан ин мутобиқшавӣ ба шаклҳои авторитарӣ расонд, ҳарчанд ниҳоди президентӣ ба таври расмӣ ҳифз мегардид, ки ин ҳамзамон ҳам чандирӣ ва ҳам

осебпазирии онро дар шароити набудан механизми пурраи бозторӣ ва мувозинат нишон медиҳад.

Бинобар ин, фаҳмиши муосири ниҳоди президентӣ муносибати таҳлили муфассалро талаб мекунад, ки на танҳо мавқеи конститутсионии он, балки амалиёти воқеии сиёсӣ, фарҳанги идоракунӣ, сатҳи рушди падидаҳо ва саҳми ҷомеаи шаҳрвандиро низ ба ҳисоб гирад. Танҳо дар чунин замина метавон таҳқиқоти муҳтавоию илмиро амалӣ намуда, ба арзёбии мақоми президент ҳамчун сарвари давлат, кафили субот ё бозигари асосии сиёсӣ даст ёфт.

1.3. Таҳаввулоти ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ

Бояд қайд намуд, ки инкишофи ниҳоди сарвари давлат ба шакл ва инкишофи худи ниҳоди давлат алоқаманд буда, дар тамоми ҷаҳон, чуноне ки дар қисмати аввали рисола таъкид намудем, аз ҷумла дар минтақаи Осиёи Марказӣ давраҳои гуногунро аз сар гузаронидааст. Таърихи ташаккул ва рушди давлатдорӣ дар Осиёи Марказӣ аз рӯйдодҳо хеле бой аст ва аз замони қадим сарчашма мегирад. Тавре ки таърихнигори маъруфи тоҷик Бобоҷон Ғафуров қайд мекунад, «таърихи халқҳои Осиёи Миёна таърихи тулонӣ дорад ва бо таърихи бисёр халқҳои Шарқи хориҷӣ, пеш аз ҳама Ҳиндустон, Покистон, Афғонистон, Эрон, кишварҳои арабӣ алоқаманд аст» [65, с. 4]. Бо ин мавқеъ бисёр олимони дигари кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳамбастагӣ доранд. Масалан, муаллифони узбек Д.А. Алимова ва Э.В. Ртвеладзе қайд мекунанд, ки таърихи давлатдории кишварҳои Осиёи Миёна, ки сарчашмаҳои он ба тамаддунҳои қадимаи кишоварзӣ рост меояд, дар тули таҳаввули худ давраҳои шукуфоӣ ва болоравии бузургро медонист. Вай давраҳои таназзул ва регресс, ҳукмронии давлатдории хориҷиро низ медонист. Аммо дар айни замон, асоси субстратӣ, асоси бунёдии давлатдорӣ, ки бо вуҷуди ҳама таҳаввулоти тақдир дар хотираи генетикии халқҳои Осиёи Миёна зиндагӣ мекард, бетағйир монд [36, с. 5].

Дар навбати худ, муҳаққиқи ватанӣ А.М. Диноршоҳ қайд мекунад, ки «дар қаламрави Тоҷикистони таърихӣ (дар ин ҷо қаламрави таърихӣ, ки дар он ниёгони форсҳо ва тоҷикони муосир зиндагӣ мекарданд, дар назар аст, қаламрави Афғонистон, Эрон, Туркманистон, Узбекистон, Қирғизистон) дар

давраҳои гуногун давлатҳои гуногун бо урфу одатҳо, анъанаҳо, фарҳанг, дин ва низоми ҳуқуқии худ вуҷуд доштанд. Ҳар яке аз ин давлатҳо дар таърих ва фарҳанги мардуми тоҷик осори назаррас гузоштаанд» [69, с. 225].

Ӯ минбаъд қайд мекунад, ки ҳангоми гузаронидани таҳлили давраҳои таърихӣ даврабандии ниҳоди омӯхташаванда аҳаммияти муҳим пайдо мекунад. Ин имкон медиҳад, ки дарки ниҳоди тадқиқшавандаро осон кунад, инчунин занҷири мантиқии рӯйдодҳоро барои пайгирии динамикаи рушди масъалаи омӯхташуда шароит мусоид созад [69, с. 255].

Е. Н. Трикоз бо даврабандии раванди таърихӣ «тартиби муҳим ва пеш аз ҳама методологиро, ки як навъ қисмат ва мантиқи динамикаи таърихиро ошкор мекунад» [339, с. 144] мефаҳмад. Вай минбаъд қайд мекунад, ки «даврабандии таърихи ҳуқуқ ин усули низомсозии илмии донишҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ, тақсимоти шартии раванди таърихии рушди ҳуқуқ (шаклҳо ва ниҳодҳои он) ба давраҳои муайяни хронологӣ (ритмҳо, таназзулҳо, марҳилаҳо, мавҷҳо, давраҳо) мебошад, ки бо шумораи рӯйдодҳои таърихӣ дар воҳиди вақти тақвимӣ чен карда мешаванд» [339, с. 144].

Дар илм меъёрҳои зиёди даврабандии вобаста ба табиати иҷтимоӣ, инчунин типологияҳои расмии давлат мавҷуданд. Таснифоти Р. Дарендорф (намудҳои демократӣ ва зиддидемократӣ (шаклҳо)), Р. Макайвер (шаклҳои сулолавӣ ва демократӣ), инчунин таснифоти пешниҳодкардаи В. Е. Чиркин аз рӯйи шаклҳои давлатии монократикӣ, поликратикӣ ва сегментарӣ ба шумораи типологияҳои расмии давлат дохил мешаванд.

Л. Е. Гринин дар таҳқиқи ин масъала қайд мекунад, ки ҳангоми таҳлили рушди давлатдорӣ дар доираи раванди таърихӣ одатан ду марҳилаи асосиро ҷудо мекунанд: давлати барвақтӣ ва давлати баркамол. Бешубҳа, ин тақсимот оқилона ва самаранок аст. Аммо чунин нақша дар давраи он ба вуҷуд омад, ки зарурати ҷорӣ кардани мафҳуми махсуси давлати барвақтӣ исбот карда шуд. Дар айни замон, худи асосгузорони он (Х.М. Классен ва П. Скальник) шарҳ доданд: давлати барвақтӣ ин марҳилаи аввали таҳаввули давлатҳои ғайрисаноатии пеш аз капиталистӣ мебошад [240, с. 29-59]. Дар айни замон, ӯ чунин мешуморад, ки

ин назария нокомил аст. «Бо назардошти фарқиятҳои зикршуда байни давлатҳои саноатӣ ва пеш аз саноатӣ» – қайд мекунад ӯ «зарурати ҷудо кардани на ду, балки се марҳилаи рушди давлатдорӣ равшан аст. Яъне:

а) давлатҳои барвақтӣ, ки ҳанӯз ба таври кофӣ мутамарказ нашудаанд, бо сохтори иҷтимоӣ ва синфӣ ва аксар вақт маъмурӣ-сиёсӣ рушд накардаанд;

б) давлатҳои мутамаркази замони қадим, асрҳои миёна ва замони нав, ки аллакай ташаккул ёфтаанд, бо тақсимоти синфӣ равшан ифода ёфтаанд;

в) давлатҳои давраи капитализм, ки дар онҳо табақаҳо аз байн рафтанд, синфҳои буржуазия ва пролетариат пайдо шуданд, миллатҳо ташаккул ёфтанд, демократияи намояндагӣ паҳн шуд. Ба таври дақиқ, на танҳо капитализм, балки индустриализм, зеро ба ин гурӯҳ давлатҳои сотсиалистии саноатӣ низ дохил мешаванд» [240, с. 29-59]. Аз ин рӯ, ӯ се марҳиларо ҷудо мекунад: 1) давлати барвақтӣ; 2) давлати пешрафта; 3) давлати баркамол.

Даврабандии пешниҳодшуда, ба назари мо, ҷолиб аст, зеро дар он кӯшиши таснифи ташаккули давлат аз рӯйи хусусиятҳои таҳаввулоти сохти давлатҳо сурат мегирад. Дар ин ҳолат, бояд ба баҳсбарангезии ин мавқеъ ишора кард, ки ба назари мо ин даврабандӣ ба модели ғарбии сохти давлат хос аст. Хусусияти модели шарқии сохти давлат дар он аст, ки муносибатҳои капиталистии (индустриалӣ) дар ин кишварҳо дар ҳаҷми нопурра ташаккул ёфтаанд ва аксар вақт ба муносибатҳои анъанавии табақавӣ дохил карда мешаванд. Ин далел, масалан, дар раванди ташаккули ниҳодҳои давлатдорӣ дар як қатор давлатҳои арабии монархӣ ба таври возеҳ пайгирӣ карда мешавад. Агар мо намунаи кишварҳои Осиёи Марказиро гирем, пас дар ин ҳолат низ таснифоти пешниҳодшуда хеле шартӣ аст, зеро давлатҳое, ки дар ин қаламрав дар асл дар сохти феодалӣ қарор доранд, фавран ба сохти сотсиалистӣ гузаштанд, дар ҳоле ки сохти капиталистиро убур кардаанд.

Дар байни таърихнигорони илмӣ мавқеъҳое мавҷуданд, ки мувофиқи онҳо таърихи ташаккули давлатдории халқҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон аз дидгоҳи муносибати ташаккулёбанда тадқиқ карда мешавад. Ин

намуди даврабандӣ дар байни олимон дар давраи шуравӣ бештар паҳн шуда буд. Масалан, академик Н. Н. Негматов даврабандии зеринро медиҳад:

1) сохти ибтидоӣ (8 млн. сол то ҳазораи V то милод);

2) сохти ҷамоатӣ-табақавӣ (IV–II ҳазор пеш аз милод);

3) сохти давлатӣ-ҷомеавӣ (1 ҳазор – асрҳои аввали мелодӣ);

4) сохти феодалӣ (асри IV то миёнаи асри XIX);

5) давраи гузариш ва давраи ҷустуҷӯи беҳтарин сохти иҷтимоӣ. Замони нав (нимаи дуюми асри XIX то солҳои 90-уми асри XX);

6) сохтмони ҷомеаи озод ва одилона. Замони навтарин (1991 то имрӯз) [155, с. 40-43].

Инчунин дар адабиёти ватанӣ намуди маъмули даврабандӣ муносибати тамаддунӣ ё фарҳангӣ-динӣ мебошад. Меъёри асосии ин равиш мавҷудияти фарҳанги махсус мебошад, ки дин ва дигар унсурҳои фарҳанг, робитаҳои махсуси давлат ва динро дар бар мегирад.

Мувофиқи ин равиш, давраҳои зерини рушди давлатро ҷудо мекунанд:

1) пайдоиши давлат ва ҳуқуқ;

2) ҳуқуқ ва давлати тоҷикон таҳти таъсири дин ва фарҳанги зартдуштиён (ҳазорсолаи V то милод ибтидои асри III мелодӣ);

3) ҳуқуқ ва давлати тоҷикон дар замони ислом (асри III–1868);

4) ҳуқуқи омехтаи мусулмонӣ-императорӣ ва давлатдорӣ (соли 1868 – солҳои 1917/1920);

5) давлати сотсиалистӣ ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Ин давра аз ду марҳила иборат аст (1917/1920–1929, 1930–1991);

6) давлати пасосотиалистӣ ва ҳуқуқи Тоҷикистон (аз соли 1991) [364, с. 62].

Муносибати ҷолиб ба даврабандии ташаккули давлат ва ҳуқуқ дар қаламрави Осиёи Марказӣ аз ҷониби як қатор мутахассисони ватанӣ дар соҳаи таърихи давлат ва ҳуқуқ пешниҳод карда мешавад. Ҳамин тавр, Г.С. Азизқулова даврабандии васеътари ташаккули ниҳодҳои давлатро медиҳад. Он даврабандии зерини таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистонро ифода мекунад:

1) таърихи давлати ғуломдорӣ ва ҳуқуқ (аз замонҳои қадим то асрҳои IV мелодӣ);

2) таърихи давлати феодалӣ ва ҳуқуқ (асри II–IV то мелод - асри XIX);

3) ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Русия ва ташкили генерал-губернатории Туркистон;

4) инқилоби сотсиалистӣ дар Туркистон. Инқилоби халқӣ дар Бухоро. Тақсимоти миллӣ-давлатӣ ва ташкили ҶМШС Тоҷикистон дар ҳайати ҶШС Узбекистон (1917–1929);

5) таърихи давлат ва ҳуқуқи ҶМШС Тоҷикистон (1924–1929);

6) таъсиси ҶШС Тоҷикистон (1931–1941);

7) давлат ва ҳуқуқи ҶШС Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941–1946));

8) дастгоҳи давлатӣ ва ҳуқуқи ҷумҳурӣ дар солҳои баъдиҷангӣ (1946–1960);

9) давлат ва ҳуқуқи ҶШС Тоҷикистон дар давраи сустшавии суръати рушди ҷамъиятӣ (охири солҳои 60-ум аввали солҳои 80-ум);

10) давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон дар давраи таҷдиди ҷомеаи шуравӣ (миёнаи солҳои 80-ум аввали солҳои 90-ум);

11) ба даст овардани соҳибихтиёрии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бунёди давлати ҳуқуқии демократӣ дар Тоҷикистон [34, с. 22].

И.Б. Буриев низ чунин даврабандиро медиҳад. Ба ақидаи ӯ, таҳаввули давлат ва ҳуқуқ дар қаламрави Тоҷикистони таърихӣ ба:

• пайдоиши давлатдорӣ дар қаламрави Тоҷикистон (ҳазораи II то милод ҳазораи I то милод);

• ташаккул ва рушди давлатдорӣ таҳти таъсири тамаддуни зардуштиён (I ҳазор то милод VII ибтидои асри нав);

• ташаккул ва рушди давлатдории тоҷикон таҳти таъсири тамаддуни исломӣ (оғози асри VII ибтидои асри XIX);

• давлатдории омехта (бо бартарии ниҳодҳои давлатдории Русия ва нигоҳ доштани ниҳодҳои маҳаллии ҳокимият (1868–1917/1920);

• давлатдории сотсиалистии шуравии тоҷикон (1917/1920 –1991);

• давлатдории миллии тоҷикон (аз соли 1991 то имрӯз) [364, с. 14].

Аз ҳамаи мавқеъҳои овардашуда хулоса баровардан мумкин аст, ки дар масъалаи даврабандии ташаккули ниҳодҳои давлатдорӣ, аз ҷумла дар Осиёи Марказӣ олимони гуногун маҳакҳои гуногунро истифода мебаранд – ташаккулёбӣ, иҷтимоию иқтисодӣ, тамаддунӣ, динӣ ва ғайра. Дар ин замина, мо ба мавқеи он муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ, ки ташаккули ниҳодҳои давлат ва ҳуқуқро ба се марҳила тақсим мекунанд – давраи пеш аз шуравӣ, давраи шуравӣ ва давраи истиқлолият [72, с. 206], ҳамфикрем. Дар заминаи таҳқиқоти мо, ин даврабандӣ аз ҳама қобили қабул аст, зеро ниҳоди сарвари давлат дар асоси тағйиротҳое, ки дар ташаккули падидаҳои давлатдорӣ дар қаламрави кишварҳои Осиёи Марказӣ ба амал омадаанд, тағйиротҳои зиёдро аз сар гузаронидааст.

Минбаъд хусусиятҳои ташаккули ниҳодро дар ҳар як давраи зикршуда ба таври мухтасар шарҳ медиҳем.

Марҳилаи аввал, тавре ки мо зикр кардем, давраи пеш аз шуравӣ мебошад. Дар қисмати таърихӣ ин марҳилаи тулонитарин аст, ки дар доираи он равандҳои гуногуни ташаккули давлат ва ҳуқуқ ба амал меоянд. Тавре ки муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ қайд мекунанд, дар тули давраи қадим дар қаламрави Осиёи Марказӣ намудҳои гуногуни иттиҳодияҳои давлатӣ вуҷуд доштанд [364, с. 64]. Аз рӯйи хусусияти генетикии худ, дар байни онҳо иттиҳодияҳои автохтонӣ, яъне давлатӣ, ки дар асоси субстратҳои маҳаллӣ ба вуҷуд омадаанд ва тадриҷан рушд мекунанд ва хориҷӣ, яъне, давлатҳое, ки давлатҳои Осиёи Марказӣ дар натиҷаи ишғоли мустақими ҳарбӣ ва тобеияти минбаъда (сулолаи Ҳахоманишиҳо) ба он дохил шуданд. Инчунин, иттиҳодияҳои давлатиро, ки дар натиҷаи симбиози истилоҳоти муҳоҷирон ба вуҷуд омадаанд, ҷудо кардан мумкин аст, ки бо аҳолии субстратӣ то андозае мустаҳкам ва дароз ҷойгир шудаанд ва омехта шудаанд [98, с. 24].

Аз ин рӯ, муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ қайд мекунанд, ки ниҳоди сарвари давлат дар қаламрави кишварҳои Осиёи Марказӣ як қатор намудҳо ва хусусиятҳо дошт.

Масалан, олимони узбек О. П. Кобзева, Р. Б. Ситдиков се намуди давлат ва мувофиқан се намуди сарвари давлатро ҷудо мекунанд:

1. Намуди давлат салтанатӣ. Шакли ҳукумат бошад монархияи мутлақ. (давлати Ҳахоманишиҳо);

2. Намуди давлат салтанати конфедератсионӣ. Шакли идоракунӣ монархияи маҳдуд. (давлатҳои Кангюй ва Юечжи);

3. Намуди давлат – субъективӣ. Шакли идоракунӣ ҳокимияти меросӣ аз сарварони қабилаҳо (Бактрия) [98, с. 24].

Дар навбати худ, И.Б. Буриев ҳангоми таҳқиқи ин масъала қайд мекунад, ки «шакли идоракунӣ ба рушди ҷомеа, мақсад, вазифа ва мазмуни давлатдории ин ё он халқ таъсири бевосита дорад. Дар робита ба ин, ӯ се намуди сарвари давлатро ҷудо мекунад, ки ба давлатҳое, ки дар қаламрави кишварҳои Осиёи Марказӣ фаъолият мекарданд, хос буданд – ҳокими олӣ (монарх), сатрап (ноиб) ва амир» [364, с. 72].

Тавре ки таҳлили адабиёти таърихӣ нишон медиҳад қаламрави Осиёи Марказии муосир аз қадим ҷойгоҳи махсус дошт. Дар байни Аврупо аз як тараф ва Чину Ҳиндустон аз тарафи дигар ҷойгир шуда, он муҳимтарин пайвандгари иқтисодӣ буд, ки ин минтақаҳоро бо ҳам мепайвандад. Бесабаб нест, ки дар ин минтақа роҳи Абрешим мегузашт. Ин ҷанба, инчунин бо сабабе, ки қаламрави Осиёи Марказии муосир таваҷҷуҳи давлатҳои пурқудратро дар даврaҳои гуногун ҷалб кард ва онҳо кӯшиш карданд, ки ин ҷоро забт ва тобеъ кунанд. Ҳамин тавр, дар тули ҳазорсолаҳо дар ин минтақа баъзе давлатҳо дигар давлатҳоро иваз карданд ва этносҳои гуногун фазои бузурги Осиёи Марказиро ишғол карданд.

Қадимтарин ташкилотҳои қабилавӣ ва давлатӣ дар фазои ҷуғрофӣ ташаккул ёфтанд, ки ба доираи давлатҳои муосири Осиёи Марказӣ мувофиқат намекарданд.

Ҳамаи ин омилҳо ба низоми идоракунии ин минтақа низ таъсир расонданд. Дар даврaҳои гуногун дар ин ҷо давлатҳои бузург бо заминаи пурқудрати сиёсӣ ва иқтисодӣ, ба монанди давлатҳои Сомониён, давлатҳои Темуриён ва ғайра ташкил карда шуданд, ки бо даврaҳои дар ҳайати дигар давлатҳо будан (таҷовуз

аз ҷониби арабҳо, муғулҳо, дохил шудан ба ҳайати империяи Русия) иваз карда шуданд. Ҳамаи ин далелҳо ҷой ва нақши сарвари давлатро дар ин минтақа ташаккул доданд.

Аз рӯйи ҳамаи ин, мо ба хулосае омадем, ки дар давраи пеш аз шуравӣ ниҳоди сарвари давлатро дар қаламрави Осиёи Марказӣ ба ду намуд тақсим кардан мумкин аст: шоҳ ва ҳоким, ки ба ду намуд тақсим мешавад – сатрап ва генерал - губернатор.

Минбаъд хусусиятҳои асосии намудҳои зикршудаи сарвари давлатро мухтасар баён мекунем.

Монарх (шоҳ), дар давраи таърихии пеш аз шуравӣ падидаи асосии ҳокимияти давлатӣ дар қаламрави Осиёи Марказӣ буд, ки тамоми ҳокимияти ҷомеаро дар дасти худ мутамарказ кард. Муҳаққиқони гуногуни ватанӣ ва хориҷӣ ҳангоми омӯзиши таърихи давлат ва ҳуқуқҳои Шарқ (ки таърихи кишварҳои Осиёи Марказӣ низ ба он тааллуқ дорад) қайд мекунанд, ки дар тафовут аз Ғарб, муносибатҳои хусусии моликият, муносибатҳои истеҳсолоти хусусии молӣ ба ин тамаддун хос набуданд [164, с. 811]. Дар доираи ҷамъиятҳои Шарқи қадим сохторҳои махсуси иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ ташаккул ёфтанд. Ба ҷомеаи шарқӣ хусусиятҳои патриархалӣ (падаршоҳӣ), коллективизм (якҷоя зиндагӣ намудан), ҷамоатӣ, анъанавӣ, динӣ ва таркиби гуногуни иҷтимоӣ хос буданд [179, с. 101].

Дар Шарқи Қадим шаҳрҳои давлатӣ ё давлатҳои номӣ, салтанатҳои калон бартарӣ доштанд. Баъдан, сулола яке аз шаклҳои сохти давлатӣ мегардад. Давлат вазифаҳои гуногунро иҷро мекард. Ҳокимияти давлатӣ барои танзими истеҳсолоти парокандаи ҷамоатӣ ва ташкили корҳои ҷамъиятӣ (сохтмони низоми обёрӣ, маҷмааҳои қасрӣ-маъбадӣ ва мустаҳкамкунии ҳарбӣ) даъват карда шуд. Ҳамоҳангсозии чунин кор дар тамоми кишвар тамаркузи бузурги ҳокимиятро муайян карда, ба табдил додани ҳокими олӣ ба ҳокимияти бемаҳдуд мусоидат кард [179, с. 101].

Вақте ки дар бораи «ҳокимияти бемаҳдуди шарқӣ» сухан меравад, одатан чунин шакли реҷаи сиёсиро дар назар доранд, ки бо:

1) шакли идоракунии шоҳигарӣ бо қудрати бемаҳдуди шоҳигарии меросӣ, ки қонунгузори ягона ва судии олӣ мебошад. Шоҳ на танҳо соҳиби тамоми замин дар давлат ҳисобида мешуд, балки ҳуқуқ дошт, ки ҳаёт ё марги ҳар як тобеи худро идора кунад;

2) муттаҳид кардани ҳокимияти дунявӣ ва калисоӣ дар як шахс сарвари давлат, ки дар аксари кишварҳои Шарқи Қадим Худо ҳисобида мешуд. Мафкураи динӣ, ки дар нигоҳ доштани ягонагии ин ё он ҷомеаи шарқӣ нақши муҳим мебозад, дар асоси арзишҳои гуногуни ахлоқӣ-маърифатӣ, динӣ сохта шуда буд, аммо ҳамеша ба «ягонагии пайвасткунанда» – ҳоким ҷойгоҳи махсус медод. Дар шуури оммавии динӣ муносибати махсуси мистикӣ ба ҳокимият, подшоҳӣ, ҳоким вуҷуд дошт;

3) мавҷудияти давлати мутамарказ бо реҷаи қатъии тоталитарӣ, бо назорати ҳамаҷонибаи тобеони беҳуқуқ аз ҷониби дастгоҳи маъмурии ҳокимиятдор, тобеи ҳокимияти бемаҳдуд;

4) мафкурае, ки дар он инсон ғуломи «тартибот», имон, анъана буд. Аммо фаъолияти сохторҳои ҳокимияти давлат барои нигоҳ доштани ягонагии ҷомеаҳои шарқи қадим, ки дар асоси нигоҳ доштани арзишҳои хос ва бунёдии онҳо таъмин карда мешуданд, аҳаммияти камтар надошт.

Муҳаққиқи ватанӣ А.Ғ. Холиқов низ дар чунин мавқеъ аст. Тавре ӯ қайд мекунад, «аввалин давлатҳое, ки ҳамчун шаҳрҳои давлатӣ пайдо шудаанд, қаламравҳои на он қадар калонро доштанд. Дар давлатдории таърихӣ дар қаламрави Осиёи Марказӣ симои подшоҳ аҳаммияти бештар пайдо мекунад. Подшоҳ ҳамчун сарвари давлат ҳам вазифаҳои қонунгузорӣ ва ҳам судиро иҷро мекард. Бо муқаррар кардани меъёрҳои рафтор, ӯ ҳамзамон риоя ва иҷрои онҳоро назорат мекард. Дар адолати судӣ шахсони гунаҳкорро ҷазо медод. Подшоҳ судяи олии кишвар ҳисобида мешуд [192, с. 88].

Дар навбати худ, И. Б. Буриев қайд мекунад, ки шоҳ муддати тулонӣ дар шарқ рамзи ҳокимият, ваҳдат, адолат ва ваҳдати динӣ буд. Вай ҳуқуқҳои қариб бемаҳдуд дошт, аммо ҳамзамон дар назди давлат ва халқи худ вазифаҳо дошт. Ба ӯ итоат мекарданд ва аз ӯ қарорҳои дурусту одилона интизор буданд. Каломи

монарх қонун буд. Вай дар давлат хоҷаи пуркудрат ҳисобида мешуд. Дар муқоиса бо дигар шахсони мансабдор, шоҳ шахси дахлдор буда, ӯ ба ҷавобгарӣ кашида намешуд [364, с. 66], ба унвони махсус, муроҷиати махсус ҳуқуқ дошт.

Ҳамин тариқ, аз андешаҳои овардашуда метавон хулоса кард, ки шоҳ (амир, хон) дар давлатҳое, ки дар қаламрави Осиёи Марказӣ ташкил шудаанд, на танҳо бо сабаби хусусияти илоҳии ҳокимияти худ – подшоҳӣ, балки бо сабаби нақши ягонаи онҳо дар нигоҳ доштани амният, адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа, салоҳиятҳои пуркувват ва бемаҳдуд дошт. Устувории муносибатҳои падаршоҳии ҷамоатӣ, ки дар заминаи онҳо давлатҳои шарқии барвақтӣ рушд карданд, дар шуури ҷамъиятӣ симои ҳоким – падар, муҳофизи заифон ва бенавоёнро ташаккул дод.

Намуди дуюми сарвари давлат, ки дар кишварҳои Осиёи Марказӣ мавҷудбуда паҳн шуда буд, ниҳоди ҳокимӣ буд. Ин аз он сабаб аст, ки ин минтақа давра ба давра аз ҷониби таҷовузгарони хориҷӣ забт карда мешуд. Дар натиҷаи ин ғалабаҳо низоми нави идоракунӣ ба вуҷуд омад, ки ба ҳалли мушкилоти таъмин ва таҳкими тамомияти давлат равона карда шуда буд.

Ҳангоми таҳқиқи ин ниҳод А.Л. Гогенко қайд мекунад, ки «бо назари сатҳӣ ба ниҳоди намояндагии ҳокимияти марказӣ дар минтақаҳо таассурот пайдо кардан мумкин аст, ки ин ниҳоди давлатӣ-ҳуқуқӣ метавонад танҳо аз ҷониби шоҳ додани як қисми ваколатҳои худ ба шахси мансабдори мушаххас (ҷойгузин, ҳоким, губернатор, генерал-губернатор) бо мустаҳкам кардани ҳуқуқи татбиқи онҳо дар қаламрави муайян бошад. Чунин биниш маънои тангтари ҳодисаи мавриди назарро ифода мекунад. Ба маънои васеъ, ниҳоди намояндагии манфиатҳои ҳокимияти марказӣ дар минтақаҳо як низоми бисёрҷабҳа, ки ба сохтори он унсурҳои гуногун (зернизомҳо) дохил карда шудаанд: - низоми муносибатҳои байни шоҳ ва намоянда, ки масъалаҳои ҳисоботдиҳӣ, масъулият барои натиҷаҳои фаъолият; хусусият ва ҳаҷми ваколатҳои иҷрошаванда; механизми муносибат бо аҳолии қаламравҳои базиммагирифташуда; иҷрои вазифаи иқтисодӣ ва сиёсати хориҷӣ» [239, с. 137-141].

Дар навбати худ, Р.Туровский қайд мекунад «ниҳоди ҳокимон на марказонидани идоракунӣ ва на худидоракунии маҳаллиро дар назар дошт... Дар

ин ҳолат сухан танҳо дар бораи маҳаллисозии идоракунӣ мерафт. Мушкилоти асосӣ дар он буд, ки ҳокимон дар нигоҳдории аҳолии маҳаллӣ буданд ва аз ин рӯ назорат аз ҷониби марказ суст карда шуд. Дар асл, ин кӯшиши махсуси марказонидани идоракунӣ буд, аммо ба таври хос амалӣ карда нашуд бинобар ин марказонидан дар маънои воқеӣ муваффақ нашуд. Ин фарқияти асосии ниҳоди ҳокимон аз ниҳоди губернаторҳо мебошад [341, с. 132-133].

Ин ниҳод аз қадим пайдо шуда, дар тамоми гӯшаҳои ҷаҳон, аз сулолаи Рим то Осиёи Марказӣ ва Ҳиндустон истифода мешуд. Инсоният дар тули таърихи тулонии худ ҷангҳои истилоҳотиро пеш мебурд ва барои идоракунии қаламравҳои забтшуда таҳияи низоми идоракунии маъмурӣ талаб карда мешуд. Дар ин замина қаламрави кишварҳои муосири Осиёи Марказӣ низ истисно нест, ки борҳо аз ҷониби давлатҳо ва қабилаҳои хориҷӣ забт карда шудаанд.

Дар адабиёти ватанӣ ин масъала ба омӯзиши нопурра дучор шуд. Таҳқиқоти пурра аз нуқтаи назари сиёсӣ-ҳуқуқӣ аз ҷониби И.Б. Буриев гузаронида шудааст. Аз ҷумла, ӯ қайд мекунад, ки ниҳоди ноиб дар Осиёи Марказӣ дар давраи ҳукмронии сулолаи Ҳахоманишиҳо ба вуҷуд омадааст. Ба сари қудрат омадани Доро дар соли 522-и то милод (522–486 то милод) ва тобеъ намудани ҳамаи қаламравҳои пешини сулолаи ӯ ислоҳоти дахлдорро талаб кард, ки муҳимтарини онҳо ислоҳоти маъмурӣ (518 то милод) буд. Дар ҷараёни ин ислоҳот қаламрави сулола ба 20 вилоят тақсим карда шуд. Дар қаламрави Осиёи Марказӣ дар он давра чор сатрапия таъсис дода шуд: ёздаҳум дар наздикии Каспий; Бохтар сатрапияи дувоздаҳум шуд; қаламрави сакон сатрапияи понздаҳумро ташкил дод; Суғд, Хоразм ва Порт шонздаҳум [191, с. 45-46].

И.Б. Буриев рушди ин ниҳодро ба марҳилаҳои муайян тақсим мекунад. Якум, тавре ки дар боло зикр шуд, давраи ҳукмронии сулолаи Ҳахоманишиҳо аст. Марҳилаи дуюм, забти қаламравҳои Осиёи Марказӣ аз ҷониби мақдуниҳо, ки сипас ӯ онро ба ду давра тақсим мекунад. Марҳилаи сеюм, забти қаламрави Осиёи Марказӣ аз ҷониби арабҳо. Чорум, забти қаламрав аз ҷониби муғулҳо алоқаманд аст [364, с. 323].

Дар айни замон, И.Б. Буриев хусусиятҳои идоракунии ноибонро дар ҳар як давраи зикршуда ҷудо мекунад. Аз ҷумла, ӯ қайд мекунад, ки дар давраи ҳукмронии Куруши Кабир, ноиб ҳокими вилоят, роҳбари ҳокимияти шаҳрвандӣ ва ҳарбӣ буда, аксар вақт адолати судиро анҷом медод. Дар ин ҳолат, ӯ тақсимоти қувва ва ҳокимиятро пешбинӣ кард. Идораи олӣ ба ниҳоди ноиб тааллуқ дошт, сарвари гарнизони сатрапия ва фармондеҳони қушунҳо бевосита ба подшоҳ итоат мекарданд. Дар амал, сатрапҳо аксар вақт тамоми ҳокимият ва тамоми қуввaҳоро дар дасти худ мутамарказ мекарданд ва ба ҳокимони қариб мустақили вилоятҳои тобеи худ табдил меёфтанд [57, с. 23]. Ислоҳоти маъмурии Доро дар соли 518 пеш аз милод маҳз бар зидди чунин тамоюлҳо равона карда шуда буд ва албатта ба ниҳоди ноиб низ дахл дошт. Ҳамин тавр, ӯ аз салоҳиятҳои ҳарбӣ маҳрум шуд. Пас аз ислоҳот, ноиб роҳбари маъмурияти шаҳрвандӣ боқӣ монд ва барои идоракунии қуввaҳои ҳарбӣ ниҳоди сарвари ҳарбии ноибият таъсис дода шуд [364, с. 292].

Дар навбати худ, Г.С. Азизқулова ва Н.Х. Ҳакимов қайд мекунанд, ки Доро ислоҳоти муҳимми маъмурӣ-молиявиро анҷом дод, ки дар натиҷа ин шохаҳои ҳокимият аз ҳамдигар ҷудо карда шуданд ва низоми устувори идоракунии давлатӣ ва назорат бар кишварҳои забтшуда таъсис дода шуда, ҷамъоварии андозҳо ба тартиб дароварда шуд ва шумораи қушунҳо зиёд карда шуд [34, с. 146].

Дар айни замон, муаллифони зикршуда ба як нуқтаи муҳим диққат медиҳанд. Доро давлатро ба ноҳияҳои маъмурии андоз тақсим кард, ки онҳоро сатрапияҳо меномиданд. Дар сари сатрапияҳо сатрапҳои ноиби подшоҳ меистоданд. Мақоми сатрап аз оғози пайдоиши давлати Ҳахоманишиҳо маълум буд; дар замони Куруш, Камбиз ва дар солҳои аввали салтанати Дорои I, тавре ки дар сулолаҳои Ашшур ва Мидия буд, ноибони бисёр кишварҳо подшоҳон, сарварон ва мансабдорони маҳаллӣ буданд. Ислоҳоти Доро, аз ҷумла, ба он равона карда шуд, ки вазифаҳои роҳбарикунандаро дар дасти форсҳо мутамарказ кунад ва акнун, чун қоида, маҳз форсҳо ба вазифаҳои сатрапҳо таъйин карда мешуданд. Доро қудрати сатрапро маҳдуд карда, вазифаҳои сатрапҳо ва

мақомоти низомиро ба таври возеҳ ҷудо кард. Акнун сатрапҳо танҳо ба ноибони шаҳрвандӣ табдил ёфтанд, онҳо дар сари маъмурияти вилояти худ истода, ҳокимияти судӣ амалӣ мекарданд, ҳаёти хоҷагии кишвар, ворид шудани андозҳо ва иҷрои уҳдадориҳоро назорат мекарданд, амниятро дар ҳудуди сатрапияи худ таъмин мекарданд, мансабдорони маҳаллиро назорат мекарданд ва ҳуқуқи сикка задани тангаи нуқра ва мисро доштанд. Дар замони осоишта дар ихтиёри сатрапҳо танҳо посбони хурди шахсӣ буд. Дар мавриди артиш бошад он дар ихтиёри сарварони ҳарбӣ буд, ки аз сатрапҳо мустақил буданд ва бевосита ба подшоҳ итоат мекарданд [34, с. 146].

Марҳилаи дуюм бо забти қаламравҳои Осиёи Марказӣ аз ҷониби мақдуниҳо алоқаманд аст. Муаллифони ватанӣ хусусиятҳои идоракуниро дар ин давра омӯхта, ба як қатор хусусиятҳо ишора мекунанд. Якум, дар солҳои аввали фатҳи Искандари Мақдунӣ ба фаъолияти идоракунӣ ва хидмат ба артиш ашрофи маҳаллиро роҳ намедиҳад [364, с. 82]. Бо дарки бемаънӣ будани таъсиси диктатура бо роҳи мусаллаҳона (бахусус, бо сабаби муқовимати шадиди Спитамен), Искандари Мақдунӣ тасмим гирифт, ки ашрофони маҳаллиро ба худ наздик кунад, ашрофон ва руҳониёни зардуштиро пора диҳад [34, с. 179]. Дуюм, муносибат ба вазифаи ноиб тағйир меёбад, аз принсипҳое, ки дар даврaи ҳукмронии Ҳахоманишиҳо гузошта шуда буданд, яъне тақсимот ба идоракунии шаҳрвандӣ ва ҳарбӣ рад карда мешавад. Дар аввал Искандар сарбозонро ҳамчун ҳокимон ва ноибони вилоятҳои забтшуда таъйин мекард, ки бо сабабҳои гуногун имконияти идомаи сафарро надоштанд.

Сеюм, вазифаҳои ноибҳо коҳиш дода шуданд, аз ҷумла, ӯ ҳамчун роҳбари вилояти сулола вазифаи асосии худ аз ҷамъоварии андоз маҳрум гашт. Барои ин юнониҳо шахсони махсусеро таъйин мекарданд, ки ба идораи марказии молиявӣ тобеъ буданд [364, с. 83].

Аммо, бо густариши сулола дар бисёр сатрапияҳо идоракунии онҳо ба аристократияи маҳаллӣ бармегардад, ки ба барқарор кардани шакли ноибии Ҳахоманишиҳо, яъне тақсимоти идоракунии шаҳрвандӣ ва ҳарбӣ оварда расонд. Идоракунии шаҳрвандӣ, махсусан дар қисми фаъолияти молиявӣ, тавре ки дар

боло қайд карда шуд, маҳдуд карда шуд. Идоракунии ҳарбӣ низ дар дасти юнониҳо нигоҳ дошта шуд [364, с. 85].

Марҳилаи сеюми рушди ин ниҳод бо забти қалamрави Осиёи Марказӣ аз ҷониби арабҳо алоқаманд аст. Тавре ки муҳаққиқони ватанӣ қайд мекунанд, бо забти қалamрави Осиёи Марказӣ аз ҷониби арабҳо воҳиди нави маъмурии Хуросон таъсис дода мешавад, ки минбаъд ба Хуросон ва Мовароуннаҳр тақсим карда шуд. Дар сари онҳо коиммак (муовини) буд [364, с. 85]. Инчунин қайд карда мешавад, ки «ҳукумати араб дар қалamравҳои Осиёи Марказӣ ва Эрон (Хуросон ва Мовароуннаҳр), ки то замони Сомониён ба намояндагии Хуросон дохил буданд» [364, с. 88], ба таъсиси ниҳоди ноибии Хуросон оварда расонд, ки сулолаҳои Тоҳириён ва Саффориён ҳамчун онҳо баромад мекарданд.

И.Б. Буриев дар таҳлили мақоми ноиби Хуросон қайд мекунад, ки ӯ хусусиятҳои зеринро дошт:

1) ноибонро асосан халифа таъйин ва аз вазифа озод мекард;

2) вазифаи ноиб, баръакс, вазифаи ҳарбӣ буд;

3) то эълон ва ҷанг салоҳиятҳои васеъ доштанд;

4) мансабдоронро ба мақомоти идоракунии шаҳрвандӣ, мақомоти адлия ва сарварони воҳидҳои ҳарбӣ таъйин мекарданд;

5) ба ҷуз аз ҷамъоварӣ ва фиристодани даромадҳои андоз, онҳо асосан сиёсати мустақилро пеш мебурданд ва баъзе аз ноибон, ки аз тобеият даст кашиданд, ноибияти худро ба ташкилотҳои мустақили давлатӣ табдил доданд;

6) Хилофат, ки муддати тулонӣ қалamравҳои тобеи худро идора мекард, ислоҳоти маъмурӣ анҷом надод. Дар ин ҷо ваколатҳои мансабдорони ноибӣ дақиқ муайян карда нашуданд, ки ин ба табдил додани қалamравҳои ноибӣ ба давлатҳои мустақил оварда расонд [364, с. 88].

Марҳилаи охирини рушди ниҳоди ноибӣ бо забти Осиёи Марказӣ аз ҷониби муғулҳо алоқаманд аст. Дар оғози ҳуҷуми муғулҳо дар қалamрави Осиёи Марказӣ (1219–1223) як намояндагии ягона таъсис дода шуд, ки онро тоҷири маҳаллӣ Маҳмуд Ялавач ва пас аз ӯ писараш Масъуд идора мекарданд. Ин ноибият инчунин ҳамчун улуси Чағатой маълум аст [364, с. 88].

Улуси Чағатой ба 30 қаламрави алоҳида тақсим карда шуд. Баъдтар муғулҳо ислоҳоти маъмурӣ гузарониданд ва кишварро ба ноҳияҳои маъмурии ҳарбӣ-молиявӣ, яъне туманҳо тақсим карданд. Онҳо 14 нафар буданд. Туманҳоро одатан авлоди хонҳо идора мекарданд ва намояндагони ашрофони маҳаллӣ ҷонишини онҳо буданд, яъне якҷояшавии анъанаи муғулӣ-туркӣ-тоҷикии сохти давлатӣ пайгирӣ карда мешавад [309, с. 127-182].

Дар таҳқиқи ин давраи таърихӣ И.Б. Буриев қайд мекунад, ки ноиб, ки ҳуқуқи идоракунии минтақаро аз номи сарвари давлат ба даст меорад, сарвари артиши ноибият буд, барои муқаррар кардани тартиботи ҳуқуқӣ, ҷамъоварии андоз, гумрук ва дигар даромадҳо масъул буд. Баъзан ноибҳо ҳамчун монархҳои маҳдуд баромад мекарданд, ки метавонанд амалиёти ҷангиро алайҳи ҳамсояҳо мустақилона дар ҳайати артиши давлат оғоз ва пеш баранд. Дар назди ноиб намояндагони ҳокимияти марказӣ буданд, ки фармондеҳони қисмҳои ҳарбӣ буда, метавонистанд тартиботи ҳуқуқиро муқаррар кунанд, аҳолиро маҷбур кунанд, ки андоз супоранд. Дар замони муғулҳо ин мансабдорони ҳарбӣ «доруға» номида мешуданд, ки вазифаҳои полисро низ иҷро мекарданд [364].

Намуди дигари ҳокимон дар қаламрави давлатҳои Осиёи Марказӣ дар давраи пеш аз шуравӣ, ниҳоди генерал-губернатор буд. Ин ниҳод аз рӯйи шакли аврупоии идоракунии мустамликаҳои забтшуда сохта шудааст.

Тавре ки Г.С. Азизқулова ва Н. Х. Ҳакимов қайд мекунанд, нимаи дуюми асри XIX ибтидои асри XX ҳамчун давраи таъсиси реҷаи мустамликавӣ дар Осиёи Марказӣ тавсиф карда мешавад. Сабаби ин ворид шудани қаламрави он ба доираи манфиатҳои иқтисодӣ ва сиёсии қудратҳои ҷаҳонӣ, пеш аз ҳама Англия ва Русия буд. Ин аст он чизе, ки моҳияти асосии таърихи халқҳои Осиёи Марказиро муайян кард [34, с. 585].

Ба Русия пайвастани Осиёи Миёна боиси таъсиси минтақаи Туркистон бо сарварии генерал-губернатор шуд, ки бо салоҳиятҳои васеъ таъмин карда шуд. Ниҳоди генерал-губернатор соли 1867 таъсис ёфтааст. Барои идоракунии қаламрав Низомнома оид ба идоракунии қаламрави Туркистон таҳия карда шуд, ки соли 1892 бо мақолаҳои нав пурра карда шуд. Дар асоси Низомномаи дар боло

зикршуда, ба ҳайати минтақаи Туркистон се вилоят дохил мешуданд: Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд. Соли 1897 ба ҳокимияти генерал-губернатори Туркистон вилояти Семиреченск дода шуд, ки қаблан ба генерал-губернатории Даштӣ тааллуқ дошт [336, с. 92-96].

Бо таъсиси генерал-губернатории Туркистон дар Осиёи Миёна ва Қазоқистон, ҳокимияти олии «маҳаллӣ» барҳам дода шуд ва идоракунӣ ба генерал-губернатор дода шуд. Пеш аз ин дар давлатҳои Осиёи Миёна вазифаҳои олӣ аз ҷониби хон тақсим карда мешуданд, таъйин бо тамғаи хонӣ ҳамроҳ карда мешуд. Ҳамаи мансабҳои давлатӣ дар дасти ашрофони кишоварзӣ ва руҳониёни мусулмон буданд [336, с. 92-96].

Мақоми генерал-губернатори Туркистон, инчунин муносибати ӯ бо ҳокимияти олӣ, муассисаҳои давлатӣ ва маҳаллӣ дар «Дастури умумӣ ба генерал-губернаторҳо», ки дар «Муассисаи умумии губернаторӣ» қарор дорад, муайян карда шудааст» [197, с. 244]. Губернаторҳои ҳарбии вилоятҳои тобеи ӯ дар асоси қоидаҳои дар моддаи 264-428 Муассисаи умумии вилоят овардашуда амал мекарданд, яъне аз рӯйи салоҳияти худ ба губернаторҳо дар Русия баробар карда шуданд» [175, с. 4].

Ҳамин тариқ, ба генерал-губернатор ҳам дар таъйин кардани шахсони мансабдор ва ҳам дар мавриди таҳия ва муқаррароти ҳуқуқӣ дар бораи идоракунӣ ва таъмини фаъолияти муқаррарии аҳолии минтақа ваколатҳои васеъ дода шуданд.

Генерал-губернатор барои барқарор кардани робитаҳои дипломатӣ бо давлатҳои ҳамсоя салоҳиятҳои васеъ дошт. Ташкил ва рушди муносибатҳои байни аморати Бухоро, хонигарии Хева ва давлати Россияи подшоҳӣ низ бевосита аз ҷониби генерал-губернатор ҳал карда мешуд. Генерал-губернатор метавонист аҳолии маҳаллиро ба шаҳрвандии империя қабул кунад. Дар доираи минтақа ӯ меъёрҳои андозро муайян мекард, минтақасозии ҳудудиро пеш мебурд, таъйин ва аз вазифа озод мекард. Вай ҳуқуқ дошт, ки бо ихтилофҳо, алахусус бо шахсоне, ки аз ҷиҳати сиёсӣ нобовар ҳисобида мешуданд, мубориза барад. Низомнома ба ӯ ҳуқуқ медод, ки онҳоро бо розигии вазири корҳои хориҷӣ

ба муҳлати беш аз панҷ сол бадарға кунад [357, с. 516]. Ҳамин тариқ, ниҳоди генерал-губернатор дар минтақаи Туркистон дорои салоҳиятҳои васеъ буд, он аз номи давлати Россияи подшоҳӣ баромад мекард, ҳуқуқ дошт ба корҳои дохилии хонигарии Бухоро ва хонигарии Хева дахолат кунад.

Хулоса, бояд қайд кард, ки ниҳоди ноибият дар кишварҳои Осиёи Марказӣ як қатор хусусиятҳо дорад. Якум, дар ибтидо ҳамчун намояндаи истилоъгарона ташаккул ёфта, минбаъд онҳо кӯшиш карданд, ки сиёсати мустақилро бунёд кунанд ва пас аз пошхӯрии сулолаи истилоҳотиён давлатҳои мустақилро ташкил кунанд ва ҳукмронии сулолаи худро таъсис диҳанд. Дуюм, дар даврaҳои гуногун, аз рӯйи эътимоди истилоҳотгарон, онҳо ё вазифаҳои маъмурӣ ё вазифаҳои маъмурӣ-низомӣ доштанд.

Марҳилаи дуюми рушди ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бо дохил шудан ба ҳайати ИҶШС алоқаманд аст. Ин раванд дар шароити мураккаби сиёсӣ сурат гирифт. Аз ҷумла, М.Е. Шушкова қайд мекунад, ки «таъсиси ҳокимияти шуравӣ дар ин қаламравҳо мураккаб ва номуайян буд» [357, с. 515-521].

Тавре ки таҳлили адабиёти таърихӣ нишон медиҳад, дар ин муддат байни қувваҳои гуногуни сиёсӣ, ки рушди минбаъдаи минтақаро ба таври гуногун ифода мекарданд, муборизаи шадид ҷараён дошт. Муборизаи асосӣ барои муайян кардани мақоми ин қаламравҳо ва интихоби байни мухторияти ҳудудӣ ё ҳамчун мухторияти фарҳангӣ-миллӣ дар ҳайати давлати федеративӣ оғоз ёфт. Дар натиҷа, намояндагони ҳизби болшевикҳо пирӯз шуданд ва хоҳони он шуданд, ки ҳокимият дар Туркистон бояд ба Шуроҳо тааллуқ дошта бошад [38], [84], [358, с. 147-151]. Ин интихоби халқҳои минбаъдаи Осиёи Марказиро муайян кард. Дар солҳои аввал барои болшевикон дар шароити мавҷуда таъсиси ҷумҳурии бисёрмиллатӣ дар ин қаламравҳо мақсаднок буд. 30-юми апрели соли 1918 Анҷумани V-умии Вилоятии Шуроҳо қарори таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон (ҶМШС Туркистон) – ро дар ҳайати ҶСФСР қабул кард, ки ба он тамоми қаламрави Туркистон, ба истиснои Хева ва Бухоро дохил шуд. Пас аз ду сол, 27–30-уми апрели соли 1920 дар Хева анҷумани якуми

Умумихоразмӣ дар бораи барҳам додани Хонигарии Хева ва ташкили Ҷумҳурии Халқии Шуравии Хоразм (ҶХШХ)-ро дар 6–8 октябри соли 1920 эълон кард. Анҷумани якуми Умумибухории намояндагони халқ баргузор шуд. Дар он қарор қабул карда шуд, ки Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро (ҶХШБ) эълон карда шавад.

Қадами навбатӣ таъсиси ИҶШС 30-уми декабри соли 1922 буд. 11-уми майи соли 1924 дар ҷаласаи комиссияи Бюрои Осиёи Миёнаи КМ ҲК масъалаи тақсимоти миллию ҳудудии минтақаи Осиёи Миёна ба миён омад. Пас аз корҳои омодасозӣ 27-уми октябри соли 1924 дар анҷумани II онҳо ба ИҶШС чорабиниҳои гузаронидани тақсимоти миллию ҳудудии Осиёи Миёнаро тасдиқ карданд.

Ҳамин тариқ, ба ҷои ҶМШС Туркистон, ҶХШХ ва ҶХШБ, ки барҳам дода шуд, ҶШС Узбекистон (бо ҶМШС Тоҷикистон дар ҳайати он аз соли 1929); ҶШС Туркманистон; вилояти мухтори Қароқирғизистон дар ҳайати ҶСФСР (дар моҳи майи соли 1925 ба вилояти мухтори Қирғизистон табдил дода шуд; дар моҳи феврали соли 1926 ба ҶМШС Қирғизистон табдил дода шуд, аз соли 1936 ҶШС Қирғизистон). Қисми зиёди ҶМШСТ (вилоятҳои Сирдарё ва Ҷетисуй), ки қаламрави этникии қазоқҳо буд, ба ҶМШС Қирғизистон ҳамроҳ карда шуд, ҳарчанд аз соли 1920 дар ҳайати ҶСФСР буд (аз апрели соли 1925 ҶМШС Қазоқистон, аз соли 1936 ҶШС Қазоқистон), дар ҳайати ҶМШС Қирғизистон вилояти мухтори Қароқалпоқ ташкил карда шуд (16-уми феврали соли 1925; аз соли 1932 ҶМШС Қароқалпоқ). Анҷумани III Шуроҳои ИҶШС бо қарори худ аз 13-уми майи соли 1925 амали шартномаи таъсиси ИҶШС-ро ба ҶШС Узбекистон ва ҶШС Туркманистон паҳн кард [156], [129], [178], [132].

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки раванди ташкили ҷумҳуриҳо дар ҳайати ИҶШС, ки соли 1918 оғоз ёфта буд, дар Осиёи Марказӣ то соли 1936 ба анҷом расид. Ба ҳайати он панҷ ҷумҳурӣ дохил шуданд: ҶШС Қазоқистон, ҶШС Қирғизистон, ҶШС Тоҷикистон, ҶШС Туркманистон ва ҶШС Узбекистон.

Дар он замон, дар ин ҷумҳуриҳо низоми идоракунӣ сохта шуд, ки ба низоми умумии идоракунӣ дар ИҶШС хос буд. Дар адабиёти ҳуқуқӣ таъкид карда

мешавад, ки дар ИҶШС сарвари ягонаи давлат вуҷуд надошт, вазифаҳои онро мақомоти коллегиалӣ иҷро мекарданд [280, с. 123-148].

Тавре И.В. Лексин қайд мекунад, заминаи калидии сохти давлатии Шуравӣ ҳокимияти пурраи мақомоти намояндагӣ буд. Созмони шуравии ҳокимияти давлатӣ қабули дастаҷамъонаи қарорҳои сиёсӣ ва умумидавлатиро пешбинӣ мекард. Роҳбарияти ягонаро дар сохторҳои маъмурии салоҳияти соҳавӣ ва функсионалӣ дидан мумкин буд (масалан, комиссариатҳои халқӣ заминавӣ ташкил карда шуданд). Дар соҳаи идоракунии умумӣ танҳо тартиби дастаҷамъии қабули қарорҳо пешбинӣ карда шуд. Албатта, ба таври ғайрирасмӣ, ба давлати Шуравӣ ва мақомоти он роҳбарияти фардӣ бегона набуд. Аммо аз ҷиҳати ҳуқуқӣ, давлатҳои шуравӣ то солҳои охири мавҷудияти худ сарварони ягона надоштанд ва ин ҳамчун бартарии возеҳи сохти шуравӣ нисбат ба буржуазия, ки қабули қарорҳоро аз номи давлат баяк шахс иҷозат медиҳад, пешниҳод карда шуд [280, с. 123-148].

Аз соли 1922 то соли 1938 дар ИҶШС анҷумани Умумииттифоқии Шуроҳо ҳамчун мақоми олии ҳокимияти давлатӣ амал мекард. Дар ҳар як ҷумҳурӣ мардум Шуроро интихоб мекарданд ва намояндагони он дар анҷуман иштирок мекарданд. Дар онҳо масъалаҳои муҳимтарин ҳал карда мешуданд: тағйир додани Конститутсия, қабули ҷумҳуриҳои нав ба ҳайат, банақшагирии буҷет ва ғайра. Дар давраи байни анҷуманҳои шуроҳо, ҳокимият ба Кумитаи Иҷроияи Марказии ИҶШС (КИМ ИҶШС) гузашт.

Ҳардуи ин мақомот соли 1938 аз ҷониби Шурои Олии ИҶШС иваз карда шуданд, ки то пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ амал мекард. Дар Шурои Олӣ вакилон, ки аз ҷониби аҳолии кишвар интихоб карда мешуданд, фаъолият мекарданд. Вазифаҳои сарони ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва ИҶШС дар навбати худ ба президиумҳои охирин гузаштанд. Дар он замон, қайд карда мешавад, ки дар ИҶШС ду намуди сарвари давлат вуҷуд дошт – воқеӣ, ки Котиби генералии Ҳизби коммунистӣ (аз соли 1922 то соли 1938 Раиси кумитаи иҷроияи марказии Анҷумани Шуроҳо ва аз соли 1938 то 15 марти соли 1990 раиси Раёсати Шурои Олии ИҶШС) [280, с. 123-148].

Бояд қайд кард, ки масъалаи зарурати ташкили вазифаи Президент дар ИҶШС якчанд маротиба матраҳ карда шуд. Бори аввал имконияти ҷорӣ кардани мақоми президентӣ дар ҷараёни омодасозии лоиҳаи Конститутсияи нави ИҶШС, ки соли 1936 қабул шуда буд, баррасӣ карда шуд. Аммо, тасмим гирифта шуд, ки аз ин мафкура даст кашанд. Дар гузориши худ дар бораи лоиҳаи Конститутсия И. В. Сталин гуфт: «тибқи низоми Конститутсияи мо дар ИҶШС набояд президенти ягона бошад, ки аз ҷониби тамоми аҳолӣ баробар бо Шурои Олӣ интихоб карда шавад ва худро ба Шурои Олӣ муқобил гузорад». Сталин ҷонибдори таъсиси «президенти коллегиалӣ»-и Раёсати Шурои Олии ИҶШС ва раиси он буд. Ба ақидаи ӯ, «ин сохтори мақомоти олӣ демократӣ аст, ки кишварро аз тасодуфҳои номатлуб кафолат медиҳад». Масъалаи мақсаднокии ҷорӣ кардани ниҳоди ҳокимияти президентӣ бори дигар дар соли 1962 баррасӣ шуд, вақте ки комиссия барои омода кардани лоиҳаи Конститутсияи нави ИҶШС таъсис дода шуд. Дар ҷараёни кори комиссия Н.С. Хрушёв пешниҳоди таъсиси мақоми президентро дастгирӣ кард ва ҳатто боби дахлдори лоиҳа омода карда шуд. Аммо пас аз истеъфои Н.С. Хрушёв кори комиссия боздошта шуд. Дар миёнаи солҳои 70-ум комиссияи нави конститутсионӣ бо роҳбарии Л.И. Брежнев ташкил карда шуд. Дар рафти кори он масъалаи таъсиси ҳокимияти президентӣ низ баррасӣ шуд, аммо ин пешниҳод бори дигар рад карда шуд. Мувофиқи Конститутсияи нави ИҶШС, ки соли 1977 қабул шуда буд, вазифаи сарвари давлатро Раёсати Шурои Олӣ иҷро мекард ва мақоми доимии Шурои Олии ИҶШС эълон карда шуд. Сабаби асосии рад кардани таъсиси вазифаи президент дар он буд, ки ниҳоди ҳокимияти президентӣ бо принсипи тақсимоти ҳокимият, ки дар ИҶШС расман рад карда шуд, алоқаманд буд. Мувофиқи Конститутсия, тамоми пуррагии ҳокимият дар мақомоти намояндагӣ Шуроҳои вакилони халқ мутамарказ карда шудааст. Аммо дар асл, Ҳизби коммунистӣ дорои салоҳиятҳои воқеии ҳокимият буд. Дар чунин сохтори низоми сиёсӣ мақоми президент ба таври возеҳ нолозим буд. Масъалаи ҷорӣ кардани вазифаи президент бо омадани М.С. Горбачев ба вазифаи Котиби генералии ИҶШС дубора ба миён омад, вақте

ки роҳбарони нави давлат зарурати гузаронидани ислоҳотро дар тамоми соҳаҳои ҳаёти кишвар эътироф карданд [231, с. 106-125].

Ҳамин тариқ, тағйироти куллӣ дар ин самт дар охири солҳои 80-уми асри XX ба амал омад, вақте ки нақши сарвари давлати Шуравӣ ва мақоми шахси мансабдори олӣ тадриҷан якҷоя шуд. Ин як қадами қатъӣ дар роҳи таъсиси мансабҳои президентӣ дар сатҳи иттифоқ ва ҷумҳуриҳои он буд. Вазифаҳои онҳо дар заминаи салоҳияти сарварони ҷумҳуриҳои президентӣ ва омехта ҳамсон буданд, аммо дар маҷмуъ бо вазифаҳои президентҳои ҷумҳуриҳои навъи парлумонӣ муқоиса карда мешуданд. Илова бар ин, онҳо то андозае шахсони мустақил нисбат ба шуроҳои олии дахлдор буданд ва мақомоти нави намояндагӣ – анҷумани вакилони халқ интихоб карда шуданд [280, с. 123-148].

Марҳилаи ниҳоии ташаккули ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бо раванди ба даст овардани истиқлолияти кишварҳои минтақа алоқаманд аст.

Таъсиси ниҳоди президентӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳамчун шакли идоракунии давлатӣ бо мақсади таъсиси ҷомеаи воқеан демократӣ, таҳкими тартиботи конститутсионӣ, таъмини риояи ҳамаҷониба ва бечунучарои ҳуқуқи инсон буд. Тавре ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ниҳоди президентӣ, ки дар асосҳои конститутсионӣ-ҳуқуқӣ амал мекунад, суботи ҷомеаро таъмин мекунад, ба ҷалби шаҳрвандон ба раванди идоракунии корҳои давлат мусоидат мекунад, тобеияти давлатро ба ҷомеа ва сиёсатро ба ҳуқуқ ва ахлоқ таъмин мекунад.

Бори аввал масъалаҳои ташкили ниҳоди президентӣ дар кишварҳои минтақа дар охири солҳои 80-ум дар сатҳи иттифоқӣ ба миён омаданд, ки дар натиҷа моҳи марти соли 1990 вазифаи Президенти ИҶШС таъсис дода шуд ва М.С. Горбачев интихоб шуд. Сипас, ҷумҳуриҳои собиқи Шуравӣ, аз ҷумла ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ, ба ислоҳоти сохтори идоракунӣ шуруъ карданд, ки яке аз унсурҳои он ташкили мақоми президенти ҷумҳурии иттифоқӣ буд.

Аввалан, ин фарқияти вазифаҳои ҳизбӣ ва давлатӣ мебошад. Пештар ҳамаи масъалаҳои асосии сиёсати хориҷӣ ва дохилии давлат аз ҷониби мақомоти ҳизбӣ ҳал карда мешуданд, ки дар натиҷа пайвандҳои асосӣ дар ташаккули стратегияи

давлатӣ берун аз низоми давлатӣ буданд. Акнун зарурати мустаҳкам кардани он ниҳоди ҳокимияти давлатӣ вуҷуд дорад, ки вазифаҳои он қаблан бо қарорҳои ҳизбӣ иваз карда шуда буданд.

Дуюм, пас аз ҷорӣ намудани принсипи тақзияи ҳокимият ба қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ зарурати ҳамкории мақомоти ҳокимияти қонунгузорӣ ва иҷроия, инчунин ҳамоҳангсозии амалҳои онҳо ба миён омад. Сеюм, зарурати ба эътидол овардани вазъияти бамиёномада ва зуд ҳал кардани ҳолатҳои фавқулодда ба миён омад. Сохторҳои мавҷуда барои ин номувофиқ буданд [217, с. 8-40].

Олимон, ҳангоми таҳқиқи мавзуъ дар бораи зарурати ҷорӣ кардани мансаби Президент дар ИҶШС, як қатор омилҳо ва сабабҳоро ҷудо мекунанд, ки онҳоро чунин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

– демократикунонии равандҳои роҳбарии кишвар; тағйироти куллӣ дар низоми сиёсии ҷомеа, ки бо барҳам додани низоми фармондеҳӣ-маъмуриятӣ ва рад кардани нақши роҳбарикунандаи ҲК ИҶШС ва зарурати муқаррар кардани принсипи тақзияи ҳокимият алоқаманд аст;

– таъсиси парлумони фаъол ва дар ин замина тақвият ва рушди фаъолияти қонунгузорӣ ва дар натиҷа суст шудани ҳокимияти иҷроия; мувофиқа намудани фаъолияти мақомоти қонунгузор ва иҷроияи ҳокимият; заифшавии нақши ҳизби ягона ва ҳоким – Ҳизби коммунистии ИҶШС; равандҳои эҳёи миллии халқҳои ИҶШС ба низоъҳои низомӣ, руҳияи ҷудоиталабӣ, ки ба тамомияти кишвар таҳдид мекунанд ва ба вазъияти муътадил дар кишвар оварда расонд [217, с. 8-40], [159, с. 163], [338, с. 36-40], [234, с. 192-196].

Дар бораи зарурати ҷорӣ кардани мансаби Президент дар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ сухан ронда, олимон ба ин ақида мувофиқанд, ки омилҳои зикршуда сабабҳои худро доштанд ва бо дигаргуниҳое, ки дар Иттиҳоди Шуравӣ ба амал омадаанд, зич алоқаманд буданд. Ҳамин тавр, С.С. Жильцов, бо назардошти пешгӯиҳои ташкили ниҳоди президентӣ дар Украина, қайд мекунад, ки «дар аввали солҳои 90-ум Украина, ба монанди ҳамаи кишварҳои фазои пасошуравӣ, пеш аз интихоби кадом модели сиёсӣ дар давлат, ки барои рушд кардан мақсаднок буд, қарор дошт» [88, с. 10]. Вай минбаъд қайд мекунад, ки

ҷумҳуриҳои узви Иттиҳоди Шуравӣ, аз ҷумла Украина, барои ҷорӣ ва рушди ниҳоди президентӣ асосҳои зиёде доштанд. Ба онҳо ӯ пеш аз ҳама ниҳодинашавии (институтсионализатсияи) мансаби Президенти ИҶШС дар соли 1990 ва нокомии роҳбарияти ИҶШС барои боздоштани раванди пошхӯрии ИҶШС-ро дохил мекунад. Дуюм, асосҳои субъективии ҷорӣ кардани ниҳоди президентӣ ва интихоби президенти Украина аз бархӯрди манфиатҳои қувваҳои сиёсӣ ба вуҷуд омаданд, ки дар аввали солҳои 90-уми асри XX аксарияти парлумонро ба даст оварданд ва имконият доштанд, ки ба президент таъсир расонанд [88, с. 10].

Ин омилҳо дар ташаккули ниҳоди президентӣ ва ислоҳоти ҳокимияти давлатӣ дар ҷумҳуриҳои пасошуравӣ нақши калидӣ бозиданд. Ҳангоми баррасии масъалаи ташкили мансаби Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, муҳаққиқон ба ин ақида мувофиқанд, ки ин раванд ҳам омилҳои ба ҷумҳуриҳои пасошуравӣ монанд ва ҳам омилҳои фарқкунанда дошт.

Муҳаққиқи қазоқ Лаумулин М.Т. қайд мекунад, ки «агар дар назари аввал чунин ба чашм расад, ки ҷорӣ кардани мансаби президент дар ҷумҳуриҳо танҳо тақлиди маркази иттифоқӣ буд, пас таҳлили бодиққаттари ҳолатҳо дар ҳар як маврид хусусияти худро, формулаи махсуси конститутсионӣ ва муҳимтар аз ҳама, роҳҳои гуногуни рушд ва тағйирёбии ниҳоди президентиро ошкор мекунад. Аз ин рӯ, дар ҳар як ҳолат ташаккул ва рушди президентӣ на танҳо бо омилҳои умумӣ, балки бо омилҳои махсус муайян карда мешуд, ки ба ислоҳоти минбаъдаи ин ниҳод ҳанӯз дар давраи мавҷудияти ИҶШС ва сипас дар шароити давлатҳои нави мустақил оварда расонданд [340, с. 95-12].

Дар навбати худ муҳаққиқи ватанӣ А.С. Саидов менависад, ки дар шароити давраи гузариш вазъи иҷтимоию сиёсӣ ва иқтисодӣ нишон медиҳад, ки пайдоиш ва ташаккули ниҳоди президентӣ дар Тоҷикистон дар шароити барои ҷумҳурии иттифоқӣ душвор ба амал омадааст, ки дар байни онҳо: ноустувории вазъи дохилӣ; таъсири қувваҳои беруна, ки ба ташкили сохтори болоии сиёсии демократии ҷомеа ҳарчи бештар халал мерасонданд; таназзули қисми зиёди аҳолии Тоҷикистон дар байни сохти сиёсии куҳна ва нав. Ба ақидаи муаллиф,

ҳамаи ин барои ташаккули низоми нави сиёсии демократии ҷомеа дар Тоҷикистон шароити номусоид фароҳам овард [384, с. 31-45].

Р.Г. Қурбонов, дар навбати худ вазъи сиёсии Тоҷикистонро дар ибтидои солҳои 90-уми асри XX таҳқиқ карда, омили диниро низ нишон медиҳад. Ҳамин тавр, ӯ қайд мекунад: «Дар Тоҷикистон, дар натиҷаи тағйироти фарҳангӣ-мафкуравӣ дар тамоми фазои шуравӣ ва тағйироти иҷтимоии даҳсолаҳои қаблӣ, муносибатҳои сиёсӣ-фарҳангӣ ва мафкуравии ҷомеа тағйир ёфтанд. Дар ин раванд дин, яъне исломи сиёсӣ ва таъсири он ба интихоби сиёсии ҷомеа нақши муҳим бозид. Дини ислом ба рафтор ва фарҳанги ҷомеа дар Тоҷикистон таъсир расонд. Аммо омили динӣ, дар баробари бисёр омилҳои иҷтимоию сиёсии он давра, бештар нақши катализатори шиддат гирифтани вазъи иҷтимоӣ ва сиёсиро бозид, на омили рушд ва муътадилсозӣ [375, с. 14].

Ҳамин тариқ, дар бораи омилҳои ташаккули ниҳоди президентӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бояд қайд кард, ки дар баробари сабабҳои умумии ҷумҳуриҳои пасошуравӣ, дар қаламрави ин кишварҳо ҷорӣ кардани ин вазифа пешгӯиҳои худро дошт, яъне нигоҳ доштани хусусияти дунявии давлат. Тавре ки ҳодисаҳои минбаъда нишон доданд, ин ақидаҳо беасос набуданд.

Дар асоси гуфтаҳои боло мо ба хулосаҳои зерин омадем, ки авалан, заминаҳои ташкили ниҳоди президентӣ дар Тоҷикистон бо равандҳои сиёсии дар Иттиҳоди Шуравӣ рухдода, аз ҷумла ислоҳоти низоми мақомоти олии ҳокимият ва интихоби Президенти ИҶШС, эълони соҳибихтиёрии давлатии худ аз ҷониби ҷумҳуриҳо ва гузариш ба низоми таҷзияи ҳокимият зич алоқаманданд.

Баъдан, дар бораи сабабҳо ва омилҳои пайдоиши ниҳоди президентӣ ҳам дар ИҶШС ва ҳам дар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ, аз ҷумла дар Тоҷикистон сухан ронда, бояд қайд кард, ки онҳо хусусияти объективӣ ва субъективӣ доштанд.

1.4. Тамоюлҳои муосири инкишофи ниҳоди сарвари давлат дар давлатҳои Осиёи Марказӣ

Аҳаммияти иҷтимоӣ-сиёсии қабули конститутсияҳои нав ё ворид кардани тағйирот ба матни қонуни асосӣ аз моҳият ва мазмуни Конститутсия бармеояд.

Аҳаммияти тамаддунии Конститутсия дар он аст, ки он қодир аст мардумро муттаҳид созад ва давлатдориро мустаҳкам кунад, механизмҳо ва расмиёти иҷрои вазифаҳои ҳокимиятро таъсис диҳад, ҳудуди ҳуқуқии дахолати давлатро ба соҳаи озодии сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии шахс муайян кунад.

Дар айни замон, аксари олимон қайд мекунанд, ки шарти муҳимтарини рушди ҳамоҳангии ҷомеа ва давлат устувории Қонуни асосии кишвар – Конститутсия мебошад. Конститутсия бояд дар асоси худ қатъӣ ва бетағйир бошад. Дар баробари ин, он бояд дорои хусусияти динамикӣ бошад, ки мувофиқи тағйироти муносибатҳои ҷамъиятӣ рушд кунад. Яке аз аксиомаҳои назария ва амалияи ҳуқуқи конститутсионӣ дар он аст, ки дар давлати ҳуқуқӣ байни конститутсия ва амалияи ҷамъиятӣ тафриқагузорӣ бояд набошад. Давлат бояд танҳо дар асоси меъёрҳои Конститутсия, дар шаклҳо ва усулҳои дар он пешбинишуда идора карда шавад [330, с. 123-135].

Ҳамин тариқ, тағйироти конститутсионӣ барои ҳар як кишвар як рӯйдоди калидӣ аст, зеро дар аксари ҳолатҳо ин раванд бо ҳадафҳои ислоҳоти муносибатҳои ҷамъиятӣ вобастагӣ дорад. Ҳатто қисман тағйир додани матни конститутсионӣ метавонад ба тағдиди назарраси падидаҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ оварда расонад, ки барои кишвар шакли нави рушди конститутсиониро ба бор меорад [344, с. 272-287].

Дар ин масъала кишварҳои Осиёи Марказӣ низ истисно нестанд, зеро ки дар онҳо аз замони ба даст овардани истиқлолият ислоҳоти конститутсионӣ гузаронида шудааст.

Ҳангоми таҳқиқи ин масъала, бисёре аз олимони кишварҳои пасошуравӣ тамоюлҳои шабеҳро дар асарҳои худ қайд мекунанд, ки дар кишварҳои худ дар доираи ислоҳоти конститутсионии гузаронидашуда мушоҳида мекунанд. Ҳамин тавр, муаллифон ҳамчун самтҳои асосии ислоҳот дар кишварҳои ИДМ инҳоянд:

– тақсимоти дубораи ваколатҳо байни шохаҳои ҳокимият, ки бо зарурати таҳкими низоми ҳокимияти давлатӣ алоқаманд аст;

– тағйири вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии Президент. Дар бисёр давлатҳо ниҳоди президентӣ кайҳо устувор ва анъанавӣ шудааст. Аммо, модели муайяни

падидаи президентӣ вуҷуд надорад: дар давлатҳои гуногун он бо сабаби таълимоти конститутсионӣ, амалияи сиёсӣ ва хусусиятҳои миллӣ гуногун аст.

– мустаҳкам намудани волоияти ҳокимияти халқ. Ин принсип тавассути баробарии ҳуқуқи шаҳрвандон ва дастрасии бевосита барои иштирок дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва раванди қонунгузорӣ амалӣ карда мешавад [390, с. 84].

Бояд қайд кард, ки Конститутсияи ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ, аз ҷумла кишварҳои Осиёи Марказӣ дар шароити душвори иҷтимоию иқтисодӣ қабул карда шуданд. Дар ин шароит ва бо дарназардошти рушди босуръати муосири ҷаҳонӣ бе навсозии мунтазами Конститутсия амалан ғайриимкон аст.

Дар робита ба ин, олимони пасошуравӣ ду роҳи ислоҳоти конститутсионии давлатҳои минтақаро ҷудо мекунанд:

1) инқилобӣ – қабули Конститутсияи нав;

2) эволютсионӣ – ворид намудани тағйирот ба Конститутсия бо нигоҳ доштани он дар маҷмуъ ҳамчун санад.

Тавре ки таҷрибаи сохтмони конститутсионии кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, дар онҳо роҳи дуюми рушдро интихоб намудаанд, ба истиснои Ҷумҳурии Қирғизистон, ки дар он се Конститутсия дар тули сӣ сол қабул шудааст.

Дар ин раванд масъалаи даврабандии ислоҳоти конститутсионии гузаронидашуда аҳаммияти муҳим дорад. Барои сабабҳои зуд-зуд ва асосҳои гузаронидани онҳо, хусусан дар кишварҳои Осиёи Марказӣ тамоюлҳои шабеҳ, рӯйдодҳои сиёсӣ ва дигар омилҳо буданд.

Аз ин рӯ, ин раванд дар кишварҳои Осиёи Марказӣ метавонад ба марҳилаҳои зерин тақсим карда шавад:

Марҳилаи аввал – солҳои 1990–1995. Дар ин давра аввалин ҳуҷҷатҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ, ки соҳибихтиёрӣ ва истиқлолияти давлатҳоро эълон мекунанд, қабул карда мешаванд ва дар ин замина падидаҳои президентӣ ташкил карда шуда, аввалин конститутсияҳо қабул карда мешаванд;

Марҳилаи дуюм – солҳои 1995-2020. Дар ин муддат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ислоҳоти конститутсионӣ гузаронида мешавад, ки ба такмили

падидаҳои давлатдорӣ ва муқаррар кардани модели «қатъӣ»-и таҷзияи ҳокимият равона карда шудааст;

Марҳилаи сеюм аз 2020 то инҷониб. Дар як қатор давлатҳои Осиёи Марказӣ (Қазоқистон, Узбекистон) асосҳои рушди сиёсӣ тағйир меебад, ки дар натиҷа ҳокимият аз модели «қатъӣ»-и таҷзияи ҳокимият ба шакли «омехта»-и он табдил меёбад.

Минбаъд раванди ислоҳоти конститутсионӣ ва таъсири онҳоро ба ташаккул ва рушди ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ мухтасар шарҳ медиҳем.

Ҷумҳурии Қазоқистон. Раванди ташаккули ниҳоди Президентӣ дар Қазоқистон, ба монанди дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ, бо раванди сиёсии пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ алоқаманд аст. Тавре ки олими қазоқ Р.Б. Игбаев қайд мекунад, «Гарчанде ки расман соҳибихтиёрии комили Қазоқистон танҳо 16 декабри соли 1991 ба даст омад ва истиқлолияти Қазоқистон эълон карда шуд ва ба ин васила охирин ҷумҳурӣ аз ҳайати ИҶШС баромад, аммо куҳнагардии падидаҳои сиёсии шуравӣ ва таъсиси падидаҳои нави сиёсӣ каме пештар оғоз ёфта буд. Мисли дигар ҷумҳуриҳои ИҶШС, таҳти таъсири «тағйироти Горбачёв» ҳанӯз дар мақоми ҶШС Қазоқистон раванди вайрон кардани низоми тоталитарии онвақта ба миён омада, тағйир додани тамоми низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ ба амал омад. Дар ин солҳо дар ҷомеаи Қазоқистон либерализатсияи низомнок оғоз ёфт, ки аз озод кардани ҷомеа аз зери режими тоталитарӣ иборат буд. Натиҷаи аввалини расмии ин дар Қазоқистон ҷорӣ кардани ниҳоди нави шахси мансабдори олӣ Раиси Шурои Олии ҶШС Қазоқистон буд, ки ҳуқуқи намояндагии Қазоқистонро дар муносибатҳои байналмилалӣ дошт. Қадами навбатӣ, ки соҳибихтиёриро тақвият медиҳад, қабули Қонун аз ҷониби Шурои Олии ҶШС Қазоқистон 24 апрели соли 1990 буд, ки вазифаи Президентро таъсис дод. Мувофиқи ин қонун, дар аввал Президенти Қазоқистон аз ҷониби Шурои Олӣ ба муҳлати шаш сол интихоб карда мешуд. Дар ин ҳолат, шакли идоракунии парлумонӣ интихоб карда шуд, ки тибқи он ҳокимияти президентӣ бо парлумон маҳдуд карда шуд [254, с. 938]. Ҳангоми таҳқиқи ин давра, В.А. Малиновский

онро ҳамчун «марҳилаи ҷумҳурии шуравӣ-парлумонӣ» [376, с. 36] ном мебарад. Ин вазъ дар давоми 6 моҳ идома ёфт, аммо пас аз қабули Эъломияи соҳибихтиёрии давлатии ҶШС Қазоқистон аз 25 октябри соли 1990 аввалин санадҳои қонунгузории давлати нави соҳибихтиёр қабул карда шуданд, ки аз ҷумла вазъи ҳуқуқии сарвари давлатро дар Қазоқистон тағйир доданд.

Аз ҷумла, моҳи ноябри соли 1990 Қонун «Дар бораи такмили сохтори ҳокимияти давлатӣ» қабул карда шуд. Мувофиқи ин қонун ба Конститутсияи ҶШС Қазоқистон ислоҳот ворид карда шуд, ки ифодагари гузариш аз шакли парлумонӣ ба шакли парлумонӣ-президентии идоракунӣ ба шумор мерафт. Ин махсусан дар он ифода меёфт, ки акнун Президент фаъолияти Кабинети вазиронро роҳбарӣ мекард, Сарвазирро таъйин мекард ва сипас номзадии ӯро Шурои Олӣ тасдиқ мекард, дар баробари ин вазоратҳо ва кумитаҳои давлатиро низ ӯ ташкил ва барҳам медод [70, с. 540].

Дар ин давраи гузариш Қонуни конститутсионӣ «Дар бораи истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Қазоқистон» аз 16 декабри соли 1991 аҳаммияти муҳим пайдо кард. Ин қонуни конститутсионӣ соҳибихтиёрии давлатии Қазоқистонро ба таври ҳуқуқӣ мустаҳкам кард. Сохтор ва мундариҷаи ин қонун ба танзими муносибатҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ дар давраи аввали рушди конститутсионии Қазоқистони мустақил мувофиқат мекард. Ин қонуни конститутсионӣ тағйиротеро, ки дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсии давлат аз лаҳзаи эълони соҳибихтиёрии он ба амал омадааст, инъикос менамуд.

Муқаррарот ва принсипҳои қонуни конститутсионии зикршуда мазмуни Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистони соли 1993-ро муайян карданд. Дар асоси меъёри ҳуқуқӣ қонуни мазкур дар солҳои аввали истиқлолият нақши калидиро иҷро намуданд, ки дар миёни онҳо мавқеи асосиро меъёрҳо вобаста ба принсипи тақзияи ҳокимият ва эътирофи Президент ҳамчун сарвари давлат, ҳисоб меёфт. Асоси Конститутсияи соли 1993 шакли идоракунии ҷумҳурии парлумониро ифода менамуд. Бо мустаҳкам кардани истиқлолияти Қазоқистон, Конститутсияи соли 1993 дар баробари ин мураккабӣ, зиддиятҳои солҳои аввали истиқлолиятро инъикос кард. Аз як тараф, он асосҳои ҳуқуқиро барои тағйир

додани тамоми ҷабаҳои фаъолияти ҷумҳурӣ дар самти ташаккули иқтисоди бозорӣ ва давлати демократӣ муқаррар кард, аз тарафи дигар, Конститутсия баҳсҳои васеъро дар бораи салоҳиятҳои шохаҳои қонунгузорӣ ва иҷроияи ҳокимият ба миён овард, зеро дар матни он ин масъала ҳал нашуда буд. Чунин вазъ ҳам барои ба эътидол овардани вазъи сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар кишвар ва ҳам ба таҳкими самти тағйир додани тамоми ҷонибҳои ҳаёти ҷамъиятӣ мусоидат накард [70, с. 540].

Дар байни олимони қазоқ аввалин Конститутсияи Қазоқистони мустақил ҳамчун «компромиссӣ» тавсиф карда мешавад, зеро дар он як қатор масъалаҳои марбут ба бартараф кардани боқимондаҳои гузаштаи шуравӣ ҳал карда нашуданд.

Дар робита ба ин, қарор қабул карда шуд, ки Конститутсияи нави Ҷумҳурии Қазоқистонро таҳия намоянд, ки 30 августи соли 1995 дар раъйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд.

Ба ақидаи профессор, олими ҳуқуқшинос М.Сулаймонова, сабаби асосии қабули Конститутсияи нав дар ҳал нашудани масъалаҳои таҷзияи ҳокимият дар Конститутсияи куҳна буд: «дар он шакли президентии идоракунӣ мустаҳкам карда шуд, аммо ҳам Шурои Олӣ ва ҳам Шуроҳои маҳаллии вакилони халқ салоҳияти васеъ доштанд» [400], – навиштааст ӯ.

Конститутсияи нав аллакай низоми дупалатаи парлумони ҷумҳуриро мустаҳкам намуд, дар айни замон ҳайати мақомоти олии намояндагӣ коҳиш ёфт. Дар ҳамин ҳол, муаллифони қазоқ нишон медиҳанд, ки аз ин лаҳза дар Қазоқистон модели қатъии таҷзияи ҳокимият интихоб шудааст ва мувофиқи он салоҳияти ҳокимияти президентӣ ба таври назаррас васеъ карда шуданд.

Минбаъд, дар асоси рушди вазъи сиёсӣ дар кишвар ва ҷаҳон, дар Қазоқистон ислоҳоти конститутсионӣ дар солҳои 1998, 2007, 2011, 2017 ва 2022 гузаронида шуд.

Ҳамин тавр, дар соли 1998 ба 13 моддаи Конститутсия 19 ислоҳот ворид карда шуд [254, с. 938]. Муаллифони қазоқ қайд мекунанд, ки қисми зиёди онҳо ба тақвияти нақши ҳокимияти президентӣ бахшида шудаанд. Аз ҷумла, муҳлати

президентӣ аз 5 то 7 сол зиёд карда шуд, меъёре, ки президентро бо ду муҳлати пай дар пай маҳдуд мекунад, бартараф карда шуд, маҳдудиятҳои синну сол (65 сол) барои номзад ҳангоми интихоби ӯ ба мақоми Президент бардошта шуд, кафолатҳои шахсии то абад дахлнопазирии Президент пас аз тарки вазифаи ишғолкардааш муқаррар карда шуданд. Дар айни замон, мақоми ҳизбҳои сиёсӣ баланд бардошта шуд. Ин дар он ифода ёфт, ки ба онҳо имконият дода шуд то дар мубориза барои 10 мандати вакилӣ аз рӯйи рӯйхати ҳизбӣ ба палатаи поёнии парлумон рақобат кунанд [254, с. 938], яъне бори аввал ба ҳизбҳои сиёсӣ имконият доданд, ки барои ҷойҳо дар палатаи поёнии парлумон мубориза баранд. Ин мавҷи нави сохтмони ҳизбиро дар Қазоқистон ҳавасманд кард.

Тағйироти ҷиддитар ба Конститутсия соли 2007 қабул карда шуд. Тавре ки А.Р. Кумарбекова қайд мекунад, «соли 2007 дар 40 моддаи Конститутсия навовариҳои конститутсионӣ ҷорӣ карда шуданд ва он ба моддаи 94–1 пурра карда шуд. Ин ислоҳот равишҳои мушаххаси ташаккул ва ҳамкории ниҳодҳои ҷамъиятию сиёсиро пешбинӣ мекунад. Тағйирот ба фаҳмиши функсияҳои давлат, муносибати мақомоти давлатӣ ва шаҳрвандон, иттиҳодияҳои онҳо таъсир расонд» [277, с. 261].

Дар маҷмуъ, моҳияти ислоҳоти конститутсионӣ дар инкишофи ниҳодҳои зерин ифода меёфт: гузариш ба низоми мутаносиби интихоботӣ; таҳкими мақоми парлумон тавассути ҷорӣ намудани меъёр дар бораи тасдиқи сарвазир бо аксарияти парлумонӣ ва тартиби машварати президент бо фраксияҳои ҳизбӣ ҳангоми таъйини он; Ассамблеяи халқии Қазоқистон мақоми конститутсионӣ гирифт ва ҳуқуқ пайдо кард, ки намояндагони худро тибқи квотаи муқарраршуда ба Маҷлис ва Сенати парлумон пешниҳод кунад.

Дар моҳи феврали соли 2011 ба Конститутсия тағйирот ворид карда шуд, ки ба муқаррар кардани асосҳои конститутсионии таъйин ва баргузории интихоботи ғайринавбатии президенти кишвар равона карда шудааст. Президент барои таъйин кардани ин интихобот ваколат дошт.

Моҳи марти соли 2017 ба Конститутсияи Қазоқистон дубора тағйирот ворид карда шуд. 25 моддаи қонуни асосии кишвар дигаргун карда шуд ва

тавассути ин дар сатҳи конститутсионӣ тақсимоти ваколатҳо байни сарвари давлат, парлумон ва ҳукумат сурат гирифт, инчунин меъёрҳои вобаста назорати конститутсионӣ, фаъолияти мақомоти судӣ ва мақомоти прокуратура, инчунин идоракунии давлатии маҳаллӣ ва худидоракунӣ мушаххас карда шуданд. Тавре ки А.А. Қароев қайд мекунад «тақсимоти дубораи ваколатҳо миёни Президент, парлумон ва ҳукумат, ки дар доираи ислоҳоти конститутсионӣ гузаронида шудааст, имкон медиҳад, ки низоми сиёсии ҷомеа навсозӣ карда шавад. Хатарҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии рушди конститутсионӣ кам карда шуд, ки натиҷаи он кафолатҳои инкишофи парламентаризмро тақвият дод. Дар баробари ин, вазифаҳои назоратии Парлумонро баланд бардошта, тамоюл ва муттасилии раванди конститутсионӣ ба ин васила таъмин гардид» [401].

Муаллифони рус Т.Я. Хабриева ва Л.В. Андриченко ислоҳоти конститутсионии соли 2017-ро, ки дар Қазоқистон гузаронида шудааст, таҳқиқ карда, қайд мекунанд, ки он параметрҳои нави кишварро инкишоф дода, аз оғози марҳилаи навбатии рушди конститутсионии давлат шаҳодат медиҳад. Ин хулоса ба миқёси тағйироти конститутсионӣ дар ҷумҳурӣ вобаста аст, ки бевосита ба ниҳодҳои асосии рушди давлат ва ҷомеа: асосҳои сохти конститутсионӣ, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, шаҳрвандӣ, низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ, аз ҷумла мақоми Президенти ҷумҳурӣ таъсир расонидааст. Асоси навшудаи конститутсионӣ, «каркас» барои рушди ин муносибатҳо, ки анъанаҳои нави давлатӣ-ҳуқуқӣ ва амалияи сиёсиро дар бар мегирад, таъсис дода шудааст [344, с. 272-287].

И. Рогов ба тағйироти воридшуда чунин баҳо медиҳад: «навсозии демократии шакли президентии идоракунӣ тавассути тақвияти нақш, мустақилият ва масъулияти парлумон ва ҳукумат, тақсимоти баъзе ваколатҳои президент байни онҳо гузаронида шуд. Ваколатҳои назоратии парлумон ва палатаҳои он барои фаъолияти ҳукумат ва аъзои он ба таври назаррас тақвият дода шуданд. Бо ин мақсад муайян карда шуд, ки ҳукумат дар фаъолияти худ дар назди президент ва парлумон масъул аст. Акнун сарвазир вазифадор буд, ки дар бораи самтҳои асосии фаъолияти ҳукумат ва қарорҳои муҳимтарини он на танҳо

ба президент, балки ба парлумон низ ҳисобот диҳад. Ҳуқуқи президент барои бекор кардан ё боздоштани амали санадҳои ҳукумат ва сарвазир бекор карда шуд. Ба ҳукумат ваколатҳои Президент оид ба тасдиқи барномаҳои давлатӣ, низоми ягонаи маблағгузорӣ ва музди меҳнати кормандон барои ҳамаи мақомоти аз ҳисоби буҷети давлатӣ нигоҳдошташуда ва ғайра дода шуданд [400].

Соли 2022 Дар Қазоқистон ба Конститутсия тағйирот ворид карда шуд, ки аз ҷониби сарвари амалкунандаи давлат оғоз карда шуд. Ба 33 моддаи Конститутсия 56 ислоҳот пешниҳод карда шуд. Дар айни замон, зарурати гузаронидани ин ислоҳоти конститутсионӣ аз ҷониби муаллифони қазоқ бо рӯйдодҳои сиёсии моҳи январи соли 2022 алоқаманд аст, ки дар ҷараёни он кӯшиши табаддулоти давлатӣ сурат гирифта буд [290, с. 28-36].

Ислоҳоти конститутсионии гузаронидашуда ба навсозии ниҳодҳои ҳокимияти қонунгузорӣ, раванди интихобот, мустаҳкам кардани мутаалиқии ба мардум замин ва қаъри замин, об, олами наботот ва ҳайвонот, дигар захираҳои табиӣ равона карда шуд. Фаъолияти Суди конститутсионӣ оғоз гардида, падидаҳои ҳуқуқи башар дар давлат мустаҳкам карда шуданд. Ҳамчунин дар сатҳи конститутсионӣ ҳукми қатл бекор карда шуд, маҳдудияти интихоби як шахс ба вазифаи Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон зиёда аз як маротиба ҷорӣ карда шуд. Дар баробари ин, дар Конститутсия ҳамаи меъёрҳо дар бораи Президенти аввали ҷумҳурӣ «Елбаса» бардошта шуданд, инчунин ҳамаи имтиёзҳои конститутсионии ӯ бекор карда шуданд.

Тавре С.Ф. Ударарсев қайд мекунад «дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионии соли 2022 дар Қазоқистон низоми таҷзияи ҳокимият муайян карда шуд. Бо ислоҳот ниҳоди президентӣ нигоҳ дошта шуд, ки Президенти интихобшуда аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ва дар асл мақоми намояндаи тамоми халқро ба даст овард ва дар давраи иҷрои ваколатҳои худ ӯ ҳуқуқ надорад дар ягон ҳизби сиёсӣ бошад, бояд аз ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ баробар дур бошад, дар маҷмуъ ӯ бояд бетараф бошад. Вай минбаъд қайд мекунад, ки ислоҳот ба тақвияти нақши парлумон, алахусус палатаи поёнӣ – Маҷлис, ки бо низоми омехтаи мажоритарӣ - мутаносибӣ ташкил карда мешавад, равона карда шудааст» [342, с. 37-48].

Инчунин бояд қайд кард, ки аҳаммияти муайянкунандаи ин ислоҳоти конститутсионӣ ташкили Суди конститутсионии Ҷумҳурии Қазоқистон буд, ки Шурои Конститутсиониро иваз кард.

Илова бар ин, идеяҳои рушди ислоҳоти конститутсионии гузаронидашударо идома дода, моҳи сентябри соли 2022 дар ҷаласаи якҷояи Палатаҳои Парлумони Ҷумҳурии Қазоқистон пас аз эълони Паёми Президент «Давлати одилона. Миллати ягона. Ҷамъияти иҷтимоӣ» вакилон дар як вақт дар ду хониш лоиҳаи нави қонун «Дар бораи ворид кардани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия»-ро қабул карданд. Дар байни ин тағйиротҳо тағйирот дар бораи муҳлати ҳафтсолаи президентӣ бе ҳуқуқи минбаъдаи интихоби дубора мустаҳкам гардид.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки дар Ҷумҳурии Қазоқистон вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии ниҳоди президентӣ аз лаҳзаи таъсисёбии худ дар натиҷаи ислоҳоти ҳуқуқӣ-конститутсионӣ якчанд маротиба тағйир ёфтааст.

Ҷумҳурии Қирғизистон. Мисли аксари давлатҳои пасошуравӣ, шакли идоракунии президентӣ дар Ҷумҳурии Қирғизистон моҳи октябри соли 1990 ҷорӣ карда шуд. Тавре ки К.К. Рыскулов қайд мекунад, «масъалаи ҷорӣ кардани мақоми президентӣ дар Ҷумҳурии Қирғизистон махсус дар иҷлосияи дуюми ғайринавбатии Шурои Олии ҶШС Қирғизистон, ки 22-30 октябри соли 1990 баргузор шуд, баррасӣ карда шуд. Дар ин иҷлосия Қонун «Дар бораи таъсиси мақоми Президенти ҶШС Қирғизистон» қабул карда шуд ва бо тариқи алтернативӣ Аскар Акаев аввалин Президенти ҷумҳурӣ интихоб шуд» [320, с. 165-168]. Дар ҳамин ҳол, ӯ қайд мекунад, ки «Дар ибтидо роҳбарияти олии онвақтаи ҷумҳурӣ зидди ҷорӣ кардани ҳокимияти президентӣ буд. Аммо, рушди минбаъдаи рӯйдодҳо, аз ҷумла таъсиси мақоми президентӣ дар дигар ҷумҳуриҳо, талаботи қатъии реҷаи демократӣ ва идоракунии ҷумҳурӣ, инчунин зарурати шадиди таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ ва қонуният макоми олии вакилони Қирғизистонро маҷбур кард, ки масъалаи ҷорӣ кардани падидаи ҳокимияти президентиро ба таври мусбат ҳал кунанд» [320, с. 165-168].

Сипас раванди таҳкими ҳокимияти президентӣ оғоз ёфт, ки дар заминаи равандҳои сиёсии он давра амалӣ карда мешуд. Аз ҷумла, дар иҷлосияи сеюми Шурои Олии даъвати дувоздаҳум «Декларатсия дар бораи соҳибихтиёрии давлатии Ҷумҳурии Қирғизистон» 15 декабри соли 1990 қабул карда шуд. Инчунин дар ин иҷлосия Қонун «Дар бораи азнавташкилдиҳии низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идоракунӣ дар ҶШС Қирғизистон ва ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҶШС Қирғизистон» аз 14 декабри соли 1990 қабул карда шуд.

Мувофиқи ин қонун самтҳои асосии фаъолияти президентӣ тағйир дода шуданд: 1) президент ваколатҳои ҳам сарвари давлат ва ҳам сарвари ҳокимияти иҷроияи олии ҷумҳуриро гирифт; 2) Ҳайати Кабинети вазиронро ташкил менамуд ва барои тасдиқ ба Шурои Олӣ равон мегардид; 3) ӯ ҳуқуқ пайдо кард, ки қарорҳои Ҳукумат, санадҳои вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ ва идораҳои ҶШС Қирғизистонро дар сурати номувофиқии онҳо ба Конститутсия ва қонунҳои ҶШС Қирғизистон бекор кунад ва ё боздорад; 4) ӯ ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорро дошт.

Муаллифони қирғиз, ки мазмуни қонуни мазкурро арзёбӣ мекунанд, қайд мекунанд, ки «қонуни мазкур имкон дод, ки ниҳоди президентӣ бо ниҳоди сарвари ҳукумат якҷоя карда шавад» [225, с. 80-85]ва ё ба андешаи А.А. Акунов, «ба шохаи иҷроияи ҳокимият табдил дода шудааст, то президент бидуни интизори иҷлосияи Шурои Олӣ дар масъалаҳои таъхирнопазири иқтисодӣ ва сиёсӣ қарори дахлдорро қабул кунад» [225, с. 80-85].

Ҷумҳурии Қирғизистон яке аз аввалинҳо буд, ки 31 августи соли 1991 истиқлолияти давлатиро эълон кард. Дар иҷлосияи 12-уми Шурои Олии Қирғизистон 5 майи соли 1993 аввалин Конститутсияи Қирғизистони мустақил қабул карда шуд, ки то соли 2010 амал кард.

Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба таври нав ташкил карда шуданд. Президент сарвари давлат, Жогорку Кенеш парлумони кишвар ва низоми нави ҳокимияти судӣ ташкил карда шуд. Тақсимоти ваколатҳо оид ба ташаккул ва назорати ҳокимияти иҷроия байни

Президент ва парлумони Қирғизистон дар Конститутсияи соли 1993 шакли омехтаи идоракуниро дар давлат тавсиф мекунад [225, с. 80-85].

Аммо, ба зудӣ муносибатҳои байни ҳокимияти иҷроия ва қонунгузорӣ, ба монанди як қатор давлатҳои дигари пасошуравӣ мураккаб шуданд, ки дар натиҷа ба Конститутсия тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд. Ҳамин тавр, 22 октябри соли 1994 тибқи Фармони Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон аз 21 сентябри ҳамон сол дар кишвар раъйпурсӣ оид ба ду ислоҳот ба Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон баргузор шуд:

1) Тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон, қонунҳои Ҷумҳурии Қирғизистон ва дигар масъалаҳои муҳимми ҳаёти давлатӣ метавонанд ба раъйпурсӣ (раъйдиҳии умумихалқӣ) гузошта шаванд.

2) Ҳокимияти қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Қирғизистонро Жогорку Кенеш, ки аз ду палата иборат аст, амалӣ менамояд:

* Маҷлиси қонунгузорӣ дар ҳайати 35 вакил, ки доимо амал мекунад ва дар асоси намояндагии манфиатҳои тамоми аҳолии ҷумҳурӣ интихоб карда мешавад;

* Маҷлиси намояндагони халқ дар ҳайати 70 вакил, ки дар асоси намояндагии манфиатҳои ҳудудӣ интихоб карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, соли 1994 дар Қирғизистон парлумони дупалата таъсис дода шуд. Дар ҳамин ҳол, муаллифони қирғиз қайд мекунанд, ки «ин раъйпурсӣ дар давраи буҳрони шадиди сиёсӣ ташкил карда шуда буд ва аз ин рӯ, дар шитоб тақсимоти салоҳиятҳоро байни палатаҳо фаромӯш карда, салоҳияти парлумони якпалатаро нигоҳ доштанд. Дар натиҷа, парлумони навтаъйиншуда дар моҳи феврал-марти соли 1995 тибқи муқаррароти куҳнаи Конститутсия як сол амал кард, дар ҳоле ки натавонист масъалаи тақсимоти ваколатҳоро байни палатаҳои гуногун ҳал кунад» [257, с. 17].

Ин далел, инчунин вазъи сиёсии бавуҷудомада, ба он оварда расонд, ки дар солҳои минбаъда дар Қирғизистон як қатор ислоҳоти конститутсионӣ гузаронида шуданд, ки тавозуни қувваҳоро дар муносибатҳои миёни Президент ва парлумон тағйир доданд. Олими қирғиз Ж.Сааданбеков тағйироти воридшударо арзёбӣ карда, қайд мекунад, ки «дар натиҷаи онҳо... тавозуни

таъсир миёни Президент ва Жогорку Кенеш тағйир ёфт. Агар дар ибтидо, ба тағйироти моҳияти парлумон ва Президент ба давраи ИҶШС монандӣ дошт, яъне ниҳоди президентӣ бо парлумони пуркувват, ки дар он ҳизбҳои гуногуни сиёсӣ нақши пешрафтаро мебозиданд, пас бо мурури замон Президент ҳамчун ҳакам бар тамоми шохаҳои ҳокимият табдил ёфт ва вазифаҳои пуркуввати иҷроияро дар дасти худ мутамарказ кард» [169, с. 380-381].

Дар натиҷаи раъйпурсии 10 феврали соли 1996, салоҳиятҳо байни палатаҳои парлумон ниҳоят дар самти конститутсионӣ мустаҳкам карда шуд. Дар айни замон, Президент дигар розигии Жогорк Кенешро барои ҳалли масъалаҳои сохтори ҳукумат, таъйин кардани аъзоёни он ва роҳбарони идораҳои маъмурӣ, истеъфои Сарвазир ва аъзои кабинет, таъйин кардани намояндагони дипломатӣ дар хориҷа талаб намекард. Саркори давлат Шурои амниятро ташкил ва роҳбарӣ кард, роҳбарони Комиссияи марказии интихобот ва раиси Палатаи ҳисоб, инчунин сеяки ҳайати аъзои онҳоро таъйин кард, роҳбарони маъмурияти давлатии маҳаллии ҳама сатҳҳо ва ҳамаи судяҳоро дар ҷумҳурӣ таъйин кард [257, с. 17].

Пас аз ду сол, соли 1998, ислоҳоти навбатӣ гузаронида шуд, ки талаботро ба парлумон сахттар кард. Акнун сензи истиқомат барои номзадҳо ба вакилӣ ҳадди ақал 3 сол ҷорӣ карда шуд. Ҳамчунин дахлнопазирии мутлақи вакилон дар ҳолатҳои ҳуқуқвайронкунӣ ҷорӣ карда шуд. Илова бар ин, нақши ҳукумат дар масъалаҳои буҷети давлатӣ тақвият ёфт.

Марҳилаи навбатии ислоҳоти конститутсионӣ дар Қирғизистон бо нашри Фармони Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон аз 13 январи соли 2003 «Дар бораи гузаронидани раъйпурсӣ дар Ҷумҳурии Қирғизистон» оғоз ёфт. Мувофиқи он 2 феврали соли 2003 раъйпурсӣ баргузор шуд, ки дар натиҷа қонун «Дар бораи ворид кардани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон» қабул карда шуд. Конститутсияи соли 2003 тағйири сохтори Жогорку Кенешро пешбинӣ мекард, яъне парлумони дупалата дар ҳайати 75 депутат якпалата шуд. Илова бар ин, дар кишвар низоми аксарияти интихоботӣ таъсис дода шуд. Дар мавриди шакли идоракунӣ, дар кишвар шакли президентии идоракунӣ муқаррар

карда шуд ва ваколатҳои Президент тақвият дода шуданд, аз ҷумла оид ба ташкили Ҳукумат, роҳбарии сиёсати хориҷӣ ва дохилии давлат, ваколатҳои қонунгузорӣ (ҳуқуқи нашри фармонҳое, ки қувваи қонун доранд) ва ғайра.

Соли 2005, пас аз тағйироти сиёсии кишвар, ки дар натиҷа Президент А.Акаев аз вазифа барканор карда шуд, кор дар лоиҳаи Конститутсияи нав оғоз ёфт. Г. Искакова дар таҳқиқи ин марҳилаи рушди конститутсионии Қирғизистон қайд мекунад, ки «тағйироти навбатӣ ба Конститутсия аз ҷониби Жогорку Кенеш шитобкорона қабул карда шуд ва аз ҷониби Президент 9 ноябри соли 2006 таҳти фишори мухолифини парлумонӣ ва митингҳои бисёрҳазорнафара, ки дар майдони асосии Бишкек баргузор шуданд, имзо карда шуд. Аммо моҳи декабри соли 2006 гурӯҳи муқобили вакилон қабули Конститутсияи дигари Қирғизистонро, ки 15 январи соли 2007 аз ҷониби Президент имзо шуда буд, аз ҷониби ҳамон парлумон ба истилоҳ «фурӯхт» [397]. Худи ҳамон сол, 14 сентябр, Суди конститутсионии Қирғизистон амали тағйирот ба Конститутсияи солҳои 2006-2007-ро бекор кард ва қарор кард, ки ҳарду таҳрир бо вайрон кардани талаботи Конститутсияи соли 2003 қабул карда шудаанд [257, с. 17].

Аммо панҷ рӯз пас аз қарори зикршуда, қайд кард, ки қарори ғайричашмдошти Суди конститутсионӣ Президент Қ. Боқиев дар як вақт ду санадро ба раъйпурсӣ пешниҳод кард: Конститутсия ва Кодекси интихобот.

Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон дар таҳрири соли 2007 бо ислоҳоте пур карда шуд, ки тибқи он Сарвазир бо розигии Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон бо тасдиқи Жогорку Кенеш ҳуқуқ пайдо намуд, ки ба ба сохтори Ҳукумат тағйирот ворид кунад. Чунин илова, пеш аз ҳама, бо зарурати мувофиқа кардани сохтори Ҳукумати пешниҳодкардаи Жогорка Кенеш бо сохтори Ҳукумати аз ҷониби Президент тасдиқшуда шарҳ дода шуд. Дуюм, сохтори Ҳукумат бо санади имзокардаи Президент тасдиқ карда мешавад. Иловаҳои дигар ба Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон инҳо буданд: Сарвазир аз ҷониби вакилони ҳизбҳои сиёсӣ пешниҳод карда мешавад; ба роҳбари маъмурияти давлатии маҳаллӣ таъйин кардани шахсе, ки мансубияти ҳизбӣ надорад, иҷозат дода мешавад; нақши асосии Президент дар ташаккули Ҳукумат

ва муайян кардани ҳайати он пешбарӣ карда шуда, масъулияти Ҳукумат дар назди Президент ва ҳисоботдиҳии ӯ ба Президент ва ғайра мустаҳкам гардид [297, с 39-45]. Ҳамин тариқ, фарқияти асосии ин шакл дар он буд, ки парлумон шакли ҳизбиро қабул мекард ва як шахс наметавонад беш аз ду муҳлати пай дар пай президент интихоб шавад.

Дар соли 2010 дар робита ба шиддат гирифтани вазъи сиёсӣ дар кишвар, кор дар лоиҳаи Конститутсияи нав оғоз ёфт ва дар моҳи июни соли 2010 дар раъйпурсии умумихалқӣ Конститутсияи нави Ҷумҳурии Қирғизистон қабул карда шуд, ки модели қаблан амалкунандаи ҷумҳурии президентиро ба манфиати парлумонӣ тағйир дод. Тибқи конститутсияи нав, президент ба муҳлати як шашсола интихоб мешавад ва дубора интихоб шудани ӯ истисно гардид. Гарчанде ки ваколатҳои президент маҳдуд буданд, ин вазифа ба вазифаи расмӣ табдил наёфт, ба монанди бисёр кишварҳои демократияи парлумонӣ, ки чунин вазъӣ ҳуқуқӣ-конститутсионии Президент дида мешавад. Дар баробари ин, ба Президент ҳуқуқи вето дода шуда, метавонад роҳбарони мақомоти давлатиро таъйин ва озод намояд.

Дар соли 2016 Президенти Қирғизистон Қонун «Дар бораи ворид кардани тағйирот ба Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон»-ро имзо кард, ки дар раъйпурсии 11 декабри соли 2016 қабул карда шуд. Дар миёни муаллифони қирғиз зарурати гузаронидани ин ислоҳоти конститутсионӣ чунин шарҳ дода мешавад: «Дар вазъияти мураккаби сиёсӣ қабул карда шудани Конститутсияи амалкунанда зиддиятҳои зиёдеро ба вуҷуд овард, ки бартараф кардани онҳо сабаби ташаббуси ислоҳоти конститутсионии соли 2016 гардид [321, с. 352-355].

Тағйиру иловаҳо ба зиёда аз сӣ моддаи Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон ворид карда шуданд. Ин тағйиротро муаллифони қирғиз ба чор гурӯҳ муттаҳид мекунанд: таҳкими асосҳои истиқлолияти Ҷумҳурии Қирғизистон, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, муайян кардани принсипҳои ҳамкории шохаҳои ҳокимияти давлатӣ, масъалаҳои такмили заминаи конститутсионӣ барои ислоҳоти судӣ ва ислоҳоти мақомоти ҳифзи ҳуқуқи кишвар ва хусусияти таҳрирӣ-филологӣ [321, с. 352-355].

Дар айни замон, бисёре аз муаллифон ба он диққат медиҳанд, ки дар натиҷаи ин ислоҳоти конститутсионӣ мақоми Сарвазир баланд шуд.

Дар охири соли 2020 дар Қирғизистон вазъи сиёсӣ аз натиҷаҳои интихоботи парлумонӣ, ки 4 октябри соли 2020 баргузор шуд боз ҳам бадтар шуд. 6 октябри соли 2020 Комиссияи марказии интихобот ва райъпурсиии Қирғизистон натиҷаҳои интихоботро бекор намуд. Вакилони даъвати шашуми Жогорку Кенеш бори сеюм ҷамъ омаданд ва 14 октябри соли 2022 С.Жапаровро ба вазифаи Сарвазир тасдиқ карданд ва Президент С. Жээнбеков фармони дахлдорро имзо кард. 15 октябр президенти онвақта С.Жээнбеков расман истеъфои худро эълон кард [308, с. 13].

10 январи соли 2021 тибқи қонун дар бораи муайян кардани шакли идоракунии Ҷумҳурии Қирғизистон, ки аз чониби Жогорку Кенеш 10 декабри соли 2020 қабул шуда буд ва иҷрокунандаи вазифаи Президент, Раиси Жогорку Кенеш Мамытов имзо карда буд, раъйпурсии умумихалқӣ баргузор шуд. Ин дафъа дар бораи шакли идоракунии Ҷумҳурии Қирғизистон се масъала ба раъйпурсӣ бароварда шуд:

1. Ҷумҳурии президентӣ;

2. Ҷумҳурии парлумонӣ;

3. Бар зидди ҳама шакли идоракунӣ.

Дар натиҷаи раъйпурсӣ шакли ҷумҳуриии президентӣ интихоб карда шуд. Баъдтар Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон қонунро «Дар бораи таъйин кардани раъйпурсӣ оид ба лоиҳаи қонун «Дар бораи Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон» имзо кард. Қонун аз ҷониби Жогорку Кенеши Ҷумҳурии Қирғизистон 11 марти соли 2021 қабул карда шуд ва тибқи он, раъйпурсии умумихалқӣ рӯзи якшанбеи 11 апрели соли 2021 таъйин карда шуд. Ҳамин тариқ, соли 2021 дар Қирғизистон Конститутсияи сеюм қабул карда шуд. Бо таҳлили мундариҷаи он Ж.К. Момбекова нуқтаҳои асосии зеринро ҷудо мекунад:

1. Кишвар аз роҳи шакли парлумонии идоракунӣ ба шакли президентии идоракунӣ бармегардад;

2. Ниҳоди нав Курултаи халқӣ ҷорӣ карда мешавад, ки метавонад ҳисоботи шахсони мансабдори олиро гӯш кунад ва дар бораи аз вазифа барканор кардани онҳо пешниҳодҳо манзур намояд (пешниҳод кунад, аммо қарор надиҳад).

3. Президент раиси ҳокимияти иҷроия мешавад. Ҳамаи масъалаҳо дар самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷиро ҳал намуда, метавонанд барои 5 сол ду маротиба пай дар пай интихоб карда шаванд. Сохтор ва ҳайати ҳукуматро Президент муайян мекунад ва фаъолияти Ҳукуматро маъмурияти ӯ таъмин мекунад. Президент ҳуқуқи ташаббуси қонунгузориро дорад.

4. Шумораи вакилони парлумон аз 120 то 90 нафар коҳиш ёфт. Ташаккули корпуси депутатӣ дар асоси омехта (низоми мажоритарӣ ва мутаносиб) ташкил карда мешавад. Маҷмуи вазифаҳои парлумон бетағйир боқӣ мемонад, инчунин вазифаҳои намояндагӣ, қонунгузорӣ ва назоратӣ пешбинӣ шудаанд.

5. Суди Конститутсионӣ бо баргардонидани он аз ҳайати Суди Олӣ барқарор карда мешавад. Ин суд метавонад шикоятҳоро дар бораи ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон баррасӣ кунад [297, с. 40].

Ҳамин тариқ, аз ҳамаи гуфтаҳои боло метавон хулоса кард, ки дар тули давраи истиқлолият дар Қирғизистон раванди ҷустуҷӯи шаклҳои оптималии ташкили ҳокимияти давлатӣ идома дорад. Бояд қайд кард, ки ин раванд, ба фарқ аз кишварҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ, бо буҳрони даврии сиёсӣ, зуд-зуд иваз шудани зӯроварии ҳокимият ва дар натиҷа, бо ислоҳоти зиёди конститутсионӣ ҳамроҳ мешавад. Дар ин муддат дар кишвар равишҳо ба ташкили ҳокимияти давлатӣ аз парлумонӣ (соли 1993), омехта (соли 1994), сипас ба президентӣ (солҳои 1996–2010), боз парлумонӣ (солҳои 2010–2016), омехта (солҳои 2016–2021) ва боз президентӣ (аз соли 2021 то инҷониб) тағйир ёфтанд. Аз ин рӯ, вазъи ҳуқуқии сарвари давлат низ зуд-зуд тағйир меёфт.

Ҷумҳурии Тоҷикистон. Асоси меъёрии ташаккули ниҳоди президентӣ дар Тоҷикистон, ба монанди дигар давлатҳои пасошуравӣ, се санади асосӣ – Эъломия дар бораи соҳибихтиёрии давлатӣ аз 24 августи соли 1990, қонунҳо «Дар бораи таъсиси мансаби Президент» ва тағйиру иловаҳои сершумор дар Конститутсияи ҷумҳурӣ аз соли 1978 гузошта шудааст.

Дар Тоҷикистон Қонун «Дар бораи таъсиси мансаби Президенти ҶШС Тоҷикистон ва тартиби интихоби ӯ» аз 29 ноябри соли 1990 қабул карда шуд [77, с. 202]. Ҳамин тариқ, ҶШС Тоҷикистон яке аз охиринҳо ба ташкили ниҳоди президентӣ дар фазои пасошуравӣ гузашт. Мувофиқи қонун «Дар бораи мансаби вазифаи Президенти ҶШС Тоҷикистон ва тартиби интихоби ӯ» Президенти аввал аз ҷониби Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон бо овоздиҳии пинҳонӣ ба муҳлати ваколатҳои Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон даъвати дувоздаҳум интихоб карда шуд. Дар баробари ин, қонун барои номзадҳои Президентӣ шартҳои зеринро, аз қаили: шаҳрванди ҶШС Тоҷикистон аз ҳисоби тоҷикон будан ва на камтар аз 35-сола буданро муқаррар намуд.

Номзадҳо ба мақоми Президенти ҶШС Тоҷикистон дар ин интихобот аз ҷониби вакилони халқи ҶШС Тоҷикистон пешбарӣ карда шуданд. Номзаде, ки аз шумораи умумии вакилони халқи ҶШС Тоҷикистон беш аз нисфи овозҳоро гирифтааст, интихобшуда ҳисобида мешуд [77, с. 202]. Ин қонун инчунин тартиби пеш аз муҳлат қатъ кардани ваколатҳои Президенти ҶШС Тоҷикистонро бо қарори Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон, ки на камтар аз се ду ҳиссаи овозҳои вакилони Шурои Олӣ дастгирӣ карда мешуд, пешбинӣ мекард [92, с. 632].

30 ноябри соли 1990 дар ҷаласаи Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон Қ.Маҳкамов Президенти ҶШС Тоҷикистон интихоб шуд.

Минбаъд аз ҷониби Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон як қатор санадҳои меъёрӣ қабул карда шуданд, ки ба таъмини самаранокии фаъолияти Президенти ҶШС Тоҷикистон ва низоми идоракунии давлатӣ равона карда шуда буданд. Мисли дигар ҷумҳуриҳо ҶШС Тоҷикистон 1 декабри соли 1990 Қонун «Дар бораи такмили низоми ҳокимияти иҷроия ва идоракунӣ дар ҶШС Тоҷикистон ва ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи (Қонуни асосӣ) ҶШС Тоҷикистон» қабул карда шуд. Ин қонун ба ниҳоди президентӣ дар Тоҷикистон мақоми конститутсионӣ дод. Дар ин қонун таъсиси вазифаи ноиби президент пешбинӣ шуда буд, ки онро Президенти ҶШС Тоҷикистон бо мувофиқа бо Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон таъйин мекард. Ноиби президент бо супориши

Президенти ҶШС Тоҷикистон роҳбарии кабинети вазиронро амалӣ мекард ва дар набудани Президент вазифаи ӯро иҷро мекард [92, с. 633].

15 декабри соли 1990 Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон Қарор «Дар бораи таъминоти иҷтимоӣ, хизматрасонӣ ва ҳимояи Президенти ҶШС Тоҷикистон»-ро қабул кард, ки дар он барои Президенти ҶШС Тоҷикистон музди меҳнат, таъмини манзили хизматӣ ва нақлиёт, имтиёзҳои иҷтимоӣ ва воситаҳои муҳофизатӣ муқаррар карда шуд. Ин қарор имконияти истифодаи ин имтиёзҳоро то абад ва пас аз қатъи ваколатҳои Президент низ пешбинӣ мекард [92, с. 636].

Барои ҳимояи шаъну шарафи Президенти ҶШС Тоҷикистон 29 июни соли 1991 Қонун «Дар бораи ҳимояи шаъну шараф эътибори Президенти ҶШС Тоҷикистон» қабул карда шуд. Қонуни мазкур барои туҳмати оммавӣ ва таҳқири Президенти ҶШС Тоҷикистон ҳам аз ҷониби шаҳрвандон ва ҳам аз ҷониби воситаҳои ахбори омма ҷавобгарии ҷиноятӣ муқаррар намуд [92, с. 637].

Марҳилаи аввали ташаккули ниҳоди президентӣ 31 августи соли 1991 дар лаҳзаи истеъфои Президенти ҶШС Тоҷикистон Қ.Маҳкамов ба анҷом мерасад ва бо қарори Шурои Олӣ ин истеъфо қабул карда шуд. Сабаби истеъфои ӯ, тавре ки маълум аст, ҳодисаҳои охири августи соли 1991 (кӯшиши табаддулоти давлатӣ ва ғасби ҳокимият дар ҶШС Тоҷикистон аз ҷониби табаддулотчиён) буд.

Марҳилаи дуюми ташкили ниҳоди президентӣ 31 августи соли 1991 аз лаҳзаи қабули қарори Шурои Олӣ дар бораи баргузории интихоботи умумии президентӣ дар Тоҷикистон 27 октябри соли 1991 оғоз меебад [77, с. 202].

Ин марҳилаи ташаккули ниҳоди президентӣ як қатор хусусиятҳои фарқкунанда дорад, ки минбаъд дар санадҳои ҳуқуқии қабулкардаи Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос ёфтаанд. Ин пеш аз ҳама ба масъалаи муайян кардани шакли идоракунӣ дар Тоҷикистон дахл дорад.

Мутобиқи Қонун «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи (Қонуни асосии) ҶШС Тоҷикистон» [21, с. 226]аз 31 августи соли 1991 ба моддаи 1 Конститутсияи ҷумҳурӣ тағйир дода шуд, ки дар асоси он ҶШС Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон табдил дода шуд. Ин тағйироти конститутсионӣ барои муайян кардани шакли идоракунӣ аҳаммияти асосӣ дошт

ва дар ин замина Тоҷикистон шакли президентии идоракуниро интихоб намуд. Гарчанде ки дар Конститутсия шакли идоракунӣ нишон дода нашудааст, тағйироти қаблии конститутсионӣ (тағйири низоми сиёсӣ, барҳам додани нақши роҳбарикунандаи Ҳизби коммунист, тағйир додани заминаи иқтисодии давлат, низоми интихоботӣ, мақоми Шурои Олӣ, фарқияти ваколатҳои мақомоти иҷроия ва судӣ) барои гузариш аз ҷумҳурии шуравӣ ба шакли нави идоракунӣ – ҷумҳурии президентӣ замина фароҳам оварданд.

Хусусияти дигари ин марҳила дар он аст, ки дар муқоиса бо марҳилаи аввал, модели ниҳоди президентӣ фавран интихоб карда шуд. Қарор қабул карда шуд, ки ниҳоди мазкур аз рӯйи модели амрикоӣ ҷорӣ карда шавад, ки мувофиқи он Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамзамон сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия мегардад. Мисли модели амрикоӣ, ҷорӣ кардани вазифаи ноиби президент, ки ҳамзамон бо Президент интихоб мешуд, пешбинӣ карда шуд.

Хусусияти сеюми ин давра дар он аст, ки қарор қабул карда шуд, ки интихоби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби Шурои Олӣ бекор шуда, интихоботи умумии Президентро баргузор намоянд. Аз як тараф, ин қарор аз рушди принсипҳои демократӣ дар давлат шаҳодат медод, аз тарафи дигар дар таърихи минбаъдаи Тоҷикистон нақши фоҷиабор бозид. Мухолифини сиёсии он замон байни қуввахои гуногуни сиёсӣ бо интихоби Президент танҳо афзоиш ёфтанд, ҷониби мағлубшуда бо натиҷаҳои интихобот розӣ нашуд ва фаъолияти харобкоронаро идома дод, ки дар натиҷа моҳи майи соли 1992 ҷанги шаҳрвандӣ оғоз ёфт, ки бо сабабҳои гуногуни объективӣ ва субъективӣ Президенти ҶТ Р.Набиев, ки соли 1991 интихоб шуда буд, натавонист фаъолияти кориашро давом диҳад.

Ҳамаи хусусиятҳои зикршуда дар қонуни қабулкардаи Шурои Олии ҶТ 10 сентябри соли 1991 «Дар бораи интихоботи Президенти ҶТ» муқаррар гардидаанд, ки аз лаҳзаи қабул ба амал даромада буд. Ҳамзамон ба Конститутсияи соли 1978 тағйирот ворид карда шуд, ки мутобиқи он моддаи 118 дар таҳрири зерин оварда шудааст: «Шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки на камтар аз 35 сол дорад, дар ҳудуди ҷумҳурӣ на камтар аз 10 соли охир доимо

зиндагӣ мекунад ва дорои ҳуқуқи интихоботӣ аст, метавонад Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб шавад. Як шахс наметавонад зиёда аз ду муҳлат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад». Дар моддаи 120-и Конститутсия бошад тартиби интихоби президенти ҷумҳурӣ муайян карда шуд.

Дар асоси ин қонун дар Тоҷикистон 24 ноябри соли 1991 аввалин интихоботи умумии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор гардид.

Пас аз интихобот корҳо оид ба такмили низоми идоракунӣ ва ҷорӣ намудани низоми тақзияи ҳокимият дар Тоҷикистон идома ёфтанд. Ҳамин тавр, 25 декабри соли 1991 қонуни навбатӣ «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия» [23]қабул карда шуд, ки тибқи он ба як қатор моддаҳо бо мақсади муайян кардани таносуби ваколатҳои Шурои Олӣ ва Президент, Раиси Шурои Олӣ ва Президент тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд. Мутобиқи қонуни ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 январи соли 1992 [23] ба моддаҳои 99, 113 ва 120 Конститутсия бо мақсади такмили фаъолияти ҳокимияти иҷроия дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ тағйирот ворид карда шуд. Мутобиқи қонуни мазкур ба моддаҳои 99, 113 ва 120 Конститутсия бо мақсади такмили фаъолияти ҳокимияти иҷроия дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ тағйирот ворид карда шуд. Мувофиқи тағйиротҳое, ки ба моддаҳои 99, 104, 108, 109, 165,168 Конститутсия ворид карда шудаанд, муқаррар карда шуд, ки Прокурори генералии ҷумҳурӣ аз ҷониби Шурои Олӣ бо пешниҳоди Раиси Шурои Олӣ ва бо розигии Президент таъйин карда мешавад. Бо қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 апрели соли 1992 [24] моддаҳои 99 ва 120 Конститутсия тағйир дода шуданд, ки дар асоси онҳо Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Сарфармондеҳи қувваҳои мусаллаҳи ҷумҳурӣ эълон карда шуд.

Дар давраи оғози шиддат гирифтани вазъи сиёсӣ Президенти ҶТ ва Шурои Олӣ кӯшиш карданд, ки вазъи аз назорат беруншударо дар кишвар муътадил созанд. Ҳамин тавр, 30 апрели соли 1992 дар асоси қонун ба моддаи 99 Конститутсия илова карда шуд, ки тибқи он ба Шурои Олӣ ҳуқуқ дода шуд, ки режими идоракунии президентиро дар минтақаҳои алоҳидаи кишвар ҷорӣ кунад. Қонун «Дар бораи шакли идоракунии президентӣ» [24] низ қабул карда шуд, ки

тибқи он режими идоракунии президентӣ ба муҳлати 6 моҳ ҷорӣ карда шуд ва як қатор ваколатҳои Шурои Олӣ ба Президент вогузор карда шуданд.

11 майи соли 1992 бо фишори мухолифин Президенти ҶТ Р.Набиев ба таъсиси ҳукумати эътилофӣ бо иштироки он розӣ шуд. Аммо чораҳои андешидашуда дер ба амал омаданд, буҳрони сиёсӣ дар кишвар хеле амиқтар шуд ва дар кишвар ҷанги шаҳрвандӣ сар зад. Дар натиҷа, мақомоти идоракунӣ ва тартиботи ҳуқуқӣ фалаҷ шуданд ва дар кишвар хаос ҳукмронӣ мекард. Қарорҳои мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ, аз ҷумла Президент иҷро намешуданд.

7 сентябри соли 1992 таҳти фишори мухолифини мусаллаҳ Президенти ҶТ Р. Набиев дар фурудгоҳи шаҳри Душанбе аз ваколатҳои президентии худ даст кашид.

Дар чунин шароити вазнини сиёсӣ шаҳрвандони тамоми минтақаҳои ҷумҳурӣ бо изҳори ҳисси масъулияти истисноии давлатӣ барои барқарор ва таҳкими асосҳои давлатдорӣ, такмили шохаҳои ҳокимият ва таъмини қонуният, сулҳу ризоияти миллӣ тавассути интихобшудагони худ дар мақомоти олии намояндагии мамлакат ба он ноил гардиданд, ки 16-уми ноябри соли 1992 дар Қасри Арбоби Хуҷанд ҷаласаи Иҷлосияи 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон даъвати 12-ум баргузор гардад [392].

Дар ҷараёни иҷлосияи мазкур дар таърихи давлатдории Тоҷикистон як қатор қарорҳои тақдирсоз қабул гардида, барои хотима бахшидан ба ҷанги бародаркушӣ ва оғози бунёди давлати мустақили Тоҷикистон замина гузоштанд. Яке аз чунин қарорҳои тақдирсоз интихоби Э. Раҳмон ба вазифаи Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон буд.

Президент Р. Набиев низ ба иҷлосия даъват карда шуд ва суханронӣ карда изҳор дошт, ки бо мақсади муътадил кардани вазъи иҷтимоӣ ва сиёсӣ, қатъи ҷанги бародаркушӣ, омода аст, истеъфо диҳад. Эътироф карда шуд, ки аризаи истеъфои Президент, ки 7 сентябри соли 1992 дода шудааст, дар натиҷаи таҳдидҳо зери фишор навишта шудааст. Бо назардошти суханронии ӯ, иҷлосия истеъфои расмии ӯро қабул кард.

Дар рӯзҳои минбаъда дар ҷараёни иҷлосия як қатор масъалаҳои аҳаммияти давлатӣ, аз ҷумла табдил додани Кабинети вазирон ба Шурои вазирон бо ваколатҳои дахлдор ва интихоби ҳайати он ҳал карда шуданд [393].

Ҳамчунин, Раиси кумитаи Шурои Олӣ оид ба қонунгузории тартиботи ҳуқуқӣ ва ҳуқуқи инсон С.Раҷабов пешниҳод кард, ки ба шакли парлумонии идоракунӣ гузаранд. Вакилон муддати дароз дар бораи шакли сохти давлатӣ дар ҷумҳурӣ баҳс карданд ва пешниҳод карданд, ки шакли президентии идоракуниро муваққатан боздоранд. Пас аз муҳокимаи ҳамаҷониба, иҷлосия 27 ноябри соли 1992 Қонун «Дар бораи ворид кардани тағйирот ва иловаҳо ба Конститутсия»-ро қабул кард. Мувофиқи онҳо, кишвар ба шакли идоракунии парлумонӣ гузашт ва раиси Шурои Олӣ сарвари давлат шуд [393].

Дар асоси қонуни зикршуда муқаррароти конститутсионӣ, ки далели ба ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ дохил шудани Ҷумҳурии Тоҷикистонро тасдиқ мекунанд ва муқаррароти конститутсионӣ, ки ба шакли президентии идоракунӣ дахл доранд, бекор карда шуданд. Мувофиқи тағйироти конститутсионии зикршуда мақоми Президиуми Шурои Олӣ баланд бардошта шуд. Ҳамин тавр, ӯ ҳуқуқ дошт, ки ба санадҳои қонунгузории амалкунанда тағйиру иловаҳо ворид кунад, бо пешниҳоди Ҳукумат вазоратҳо ва кумитаҳои давлатиро ташкил ва барҳам диҳад, аъзои Ҳукуматро бо пешниҳоди раиси Шурои вазирон таъйин ва озод кунад [374].

Раиси Шурои Олӣ салоҳиятҳои васеъ пайдо кард. Ҳамин тавр, ваколатҳои асосии Президент ба ӯ вогузор карда шуданд, аз ҷумла ӯ фармондеҳи кулли қувваҳои мусаллаҳ, кафили риояи ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон, Конститутсия ва қонунҳо шуд, ҷумҳуриро дар дохили кишвар ва берун аз он намояндагӣ карда, созишномаҳои байналмилалиро имзо мекард. Ҳамин тариқ, ҷумҳурии президентӣ, ки дар охири соли 1991 таъсис ёфтааст, моҳи ноябри соли 1992 ба ҷумҳурии парлумонӣ табдил дода шуд.

Марҳилаи сеюми ташаккули ниҳоди президентӣ бо таҳия ва қабули Конститутсияи Тоҷикистони мустақил алоқаманд аст. Моҳи ноябри соли 1993 Президиуми Шурои Олии ҷумҳурӣ гурӯҳи корӣ таъсис дод [85, с. 103]. Ин

гурӯҳи корӣ дар давоми шаш моҳ ду лоиҳаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистонро таҳия намуд, ки яке аз онҳо хусусиятҳои асосии ҷумҳурии президентиро инъикос намуда, дигаре бо як қатор хусусиятҳои хоси ҷумҳурии парламентӣ бунёд гардидааст, ки ин асосан бо мавҷудияти ихтилофи принсипиалӣ дар афкори ҷамъиятӣ ва дар байни қуввахои гуногуни иҷтимоию сиёсӣ оид ба муайян намудани шакли идоракунии Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста буд. Дар ҷараёни муҳокимаи лоиҳаҳо дар ҷаласаи комиссияи конститутсионӣ қарор дода шуд, ки лоиҳаи Конститутсия, ки тибқи модели ҷумҳурии президентӣ омода шудааст, тавсия дода шавад. Сабабҳои асосии интихоби ин шакли идоракунӣ аз он вобаста аст, ки пеш аз ҳама мақсади таъмини ягонагӣ ва ҳамоҳангсозии фаъолияти сохторҳои ҳокимияти иҷроия, инчунин набудани ҷузъҳои асосии ҷумҳурии парлумонӣ таъқиб карда мешуд.

Дар иҷлосияи 18-уми Шурои Олӣ Раиси Шурои Олӣ Э.Ш. Раҳмонов изҳор дошт, ки ӯ низ ба ҷумҳурии президентӣ майл дорад. Ҷумҳурии президентӣ ва ҳокимияти воқеии Президент бояд омили боэътимоди баромади кишвар аз буҳрони сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ, ҳифзи тамомият ва ягонагии ҷумҳурӣ бошанд.

Бо назардошти ҳамаи ин ҳолатҳо, лоиҳаи Конститутсия барои муҳокимаи умумихалқӣ дар матбуот нашр шуд. Дар ҷараёни муҳокимаи лоиҳаи Конститутсия беш аз ҳашт ҳазор пешниҳод оид ба такмили лоиҳаи пешниҳодшуда ворид карда шуд, ки бисёре аз онҳо аз ҷониби гурӯҳи корӣ ва Комиссияи конститутсионӣ ба назар гирифта шуданд.

Моҳи июли соли 1994 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 1978) ба тағйироти охирин дучор шуд [24]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 июли соли 1994 «Дар бораи ислоҳоти конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул ва ба амал даровардани Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» [24] низ қабул карда шуд. Қонуни зикршуда вазифаи президентро аз нав барқарор кард ва инчунин санаи қабули Конститутсия ва интихоботи президентро 25 сентябри соли 1994 муқаррар кард. Қонун инчунин таъсиси Суди конститутсиониро пешбинӣ мекард. Баъдтар, 23 июли соли 1994, қонун «Дар

бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул карда шуд, ки 21 июли соли 1994 ба амал даромад.

Бо сабаби вазъи ноустувори сиёсӣ 7 сентябри соли 1994 қонуни нав «Дар бораи ба вақти дигар гузаронидани раъйпурсӣ оид ба қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон», ворид намудани тағйирот ба Қонун «Дар бораи ислоҳоти конститутсионӣ, тартиби қабул ва ба амал даровардани Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул карда шуд [24]. Дар асоси ин қонун 6 ноябр рӯзи қабули Конститутсия ва интихоботи президент эълон карда шуд.

Дар натиҷа, 6 ноябри соли 1994 дар раъйпурсии умумихалқӣ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул карда шуд, ки шакли президентии идоракуниро пешбинӣ намуд ва Э.Ш. Раҳмонов (Э. Раҳмон) Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб карда шуд. Вазъи ҳуқуқии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар боби 4 Конститутсияи Тоҷикистон аз соли 1994, ки аз 9 модда иборат буд, муқаррар карда шуд.

Марҳилаи ниҳоии ташаккули ниҳоди президентӣ бо гузаронидани ислоҳоти конститутсионӣ дар солҳои 1999, 2003 ва 2016 алоқаманд аст. Бояд қайд кард, ки гузаронидани ин ислоҳоти конститутсионӣ талаботи замон буд ва сабабҳои объективӣ дошт, аз ҷумла бастани Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ 27 июни соли 1997 ва қатъи ҷанги шаҳрвандӣ, тасдиқи ҳуҷҷатҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон, инчунин зарурати такмили низоми идоракунии давлатӣ ва ғайра. Дар натиҷаи ин ислоҳоти конститутсионӣ парлумони дупалата ташкил карда шуд, Шурои адлия ва як қатор навовариҳои дигар таъсис дода шуданд ва баъдтар ин ниҳод барҳам дода шуданд.

Дар ҷараёни ин ислоҳоти конститутсионӣ як қатор муқаррарот, ки мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии Президентро муайян мекарданд, низ ба таври куллӣ тағйир дода шуданд. Ҳангоми таҳлили муқаррароти Конститутсия ва тағйироти ба он воридшуда нисбат ба ниҳоди президентӣ, мо ба хулосае омадем, ки онҳоро ба категорияҳои зерин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

– тағйирот вобаста ба синну сол ва дигар шартҳо ба номзад ба вазъи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон;

– тағйирот нисбат ба муҳлати ваколат;

– васеъшавии доираи ваколатҳои Президент;

– тағйирот дар бораи масъалаҳои дахлнопазирӣ ва масъулияти конститутсионии Президент.

Дар ҷараёни ислоҳоти конститутсионӣ шарти синну соли номзадҳо ба мақоми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ду маротиба тағйир ёфт. Дар ҷараёни тағйирот дар Конститутсияи соли 2003 аввал ҳадди болоии синну сол (65 сол) барои номзадҳо ба Президент, ки дар матни аслии Конститутсия муқаррар карда шуда буд, хориҷ карда шуд. Дар ҷараёни ислоҳоти конститутсионии соли 2016, ҳадди синну соли поёнӣ аз 35 сол ба 30 сол поён фароварда шуд.

Ҳамчунин, дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионии соли 2003 ҳамчун шартҳои интихоботӣ шарти маълумотнокӣ (мавҷудияти ҳатмии таҳсилоти олӣ) ва шарти шаҳрвандӣ илова карда шуд (мувофиқи тағйироти соли 2003 номзад ба Президент бояд танҳо шаҳрвандии Тоҷикистонро дошта бошад, ки ин шаҳрвандии давлати дигарро низ истисно намекунад. Дар ҷараёни тағйироти соли 2016 ин талабот ба мавҷудияти танҳо шаҳрвандии Тоҷикистон тағйир ёфт, ки имконияти интихоб шудан ба Президенти ҶТ, шахсони дорои шаҳрвандии дукаратаро истисно кард).

Гурӯҳи дуюми тағйирот ба муҳлати ваколати Президент дахл дошт. Ҳамин тавр, дар натиҷаи тағйироти конститутсионии соли 1999 муҳлати ваколатҳо аз 5 сол то ҳафт сол зиёд карда шуд, аммо шумораи онҳо аз ду то як муҳлат кам карда шуд. Соли 2003 шумораи муҳлатҳо то ду муҳлати пай дар пай зиёд карда шуд. Соли 2016 ба Конститутсия муқаррароте дохил карда шуд, ки тибқи он маҳдудияти шумораи муҳлатҳо ба Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат дахл надорад.

Дар ҷараёни ислоҳоти конститутсионӣ ваколатҳои Президент низ васеъ карда шуданд, аз ҷумла ба моддаи 69 муқаррароти зерин дохил карда шуданд:

1. Самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳуриро муайян мекунад (тағйироту иловаҳо дар раъйпурсии 22 июни соли 2003);

2. Сарвазир ва дигар аъзои ҳукуматро таъйин ва озод мекунад; фармон дар бораи таъйин ва озод кардани Сарвазир ва дигар аъзои Ҳукуматро ба тасдиқи ҷаласаи якҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон пешниҳод менамояд (тағйироту иловаҳо дар раъйпурсии 22 июни соли 2003);

2. Санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроияро ҳангоми мухолифати онҳо ба Конститутсия ва қонунҳо бекор мекунад ва ё бозмедорад (тағйироту иловаҳо дар раъйпурсии 22 июни соли 2003);

3. Судяҳои суди ҳарбӣ, судҳои Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоят, шаҳри Душанбе, шаҳр ва ноҳия ва судҳои иқтисодии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоят, шаҳри Душанберо таъйин ва озод мекунад (тағйироту иловаҳо дар раъйпурсии 22 июни соли 2003);

4. Раъйпурсӣ, интихоботи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон ва мақомоти намояндагии маҳаллиро таъйин мекунад (тағйироту иловаҳо дар раъйпурсии 22 июни соли 2003);

5. Ҳангоми таҳдиди хатари воқеӣ ба амнияти давлат ҳолати ҷангро эълон менамояд ва фармонро ба тасдиқи ҷаласаи якҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон пешниҳод мекунад (тағйироту иловаҳо дар раъйпурсии 22 июни соли 2003);

6. Барои иҷрои уҳдадориҳои байналмилалии Тоҷикистон Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистонро берун аз ҳудуди он бо ризоияти Маҷлиси Миллӣ ва Маҷлиси намояндагон истифода мебарад (тағйироту иловаҳо дар раъйпурсии 22 июни соли 2003);

7. Бо рутбаҳои олии ҳарбӣ, дипломатӣ, рутбаҳо ва унвонҳои махсус сарфароз мегардонад (тағйироту иловаҳо дар раъйпурсии 22 июни соли 2003);

Ҳамин тариқ, метавон қайд кард, ки дар ҷараёни ислоҳоти конститутсионӣ ниҳоди президентии Тоҷикистон тағйироти ҷиддиро аз сар гузаронидааст, ки ин вазъи кунунии рушди давлатдории мамлакати моро инъикос менамояд.

Дар хулоса бояд қайд кард, ки таҳлили воқеии муносибатҳои ҷамъиятии дар Тоҷикистон бавуҷудомада дар давраи аз соли 1988 то имрӯз бо чашми худ нишон медиҳад, ки тағйироти ҷамъиятие, ки дар натиҷаи пошхӯрии ИҶШС ба вуҷуд омадааст, инчунин талаботи объективии ҳаёти ҷамъиятӣ, шароити таърихии Тоҷикистонро аз ҷумҳурии шуравӣ ба ҷумҳурӣ бо шакли президентии идоракунӣ муайян кардааст. Агар таъсиси мансаби президент бо таъсири чунин равандҳо дар ИҶШС ва дигар давлатҳои пасошуравӣ вобаста бошад, пас шароити махсуси таърихии Тоҷикистон ба гуногунии марҳилаҳои ислоҳоти конститутсионӣ, инчунин таъсис, боздоштан ва аз нав барқарор кардани шакли президентии идоракунӣ дар Тоҷикистон таъсири қатъӣ расонд.

Ҷумҳурии Туркманистон. Равандҳои сиёсӣ, ки дар охири солҳои 80-ум ва аввали солҳои 90-уми асри XX дар қаламрави Иттиҳоди Шуравӣ ба амал омаданд, Ҷумҳурии Туркманистонро низ сарфи назар накарданд. Мисли дигар давлатҳои пасошуравӣ, Туркманистон 22 августи соли 1990 дар бораи соҳибихтиёрии худ эълон кард ва Эъломияи соҳибихтиёрии Туркманистонро қабул кард. Сипас, ба монанди дигар давлатҳо, раванди сохтани низоми муосири давлатдорӣ оғоз ёфт, ки дар он нақши асосӣ ба Президент дода мешуд. Ниҳоди президентӣ дар Туркманистон бо Қонуни ҶШС Туркманистон «Дар бораи таъсиси шакли президентии идоракунӣ дар Туркманистон ва ворид кардани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи (Қонуни Асосии) ҶШС Туркманистон», ки 11 октябри соли 1990 қабул шудааст, ҷорӣ карда шуд [396]. Дар асоси он 27 октябри соли 1990 дар Туркманистон интихоботи умумихалқии Президенти аввали Туркманистон баргузор шуд. Дар айни замон, таҳлилгарони гуногун изҳор медоранд, ки дар арафаи пошхӯрии ИҶШС дар Туркманистон чунин афзоиши худшиносии миллӣ ба монанди ҷумҳуриҳои ҳамсоя вуҷуд надошт [391]. Ин омил минбаъд ба рушди ҳуқуқӣ-конститутсионии Ҷумҳурии Туркманистон таъсир расонд. Дар натиҷаи раъйпурсии умумихалқӣ 26-уми октябри соли 1991 Туркманистон давлати мустақил эълон карда шуд. Иродаи расмии сиёсии мардуми Туркманистон дар Қонуни конститутсионии Туркманистон «Дар бораи истиқлолият ва асосҳои сохти давлатӣ» аз 27-уми октябри соли 1991 мустаҳкам

карда шуд. Сипас, 18-уми майи соли 1992 Конституцияи Туркманистони мустақил қабул карда шуд. Муаллифони туркман ҳангоми арзёбии мазмуни он, аз ҷумла қайд мекунанд: «таҷрибаи ватанӣ имкон медиҳад, ки Конституцияи Туркманистон натиҷаи муттаҳидшавии мардум барои расидан ба ризоияти миллӣ мебошад. Розигии ҷамъиятию сиёсии халқи туркман 18-уми майи соли 1992 ҳангоми интихоби шакли муосири рушди давлатдории миллӣ, ки ба сарчашмаҳои таърихӣ асос ёфтааст ва тавассути мустаҳкам кардани принсипҳои ташкил ва фаъолияти падидаҳои ҳокимияти халқӣ ва самти онҳо ба расидан ба як қатор ҳадафҳои конституционӣ муҳим ифода ёфтааст [413].

М.Ҳаитов марҳилаҳои рушди минбаъдаи конституционии Туркманистонро таҳқиқ карда, қайд мекунад, ки «Конституцияи Туркманистон дар давраи мураккаби тағйирёбӣ ташаккул ёфтааст. Бо вуҷуди ин, кишвар тавонист як ҳуҷҷати сиёсӣ ва ҳуқуқии чандирро эҷод кунад, ки аҳаммият, ҳувияти миллӣ ва шаклҳои анъанавии ҳокимияти халқиро нигоҳ дорад. Бо вуҷуди тағйирот, Конституцсия бе тағйироти куллӣ механизмҳои кори худро қобили зиндагӣ ва бой будани худро исбот кард ва ба устувории вазъи дохилисиёсӣ ва иқтисодӣ саҳми назаррас гузошт [413]. Вай минбаъд қайд мекунад, ки дар раванди таҳаввули худ Конституцияи Туркманистон якчанд марҳиларо аз сар гузаронидааст. Дар тули солҳои гузашта рушди давлатию ҳуқуқии Туркманистон якчанд марҳилаҳои ислоҳоти конституционiро аз сар гузаронидааст, аз ҷумла дар солҳои 1995, 2003, 2005, 2006, 2008, 2016, 2017 ва 2020. Ҳар кадоми онҳо дар соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ тағйироти куллӣ ба амал оварда, ба рушди кишвар саҳми назаррас гузоштанд.

Бо таҳлили ислоҳоти конституцсионии дар Туркманистон гузаронидашуда, муаллифон ду самти асосиро ҷудо мекунанд: тағйир додани мақоми ҳуқуқии сарвари давлат ва такмили асосҳои ҳуқуқии давлат. Ҳамин тавр, моҳи январи соли 1994 раъйпурсӣ оид ба тамдиди ваколатҳои Президент ба муҳлати дуюми панҷ сол бе баргузории интихоботи навбатӣ баргузор шуд. Моҳи декабри соли 1999 бо Қонуни конституцсионии Туркманистон, ки тибқи қарори Шурои халқии Туркманистон қабул шудааст, ба Президенти аввали Туркманистон Сапармурат

Туркманбошӣ ҳуқуқи истисноии амалӣ намудани ваколатҳои сарвари давлат бе маҳдудияти муҳлат дода шуд. Соли 2008 ба матни Конститутсияи Туркманистон тағйироти назаррас ворид карда шуд, низоми мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ ба таври назаррас тағйир ёфт. Шурои халқӣ барҳам дода шуд, ваколатҳои он байни Президент ва Парлумони Туркманистон тақсим карда шуданд. Соли 2016 дар натиҷаи тағйирот ба Конститутсияи Туркманистон (соли 1992) муҳлати ваколатҳои президентӣ аз панҷ то ҳафт сол зиёд карда шуд ва инчунин маҳдудияти синну соли болоии интихоби президентӣ (пештар он 70 солро ташкил медод) ва шарти этникӣ барои номзадҳо ба вазифаи Президент (пештар танҳо туркман аз рӯйи миллат Президент интихоб карда мешуд) бардошта шуд.

Дар баробари гузаронидани ислоҳоти конститутсионӣ, ҳамчунин дар ҷараёни ислоҳоти конститутсионӣ, соли 2016, дар фасли дуюми «Ҳуқуқ, озодиҳо ва уҳдадориҳои инсон ва шаҳрванд» тағйирот ворид карда шуд, инчунин фасли нави 7-ум «Иқтисод ва низоми молиявӣ-кредитӣ» пайдо шуд. Дар баробари ин, дар доираи ислоҳоти конститутсионии соли 2020 ба низоми парлумонии кишвар тағйирот ворид карда шуд ва ба сохтори дупалатаи парлумон гузашт.

Ҳамин тариқ, раванди ислоҳоти конститутсионии дар Туркманистон гузаронидашуда нишон медиҳад, ки низоми сиёсии давлатӣ дар солҳои аввали истиқлолият интихобшуда, ки ба сохтани модели «қатъии» тақзияи ҳокимият такя мекунад, ки дар он сарвари давлат нақши марказӣ мебозад, равона шуда буд. Модели интихобшуда ба Туркманистон имкон дод, ки аз нооромиҳои ҷиддии сиёсӣ, ки дар даврaҳои гуногун дар кишварҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ ба вуҷуд омадаанд, канорагирӣ кунад.

Ҷумҳурии Узбекистон. Масъалаи ташкили ниҳоди президентӣ дар Узбекистон тамоюлҳои умумӣ дорад, ки дар дигар давлатҳои пасошуравӣ низ мавҷуданд. Таъсиси вазифаи Президенти ҷумҳурӣ дар ичлосияи якуми Шурои Олии Узбекистон даъвати 12 ба вуқуъ омадааст. Муаллифони узбек қайд мекунанд, ки «таъсиси он дар посух ба талаботи иҷтимоии мавҷуда дар ҳаёт ба амал омад. Худи вазифа дар кишвар моҳи марти соли 1990 тибқи қонун «Дар бораи таъсиси вазифаи Президенти ҶШС Узбекистон» дар арафаи пошхӯрии

Иттиҳод ҷорӣ карда шуд. Бояд қайд кард, ки дар фазои пасошуравӣ мақоми президент дар Узбекистон нисбат ба ҳамаи давлатҳои дигари ИДМ пештар таъсис дода шудааст [183, с. 402].

Пас аз эълони истиқлолият, дар Узбекистон раванди ташаккули давлатдории муосир оғоз ёфт, ки дар марҳилаи аввал бо мубориза барои доираи таъсир ҳамроҳ буд. Дар ин шароит 8 декабри соли 1992 дар Ҷумҳурии Узбекистон Конститутсияи кишвар қабул карда шуд. Дар он модели «сахт»-и тақзияи ҳокимият интихоб карда мешавад. Минбаъд аз замони қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Узбекистон дар соли 1992 ба он якчанд маротиба тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд – солҳои 1993, 2002, 2003, 2007, 2008, 2011, 2014, ду маротиба дар солҳои 2017, 2019, 2021 ва 2023. Ворид намудани тағйирот ба Конститутсияи Узбекистон дар даврaҳои зикршуда бо сабаби рушди равандҳои сохтмони давлатдории Узбекистон ва зарурати такмили фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба вуҷуд омадааст.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи раъйпурсии 27 январи соли 2002 бобҳои 18, 20 ва 23 қисми панҷуми Конститутсия, ки ба масъалаҳои интихоби парлумони дупалатаи Ҷумҳурии Узбекистон ва тағйир додани муҳлати конститутсионии ваколатҳои Президенти Ҷумҳурии Узбекистон аз панҷсола ба ҳафтсола дахл доштанд, тағйир ёфтанд.

Дар натиҷаи тағйироти соли 2007 аз Конститутсияи Ҷумҳурии Узбекистон меъёр хориҷ карда шуд, ки Президенти кишвар ҳамзамон роҳбари ҳокимияти иҷроия мебошад. Мувофиқи муқаррароти нави Конститутсия Президенти Ҷумҳурии Узбекистон сарвари давлат буда, фаъолият ва ҳамкории мувофиқашудаи мақомоти ҳокимияти давлатиро таъмин менамояд. Мувофиқи ин, вазифаи Раиси Кабинети вазирон, ки қаблан Президенти кишвар ишғол мекард, бекор карда шуд.

Дар Конститутсияи соли 2011 тағйироти ҷиддӣ ворид карда шуд. Ҳамин тавр, дар моддаи 98 Конститутсия тартиби нави конститутсионии пешбарӣ ва тасдиқи номзадии Сарвазир ҷорӣ карда шуд, ки тибқи он номзад ба ин вазифа аз ҷониби ҳизби сиёсӣ пешбарӣ карда мешавад, ки дар палатаи қонунгузории

Маҷлиси Олӣ шумораи зиёди ҷойҳои вакилӣ ба даст овардааст. Инчунин, падидаи изҳори нобоварӣ ҷорӣ карда шуд, ки дар он дар сурати пайдо шудани ихтилофоти устувор байни Сарвазир ва палатаи қонунгузорӣ ҳангоми гирифтани на камтар аз се ду ҳиссаи овозҳо аз шумораи умумии вакилони Палатаи қонунгузорӣ ва аъзои Сенати Маҷлиси Олӣ, парлумон метавонад ба Сарвазир изҳори нобоварӣ намояд. Дар ин ҳолат Президенти кишвар қарор қабул мекунад, ки Сарвазирро аз вазифа озод кунад, ки дар натиҷа қабули изҳори нобоварӣ ба истеъфои тамоми ҳукумат оварда мерасонад.

Дар Соли 2014 ба моддаҳои 32, 78, 93, 98, 103 ва 117 Конститутсия тағйирот ворид карда шуд, ки асосан ба маълаҳои зерин равона шуда буданд, аз ҷумла баланд бардоштани назорати ҷамъиятӣ аз ҷониби шаҳрвандон ва мустаҳкам кардани он, мустаҳкам кардани назорати парлумонӣ, васеъ намудани ваколатҳои Президент ба Кабинети вазирон, додани вазъи конститутсионӣ ба Комиссияи марказии интихобот ва ғайра.

Ислоҳоти конститутсионӣ, ки соли 2017 гузаронида шуд, ба такмили низоми судӣ равона карда шуд. Мувофиқи ислоҳот дар заминаи суди олии хоҷагидорӣ ва Суди Олии Ҷумҳурии Узбекистон таъсис дода мешавад. Дар низоми судӣ судҳои иқтисодӣ ва маъмурӣ низ ҳамчун низоми судии махсус дар кишвар муқаррар гардида, Шурои олии судяҳои Ҷумҳурии Узбекистон ворид карда мешавад.

Тағйироти дуюм, ки соли 2017 дар низоми судии кишвар гузаронида шуд, ба масъалаҳои такмили фаъолияти Суди конститутсионии Ҷумҳурии Узбекистон дахл дошт.

Минбаъд дар соли 2019 ба Конститутсияи Узбекистон ба моддаҳои 80, 93 ва 98 тағйироти зерин ворид карда шуд, ки мутобиқи онҳо салоҳият ва вазифаҳои Маҷлиси Олии (парлумони) Узбекистон тағйирот ворид карда шуда, нақши онро дар раванди қонунгузорӣ ва ҳамкорӣ бо дигар шохаҳои ҳокимият мушаххас карданд. Тағйирот инчунин ба ваколатҳои Президент, аз ҷумла аниқ кардани вазифаҳо ва ҳуқуқҳои ӯ дар робита ба амнияти миллӣ ва сиёсати хориҷӣ дахл дошт (Президент барои таъмини амнияти миллӣ ва ҳамоҳангсозии фаъолияти

мақомоти дахлдор вазифаҳои дақиқтар муайян карда шуд ва вазифаҳои Президент дар соҳаи сиёсати хориҷӣ, аз ҷумла намояндагии кишвар дар арсаи байналмилалӣ ва бастани шартномаҳои байналмилалӣ). Дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионии соли 2019 муносибат ба сохтор ва вазифаҳои Кабинети вазирон, аз ҷумла тағйирот дар тартиби таъйин ва масъулияти вазирон ворид гардид. Ин тағйирот ба беҳтар кардани низоми ҳуқуқӣ ва мустаҳкам кардани ниҳодҳои давлатӣ равона карда шуда буд.

Такмили ин ҷанбаҳо дар доираи ислоҳоти конститутсионии соли 2021 низ идома ёфт.

Ислоҳоти калонтарини конститутсионӣ, аз ҷумла дар соҳаи вазъи ҳуқуқии сарвари давлат дар соли 2023 буд. Ба Конститутсия 27 модда илова карда шуд ва дар маҷмуъ, ислоҳот ба 65%-и матни Конститутсияро фаро мегирифт. Дар байни муқаррароти асосие, ки ба фаъолияти мақомоти давлатӣ, аз ҷумла сарвари давлат дахл доранд, инҳоянд: тамдиди муҳлати ваколати президент аз 5 то 7 сол; кам кардани шумораи сенаторҳо аз 100 то 65 нафар; ба палатаи қонунгузории Маҷлиси Олӣ додани ваколатҳо оид ба назорати иҷрои буҷети давлатӣ ва баррасии ҳисоботи Палатаи ҳисоб ва дигарон.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки дар Узбекистон, ба монанди дигар давлатҳои минтақа, ислоҳоти конститутсионӣ ба таъмини ваҳдат ва соҳибихтиёрии давлат равона карда шуда буд, ки дар он ба сарвари давлат нақши назаррас дода мешуд. Дар аввал модели «қатъӣ»-и таҷзияи ҳокимиятро мустаҳкам карда, минбаъд дар Узбекистон шакли идоракуниро иваз карда, навъи омехтаи идоракуниро интихоб карданд ва мақоми сарвари намояндагии давлатро ба президент таъйин карданд.

Барои ҷамъбаст намудани зербоби зерин чунин хулосабарорӣ намудан мумкин аст:

1. Раванди ибтидоии ташаккули ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар шакли якхела ташкил ёфтааст, ки асоси ҳамаи онҳоро Эъломияҳои соҳибихтиёрӣ дар давлатҳои қабулшуда ташкил медиҳанд. Дар

асоси ин эъломияҳо принсипи тақзияи ҳокимият муқаррар карда шуд, ки қисми таркибии онро ниҳоди сарвари давлат ташкил медиҳад.

2. Дар солҳои аввали ташкилёбӣ ҳамчун давлатҳои мустақил тамоюли мубориза барои ҳокимият мушоҳида мешавад, ки дар як қатор давлатҳо ба муқовимати миёни Президент ва парлумон оварда мерасонад ва тамомияти давлатҳоро зери хатар мегузорад. Дар робита ба ин, дар кишварҳои Осиёи Марказӣ модели «қатъӣ»-и тақзияи ҳокимият ҳамчун приоритет қарор мегирад, ки дар доираи он салоҳиятҳои асосии ҳокимият дар дасти Президент мутамарказ карда мешаванд.

3. Дар як қатор кишварҳои Осиёи Марказӣ дар солҳои охир тамоюли баромадан аз модели «қатъӣ»-и тақзияи ҳокимият ва гузариш ба намуди омехтаи идоракунӣ мушоҳида мешавад.

БОБИ 2. ХУСУСИЯТИ УМУМИИ ВАЗЪИ ҲУҚУҚӢ-КОНСТИТУТСИОНИИ САРВАРИ ДАВЛАТ

2.1. Мафҳум ва унсурҳои вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат

Масъалаҳои муайян кардани вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат ва унсурҳои сохтории он яке аз масъалаҳои муҳимтарини ҳуқуқи конститутсионӣ дар фазои пасошуравӣ мебошад. Ин аз он сабаб аст, ки тавассути муайян кардани вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат шакли идоракунӣ, навъи таҷзияи ҳокимият, реҷаи сиёсӣ ва дигар ниҳодҳои муҳимми давлат муайян карда мешаванд. Инчунин тавассути вазъи ҳуқуқӣ–конститутсионии сарвари давлат нақш ва ҷойгоҳи он дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ муайян карда мешавад.

Тавре Н.Н. Гельметдинова қайд мекунад, «давлат ба вуҷуд доштани шахси мансабдор, ки тартиботи конститутсионӣ, устуворӣ ва низоми таҷзияи ҳокимият, инчунин намояндагии олиро дар муносибатҳои байналмилалӣ таъмин мекунад, ниёз дорад. Дар давлати ҳуқуқӣ вазъи ҳуқуқии сарвари давлат дар Конститутсия ва қонунҳои дар асоси он қабулшуда муқаррар карда мешаванд. Зарурияти чунин танзим дар он ифода мегардад, ки шахси дар давлат мақоми олӣ дошта, метавонад ҳуқуқ ва уҳдадориҳои возеҳ дошта бошад» [238, с. 93-106]. Дар навбати худ, М.Н. Шувалов қайд мекунад: «таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки намояндагии самараноки давлат дар сиёсати дохилӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ он вақт имконпазир аст, ки президент на танҳо шахси мансабдори олӣ ё роҳбари ҳокимияти иҷроия бошад, балки мақоми сарвари давлатро низ дошта бошад. Бояд қайд кард, ки вазифаи муҳимтарини президенти ҳар як кишвар таъмини фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, дастгоҳи давлатӣ дар доираи таъйиноти стратегӣ ва самти сиёсии муқарраршуда мебошад» [356, с. 150].

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат, ба монанди дигар субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ, категорияи меъёрӣ-ҳуқуқие мебошад, ки меъёрҳои қонунгузории конститутсионии муайяншударо фаро мегирад.

Дар илмҳои ҳуқуқӣ вазъи иҷтимоӣ ва ҳуқуқии субъектҳои ҳуқуқро аз ҳамдигар ҷудо менамоянд, дар ҳоле ки вазъи ҳуқуқӣ ҳамчун як қисми таркибии вазъи ҳуқуқии иҷтимоӣ аст, ки бо меъёрҳои ҳуқуқ танзим карда шудааст ва ҳамчун ифодаи ҳуқуқии вазъи иҷтимоии субъекти ҳуқуқ баррасӣ карда мешавад.

Ниҳоди вазъи ҳуқуқӣ дар назарияи умумии ҳуқуқ, ҳуқуқи конститутсионӣ ва дигар соҳаҳои алоҳидаи ҳуқуқ мавриди таҳлилҳои зиёд қарор дода шудааст. Барои илми ҳуқуқи конститутсионӣ вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионӣ низомнок буда, ба баррасии вазъи ҳуқуқии субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ пурра, ҳамаҷониба ва ба таври комил боис шуда метавонад. Инчунин як далели эътирофшуда ин аст, ки ҳуқуқи конститутсионӣ ҳамчун соҳаи алоҳидаи ҳуқуқ ба самти махсуси танзим хос аст, ки дар он ҳамкории давлат, ҷомеа ва шахс зоҳир мешавад.

Аз ин рӯ, дар доираи муносибатҳои танзимшаванда муносибатҳои ҳокимияти давлатӣ муайян карда мешавад. Ин муносибатҳо ба танзими принсипҳои асосии бунёди давлат, аз қабили вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд, таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, тартиби ташкил ва фаъолияти мақомоти давлатӣ, салоҳият ва татбиқи чораҳои ҷавобгарӣ муқаррар карда мешаванд.

Вобаста ба масъалаи мазкур Д. Н. Ханко чунин қайд менамояд, ки «дар шароити равандҳои тағйирёбии сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, ки ба ҳамаи ҷумҳуриҳои пасошуравӣ алоқаманд аст, ҷустуҷӯи шаклҳои нави ташкили ҳокимияти давлатӣ, масъалаҳои моҳият ва сохтори вазъи ҳуқуқии сарвари давлат аҳаммияти назариявию илмӣ ва амалӣ пайдо мекунанд, зеро президент дар аксари кишварҳои рӯ ба тараққӣ пайванди марказӣ ва муайянкунандаи тамоми механизми татбиқи ҳокимият мебошад. Аз мавқеи ҳуқуқию сиёсии ӯ ҳалли масъалаҳои муҳимми сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлат вобаста аст. Таҳлили вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат имкон медиҳад, ки на танҳо мавқеи президент дар низоми мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ муайян карда шавад, балки ҷанбаҳои мушкили ҳамкории президент ва дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ошкор карда шаванд, пешниҳодҳо оид ба такмили ниҳоди президентӣ таҳия карда шаванд» [346, с. 144-151].

Дар бораи вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат андеша намуда, ба масъалаҳои худи мафҳуми «вазъи ҳуқуқӣ» ва сохтори он дахл кардан номумкин аст. Дар илми ҳуқуқшиносӣ ин истилоҳ бисёр категорияҳои илмиро тавсиф мекунад, инчунин дар қонунгузорӣ низ ин мафҳум васеъ истифода мешавад [61, с. 299], [82, с. 538], [128, с. 197]. Тавре С.В. Редких қайд мекунад, «омӯзиши ҳуқуқ аз муайян кардани ҷой ва нақши инсон дар он оғоз меёбад. Категорияи субъект дар илми ҳуқуқ марказӣ мебошад. Дар ин ҳолат, тавре муаллиф қайд мекунад, ҷой ва нақши инсон ва дигар субъектҳо дар низоми ҳуқуқӣ бе муайян кардани вазъи онҳоро нисбат ба якдигар таҳқиқ кардан мумкин нест» [317, с. 42-44]. Ба ақидаи С.А. Комаров, «вазъи субъекти ҳуқуқ дар назарияи ҳуқуқ категорияи умумии ҳуқуқӣ мебошад, ки одатан ҳамчун ҳуқуқи субъект баррасӣ карда мешавад ва бо меъёрҳои ҳуқуқи объективӣ новобаста аз иштироки субъект дар муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқӣ низом, маҷмуи ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои асосӣ муқаррар карда шудааст» [103, с. 209].

Тавре А.М. Диноршоев ва С.М. Салохидинова қайд мекунанд, «иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ, ки дар конститутсия ва дигар санадҳои қонунгузорӣ пешбинӣ шудаанд, ҳамчун субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ баромад мекунанд, ки аз рӯйи хусусиятҳои худ ҳуқуқ, уҳдадориҳои дахлдор доранд ва масъулияти муқаррарнамудаи қонунро ба дӯш доранд. Хусусияти субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ дар он зоҳир мешавад, ки дар муқоиса бо дигар соҳаҳои ҳуқуқ, муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ байни ду шахрванд ба вуҷуд омада наметавонанд. Дар ин муносибат яке аз тарафҳо ҳамеша давлат дар симои мақомот ва шахсони мансабдори он мебошад [77, с. 202]. И.Д. Хутинаев инчунин қайд мекунад, ки «ҳамаи субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ танҳо ба танзими меъёрҳои ҳуқуқии конститутсионӣ дохил мешаванд, зеро онҳо бо давлат алоқаманданд, бо он ҳамкорӣ мекунанд, бе таъсир ба якдигар кор карда наметавонанд» [388, с. 10-27]. Яъне онҳо аз номи давлат мақомот ва шахсони мансабдори он бо ҳамдигар ё бо дигар субъектҳо муносибатҳои ҳуқуқии конститутсионӣ ба роҳ монда, қисми таркибии мафҳуми мазкур мебошанд.

Ҳамин тариқ, вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионӣ нақши муҳимтарини ҳамгироиро мебозад, зеро ҳамаи унсурҳои ба он дохилшударо ба як низоми ягона мепайвандад, асоси меъёрии мақоми соҳавӣ ва мақоми умумии ҳуқуқии субъекти мушаххас мебошад, зеро «самти меъёрӣ ва воқеии хусусиятҳои субъектҳои ҳуқуқи конститутсионӣ дар доираи мақоми ҳуқуқии конститутсионии доктриналӣ»-ро [232, с. 3-20] мепайвандад.

Меъёрҳои ҳуқуқи конститутсионӣ, бо танзими муносибатҳои дахлдор, хусусиятҳои муайяни субъектҳоро муқаррар мекунанд, ки бояд ҳамчун шаклҳои мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионӣ эътироф карда шаванд.

Дар ин ҳолат савол ба миён меояд, ки оё нисбати ҳамаи субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии конститутсионӣ хусусиятҳои вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионӣ (масалан, нисбати мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти давлатии ҳокимият) муқаррар карда мешаванд?

На ҳама фаъолияти мақомоти давлатӣ дар меъёрҳои конститутсионӣ мустаҳкам карда мешавад. Ҳамин тавр, баъзеҳо танҳо дар Конститутсия номбар шудаанд (масалан, вазоратҳо), ба дигарон моддаҳои алоҳида бахшида шудаанд, ки принсипҳои умумиро мустаҳкам мекунанд (масалан, Суди конститутсионӣ). Танҳо мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ ба танзими муфассали самтҳои гуногуни институтсионалӣ ва функсионалии мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ танзим меёбад, аз ин рӯ, ба муайян кардани вазъи ҳуқуқӣ–конститутсионии сарвари давлат дахл дорад.

Дар ин ҳолат бояд таъкид кард, ки танҳо мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳамчун субъектҳое, ки тартиби ташкил ва фаъолияти онҳо танҳо бо меъёрҳои ҳуқуқи конститутсионӣ танзим карда мешавад, вазъи ҳуқуқӣ-конститутсиониро ба даст меоранд. Меъёрҳои ҳуқуқи конститутсионӣ меъёрҳои ташкил ва фаъолияти мақомоти «дуюмдараҷа»-ро муайян мекунанд, ки дар навбати худ барои ба низом даровардани онҳо ба дигар соҳаҳои ҳуқуқ баҳри танзим ҳавола мегарданд [388, с. 10-27].

Дар баробари ин, танҳо танзими ҳуқуқӣ-конститутсионӣ унсурҳои асосии вазъи ҳуқуқии асосӣ ё танзими принсипҳои конститутсионӣ, ки дар асоси танзими соҳавии вазъи ҳуқуқӣ ҷойгиранд, имконпазир аст .

Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки одатан истилоҳи «вазъи ҳуқуқӣ» дар ҳолатҳое истифода мешавад, ки сухан дар бораи хусусиятҳои ин ё он субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ меравад.

Ҳамин тавр, С.А. Авакьян вазъи ҳуқуқиро «мавқеи мақоме, ки бо санади меъёрии ҳуқуқии иттиҳод, ташкилот, шахси мансабдор, шахс» ба расмият дароварда шудааст, мефаҳмад. Аз нуқтаи назари ӯ, вазъ инчунин метавонад ҷой дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ ва хусусияти субъектҳои ҳуқуқ, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои асосӣ, шакли (тартиби) татбиқи онҳо ва санадҳои қабулшуда ё амалҳои анҷомдодашударо дар назар дошта бошад [32, с. 593].

Дар навбати худ, А.М. Диноршоев маҷмуи ҳуқуқҳо, озодиҳо ва уҳдадориҳои субъектҳои ҳуқуқи конститутсиониро ба мақоми ҳуқуқӣ дохил мекунад, ки мавқеи ҳуқуқии онҳо дар ҷомеа муайян карда мешаванд ва ё ҳамчун субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ, ки дар ҷараёни татбиқи меъёрҳои тамоми соҳаҳои ҳуқуқ ба вуҷуд меоянд, муайян мекунанд [75, с. 142].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ нисбат ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ мутобиқсозии вазъи ҳуқуқӣ бо салоҳият бештар паҳн шудааст [388, с. 22]. Тавре А.И. Щиглик қайд мекунад, «баъзе муаллифон бар ин назаранд, ки мақоми ҳуқуқӣ категорияест, ки танҳо ба шаҳрвандон дахл дорад, дар мавриди мақомот, вазъи ҳуқуқии онҳо бо салоҳият муайян шуда метавонанд» [111, с. 6].

Ба ақидаи мо бо ин изҳорот розӣ шудан душвор аст, зеро дар илм зери салоҳияти мақомоти давлатӣ ваколати татбиқи идоракунии давлатӣ дар соҳа (соҳа) ё доираи муқаррарнамудаи масъалаҳое, ки дар ҷараёни ин идоракунӣ ба миён меоянд, фаҳмида мешавад [354, с. 85-91]. Вазъи ҳуқуқии мақомоти давлатӣ дар навбати худ танҳо бо салоҳият, ки қисми таркибии он мебошад, маҳдуд намешавад, балки аз дигар ҷузъҳои (элементҳои) на камтар муҳим иборат аст: тартиби ташкил, масъулият, вазифа ва ғайра.

Гумон меравад, ки дар ин ҳолат сухан танҳо дар бораи тавсифи маҳдуди вазъи ҳуқуқӣ меравад. Ба назари мо, ин равиш маҳдуд аст ва имкон намедиҳад, ки моҳияти мақоми ҳуқуқии ин ё он мақомоти ҳокимияти давлатӣ ошкор карда шавад. Дар робита ба ин, масъалаи вазъи ҳуқуқӣ дар маънои васеъ бояд ҳамчун маҷмуи унсурҳое, ки фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатиро тавсиф мекунанд, баррасӣ карда шавад.

Дар ин замина, бояд бо ақидаи як қатор олимон ҳамрайъ бошем, ки вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии мақомоти давлат на танҳо доираи ҳуқуқ ва уҳдадориҳои онҳоро, балки татбиқи воқеии онҳоро низ ташкил медиҳад. Ҳамин тавр, ба ақидаи Н.В. Витрук, «мазмуни мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионӣ на танҳо дар муносибатҳои ҳуқуқӣ, балки тавассути робитаҳои ҳуқуқӣ низ амалӣ карда мешавад» [59, с. 448].

Дар таҳқиқи ин масъала А. В. Нечкин қайд мекунад, ки «дар адабиёт вазъи ҳуқуқӣ нисбат ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар маънои маҳдуд, бо салоҳияти он муттаҳид карда мешавад ва дар маънои васеъ ҳамчун маҷмуи унсурҳое, ки мақомотро аз ҳама ҷабҳаҳои имконпазир тавсиф мекунанд. Ба назар гирифтани вазъи ҳуқуқӣ ба маънои васеъ дурусттар ба назар мерасад. Зеро, танҳо бо баррасии салоҳияти сарвари давлатҳо дар кишварҳои ИДМ, мо танҳо ба қобилияти ҳуқуқии онҳо таъсир мерасонем, масалан, масъулият, тартиби ташаккул ва ташкили фаъолиятҳое, ки барои тавсифи ҳамаҷонибаи фаъолияти онҳо ниҳоят муҳиманд. Сабабҳои баррасии вазъи ҳуқуқӣ ба маънои васеъ, аз ҷумла дар нақши категорияи вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионӣ низ мавҷуданд [380, с. 48-49]. Вазъи ҳуқуқӣ яке аз воситаҳои асосии таъсири ҳуқуқи конститутсионӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад ва аз ин рӯ метавонад ҳамчун воситаи низомнокии меъёрҳо дар бораи субъекти ҳуқуқи конститутсионӣ баррасӣ карда шавад. Аз ин рӯ, ӯ хулоса мебарорад, ки «вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионӣ» нақши муҳимтарини ҳамгироиро мебозад, зеро ҳамаи унсурҳои ба он дохилшударо ба як низоми ягона мепайвандад, ки асоси меъёрии вазъи соҳавӣ ва вазъи умумии ҳуқуқии субъекти мушаххас мебошад» [380, с. 48-49].

Дар ин замина, ақидаи олим И.Д. Хутинаев боиси дастгирӣ мебошад, ки «бо назардошти таъйиноти соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ, вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионӣ омили муттаҳидкунанда мебошад, ки бо сабаби он унсурҳо ва алоқаҳои ташкилкунандаи вазъи муайян ва хусусияти ин ё он мақомот ба низоми яклухт ворид карда мешаванд» [388, с. 10-27]. Ӯ минбаъд қайд мекунад, ки «танзими конститутсионӣ ва қонунгузории вазъи ҳуқуқии сарвари давлат барои он зарур аст, ки шахсе, ки мақоми олии давлатро ишғол мекунад, ҳуқуқ ва ухдадориҳои возеҳ дошта бошад ва наметавонад аз ҳудуди муқарраршуда берун рафта, бо амалҳои худ ба ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии шаҳрвандон таҳдид кунад [388, с. 10-27]. Устувории сохти конститутсионӣ ва воқеияти ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон ба дараҷаи ҳалкунанда аз мувозинат ва ҳамоҳангии байни фаъолияти сарвари давлат бо дигар мақомоти ҳокимиятӣ вобастагии амиқ дорад.

Ҳамин тариқ, дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ мафҳуми вазъи–ҳуқуқӣ–конститутсионии ин ё он субъекти муносибатҳои ҳуқуқии конститутсионӣ тавассути номгӯйи унсурҳои вазъи мушаххас дода мешавад. Унсурҳои таркибии вазъ бояд аломатҳои ин ё он субъект, хусусиятҳои онро, ки имкон медиҳанд субъектро ба низоми муайян ворид намоянд, инчунин хусусиятҳои ниҳод ё мақомотро ошкор кунанд. Он маҷмуи унсурҳое мебошад, ки субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ–конститутсиониро аз ҳама самтҳои имконпазир баррасӣ мекунанд ва имкон медиҳанд, ки фаъолияти он ҳамаҷониба ва пурра тавсиф карда шавад.

Аз ин рӯ, дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ муаллифон як қатор таснифот ва намудҳои вазъи ҳуқуқиро ҷудо мекунанд. Ҳамин тариқ, мақомотро метавон ба меъёрӣ (дар ҳолати мо муқаррароти ҳуқуқии субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ), воқеӣ (муқаррароти воқеии субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсониро дар робита бо истифодаи меъёрҳои ҳуқуқи конститутсионӣ дар шароити мушаххаси иҷтимоӣ-сиёсӣ мустаҳкам мекунад) ва доктриналӣ (сохтори назариявӣ, ки хусусиятҳои меъёрӣ, тасаввуроти назария ва амалияи татбиқи муқаррароти ҳуқуқиро мепайвандад, яъне вазъи меъёрӣ ва воқеиро ба

ҳам мепайвандад) тақсим кардан мумкин аст [232, с. 3-20]. Инчунин, вазъи меъёрӣ, воқеӣ ва доктриналиро дар навбати худ ба мақоми конститутсионӣ (аз хусусиятҳои меъёрии субъекти дар Конститутсия муқарраршуда иборат аст), вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионӣ (мафҳуми васеътар, меъёрҳои ҳамаи сарчашма ҳуқуқи конститутсиониро дар бар мегирад), вазъи соҳавӣ (мафҳуми боз ҳам васеътар, ба меъёрҳои соҳавӣ ва меъёрҳои вазъи қаблӣ асос ёфтааст, масалан, вазъи маъмурӣ-ҳуқуқӣ), мақоми ҳуқуқӣ (мафҳуми васеътарин, хусусияти пурраи субъектро медиҳад) [232, с. 3-20]. Тавре ки С.Э. Несмеянов дуруст қайд мекунад «вазъи ҳуқуқиро инчунин ба умумӣ (ба ҳар як субъекти як намуд хос аст) ва махсус (ба субъекти дохили ягон намуд хос аст) тақсим кардан мумкин аст» [301, с. 6].

Аз ҳама маъмул тақсимоти вазъи ҳуқуқӣ ба вазъи ҳуқуқии соҳавӣ, махсус ва инфиродӣ мебошад. Дар ҳолати аввал, сухан дар бораи он меравад, ки ин вазъ ва унсурҳои таркибии он ба ҳар як субъекти як намуд хос аст. Тавассути вазъи махсус хусусиятҳои ин ё он хусусиятҳое, ки ба субъект дар дохили ягон намуд хос аст, ошкор карда мешаванд. Вазъи инфиродӣ ин инъикоси маҷмуи ҳуқуқ ва уҳдадориҳои инфиродӣ мебошад, ки дар ҳолати шахси мушаххас пайдо мешавад [75, с. 143], [77, с. 122].

Дар асоси ин таснифбандӣ метавон хулоса кард, ки вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат хусусияти инфиродӣ дорад, ки дар Конститутсия ва қонунҳои дар асоси он қабулшуда муфассал танзим карда мешаванд.

Минбаъд мо ба баррасии мазмун ва сохтори вазъи ҳуқуқӣ-конститутсиони Президент мегузарем. Бояд гуфт, ки дар ин бобат дар байни олимону мутахассисон ақидаи ягона вуҷуд надорад.

Ҳамин тавр, як қатор муаллифон ҳамчун унсури сохтории вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат хусусияти сиёсӣ ва давлатӣ-ҳуқуқии мақомот [63, с. 11], таъйиноти иҷтимоии мақомот, ки дар функсияҳои он ифода меёбанд [148, с. 764], нақши иҷтимоӣ-сиёсӣ ва таъйинот (вазифаҳо ва аҳаммияти иҷтимоӣ-сиёсӣ)-ро [232, с. 10] ҷудо мекунанд. Дар баробари ин, як қатор

муаллифон ба мазмуни вазъи ҳуқуқӣ чунин категорияҳоро дохил мекунанд: қобилияти субъективӣ [232, с. 10], [229, с. 442-453], иҷрои муваққатии вазифаҳои президент [372, с. 224], муносибати ин мақомот бо дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ [301, с. 6]. Дар айни замон, аксарияти мутлақи муаллифон дар он ақида муттаҳид мебошанд, ки вазифа, салоҳият, кафолатҳо, дахлнопазирӣ ва масъулияти конститутсионии сарвари давлат унсурҳои такибии вазъи ҳуқуқии ӯ мебошанд.

Ҳангоми таҳлили асарҳои муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ мо ба хулосае омадем, ки ҳангоми баррасии категорияи вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат онҳо омилҳои беруна ва дохилиро, ки фаъолияти ӯро ҳамчун вазъи ҳокимияти давлатӣ ташкил мекунанд, дохил мешаванд. Ба андешаи мо, категорияҳое, ки нақш ва мавқеи сарвари давлатро дар низоми ҳокимият дар кишвар, аҳаммияти иҷтимоӣ ва сиёсии он (субъекти ҳуқуқӣ, нақши иҷтимоӣ, ҳамкорӣ бо дигар мақомоти давлатӣ)-ро муайян мекунанд, бояд ҳамчун омилҳои беруна баррасӣ карда шаванд. Омилҳои дохилӣ категорияҳое мебошанд, ки бевосита ба асосҳои фаъолияти сарвари давлат ҳамчун мақомоти ҳокимияти давлатӣ (функсияҳо, салоҳият, ваколатҳо, кафолатҳо, дахлнопазирӣ, масъулият) дохиланд.

Муаллифони дигар низ ба зарурати ҷудо кардани ин унсурҳо ишора мекунанд. Ҳамин тавр, Н.Е. Колобаева унсурҳои вазъи ҳуқуқии ӯро (мақсади функсионалӣ); имкониятҳои мушаххаси ҳуқуқӣ (ҳуқуқ, уҳдадориҳо, ваколатҳо); масъулият; кафолатҳои иҷрои дурусти таъйинот ва имкониятҳо дохил намуда, ба қисмати таркибии унсурҳои асосии вазъи ҳуқуқии сарвари давлат, инчунин унсурҳое, ки онҳоро ҳамроҳӣ менамоянд (талабот ба субъект, шартҳои қобилияти ҳуқуқӣ); асосҳо, (тартиби ба даст овардан ва аз даст додани вазъи ҳуқуқиро) дохил менамояд [372, с. 17]. Дар навбати худ, А .В. Нечкин чунин мешуморад, ки «дар мавриди вазъи ҳуқуқӣ–конститутсионии сарвари давлат метавон гуфт, ки дар сохтори он ду ҷузъи статикӣ мавҷуд аст, ки унсурҳои ба монанди хусусияти ҳуқуқӣ-конститутсионӣ, муҳлати ваколатҳо, тартиб ва шартҳои додани ваколатҳо, кафолати фаъолият, салоҳият ва тартиби иҷрои он,

масъулият ва пеш аз муҳлат қатъи ваколатҳо, инчунин динамикӣ, ки татбиқи унсурҳои статикиро дар вазъияти ҳамкории воқеии сарвари давлат бо дигар мақомоти хокимияти давлатӣ ташкил медиҳад» [380, с. 468].

Ҳамин тариқ, бо ҷамъбасти ҳамаи гуфтаҳои боло метавон хулоса кард, ки вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлатро метавон маҷмуи унсурҳое фаҳмид, ки тавассути меёрҳои ҳуқуқ мустаҳкам гардида, фаъолияти сарвари давлатро аз ҳама чанбаҳои имконпазир тавсиф мекунанд.

Дар ин ҳолат, бояд таъкид кард, ки категорияи вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат барои ҳар як давлат беназир аст ва он зери таъсири анъанаҳо ва амалияҳои сиёсии дар давлат пайдогардида ташаккул меебад. Аз ҷумла, дар ҳамаи кишварҳои Осиёи Марказӣ сарвари давлат, бешубҳа, иштирокчии мустақили муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ буда, вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии худро дорад, ки аксар вақт вазъи беназири ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ба шумор меравад.

Ҳангоми таҳқиқи асарҳои муаллифон аз кишварҳои Осиёи Марказӣ бояд қайд кард, ки дар асарҳои онҳо дар бораи мафҳуми вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлатҳо шабоҳат бо ҳамдигар монанди мавқеъҳо мушоҳида мешавад. Ҳамин тавр, ҳангоми таҳлили вазъи ҳуқуқӣ–конститутсионии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон А.М. Диноршоев қайд мекунад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми классикии (амрикоии) ниҳоди сарвари давлатро интихоб кардааст, ки хусусиятҳои миллии худро дорад [79, с. 23]. Дар навбати худ, Г.С. Сапаргалиев ниҳоди сарвари давлатро дар Ҷумҳурии Қазоқистон баррасӣ карда, чунин қайд мекунад: «таҳлили Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон нишон медиҳад, ки хусусиятҳои умумии ҷумҳурии президентӣ дар он бо баъзе тағйиротҳо инъикос ёфтаанд [172, с. 291]». Муаллифони китоби дарсии «Ҳуқуқи Конститутсионии Ҷумҳурии Қирғизистон» низ дар навбати худ қайд мекунанд, ки «таъсиси мақоми Президент дар Қирғизистон бо як қатор омилҳои объективӣ ва субъективӣ муайян карда шуда, бо вазифаи тақвияти ҳокимияти иҷроия, баланд бардоштани ҳаракат ва фаврии он дар қабули қарорҳои идоракунӣ, такмил додани механизми татбиқи қонунҳо,

таҳкими интизоми давлатӣ, қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ алоқаманд буд. Вазъи ҳуқуқии Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон ба таҷрибаи ҷаҳонии ташкили ҳокимияти президентӣ асос ёфтааст. Дар баробари ин, он хусусияти худро дорад» [320, с. 165-168]. Муаллифони китобҳои ҳуқуқи конститутсионии узбек ҳамчунин қайд мекунанд, ки «дар ҷараёни ба даст овардани истиқлолият Узбекистон шакли идоракунии давлатиро, ки ба ҳокимияти қавии президентӣ асос ёфтааст, интихоб кардааст. Дар ҳар як давлати алоҳида ниҳоди президентӣ анъанаҳои таърихӣ, фарҳанги сиёсӣ, омилҳои ҷуғрофӣ ва миллӣ, хусусияти миллии аҳолиро ба инобат мегирад» [183, с, 402].

Тавре аз мавқеъҳои баррасишудаи муаллифони дар боло зикршуда дида мешавад хусусиятҳои ташаккули ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ аз мавҷудияти анъанаҳои муайяни миллӣ ва урфу одатҳои сиёсӣ, омилҳои ҷуғрофӣ, инчунин хусусиятҳои таърихӣ вобаста мебошанд. Ин омилҳо ба он оварда расонданд, ки дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ибтидо вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии Президент тавсифи ниҳоди Президентро ҳамчун сарвари давлат ва роҳбари ҳокимияти иҷроия дар бар мегирифт. Дар оянда бошад дар як қатор давлатҳо (Узбекистон, Қазоқистон ва Қирғизистон) ин ҷанба тағйир ёфт.

Дар асоси мавқеъҳои зикршуда мо ба хулосае омадем, ки унсурҳои вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат (Президент) дар кишварҳои Осиёи Марказӣ доираи фаъолияти онҳоро муайянкунанда буда, мавқеи онҳо дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ муайян карда мешавад. Аз ин рӯ, мо чунин мешуморем, ки унсурҳои мақоми конститутсионӣ-ҳуқуқии Президент инҳоянд:

– меъёрҳои ҳуқуқие, ки вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии Президентро мустаҳкам мекунанд;

– функсияҳои Президент;

– салоҳият ва ваколати Президент;

– кафолат, дахлнопазирӣ ва масъулияти конститутсионии Президент.

Мо онҳоро дар мисоли кишварҳои Осиёи Марказӣ мухтасар дида мебароем.

Таъмини ҳуқуқии вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар Конститутсия ва қонунҳои конститутсионӣ муайян карда мешавад. Маҳз дар онҳо нақши сиёсӣ-ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва фаъолияти Президентҳо муайян карда шуда, нақши онҳо дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ муайян карда мешавад. Инчунин, тавассути таҳкими ҳуқуқӣ доираи ваколатҳо ва функсияҳои Президентҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ, кафолати фаъолияти онҳо ва дигар масъалаҳои вобаста ба амалӣ намудани фаъолияти онҳо муайян карда мешавад.

Тавре ки таҳлили Конститутсияҳо ва қонунгузории кишварҳои Осиёи Марказӣ дар масъалаи танзими вазъи ҳуқуқии Президентҳо нишон медиҳад, дар ин кишварҳо якчанд самтҳои танзимӣ мавҷуданд. Ҳамин тавр, масъалаҳои умумии вазъи ҳуқуқии Президент дар конститутсияҳои кишварҳо, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар боби 4, дар Ҷумҳурии Қазоқистон дар боби 3, дар Ҷумҳурии Узбекистон дар боби 19, дар Ҷумҳурии Қирғизистон бахши 3, боби 1 ва дар Ҷумҳурии Туркманистон бахши 3, боби 2 мустаҳкам карда шудаанд.

Дар баробари ин, дар Ҷумҳурии Қазоқистон ва Ҷумҳурии Туркманистон қонунҳои дахлдор қабул карда шудаанд, ки дар онҳо вазъи ҳуқуқии Президентро мустаҳкам менамоянд, аз ҷумла Қонуни конститутсионӣ «Дар бораи Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон» аз 26 декабри соли 1995, №2733 ва қонун «Дар бораи Президенти Туркманистон» аз 21 майи соли 2011, № 192 – IV. Ин қонунҳо тамоми ҷанбаҳои фаъолияти Президентро фаро мегиранд, ба мисоли ваколат, санадҳо, масъалаҳои дахлнопазирӣ ва кафолати таъмини фаъолият. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷумҳурии Узбекистон ва Ҷумҳурии Қирғизистон чунин қонунҳо қабул нашудаанд.

Дар танзими ҳуқуқии вазъи ҳуқуқии Президент қонунҳое, ки раванди интихоби онҳоро танзим мекунанд, аҳаммияти муҳим доранд. Дар ин масъала дар кишварҳои Осиёи Марказӣ низ ду равиш вуҷуд дорад – танзим дар қонуни махсус (дар Ҷумҳурии Тоҷикистон – қонуни конститутсионӣ «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» [20], дар Ҷумҳурии Қирғизистон Қонуни конститутсионӣ «Дар бораи интихоботи Президенти

Ҷумҳурии Қирғизистон» [8] ва дар Ҷумҳурии Туркманистон Қонуни конститутсионӣ «Дар бораи интихоботи Президенти Туркманистон» [12]). Дар Ҷумҳурии Қазоқистон ва Ҷумҳурии Узбекистон масъалаи интихоботи президентӣ бо қонунҳои махсус дар бораи интихобот – қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Қазоқистон аз 28 сентябри соли 1995 № 2464 «Дар бораи интихобот дар Ҷумҳурии Қазоқистон» [6] ва «Кодекси интихоботии Ҷумҳурии Узбекистон» [11] танзим карда мешавад.

Чунин равиш нисбати масъалаи танзими ҳуқуқии таъмини фаъолияти Президент низ истифода мешавад. Азбаски дар Ҷумҳурии Қазоқистон ва Ҷумҳурии Туркманистон, тавре ки мо дар боло қайд кардем, қонунҳои махсус дар бораи Президент амал мекунанд, онҳо масъалаҳои таъмин ва ҳимояи Президентро низ дар бар мегиранд, аммо дар ин кишварҳои мазкури Осиёи Марказӣ қонунҳои алоҳидаи махсус оид ба таъмин ва кафолати фаъолияти онҳо қабул карда намешаванд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷумҳурии Узбекистон ва Ҷумҳурии Қирғизистон дар навбати худ қонунҳое қабул карда шуданд, ки вобаста ба таъмин ва кафолат фаъолияти Президентро муқаррар мекунанд. Аз ҷумла, қонуни конститутсионӣ «Дар бораи таъминоти иҷтимоӣ, хизматрасонӣ ва ҳимояи Президенти ҶТ» [10], Қонун «Дар бораи кафолатҳои фаъолияти Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон ва мақоми президенти собиқи Ҷумҳурии Қирғизистон» [14] ва қонуни Ҷумҳурии Узбекистон «Дар бораи кафолатҳои асосии фаъолияти Президенти Ҷумҳурии Узбекистон» [17] муқаррар карда шудаанд.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки масъалаи танзими ҳуқуқии вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ду тамоюл дорад, аввало ба низом даровардан, яъне мустаҳкам намудани тамоми ҷанбаҳои фаъолияти Президент дар як санади меъёрии ҳуқуқӣ (Қазоқистон, Туркманистон) ва ба низом дароварда нашудани унсурҳои гуногуни вазъи ҳуқуқӣ дар қонунҳои алоҳида (Тоҷикистон, Қирғизистон, Узбекистон).

Унсури дуюми вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии Президент муайян кардани доираи функсияҳои ӯ ҳамчун сарвари давлат мебошад. Функсияҳо самтҳои

муҳимтарини сарвари давлатро дар назар доранд, ки аз мавқеи ӯ дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ бармеоянд.

Бо масъалаи татбиқи функсияҳои Президент масъалаи салоҳият ва ваколати Президент зич алоқаманд аст. Онҳо одатан аз функсия бармеоянд ва аз ҳуқуқ ва уҳдадориҳои муайяни Президент дар бораи масъалаҳои марбут ба салоҳияти ӯ иборатанд. Дар он миқдоре, ки функсия ва салоҳият танҳо ба сарвари давлат хос аст (ба ибораи дигар, на ба парлумон, на ба ҳукумат ва на ба мақомоти судӣ дахл надорад), онҳо имтиёзҳои сарвари давлат номида мешаванд (масалан, ба парлумон пешниҳод кардани номзадӣ ба мақоми сарвари ҳукумат, додани унвонҳои олии ҳарбӣ).

Таҳлили муқаррароти конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ ду тамоюли асосиро нишон медиҳад, ки дар ин давлатҳо вобаста ба мақоми Президент дар низоми мақомоти давлатӣ кадом ҷойро ишғол менамояд.

Аз ҷумла, дар Тоҷикистон, Туркманистон ва Қирғизистон Президент на танҳо сарвари давлат, балки сарвари ҳокимияти иҷроия низ мебошад, дар ҳоле ки дар Қазоқистон ва Узбекистон президентҳо танҳо ҳамчун сарвари давлат баромад мекунанд. Аз ин рӯ, муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ хулоса мебароранд, ки доираи функсия ва ваколатҳои аз доираи функсияи онҳо бармеоянд, дар Тоҷикистон, Туркманистон ва Қирғизистон нисбат ба Қазоқистон ва Узбекистон васеътар аст. Дар гурӯҳи аввалин давлатҳои номбаршуда функсияҳои Президент танҳо бо самтҳои намояндагӣ, ҳакамӣ ва ҳамоҳангсозӣ маҳдуд карда намешаванд. Онҳо инчунин функсияҳои идоракуниро низ дар бар мегиранд. Маҳз дар ин ҷанбаҳо тафовути асосии мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии давлатҳои зикршудаи Осиёи Марказӣ ҷой дорад.

Унсури охирини сохтории вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат масъалаҳои кафолат ва дахлнопазирии фаъолияти ӯ мебошад.

Эътирофшуда аст, ки татбиқи ҳуқуқ ва уҳдадориҳои сарвари давлат бе таъмини қонунгузории низоми кафолатҳо имоннопазир аст. Дар робита ба ин, вазъи ҳуқуқии Президент ҳамчун унсури асосӣ кафолатҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад. Тавре Н.И. Матузов ва А.В. Малько қайд мекунанд, «кафолатҳои

ҳуқуқӣ низоми шароити ҳуқуқӣ ва воситаҳое мебошанд, ки имкониятҳои якхелаи шахсонро барои татбиқи ҳуқуқ, озодиҳо ва манфиатҳои қонунии худ, инчунин ҳифзи онҳо фароҳам меоранд» [145, с. 93]. Ё худ, «кафолатҳои фаъолияти сарвари давлатро метавон низоми шароит, восита, усулҳо ва тадбирҳои муқарраргардида, ки барои таъмини татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ, ки вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлатро мустаҳкам мекунанд, инчунин пешгирӣ ва сари вақт бартараф кардани монеаҳо барои чунин татбиқ пешбинӣ шудааст» [380, с. 76], фаҳмидан мумкин аст. Ба ибораи дигар, кафолатҳо барои бемамонияти амалӣ намудани ваколатҳои Президент имконият фароҳам меоранд.

Дар навбати худ, Н.Е. Колобаева, кафолатҳои фаъолияти Президенти Федератсияи Русияро баррасӣ карда, кафолатҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ, моддӣ, иҷтимоӣ ва кафолати дахлнопазириро ҷудо мекунад [372, с. 136]. Ин низоми кафолатҳо ба сарварони кишварҳои Осиёи Марказӣ низ дахл дорад.

Дар таҳқиқи ин масъала дар давлатҳои ИДМ, аз ҷумла дар кишварҳои Осиёи Марказӣ А.В. Нечкин қайд мекунад, ки «дар Қазоқистон, Туркманистон, Тоҷикистон, Узбекистон ва Қирғизистон рӯйхати кафолатҳои ба сарвари давлат додашуда аз ҷиҳати сохторбандӣ ва воқеӣ фаҳмо аст, зеро онҳо дар санадҳои ҳуқуқии дахлдор мустаҳкам карда шудаанд. Дар дигар кишварҳои ИДМ масъалаи ин гуна кафолатҳо дар як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ танзим карда мешаванд, ки дар байни онҳо ҳам қонунҳо ва ҳам бисёр санадҳои зерқонунӣ мавҷуданд, ки аз ҷониби худи роҳбари давлат бароварда шудаанд ва аксари онҳо ба таври расмӣ интишор нагардидан мумкин аст» [380, с. 77].

Дар баробари кафолатҳои амалӣ намудани фаъолияти Президент – ин дахлнопазирӣ аст. Тавре А.М. Диноршоев ва С.М. Салохидинова қайд мекунанд, Конститутсияи ҶТ, ки ба Президенти ҶТ дахлнопазирӣ медиҳад, бо ин роҳ дараҷаи баланди ҳимояи сарвари давлатро ҳангоми иҷрои ваколатҳои худ таъмин мекунад. Дахлнопазирӣ иҷрои бемамонияти функсияҳои ба зиммаи Президент вогузоршударо таъмин менамояд. Дахлнопазирӣ хусусияти ҳуқуқии оммавӣ дорад, ҳадафи он таъмини ҳифзи баланди шахсияти Президент бо сабаби

вазифаҳои давлатии иҷрокардаи ӯ мебошад. Бояд қайд кард, ки дахлнопазирии Президент бо дахлнопазирии шахсӣ тамом намешавад ва ба манзилҳо ва утоқҳои кории ӯ, мошинҳои шахсӣ ва хидматрасонӣ, ки онҳо истифода мебаранд, воситаҳои алоқа ва ашё ва ҳуҷҷатҳои ба ӯ тааллуқдошта низ дахл дорад [77, с. 209-210].

Тавре ки таҳлили қонунгузории кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, сарвари давлат ба муҳлати иҷрои ваколатҳо аз ҷиҳати ҳаҷм (пурра ё мутлақ) дахлнопазирии номуайян дода мешавад, яъне ӯ метавонад ба ягон намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҷалб карда шавад, аз ҷумла боздошт, ҳабс, кофтукоб, бозпурсӣ ё тафтиши шахсӣ, лекин танҳо дар сурати аз вазифа озод шуданаш. Аммо дар Қирғизистон дахлнопазирии Президент танҳо дар қисми ҷавобгарии ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст, ки танҳо пас аз вазифа озод кардани ӯ ба он ҷалб карда мешавад [14].

Инчунин яке аз хусусиятҳои кафолати фаъолияти сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ (ба фарқ аз як қатор давлатҳои дигари пасошуравӣ) дар он аст, ки ӯ метавонад ба гирифтани мақоми абадии «собиқ сарвари давлат» пас аз ба охир расидани муҳлати ваколатҳояш умед барад ва онро инчунин кафолати алоҳидаи махсуси фаъолияти сарвари давлат ҳисобидан мумкин аст, ки ниҳоди «собиқ сарвари давлат» маҷмуи кафолатҳои махсуси ҳуқуқӣ, ташкилӣ, моддӣ ва иҷтимоӣ, инчунин кафолати дахлнопазириро доро мебошад.

Унсурҳои вазъи ҳуқуқии Президентҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ, ки мо зикр кардем, дар бобҳои минбаъдаи рисола муфассалтар шарҳ дода мешаванд.

Хулоса, бояд қайд кард, ки ҳамаи унсурҳои вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии президентҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ низомеро ташкил медиҳанд, ки ба он хусусияти ягонагӣ хос аст. Вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии Президент вазъи ҳуқуқии инфиродӣ ва сохтори низомнок мебошад, ки моҳияти он дар мавқеи ғайримустақими сиёсӣ-ҳуқуқии Президенти ҶТ дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ татбиқи функсияҳо ва ваколатҳо мебошад, ки аз сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия будани ӯ бармеояд.

2.2. Сарвари давлат дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ

Таҳлили ниҳоди сарвари давлат, нақш ва мақоми он дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ҳамкорӣ бо дигар шохаҳои ҳокимият бешубҳа яке аз самтҳои мубрам ва муҳим дар таҳқиқи мақоми ҳуқуқии сарвари давлат мебошад.

Пеш аз баррасии масъалаи мақоми сарвари давлат дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, бояд модели тақзияи ҳокимият дар кишварҳои минтақа бояд муайян карда шавад.

Принсипи тақзияи ҳокимият дар асрҳои XVII – XVIII ба вуҷуд омада, ҳамчун муқобилияти монархияи мутлақ дар асри XXI эътироф гардид. Дар қонунгузории конститутсионии кишварҳои муосири ҷаҳон ҳамчун нишонаи ҳатмии давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ, ки ҳадафи он таъмини тавозуни низоми мақомоти давлатӣ васеъ истифода мегардад.

Дар баробари ин бештари муаллифон бар ин назаранд, ки аслан ҳокимият ягона аст ва ба мардум тааллуқ дошта, принсипи тақзияи ҳокимият як роҳи амалисозии ин ҳокимияти мардум аст. Дар ин бобат, В.А. Малиновский қайд мекунад, ки «Дар конститутсияҳо ягонагии ҳокимияти давлатӣ муқаррар гардида, тақзияи онро бошад ҳамчун «дарахти ягона, ки се шоха дорад, метавон тасвир кард» [376, с. 318]. Дар баробари ин, А. Авдеев қайд мекунад, ки «принсипи тақзияи ҳокимият ҳамчун асоси фаъолияти дастгоҳи давлатӣ нақши мувозинати сиёсӣ-ҳуқуқиро иҷро намуда, ҳамкории ҳамоҳангии мақомоти қонунгузорӣ, иҷроия ва судиро байни худ таъмин мекунад. Ин ба муътадил гардонидани муносибатҳои конститутсионӣ, ки ҳангоми амалӣ намудани ҳокимияти ҷамъиятӣ ба вуҷуд меоянд, мусоидат менамояд» [218, с. 14-18].

Дар навбати худ А.М. Диноршоев қайд мекунад, ки «дар низоми тақзияи ҳокимият омили муайянкунанда тарзи ташкил ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, яъне имконияти таъсири як шохаи ҳокимият ба ташаккули шохаи дигари ҳокимият мебошад» [71, с. 4].

Бояд қайд кард, ки татбиқи амалии принсипи тақзияи ҳокимият дар фазои пасошуравӣ, аз ҷумла дар давлатҳои Осиёи Марказӣ таърихи нисбатан кӯтоҳ

дорад ва ба равандҳои сиёсии охири асри XX алоқаманд аст. Тавре ки муҳаққиқи ватанӣ А.М. Диноршоев қайд мекунад, «равандҳои сиёсии охири солҳои 80-ум ва аввали солҳои 90-ум ба тағйироти куллӣ дар сохти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда расонданд. Пошхӯрии давлати ягонаи Иттиҳоди Шуравӣ тағйиротро дар сохти конститутсионии ҶТ муайян кард. Агар қаблан он дар асоси тобеияти ҳокимияти мутамаркази шуроҳо ба ҳайати давлати ягона дохил шуда бошад, пас аз ин дигаргуниҳо Тоҷикистон Истиқлолият ва соҳибихтиёрии худро эълон кард. Пас аз ба даст овардани Истиқлолият, Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳи рушди демократӣ ва бунёди давлати ҳуқуқбунёдро интихоб намуда, принсипҳои нав ва афзалиятҳои нави ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятиро эълон намуд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон принсипи асосии ҳуқуқӣ-конститутсионии давлати муосир принсипи тақзияи ҳокимият мебошад. Дар он, пеш аз ҳама, моҳияти демократия зоҳир мешавад. Принсипи тақзияи ҳокимият ҳамчун ниҳоди муҳимтарини демократия, кафили таъмини ҳокимиятдории халқ мебошад, ки онро тавассути намояндагони худ амалӣ мекунад» [71, с. 4].

Дар навбати худ, В.А. Малиновский масъалаи ташкили ниҳоди президентӣ дар Қазоқистонро таҳқиқ карда қайд мекунад, ки «таъсиси ниҳоди Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон дар моҳи апрели соли 1990 чораи саривақтӣ дар раванди ба эътидол овардани низоми сиёсии онвақтаина буд. Зарурати дар муддати кӯтоҳ гузаронидани навсозӣ идомаи мантиқии ислоҳоти сиёсиро дар давраи гузариш муайян кард. Дар ҷараёни татбиқи ислоҳот ҷорӣ намудани мансаби президентӣ яке аз омилҳои асосии институтсионалии суботи сиёсӣ гардид. Ташаккули ин ниҳод бо раванди демократикунонӣ, ҷорӣ намудани бисёр принсипҳои қаблан радшудаи давлатдории мутамаддин: тақзияи ҳокимият, назорати конститутсионӣ, низоми мутаносибии интихоботӣ, инчунин пайдоиши асосҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар кишвар алоқаманд буд. Имрӯз шакли идоракунии президентӣ бо сохтори асосии он ниҳоди Президент яке аз қувваҳои низомнок мебошад, ки устувории низоми сиёсиро таъмин мекунад» [376, с. 16].

Дар ҳақиқат, равандҳои сиёсии охири солҳои 80-ум ва аввали солҳои 90-уми асри XX ба ташаккул ва рушди давлатҳои пасошуравӣ таъсири ҷиддӣ расонданд.

Пас аз пошхӯрии ИҶШС, онҳо дар назди интихоби навъҳои минбаъдаи рушд қарор доштанд. Ин равандҳо бо вазъияти мураккаби сиёсӣ ва иқтисодӣ дар фазои пасошуравӣ мураккабтар гардид. Низоъҳои маҳаллӣ, фурӯпошии иқтисодиёт ба вазъи ноустувори сиёсӣ оварда расонд, ки дар натиҷа дар як қатор давлатҳо, аз ҷумла дар Тоҷикистон ба ҷанги шаҳрвандӣ оварда расонд.

Дар робита ба ин, масъалаи ташаккули ниҳодҳои сиёсии давлат ва пеш аз ҳама таҳия ва қабули конститутсияҳои давлатҳое, ки самтҳои нави рушди давлатҳоро инъикос мекунанд, ба таври фаврӣ ба миён омад. Дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионӣ дар кишварҳои пасошуравӣ, аз ҷумла давлатҳои Осиёи Марказӣ, тағйироти куллии сохти ҷамъиятӣ инъикос ёфт ва дар конститутсияҳои нави онҳо принсипҳои демократии дар ҷомеаи ҷаҳонӣ эътирофшудаи умумиҷаҳонӣ бо назардошти гузаштаи таърихии онҳо ва хусусиятҳои даврааи муосири рушд таҷассум ёфтаанд.

Дар ин робита, С.Г. Дзибова қайд мекунад, «дар шароити рушди пасошуравӣ Конститутсия воқеан қонуни асосии кишвар гардид. Дар онҳо дигаргуниҳои васеи ҷамъиятӣ, ки дар кишварҳои ИДМ ба амал меоянд, равандҳои иҷтимоӣ, ки бо такмили ташкилоти давлатию сиёсии ҷомеа, табдил додани иқтисодиёти бозорӣ, баланд бардоштани самаранокии танзими ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд алоқаманданд, инъикос ёфтаанд. Онҳо заминаи мустаҳками меъёрии тағйироти конститутсиониро ташкил медиҳанд ва зарурати онҳоро қонунӣ таъмин мекунанд, равандҳои ислоҳотро дар кишварҳои ИДМ таъмин мекунанд. Онҳоро муносибати умумии консептуалӣ муттаҳид мекунад, ба мисоли принсипҳои эътирофи инсон ҳамчун арзиши олӣ, ҳокимияти халқ, таҷзияи ҳокимият, давлати ҳуқуқбунёд, волоияти ҳуқуқ ва қонун, гуногунандешии сиёсӣ ва идеологӣ, шаклҳои гуногуни моликият ва ба мисоли онҳо. Дар барбари ин, Конститутсияҳо хусусияти дунявият ва иҷтимоии ҳокимияти давлатиро инъикос мекунанд» [399].

Ҳамин тариқ, ташаккули принсипи таҷзияи ҳокимият ва дар асоси он ташаккули низоми нави ҳокимият ва мақомоти давлатӣ, аз ҷумла сарвари давлат

заминаи мустаҳками ташаккул ва рушди давлатҳо дар фазои Осиёи Марказӣ гардид.

Татбиқи принсипи конститутсионии тақзияи ҳокимият мавҷудияти мақомоти қонунгузорӣ, иҷроия ва судиро дар давлат дар назар дорад, ки дар маҷмуъ асоси дастгоҳи давлатиро дар ин ё он кишвар ташкил медиҳанд.

Ин принсип, ки дар конститутсияи давлатҳо инъикос ёфтааст, хусусияти муайяни миллиро ба даст меорад ва имкон медиҳад, дар бораи мавҷудияти моделҳои гуногуни татбиқи он сухан ронем.

Интихоб ва фаъолияти ин ё он модели тақсимоти ҳокимият аз омилҳои гуногун вобаста аст. Тавре М.Н. Марченко қайд мекунад, «хусусияти миллӣ, инчунин омилҳое, ки ба раванди татбиқи назарияи тақзияи ҳокимият таъсир мерасонанд, дар ин ё он кишвар бо хусусиятҳои рушди ин кишвар, хусусият ва сатҳи рушди механизми давлатии он, иқтисодиёт ва ҷомеа вобаста аст» [288, с. 20]. Дар навбати худ, З. Ализода қайд мекунад, ки «ба татбиқи принсипи тақзияи ҳокимият шароити кишвар (сиёсӣ, иқтисодӣ, идеологӣ), урфу одатҳои мардум, расму оинҳои мавҷуда ва ғайра таъсир мерасонанд» [361, с. 334].

Дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ, моделҳои тақзияи ҳокимият аксар вақт ба шакли муайяни идоракунӣ, ки дар доираи он ин ё он модел мавҷуд аст, вобастагии амиқ дорад. Ин раванд ба нишон додани робитаи байни тақсимоти муқаррарнамудаи конститутсионии ваколат байни мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва шакли идоракунии дар давлат мавҷудбуда алоқамандӣ дорад. Шакли идоракунии давлатӣ сохтори мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ, тартиби ташкил ва тақсимоти салоҳияти онҳоро дар байнашон инъикос мекунад. Он имконият медиҳад, ки чӣ гуна мақомоти олии давлат таъсис дода шудааст ва сохтори онҳо чӣ гуна аст, принсипи асосии ҳамкории байни мақомоти давлатӣ ва чӣ гуна муносибатҳои байни ҳокимияти олӣ ва аҳолии кишвар сохта мешаванд, инчунин то чӣ андоза ташкили мақомоти олии давлат имкон медиҳад, ки ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон таъмин карда шаванд.

Аксари олимон ба ин ақида мувофиқанд, ки дар давлатҳои муосир се модели шартӣ барои татбиқи принсипи тақзияи ҳокимият ташаккул ёфтааст: чандир,

қатъӣ ва омехта. Ин истилоҳот бо мақсади ошкор кардани хусусиятҳои хоси ҳар як модели тақзияи ҳокимият ва ҳамзамон барои муайян кардани хусусиятҳои умумии хоси як гурӯҳи давлатҳои дар шароити яке аз моделҳои номбаршуда истифода мешавад [114, с. 202].

Е.Б. Бондарец ҳангоми таҳқиқи ин масъала қайд мекунад, ки «дар шаклҳои идоракунии парлумонӣ (ҷумҳурӣ ва монархӣ) сухан дар бораи «чандир»-и тақзияи ҳокимият меравад. Шакли идоракунии президентӣ, ба андешаи аксари олимон, бо тақзияи дурусти ҳокимият, пайдарпай фарқ мекунад, аз ин рӯ тақзияи ҳокимият дар он «сахт» номида мешавад [56, с. 95]. Андерсон Ҷ. қайд мекунад, ки яке аз омилҳои асосии таъсир ба моделҳои мавҷудаи тақзияи ҳокимият шакли идоракунӣ дар ин ё он давлат мебошад. Имрӯз аксар вақт се модели тақзияи ҳокимиятро, ки бо хусусияти шакли идоракунӣ алоқаманданд, ҷудо мекунанд: якум барои ҷумҳурии президентӣ, дуюм барои ҷумҳурии парламентӣ ва монархияи парламентӣ, сеюм барои шакли омехтаи идоракунӣ хос аст [37, с. 60-62].

Л.М. Энтин тақзияи ҳокимиятро дар ҷумҳурии президентӣ, монархияҳои парламентарӣ ва ҷумҳуриҳо, дар кишварҳои шакли омехтаи идоракунӣ ва кишварҳои рӯ ба инкишоф баррасӣ мекунад [209, с. 32]. Чунин муносибат дар таҳқиқоти илмии В.В. Лузин низ мавҷуд аст, ки дар бораи принсипи тақзияи ҳокимият дар механизми давлатии ИМА, Британиё ва Фаронса тадқиқоти муқоисавӣ гузаронида, се модели тақзияи ҳокимиятро ҷудо мекунад: модели президентӣ (дар мисоли ИМА), модели парламентӣ (дар мисоли Британиё) ва модели нимпрезидентӣ (дар мисоли Фаронса) [131, с. 7]. Миёни олимони ватанӣ ин мавқеъро А.М. Диноршоев ва А. Куканов, ки ҳамчун омили асосии таъсиррасон ба низоми тақзияи ҳокимият, шакли идоракунии дар давлат мавҷудбударо нишон медиҳанд [71], [375]. Дар асл, дар шароити конститутсионизм модели муайяни тақзияи ҳокимият бо ин ё он шакли конститутсионии идоракунӣ омехта мегардад.

Моделҳои зикршударо мухтасар дида мебароем. Модели «чандир»-и тақзияи ҳокимият бо назария ва амалияи парламентаризм дар навъҳои гуногун

ҷой дорад. Он барои кишварҳои дорои шакли идоракунии парлумонӣ хос аст. Дар илм ин намуди давлатҳоро «давлатҳои ҳизбӣ» низ меноманд, ки дар онҳо таъсири зиёди фаъолияти парлумон дар низоми мақомоти давлатӣ дида мешавад [209, с. 79]. Мисолҳо метавонанд ҳам монархияҳои парламентарӣ (Британияи Кабир) ва ҳам ҷумҳуриҳои парламентарӣ (Итолиё, Олмон) бошанд. Ин модел хусусиятҳои зерин дорад:

– доктринаи волоияти парлумон эълон карда мешавад;

– Ҳукумат бо усули парлумонӣ ташкил карда мешавад ва дар назди парлумон масъулияти сиёсӣ дорад;

– вазифаи сарвазирро раҳбари ҳизби аксарияти парлумонӣ ишғол мекунад;

– муноқишаҳои конститутсионӣ, ки байни ҳукумат ва парлумон ба вуҷуд меоянд, тавассути воситаҳои таъсири тарафайн ҳал карда мешаванд:

– Ҳукумат метавонад ҳуқуқи пароканда кардани парлумонро татбиқ кунад ва парлумон ҳуқуқ дорад ба ҳукумат изҳори нобоварӣ кунад ва ба ин васила онро ба ҷавобгарии сиёсӣ кашад;

– дар доираи модели чандир, чун қоида, роҳбарии ягонаи сиёсии кишвар амалӣ карда мешавад, зеро як ҳизби сиёсӣ ё эътилофи ҳизбҳо ҳам парлумон ва ҳам ҳукуматро назорат менамояд.

Дар таҳлили ин модел К.В. Чепрасов, аз ҷумла қайд мекунад, ки ҷумҳуриҳои парламентарӣ ва монархияҳо модели махсуси таҷзияи ҳокимиятро доранд. Хусусияти хоссааш дар он аст, ки мустаҳкам кардани принсипи таҷзияи ҳокимият, ба фарқ аз ҷумҳуриҳои президентӣ, дар он ҷо мушоҳида карда намешавад [350, с. 135-136]. Вай минбаъд қайд мекунад, ки дар кишварҳое, ки модели парлумонии таҷзияи ҳокимият доранд, ин принсип ба таври сунъӣ ва дар ҳаҷми хеле ночиз гузаронида мешавад, ки ин ба робитаи зичи парлумон ва ҳукумат вобаста аст [350, с. 135-136].

Дар навбати худ В.В. Лузин, бар ин назар аст, ки «низоми «мувозинат ва боздорӣ» танҳо як падидаи амрикоӣ нест ва модели парлумонии таҷзияи ҳокимият дорои низоми беназири назорат ва боздоштан мебошад, ки идоракунии конститутсиониро кафолат медиҳад» [131, с. 7].

Дар байни хусусиятҳои асосии чунин низом бояд қайд кард: президент (монарх) сарвари номиналии давлат аст; ҳокимияти иҷроия дар асоси аксарияти парлумонӣ ташкил карда мешавад; якҷоя кардани вазифаи вазирӣ ва мандати вакилӣ иҷозат дода мешавад; парлумон метавонад ҳукуматро тавассути изҳори нобоварӣ ба истеъфо фиристад; ҳукумат, дар навбати худ, ҳуқуқи пеш аз муҳлат пароканда кардани парлумон ва таъйин кардани интихоботи навро дорад [350, с. 135-136].

Модели «қатъӣ»-и тақзияи ҳокимият дар қитъаи Амрико бештар дида мешавад. Дар шакли умумӣ, ин модели тақзияи ҳокимият дар Конститутсияи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико мустаҳкам карда шуд. Бояд қайд кард, ки Конститутсияи ИМА дар бораи принсипи тақзияи ҳокимият бевосита мустаҳкам карда нашудааст. Аммо, тавре ки Л.М. Энтин қайд мекунад, «тамоми механизми ҳокимияти давлатӣ, ки дар ин Конститутсия пешбинӣ шудааст ва дар асоси он сохта шудааст, тақассумгари зинда ва бевоситаи амалисозии ин принсип мебошад» [209, с. 41].

Хусусияти фарқкунандаи шакли президентии идоракунӣ дар заминаи механизми тақзияи ҳокимият дар он аст, ки Президент на танҳо ваколатҳои президентӣ (намояндагӣ ва ҳамоҳангсоз)-ро ҳамчун сарвари давлат, балки иҷроияро ҳамчун роҳбари ҳокимияти иҷроия низ мутамарказ мекунад [87, с. 154-155].

Барои модели қатъии тақзияи ҳокимият хусусиятҳои зерин хосанд: мақомоти ҳокимияти қонунгузорӣ ва иҷроия мустақилона ва новобаста аз якдигар ташкил карда мешаванд, дар ҳоле ки муҳлати ваколати онҳо дар вақт яксон нест; як шахси мансабдор метавонад ҳамзамон танҳо як шакли ҳокимиятро дошта бошад, аз ин рӯ манъи конститутсионӣ барои якҷоя кардани мандати вакилӣ ва вазифаи вазирӣ ва вазифаи судя муқаррар карда мешавад; мақомоти қонунгузорӣ ва иҷроия наметавонанд ба пеш аз муҳлат қатъи ваколатҳои якдигар бо сабабҳои сиёсӣ таъсир расонанд, яъне сарвари давлат наметавонад парлумонро пароканда кунад ва парлумон наметавонад ба ҳукумат изҳори нобоварӣ кунад [71].

Ҳамин тариқ, модели «қатъӣ»-и тақзияи ҳокимият хоси ҷумҳуриҳои президентӣ мебошад. Ҳангоми таҳлили ин модели тақзияии ҳокимият, аксари олимон бар онанд, ки бартарии асосии он устувории ҳокимияти иҷроия мебошад. Муҳлати ваколати президенти пешакӣ дар конститутсия муқаррар гардида, ғайриимкон будани барканории пешазмуҳлатии ӯ тавассути парлумон эҳтимоли буҳронҳои ҳукуматиро ба ҳадди ақал мерасонад. Ҳамзамон, аз камбудиҳои ин модел гоҳҳо маҳз сахтии он, набудани механизмҳои ҳалли буҳронҳои конститутсионӣ, махсусан дар даврaҳои «идоракунии ҷудогона» (яъне вақте президент ва аксарияти парлумон ба ҳизбҳои гуногуни сиёсӣ тааллуқ доранд, ки баъзан ба мухолифати ошкоро миёни онҳо оварда мерасонад) зикр мешаванд [178, с. 91]. Аз хусусиятҳои асосии низоми боздоранда ва мувозинаткунанда дар ин кишварҳо метавон чунин нуқтаҳоро таъкид кард: баробарии ҳуқуқӣ ва мустақилияти шохаҳои гуногуни ҳокимияти давлатӣ аз ҳамдигар; тарзи ғайрипарлумонии интихоботи президент; президент саркори ягонаи ҳокимияти иҷроия мебошад; президент ҳуқуқи ветои таъхиркунанда дорад; набудани масъулияти парлумонии ҳукумат; ғайриимкон будани пароканда сохтани парлумон аз ҷониби саркори давлат [350, с. 135-136].

Модели «омехта»-и тақзияи ҳокимияти давлатӣ дар асри XX бо сабаби омехташавии унсурҳои моделҳои «чандир» ва «қатъӣ» пайдо шудаст. Ин модел ҷараёни назарраси реҷаи сиёсиро бе тағйир додани асосҳои конститутсионии он пешбинӣ мекунад. Дар доираи модели омехтаи тақзияи ҳокимият дар асл ду реҷаи сиёсии президентӣ-парлумонӣ ва парлумонӣ-президентӣ вуҷуд дошта метавонанд [114, с. 208]. Шаклҳои омехтаи идоракунӣ дар тағийрёбии гуногуни онҳо имкон медиҳанд, ки низоми тақзияи ҳокимият барои давлат мустаҳкам гардида, бартариҳои моделҳои президентӣ ва парламентӣ бо назардошти хусусиятҳо ва анъанаҳои давлат якҷоя карда мешаванд [350, с. 135-136]. Намунаи хоси татбиқи модели омехтаи тақзияи ҳокимият дар нимаи дуюми асри XX тақрибаи конститутсионии ҷумҳурии 5-уми Фаронса буд, ки бо Конститутсияи соли 1958 таъсис дода шудааст [281, с. 31].

Хусусиятҳои муҳимтарини ин модел инҳоянд:

– сарвари давлат (президент) ва роҳбари ҳукумат ҳам салоҳиятҳои мустақил ва ҳам муштарак доранд;

– тибқи Конституцсия Президент мустақилона ҳукуматро ташкил мекунад, аммо дар амалияи сиёсӣ омили аксарият дар парлумон аҳаммияти муҳим пайдо мекунад. Агар аксарияти палатаи поёнӣ Президентро дастгирӣ кунад, пас ҳукуматро сарвари давлат ташкил мекунад. Агар аксарияти онҳо ба ҳизби дигар тааллуқ дошта бошанд, пас Президент маҷбур аст, ки ҳукуматро бо назардошти ин аксарият ташкил кунад ва роҳбари ҳизби аксарияти парлумониро сарвазир таъйин кунад;

– Президент аз ҳуқуқи пароканда кардани палатаи поёнии парлумон бо сабабҳои сиёсӣ, ки бо расму оинҳои конститутсионӣ мустаҳкам карда шудаанд, истифода мебарад;

– Ҳукумат воқеан дар назди Президент ва палатаи поёнии парлумон масъулияти дукарата дорад. Дар ин ҳолат, дар ҳар як ҳолати мушаххас, вобаста ба ҷойгиршавии қувваҳои сиёсӣ дар парлумон, бартарии ин ё он шакли масъулият имконпазир мегардад [178, с. 91].

Таҳлили модели «омехтаи» тақзияи ҳокимиятро баррасӣ намуда, К.В. Чепрасов нишон медиҳад, ки тамоми механизми модели омехтаи тақзияи ҳокимият ба он равона шудааст, ки кори дастгоҳи давлатиро то ҳадди имкон самаранок намуда, ба ҳамкории мутақобилаи мақомоти қонунгузорӣ ва иҷроия мусоидат мекунад. Чунин ҳамкорӣ аз ҷониби ҳокимияти президентӣ, бо салоҳиятҳои махсус оид ба ҳамоҳангсозӣ ва мураттабсозии низоми мақомоти давлатӣ таъмин карда мешавад. Аз ин рӯ, ҳамчун хусусиятҳои асосии низоми мувозинат ва боздорӣ дар ин кишварҳо хусусиятҳои зерин хос мебошад: Президент расман ба ягон шохаи ҳокимият дохил намешавад ва як навъ ҳакам аст, ки волоияти ӯро нишон медиҳад; президент дар назди парлумон масъулияти сиёсӣ надорад, аммо салоҳияти пеш аз муҳлат пароканда кардани онро дорад; президент сарвазирро таъйин мекунад ва дар ташкили ҳукумат иштирок мекунад; аъзои ҳукумат наметавонанд ҳамзамон аъзои мақомоти олии

намояндагӣ (парлумон) бошанд; ҳукумат ҳам дар назди парлумон ва ҳам дар назди Президент масъулияти сиёсӣ дорад [350, с. 135-136].

Ин намудҳои тақзияи ҳокимияти давлатӣ барои аксари кишварҳои ҷаҳон маъмуланд, ки бо вуҷуди ин метавонанд дар кишварҳои алоҳида вобаста ба омилҳои гуногун тағйироти хосса дошта бошанд.

Дар робита ба ин, бояд қайд кард, ки аксари муаллифони пасошуравӣ ба ташаккули модели «махсуси» тақзияи ҳокимият ишора мекунанд.

Тавре ки таҳлили сохтмони конститутсионии давлатҳои пасошуравӣ, аз ҷумла кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, дар онҳо ду модели тақзияи ҳокимият интихоб карда шудааст: «қатьӣ» ва «омехта». Дар айни замон, модели дуюм хусусиятҳои хоси худро дорад.

Модели «қатъӣ» ба кишварҳое хос аст, ки дар онҳо Президент ҳамчун сарвари давлат ва роҳбари ҳокимияти иҷроия баромад мекунад. Ба ин давлатҳо дар Осиёи Марказӣ Тоҷикистон, Туркманистон ва Қирғизистон дохил мешаванд. То ислоҳоти конститутсионии соли 2007 дар Узбекистон низ Президент инчунин роҳбари ҳокимияти иҷроия буд.

Тавре ки як қатор олимони соҳавӣ қайд мекунанд, модели ташкили принсипи тақзияи ҳокимият дар давлатҳои зикршуда ба модели амрикоии ҷумҳурии президентӣ бо баъзе «хусусиятҳо»-и худ монандӣ дорад [361, с. 243-278]. Дар шароити низоми идоракунии президентӣ, ҳокимияти иҷроия ба президент тааллуқ дорад, ки ҳукуматро дар навбати худ роҳбарӣ мекунад. Дар ин ҳолат вазифаҳои Президент ҳамчун сарвари давлат ва раиси ҳукумат ба таври возеҳ фарқ намекунанд ва азбаски ин ду нақши сарвари давлат фарқ карда намешаванд, масъалаи дуализми ҳокимият аз байн меравад. Дар кишварҳои номбурда, салоҳиятҳои сарвари давлат ва раиси ҳукумат дар назди Президент муттаҳид карда шудаанд; президент аз ҷониби тамоми халқ (бо роҳи ғайрипарлумонӣ) интихоб карда мешавад; Президент ҳуқуқи пароканда кардани парлумонро надорад ва парлумон ба ҳукумат изҳори нобоварӣ карданро надорад [41, с. 22-25]. Бояд қайд кард, ки ин модели ниҳоди Президент дар ин кишварҳо тасодуфан ба вуҷуд наомадааст. Ин асосан ба зарурати объективӣ дар шароити

давраи гузариш ва ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ алоқаманд мебошад [361, с. 243-278].

Дар баробари ин, дар адабиёти ҳуқуқӣ дар фазои пасошуравӣ баҳси васеъ дар бораи мақоми Президент дар низоми тақзияи ҳокимият (хусусан дар давлатҳое, ки дар онҳо Президент танҳо мақоми сарвари давлатро дорад) оғоз ёфт. Тавре А.В. Нечкин қайд мекунад, «дар ин кишварҳои ИДМ Президент на танҳо де–юре ба мақоми ҳокимияти иҷроия дохил нест, балки ба ҳеҷ яке аз се шохаи анъанавии ҳокимияти давлатӣ, ки дар муқаррароти конститутсионии як қатор кишварҳои ИДМ зикр шудаанд, мансуб нест» [380].

Гузашта аз ин, чунин мақоми махсуси президентҳо – сарвари давлатҳо (дар кишварҳои Осиёи Марказӣ: Қазоқистон ва Узбекистон дохил мешаванд) дар адабиётҳои илмӣ ба таври гуногун таснифбандӣ мегардад: ҳамчун падидаи ҳокимият, ки берун аз доираи тақзияи ҳокимият амал мекунад [383], ҳамчун шохаи иҷроияи «битсефалӣ»-и ҳокимияти давлатӣ [376, с. 5] ё ҳатто ҳамчун шохаи нави (чаҳоруми) ҳокимият эътироф мешавад [325, с. 15-23].

Масалан, В.А. Малиновский қайд мекунад, ки «дар мавриди ниҳоди Президент» дар даҳсолаҳои охир тамоюли ҷудошавии сарвари давлат аз ҳокимияти иҷроия дар ҷумҳуриҳои парламентӣ ва хусусан нимпрезидентӣ (дар робита ба ҳуқуқӣ, на дар робита ба воқеӣ) ба назар мерасад. Дар охирин ғояҳои ҳокимияти махсуси президентӣ, вазифаҳои ҳакамии президент нисбат ба дигар ниҳодҳои ҳокимияти давлатӣ пешбарӣ карда шуданд. Ин идея ва меъёри Конститутсияи Фаронса (1958) ба бисёр қонунҳои асосии дигар, алахусус кишварҳои баъдисотсиалистӣ (Қазоқистон 1995, Украина 1996, Белорусия 1996) таъсир расонд. Дар ин низом вазифаи Сарвазир аз вазифаи Президент ҷудо карда мешавад, ки аз ҷиҳати ҳуқуқӣ бисёр вазифаҳои ҳокимияти иҷроия аз идораи президент гирифта мешаванд, гарчанде ки дар асл ӯ роҳбари асосии ҳукумат боқӣ мемонад ва сарвазир аксар вақт танҳо сарвазири маъмурӣ мебошад» [376, с. 5].

Дар навбати худ, Н.В. Бобракова дар ин бора қайд мекунад, ки «мавқеи Президенти Русия, Қазоқистон, Беларус дар низоми мақомоти ҳокимияти

давлатӣ бо салоҳиятҳои конститутсионии сарвари давлат, пеш аз ҳама нисбат ба ҳокимияти иҷроия алоқаманд аст. Аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ниҳоди мазкур аз тамоми шохаҳои ҳокимият дур буда, дар айни замон ба шохаҳои иҷроия нисбат ба дигар шохаҳои ҳокимият наздиктар аст. Ин наздикшавии сарвари давлат бо ҳокимияти иҷроия дар салоҳиятҳои мушаххаси конститутсионии президент ифода меёбад» [363, с. 22].

Мавқеи муаллифоне, ки «ҳокимияти президентӣ»-ро ҳамчун шохаи мустақили ҳокимият ҳисоб мекунанд, баҳсбарангезтар аст. Ин равиш бо он асоснок карда мешавад, ки Президент функсияи «муттаҳидкунанда»-ро иҷро мекунад, яъне Президент фаъолияти ҳамкории мақомоти ҳокимияти давлатиро таъмин мекунад. Ба ӯ ҳуқуқ дода шудааст, ки барои ҳалли ихтилофоти байни мақомоти ҳокимияти давлатӣ истифода барад. Аммо, ба назари мо, ин вазифа ба Президент хос аст, новобаста аз он ки ӯ сарвари давлат ё сарвари ҳокимияти иҷроия аст [190, с. 43].

Мавқеи ҷолиб нисбат ба сарварони давлатҳои кишварҳои ИДМ аз ҷониби А.В. Нечкин баён карда шудааст. Номбурда президентҳоро дар давлатҳои пасошуравӣ ба президентҳо – роҳбарони шохаи иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва президентҳоро ҳамчун роҳбарони давлат тақсим мекунад. Вай минбаъд хулоса мебарорад, ки ««президент – роҳбари шохаи иҷроияи ҳокимияти давлатӣ», дар муқоиса бо «президент – сарвари давлат», бояд имкониятҳои васеътари таъсиррасонӣ ба мақомоти шохаи иҷроияи ҳокимияти давлатиро дошта бошад, аммо дар айни замон нисбат ба мақомоти шохаҳои қонунгузорӣ ва судии ҳокимияти давлатӣ имкониятҳои маҳдудтар дошта бошад» [380, с. 20].

Ба андешаи мо, дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, сарфи назар аз ду равиш барои муайян кардани вазъи сарвари давлат дар низоми тақзияи ҳокимият, назари якхеларо дар бораи бунёди муносибатҳои байни шохаҳои ҳокимият ва таҳияи низоми мувозинат ва боздорӣ дар назар дорад. Модели тақзияи ҳокимияти давлатӣ дар Осиёи Марказӣ мавҷудияти се соҳаи гуногуни идоракунии давлатиро дар назар дорад – қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ. Мувофиқи ин, вазифаҳои гуногун бояд аз ҷониби се воҳиди гуногуни

идорашаванда (ё худ ҳокимият) амалӣ карда шаванд. Ин воҳидҳо бояд аз рӯйи Конститутсия баробарҳуқуқ ва аз ҳамдигар мустақил бошанд [66, с. 77].

Тавре ки К.В. Чепрасов қайд мекунад, «дар асоси сохтор ва фаъолияти шохаҳои гуногуни ҳокимият мустақилияти комил, соҳибихтиёрӣ ва фарқияти қатъии салоҳият байни шохаҳои ҳокимият гузошта шудааст. Ин бо як қатор воситаҳо таъмин карда мешавад – манбаъҳои гуногуни ваколатҳои ҳокимият, воситаҳои ташкил ва муҳлати қонунгузории мақомоти дахлдор, инчунин имкониятҳои ҳуқуқӣ барои бахатар кардани ғасби санадҳои дигар шохаҳои ҳокимият ва амалисозии принсипи мувозинат ва боздорӣ» [350, с. 135-136].

Аз таҳлилҳои овардашуда, вобаста ба омилҳои зерин метавон мавқеи президентро дар низоми мақомоти давлатӣ муайян кард:

1. Тартиби интихоб ва қатъи ваколати Президент ва дараҷаи иштироки парлумон ва мақомоти судӣ дар ин раванд;
2. Ҳамкории Президент ва парлумон дар ҳалли масъалаҳои кадрӣ;
3. Имконияти таъсиррасонӣ ба фаъолияти дигар шохаҳои ҳокимият дар асоси низоми мувозинат ва боздорӣ.

Минбаъд ин масъалаҳоро дар асоси муқаррароти Конститутсия ва қонунгузории кишварҳои Осиёи Марказӣ дида мебароем.

Тавре ки дар боло қайд кардем, дар ҷумҳуриҳои президентӣ шохаҳои қонунгузорӣ ва иҷроияи ҳокимият мустақилона тавассути раванди интихоботӣ ташкил меёбанд. Ҳокимияти судӣ одатан дар асоси ҳамкории президент ва парлумон ташкил карда мешавад.

Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ аз рӯйи хусусияти бунёдии парлумонҳо ба иштироки парлумон дар ташкили интихоботи сарвари давлат ҷанбаҳои гуногун истифода мешаванд. Ҳамин тавр, дар Қирғизистон ва Туркманистон парлумон якпалата аст ва аз ин рӯ ҳуқуқ дорад интихоботи президенти кишварро таъйин кунад (моддаи 80 Конститутсияи Қирғизистон ва моддаи 81 Конститутсияи Туркманистон). Дар кишварҳое, ки низоми дупалатагии парлумонӣ доранд, равишҳои гуногун низ мавҷуданд. Дар Тоҷикистон интихоботи президентӣ дар ҷаласаи якҷояи палатаҳои парлумон таъйин карда мешавад (моддаи 55

Конститутсияи ҶТ), дар ҳоле ки дар Қазоқистон ин ҳуқуқ ба палатаи поёнии парлумон дода шудааст (моддаи 56 Конститутсияи Қазоқистон).

Бояд қайд кард, ки ҳуқуқи таъйин кардани интихоботи сарвари давлат дар асл бештар маросимӣ аст, зеро дар сурати таъйин нашудан, интихобот дар асоси татбиқи меъёрҳои қонун баргузор мешавад. Аммо таъйини интихоботи сарвари давлат аз ҷониби парлумон ё яке аз палатаҳои он, бешубҳа, метавонад дараҷаи қонунияти раванди ояндаи интихоботро дар назари интихобкунанда баланд бардорад. Аз ин рӯ, додани ҳуқуқи парлумон барои таъйини интихоботи сарвари давлат ба парлумонҳо дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҷабҳаи сиёсӣ зам мекунад [380, с. 20].

Дар навбати худ, барои риояи тавозуне, ки аз принсипи таҷзияи ҳокимият бармеояд, сарвари давлат низ чун қоида ҳуқуқ дорад интихоботи парлумони кишварро таъйин кунад. Аз ҷумла, Президент интихоботи парлумониро дар Қирғизистон ва ҳарду палатаро дар Тоҷикистон ва Қазоқистон таъйин мекунад. Аммо дар Туркманистон Президент чунин ҳуқуқ надорад, парлумон худаш интихоботро ба ҳайати худ таъйин мекунад.

Муносибати фарқкунанда ба ин масъала дар Узбекистон истифода мешавад. Раванди таъйин кардани интихобот ба ваколатҳои комиссияи Марказии интихобот, яъне на Президент ва на парлумон дар ин раванд иштирок намекунанд.

Ҳамин тариқ, бояд қайд кард, ки дар масъалаи муҳокимашаванда оид ба ҳуқуқи таъйини интихобот дар кишварҳои Осиёи Марказӣ тавозун ба вуҷуд омадааст, ки ба парлумон ва сарвари давлат имкон медиҳад, ки тавассути интихобкунандаи эҳтимолӣ ба ҳамдигар таъсири ғайримустақим расонанд.

Ҷанбаи дигари ҳамкории байни сарвари давлат ва парлумон масъалаи иштироки бевоситаи Президент дар ташкили палатаҳои парлумон мебошад. Дар таҷрибаи умумиҷаҳонӣ қабул шудааст, ки сарвари давлат дар ташкили палатаи болоии парлумон дар низоми дупалатагӣ иштирок мекунад. Тавре ки шумо медонед, палатаҳои парлумон дар низоми дупалата аз рӯйи принсипи зерин сохта мешаванд: палатаи поёнӣ-палатаи намояндагон (яъне манфиатҳои сиёсии

ҷомеаро инъикос мекунад), палатаи болоӣ-палатаи минтақаҳо (яъне намояндагии воҳидҳои маъмурию ҳудудии давлатро таъмин мекунад).

Ин меъёрҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ низ амал мекунанд. Тавре ки мо қайд кардем, дар Қирғизистон ва Туркманистон парлумони якпалата амал мекунад ва аз ин рӯ, сарвари давлат дар ташкили он ҳеҷ гуна иштирок намекунад. Дар навбати худ, дар Тоҷикистон, Қазоқистон ва Узбекистон сарвари давлат дар ташкили палатаи болоии парлумон фаъолона иштирок мекунад. Ҳамин тавр, дар Қазоқистон аз ҳар як вилоят, шаҳрҳои аҳаммияти ҷумҳуриявӣ ва пойтахт 2 нафар ба Сенат дохил мешаванд ва 10 вакил аз ҷониби Президент таъйин карда мешаванд, ки 5 нафари онҳо бо пешниҳоди Ассамблеяи халқии Қазоқистон таъйин карда мешаванд [405]. Дар Тоҷикистон 3/4 аъзои Маҷлиси миллӣ дар маҷлисҳои якҷояи вакилони маҷлисҳои маҳалли вакилони халқи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, шаҳри Душанбе, шаҳру ноҳияҳо, вилоятҳо (якҷоя) интихоб карда мешаванд ва Президент 1/4 аъзои Маҷлиси миллиро таъйин менамояд [406]. Дар Узбекистон аъзои Сенат аз Ҷумҳурии Қароқалпоқистон, вилоятҳо ва шаҳри Тошканд ба шумораи баробар 6-нафарӣ интихоб карда мешаванд ва Президент 16 узви Сенатро таъйин мекунад [407].

Ҳамин тариқ, агар дар Тоҷикистон ва Қазоқистон сарвари давлат 1/4 аъзои палатаи болоии парлумонро таъйин кунад, пас дар Узбекистон бошад ин таносуб тақрибан ба 1/6 мерасад. Дар ҳамин ҳол, муҳаққиқони хориҷӣ қайд мекунанд, ки дар масъалаи ташкили палатаи болоии парлумони дупалатагӣ дар байни ҳамаи кишварҳои ИДМ сарварони давлатҳои Қазоқистон ва Тоҷикистон таъсири калон доранд [302, с. 34-43].

Дар ин замина, як қатор олимон мавқеи маҳдудият ва вобастагии палатаҳои болоии парлумонро аз сарвари давлат изҳор карданд. Дар навбати худ, М.Х. Матаева, ҳангоми таҳқиқи парлумонҳои Қазоқистон ва кишварҳои Осиёи Марказӣ, қайд мекунад, ки «муқоисаи усулҳои ташаккули палатаҳои болоӣ имкон медиҳад, ки қонунияти зеринро мушоҳида кунад: ҳар қадар корпуси интихоботӣ дар ташаккули палатаҳо камтар иштирок кунад, ҳамон қадар ҳаҷми салоҳияти онҳо камтар аст. Палатаҳои болоии фаъол ва пурқувват палатаҳое

мебошанд, ки вакилони онҳо мустақиман интихоб карда мешаванд ва баръакс, палатаҳои болоии бе иштироки интихобкунанда ташкилшуда парлумони заиф мебошанд» [289, с. 27-28].

Дар навбати худ, А.В. Нечкин бо ин муаллифон розӣ нест ва қайд мекунад, ки «дар мавриди кишварҳои ИДМ ин хулоса тасдиқи худро намеёбад, зеро тамоюли муқобили диаметралӣ мушоҳида мешавад. Инро бо он шарҳ додан мумкин аст, ки палатаи болоии парлумони дупалата (бикамералӣ), асосан бо сабаби тартиби ташкилёбии худ, ба пуштибонии боэътимоди сарвари давлат табдил меебад» [302, с. 34-43].

Дар ин ҳолат мавқеи А. В. Нечкинро дуруст мешуморем. Ба андешаи мо, яке аз вазифаҳои палатаи болоии парлумон дар кишварҳои дорои низоми дупалатагӣ дар баробари намояндагии манфиатҳои минтақаҳо мувозинати тавозуни ҳокимияти миёни сарвари давлат ва палатаи поёнии парлумон мебошад. Бо сабаби мавҷудияти конъектураи сиёсӣ дар фаъолияти палатаҳои поёнии парлумон, ки метавонад ба муқовимат бо низоми амалкунандаи ҳокимияти иҷроия бо роҳбарии Президент оварда расонад, маҳз фаъолияти палатаи болоӣ як навъ элак (филтр) ва монеа аз қабули қарорҳои ғайриқонунии сиёсӣ мебошад.

Ҷанбаи навбатии ҳамкории байни парлумон ва Президент масъалаи муайян кардани тартиби пеш аз муҳлат қатъ кардани ваколатҳо аз ҷониби ин шохаҳои ҳокимият мебошад. Тавре ки шумо медонед, ин раванд метавонад ихтиёрӣ – худтанзимкунӣ ва маҷбурӣ – барҳамдиҳӣ бошад, яъне бо қарори сарвари давлат ё бо қарори дар раъйпурсӣ қабулшуда ё танҳо тибқи қонун сурат гирад.

Тартиби худбарҳамдиҳӣ дар қариб ҳамаи кишварҳои Осиёи Марказӣ пешбинӣ шудааст (ба истиснои Қазоқистон, ки дар он ин тартиб пешбинӣ нашудааст). Ҳамин тавр, тибқи моддаи 79 Конститутсияи Туркманистон, худбаҳамдиҳӣ дар асоси қарори Маҷлис, ки бо аксарияти на камтар аз се ду ҳиссаи овозҳои шумораи умумии вакилон қабул шудааст, амалӣ карда мешавад [408]. Моддаи 84 Конститутсияи Қирғизистон муқаррар мекунад, ки Жогорку Кенеш метавонад дар бораи худбарҳамдиҳӣ қарор қабул кунад. Қарор дар бораи

худбарҳамдиҳӣ бо ташаббуси сеяки шумораи умумии вакилони Жогорку Кенеш бо аксарияти на камтар аз се ду ҳиссаи овозҳо қабул карда мешавад [404].

Дар мавриди кишварҳои Осиёи Марказӣ бо парлумони дупалата дар ин масъала фарқиятҳои муайян мавҷуданд. Ҳамин тавр, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон дар ҷаласаи якҷояи худ метавонанд бо дастгирии на камтар аз се ду ҳиссаи аъзои Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон (моддаи 63 Конститутсияи ҶТ) пеш аз муҳлат худтанзимкунӣ намоянд. Ин маънои онро дорад, ки дар Тоҷикистон тартиби худбарҳамдиҳии алоҳидаи яке аз палатаҳои парлумон вуҷуд надорад.

Дар навбати худ, дар Узбекистон тибқи моддаи 94–95 Конститутсия, ҳар як палата ҳуқуқ дорад, ки бо шумораи на камтар аз се ду ҳиссаи овозҳо аз шумораи умумии вакилон ва сенаторҳо, яъне дар муқоиса бо Тоҷикистон дар Узбекистон [407], ҳар як палата метавонад худсарона пароканда шавад.

Тартиби баробар пароканда кардани маҷбурии парлумон аз ҷониби сарвари давлат ё тавассути раъйпурсӣ муҳим мебошад. Бояд қайд намуд, ки барои суботи сиёсии давлатҳо ва муътадилии фаъолияти мақомоти давлатӣ ин ҷанба нақши муҳим мебозад.

Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ низ дар ин масъала муносибати гуногун ба танзими он мушоҳида мешавад. Аз ҷумла, муаллифони ватанӣ қайд мекунанд, ки «Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба танзими ин масъала муносибати классикии ба ниҳоди президентӣ хос татбиқ мегардад, ки мувофиқи он Президент наметавонад парлумонро пароканда кунад ва парлумон наметавонад Президентро ба истеъфо фиристад». Аммо, ин маънои онро надорад, ки парлумон ва Президент наметавонанд ваколатҳои худро пеш аз муҳлат қатъ кунанд. Дар Конститутсия ҳолатҳои пеш аз муҳлат қатъ кардани ваколат, ҳам аз ҷониби Президент ва ҳам аз ҷониби парлумон ба таври возеҳ танзим шудаанд. Пас аз ислоҳоти охирини конститутсионӣ дар Қирғизистон чунин талабот муқаррар карда шуд.

Дар дигар давлатҳои Осиёи Марказӣ тартиби пароканда кардани парлумон аз ҷониби сарвари давлат ва тавассути раъйпурсӣ (дар Туркманистон) пешбинӣ карда мешавад. Дар айни замон, асосҳои пароканда шудан дар ҳар як кишвари

зикршуда гуногунанд. Масалан, дар Туркманистон парлумон (Маҷлис) метавонад дар сурати дар давоми 6 моҳ ташкил нашудани ҳайати роҳбарикунандаи худ аз ҷониби сарвари давлат барҳам дода шавад.

Моддаи 111 Конститутсияи Узбекистон муқаррар мекунад, ки «Палатаи қонунгузорӣ, Сенати Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Узбекистон метавонад бо санади Президенти Ҷумҳурии Узбекистон, ки дар мувофиқа бо Суди конститутсионии Ҷумҳурии Узбекистон қабул шудааст, дар сурати дар ҳайати палатаи қонунгузорӣ ё Сенат пайдо шудани ихтилофоти ҳалнашаванда, ки фаъолияти муътадили онҳоро зери хатар мегузоранд ё қабули қарорҳои такрории онҳо, ки хилофи Конститутсияи Ҷумҳурии Узбекистон мебошанд, инчунин пайдоиши ихтилофоти ҳалнашаванда миёни палатаи қонунгузорӣ ва Сенат, ки фаъолияти муқаррарии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Узбекистонро зери хатар мегузоранд, метавонад пароканда намояд» [407].

Дар ин масъала бояд таҷрибаи Ҷумҳурии Қазоқистонро махсус қайд кард, ки дар он имкониятҳои сарвари давлат оид ба пароканда кардани парлумон дар муқоиса бо дигар давлатҳои ИДМ васеътар ба назар мерасанд. Ҳамин тавр, дар Қазоқистон Президент пас аз машварат бо раисони палатаҳои парлумон ва Сарвазир метавонад тамоми парлумон ё танҳо палатаи поёнии онро (Маҷлис) бе ягон асос пароканда кунад [302, с. 34-43].

Ҳангоми ҷамъбасти ҳамаи гуфтаҳои боло дар бораи ҳамкории сарвари давлат бо парламент дар самти ташкил ва қатъ намудани фаъолияти парламент, бояд қайд кард, ки дар як қатор кишварҳои Осиёи Марказӣ (Қазоқистон, Узбекистон) сарвари давлат дар масъалаи ташкили парламент таъсири назаррас дорад.

Ҳангоми муайян кардани нақши сарвари давлат дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба механизми ҳалли масъалаҳои кадрӣ нақши ҳалкунанда дорад. Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ин раванд нақши асосӣ ба Президентҳои кишвар вогузор шудааст. С. А. Осетров дар ин масъала қайд мекунад, ки «ваколатҳои кадрӣ, аз ҷумла ваколатҳои аз ҷониби сарвари давлат дар доираи мувозинат ва боздорӣ татбиқшаванда, на танҳо механизми ташаккули

мақомоти дахлдори ҳокимияти ҷамъиятӣ, балки таъйин кардани шахсони мансабдор ва қатъи ваколатҳои онҳоро низ ташкил медиҳанд. Ваколатҳои кадрӣ дар ниҳоят ба сарвари давлат имкон медиҳанд, ки шахсони мансабдори дахлдорро ба доираи сиёсати худ дохил кунанд» [306, с. 181-203]. М.А. Краснов ин доираи ваколатҳои сарвари давлатро ҳамчун «ваколатҳои пинҳонӣ» ном мебарад [115, с. 28-30]. Татбиқи ваколати кадрии сарвари давлат тавассути таъйини шахсони мансабдори гуногун ё иштирок дар таъйини онҳо объективона ба пур кардани падидаҳои ҳокимият бо ҷонибдорони Президент оварда мерасонад ва ба сарвари давлат имкон медиҳад, ки стратегияи ягонаи сиёсии давлатро ташаккул диҳад.

А.В. Нечкин қайд мекунад, ки «дар кишварҳои ИДМ сарварони давлатҳо инчунин ҳангоми татбиқи ваколатҳои муштараки кадрӣ, ки асосан ба ташаккул ва пеш аз муҳлат қатъ кардани ваколатҳои ҳукумат, мақомоти олии судӣ ва мақомоти назорати конститутсионӣ, инчунин мақомоти прокуратура дахл доранд, бо парлумонҳо фаъолона ҳамкорӣ мекунанд» [302, с. 34-43]. Ба андешаи мо, А. В. Нечкин рӯйхати нопурраи шахсони мансабдорро овардааст, ки таъйиноти онҳо ҳангоми ҳамкорӣ бо парлумон амалӣ карда мешавад. Ба ин категория инчунин роҳбарони бонкҳои марказӣ (Миллӣ), комиссияи марказии интихобот ва райъпурсӣ, инчунин Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон низ дохил карда шаванд.

Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки масъалаи кадрӣ ба танзими се гурӯҳи мақомоти ҳокимияти давлатӣ – Ҳукумат ҳамчун мақомоти ҳокимияти иҷроия, мақомоти судӣ ва мақомоти назорати конститутсионӣ ва мақомоти назоратӣ (прокурори генералӣ, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон ва қисман раиси бонки Марказӣ (Миллӣ) равона шудааст. Дар ин ҳолат, бояд қайд кард, ки дар ин замина тартиби таъйин (одатан аъзои Ҳукумат) ва интихоб (гарчанде ки ғайримустақим, судяҳо, прокурори генералӣ ва ғайра) истифода мешавад.

Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ чор воситаи иштироки парлумон дар ташкили Ҳукумат истифода мешавад. Аввалин иштироки бевоситаи палатаҳои парлумон дар ташкили ҳайати Ҳукумат. Ҳамин тавр, тибқи моддаи 118

Конститутсияи Узбекистон, номзадии Сарвазири Ҷумҳурии Узбекистон барои баррасӣ ва тасдиқи палатаи қонунгузорӣ пас аз машварат бо ҳамаи фраксияҳои ҳизбҳои сиёсӣ аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Узбекистон пешниҳод карда мешавад. Аъзои Кабинети вазирони Ҷумҳурии Узбекистон бошанд, пас аз тасдиқи номзадҳои онҳо аз розигии палатаи қонунгузории Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Узбекистон аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Узбекистон ба вазифа таъйин карда мешаванд.

Воситаи дуюм, додани розигӣ барои таъйин. Ин усул дар Қазоқистон ва Қирғизистон истифода мешавад. Ҳамин тавр, тибқи моддаи 90 Конститутсияи Қирғизистон «Раиси Кабинети вазирон, муовинони ӯ ва аъзои Кабинети вазирон бо розигии Жогорку Кенеш аз ҷониби Президент таъйин карда мешаванд» [404]. Моддаи 44 Конститутсияи Қазоқистон муқаррар мекунад, ки Президент пас аз машварат бо фраксияҳои ҳизбҳои сиёсӣ, ки дар Маҷлиси парлумон намояндагӣ мекунанд, номзадии Сарвазири ҷумҳуриро ба баррасии Маҷлис барои додани розигӣ пешниҳод мекунад ва бо розигии Маҷлиси парлумон Сарвазири ҷумҳуриро ба вазифа таъйин мекунад.

Воситаи сеюмро метавон ҳамчун тартиби тасдиқ нишон дод. Ин усул дар Тоҷикистон истифода мешавад. Ҳамин тавр, Президенти ҶТ Сарвазир ва аъзои Ҳукуматро таъйин мекунад ва фармони таъйин кардани онҳоро ба ҷаласаи якҷояи ҳарду палатаи парлумон пешниҳод мекунад.

Дар Туркманистон воситаи чоруми мустақилияти саравари давлат ҳангоми ташкили ҳайати Ҳукумат истифода мешавад. Мувофиқи моддаи 92 Конститутсияи Туркманистон Президент мустақилона Кабинети вазиронро ташкил мекунад. Дар ҳамин ҳол, дар моддаи 71 бо розигии Маҷлис вазири корҳои дохилии Туркманистон, вазири адолати Туркманистонро таъйин мекунад [408].

Меъёрҳои конститутсионии дар боло овардашуда нишон медиҳанд, ки дар чор кишвари Осиёи Марказӣ Ҳукумат ба эътимоди парлумон (Тоҷикистон, Туркманистон, Қирғизистон ва Қазоқистон) ниёз надорад, ягона истисно

Ҷумҳурии Узбекистон мебошад, ки дар он аз даст додани эътимоди парлумон боиси пеш аз муҳлат қатъ шудани ваколатҳои Ҳукумат мегардад.

Аммо, таъйин кардани бисёре аз мансабдорони номбаршуда розигии палатаҳои парлумонро талаб мекунад. Аз ҷумла, таъйини Сарвазир ва вазирон, Прокурори генералӣ, муовинони ӯ, раиси Бонки миллӣ бо розигии Маҷлиси Миллӣ ва Маҷлиси намояндагон амалӣ карда мешавад. Роҳбарони мақомоти маҳаллии ҳокимияти иҷроия бо розигии Маҷлисҳои маҳаллии вакилони халқ таъйин карда шуда, аммо танҳо масъалаи таъйин кардани судяҳои сатҳи поёнӣ ва намояндагони дипломатӣ бевосита аз ҷониби Президент ҳал карда мешавад.

Ҷанбаи навбатии ҳамкории Парлумон ва сарвари давлат дар масъалаҳои кадрӣ ба масъалаи ташкили ҳокимияти судӣ ва мақомоти назорати конститутсионӣ дахл дорад. Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ самти равиш истифода мешавад. Дар кишварҳое, ки парлумонҳои якпалата (Қирғизистон ва Туркманистон) доранд, роҳбарони зинаи олии судӣ аз ҷониби Президент таъйин карда мешаванд. Дар айни замон, дар Қирғизистон онҳо бо пешниҳоди Шурои судяҳо ва бо розигии Жогорку Кенеш таъйин карда мешаванд.

Дар кишварҳои боқимондаи Осиёи Марказӣ, агар парлумон дупалатагӣ бошад, ҳангоми ташкили мақомоти олии судӣ сарвари давлат бо парлумон ё палатаи болоии он ҳамкорӣ мекунад, Ҳамин тавр, дар Тоҷикистон, Узбекистон ва Қазоқистон судяҳои судҳои олӣ аз ҷониби палатаи болоии парлумон бо пешниҳоди сарвари давлат таъйин карда мешаванд. Дар Қазоқистон номзадҳои судяҳо бо тавсияи мақомоти махсуси ҷомеаи судяҳо (Қазоқистон) пешниҳод карда мешаванд, ки он низ ба тавсияи мақомоти махсуси ҷомеаи судяҳо (Қирғизистон) асос меёбад.

Судяҳои зинаҳои поёнӣ дар ҳамаи давлатҳои Осиёи Марказӣ аз ҷониби Президент дар асоси тавсияҳои ҷомеаи судӣ (масалан, Шурои корҳои адлия дар Қирғизистон) таъйин карда мешаванд.

Дар мавриди ташкили мақомоти махсуси назорати конститутсионӣ, дар чор кишвари Осиёи Марказӣ Суди конститутсионӣ ҳамчун мақомоти назоратӣ амал

мекунанд. Дар Туркманистон мақоми мустақили назорати конститутсионӣ пешбинӣ нашудааст ва вазифаҳои он ба парлумони кишвар вогузор шудаанд.

Дар адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ масъалаи ташкили мақомоти назорати конститутсионӣ ба таври муфассал омӯхта шудааст [193, с. 270; 378, с. 319]. Бо ҷамъбасти мавқеъҳои мавҷуда мо метавонем изҳор намоем, ки дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ду роҳи ташкили ин мақомот вуҷуд дорад – якҷоягӣ-мутаносибӣ ва тавсиявӣ-тасдиққунанда.

Усули аввал дар Қазоқистон истифода мешавад. Мутобиқи моддаи 71 Конститутсияи Қазоқистон, Суди Конститутсионии Ҷумҳурии Қазоқистон аз ёздаҳ судя иборат аст. Панҷ судяи Суди конститутсионӣ, аз ҷумла раисро Президент таъйин мекунад, шаш судяи боқимондаро парлумон таъйин мекунад (аз ҳар як палатаи парлумон се судягӣ) [405].

Усули дуюм маънои онро дорад, ки дар ташаккули ҳайати мақомоти назорати конститутсионӣ сарвари давлат ва парлумон низ иштирок мекунанд, аммо ҳуқуқи бевосита таъйин кардани шахсони мансабдор танҳо ба парлумон дода мешавад, дар ҳоле ки пешниҳодҳо дар бораи номзадҳо ба ин вазифа аз ҷониби сарвари давлат пешниҳод карда мешаванд. Дар Тоҷикистон ва Узбекистон бо сабаби дупалатагии парлумонҳои онҳо ин ҳуқуқ ба палатаҳои болоӣ (мувофиқан Маҷлиси Миллӣ дар Тоҷикистон ва Сенат дар Узбекистон) муқаррар карда шудааст.

Дар Қирғизистон низ як илова вуҷуд дорад. Ҳуқуқи сарвари давлат барои пешниҳоди номзадҳо ба мансаб ба мақомоти назорати конститутсионӣ аз ҷониби Шурои интихоби судяҳо маҳдуд карда мешавад, ки дар муайян кардани ҳайати он сарвари давлат иштирок намекунад.

Усули сеюм дар масъалаҳои кадрӣ таъйини мақомоти назоратӣ мебошад. Аз ҷумла, парлумонҳо ё палатаҳои болоии онҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар таъйини роҳбари тамоми низоми мақомоти прокуратура – прокурори генералӣ, инчунин дар озод кардани ӯ аз вазифаи ишғолкардааш нақши ҳалкунанда доранд. Ҳамин тавр, дар Қирғизистон Прокурори генералӣ бо розигии Жогорку Кенеш аз ҷониби сарвари давлат ба вазифа таъйин ва аз вазифа озод карда мешавад. Дар

Туркманистон низ чунин талабот пешбинӣ шудааст. Дар Тоҷикистон ва Узбекистон, ки парлумони дупалатагӣ амал мекунад, Президент Прокурори генералиро бо розигии палатаи болоии парлумон таъйин мекунад. Дар Қазоқистон, тартиби таъйин бо тартиби дар Тоҷикистон ва Узбекистон пешбинишуда якхела аст, аммо дар муқоиса бо давлатҳои зикршуда, Президенти Қазоқистон метавонад прокурори генералиро мустақилона озод кунад.

Аммо, муносибати каме фарққунанда нисбат ба дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ истифода мешавад. Масалан, дар Қирғизистон ва Қазоқистон ҳангоми ташкили Комиссияи марказии интихобот ва Палатаи ҳисоб усули мутаносиб истифода мешавад. Ҳамин тавр, Президенти Қирғизистон ба Жогорка Кенеш пешниҳоди номзадҳоро барои интихоб ва озод кардани нисфи ҳайати Комиссияи марказии интихобот ва гузаронидани раъйпурсӣ пешниҳод мекунад. Нимаи дуюми онро Жогорку Кенеш мустақилона интихоб мекунад. Ҳамчунин Жогорка Кенеш барои интихоб ва озод кардани сеяки аъзои Палатаи ҳисоб аз вазифа пешниҳод мекунад, ду сеяки боқимондаро парлумон интихоб мекунад [404]. Дар Қазоқистон Президент Раис ва ду узви Комиссияи марказии интихобот, Раис ва ду узви палатаи олии аудитиро ба муҳлати панҷ сол таъйин мекунад. Дар навбати худ, ҳар як палатаи парлумони Қазоқистон мустақилона, бидуни иштироки палатаи дигар ду узви Комиссияи марказии интихобот, се узви палатаи олии аудитро ба муҳлати панҷ сол таъйин мекунад.

Дар Туркманистон Президент Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсиро таъсис медиҳад ва ба ҳайати он тағйирот ворид мекунад;

Баръакси Туркманистон, дар Узбекистон таъсиси Комиссияи марказии интихобот ба идораи якҷояи палатаи қонунгузорӣ ва Сенати Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Узбекистон дохил карда шудааст. Дар навбати худ, Президент бо тасдиқи Сенати Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Узбекистон раиси Палатаи ҳисоби Ҷумҳурии Узбекистонро ба вазифа таъйин мекунад ва ӯро аз вазифа озод мекунад.

Дар Тоҷикистон масъалаи таъсиси Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон, интихоб ва бозхондани раис, муовинон ва

аъзои комиссия ба салоҳияти палатаи поёнии парлумон – Маҷлиси намояндагон, ки бо пешниҳоди Президент амалӣ карда мешавад, мансуб дониста мешавад. Дар мавриди тартиби ташкили Палатаи ҳисоб, қонунгузории амалкунандаи кишвар раис ва муовини раиси Палатаи ҳисобро бо пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вазифа таъйин менамояд.

Дар мавриди таъйин кардани раиси Бонки марказӣ (Миллӣ) низ ду равиш истифода мешавад. Дар Тоҷикистон ва Қазоқистон онҳоро сарвари давлат таъйин ва озод менамояд. Дар Тоҷикистон фармони таъйин ба палатаи поёнии парлумон пешниҳод карда мешавад. Дар Қазоқистон аз ҷониби палатаи болоии парлумон розигӣ дода мешавад. Дар навбати худ, дар Қирғизистон ва Узбекистон таъйинот аз ҷониби парлумон (дар Узбекистон аз ҷониби палатаи болоӣ) бо пешниҳоди Президент сурат мегирад.

Ҳамин тариқ, дар ҷамъбаст бояд қайд кард, ки дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар асоси хусусиятҳои бунёди ҳокимияти давлатӣ кӯшиш ба харҷ дода шудааст, ки дар ҳалли масъалаҳои кадрӣ тавозун ба роҳ монда шавад. Ҳалли масъалаи таъйин шудан ба мансабҳои олии давлатӣ аз ҷониби як шохаи ҳокимият, аммо бо розигӣ ё бо пешниҳоди шохаи дигари ҳокимият амалӣ карда мешавад. Ин гувоҳи он аст, ки набояд яке аз шохаҳо ба ғасби ҳокимият роҳ надиҳанд. Ҳарчанд бояд қайд кард, ки дар кишварҳои минтақа муносибати сегона ба ин масъала низомнокиву мутамарказият ба назар мерасад, ки дар он ба сарвари давлат дар ҳалли масъалаҳои кадрӣ (Тоҷикистон, Туркманистон) афзалият дода мешавад, омехта-мутаносиб (Қазоқистон, Қирғизистон), ки дар доираи он дараҷаи иштирок мутаносибан байни парлумон ва Президент тақсим карда мешавад ва маҳдуд-мувофиқа (Узбекистон), ки дар доираи он масъалаҳои асосии кадрӣ аз ҷониби Президент дар мувофиқа бо парлумон ҳал карда мешаванд.

Усули сеюм, ки тавассути он нақш ва мавқеи Президент дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ муайян карда мешавад, имкони таъсир расонидан

ба фаъолияти дигар шохаҳои ҳокимият дар асоси принсипи мувозинат ва боздорӣ мебошад.

Дар байни чунин механизмҳо, пеш аз ҳама, бояд имконияти Президентро барои вето гузоштан ба қонунҳои қабулкардаи парлумон қайд кард. Ҳуқуқи вето як воситаи ҷиддии пешгирӣ ва назоратӣ мебошад. Он ҳамчун шарти ҳимояи Президент аз суиистифода ва дахолати ғайриқонунӣ аз ҷониби қонунгузор баррасӣ карда мешавад. Вазифаи ветои президентӣ ин аст, ки қувваи боздоштаро таъмин кунад ва барои амалӣ кардани тачрибаи тачзияи ҳокимият мувозинати муайян диҳад. Додани чунин ҳуқуқ ба сарвари давлат ваколатҳои иловагӣ медиҳад, ба монанди кафили ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон, инчунин риояи талаботи конститутсияи кишвар. Ҳамин тариқ, ветои Президент яке аз механизмҳое мебошад, ки ба Президент имкон медиҳад, то раванди қонунгузориро назорат кунад ва манфиатҳои давлатро ҳимоя кунад.

Тавре ки таҳлили муқаррароти конститутсионӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, сарварони давлатҳо ҳуқуқи ветои нисбӣ доранд, яъне палатаҳои парлумон бо риояи тартиби муқарраршуда метавонанд қонунро дар таҳрири ибтидоӣ дубора қабул кунанд. Дар айни замон, тибқи муқаррароти Конститутсияи Туркманистон, Президенти кишвар ҳуқуқи ветои таъхирнопазирро нисбати қонунҳо дар бораи қабули Конститутсия, ворид кардани тағйиру иловаҳо ба он надорад.

Бояд таъкид кард, ки дар Конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ доираи асосҳоеро муайян намекунад, ки сарвари давлат метавонад ба қонуни қабулкардаи парлумон вето гузорад ё ба ибораи дигар, бо кадом асосҳо розигии Президент барои қабули қонун ифода карда намешавад. Дар тачрибаи конститутсионии як қатор давлатҳо ин масъала муфассалтар ҳал карда шудааст. Ҳамин тавр, тибқи §1 моддаи 66 Конститутсияи Бразилия, агар Президенти ҷумҳурӣ чунин мешуморад, ки лоиҳа дар маҷмуъ ё қисман ғайриконститутсионӣ аст ё ба манфиатҳои ҷамъиятӣ мухолиф аст, вай ҳуқуқ дорад ба он ветои пурра ё қисман гузорад. Онро парлумон тавассути овоздиҳии пинҳонӣ бо аксарияти комили вакилон ва сенаторҳо бартараф карда метавонад [106, с. 476].

Мо чунин мешуморем, ки дар кишварҳои Осиёи Марказӣ барои вето гузоштан ба қонунҳои қабулкардаи парлумон асосҳоро мушаххас кардан лозим аст. Ба сифати чунин асосҳо метавонанд:

– қонуни қабулшуда ғайриконститутсионӣ аст, яъне муқаррароти он меъёрҳои Конститутсияро вайрон мекунанд;

– агар қонунҳо ба манфиатҳои қонунии инсон ва шаҳрванд халал расонанд, яъне метавонад боиси поймол шудани ҳуқуқи инсон гардад;

– агар қонуни қабулшуда ба манфиатҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ халал расонад, ба ҳимоя ва таъмини амнияти миллӣ, ягонагии қаламрави давлат ва соҳибихтиёрии он халал расонад.

Ба андешаи мо, муқаррар кардани чунин тартиби татбиқи ҳуқуқи вето аз ҷониби Президент, якум, ба кори устувори қонунгузории парлумон мусоидат мекунад, дуюм, самаранокии вазифаҳои назоратии Президентро дар раванди қонунгузорӣ баланд мебардорад.

Дигар воситаи таъсири Президент ба фаъолияти парлумон ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ мебошад. Татбиқи ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ аз ҷониби сарвари давлат дар санадҳои конститутсионии шумораи зиёди давлатҳо, аз ҷумла кишварҳои Осиёи Марказӣ пешбинӣ шудааст. Тавре В.Е. Чиркин қайд мекунад, «қариб дар ҳамаи кишварҳо сарвари давлат ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ дорад ва лоиҳаи қонунҳои он дар навбати аввал баррасӣ карда мешаванд. Дар баъзе кишварҳо дар ин бора меъёрҳои қонунгузорӣ мавҷуданд, дар дигар кишварҳо баррасии аввалиндараҷаи қонунҳои сарвари давлат ба анъана мубаддал гардидааст» [199, с. 204].

Дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ ва пасошуравӣ се муносибат ба ин ниҳод вуҷуд дорад. Дар доираи равиши аввал, Президент бояд муносибати мутақобилаи ҳамаи мақомоти ҳокимияти давлатиро таъмин намояд ва дар ин робита бояд имконияти воқеии иштирок дар фаъолияти қонунгузориро дошта бошад [162], ки ин бо ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ таъмин карда мешавад. Равиши дуюм бошад ба он назаранд, ки ба Президент ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ дода шавад, чунки дар акси ҳол ӯ аз дигар шохаҳои ҳокимияти

давлатӣ, ки ташаббуси қонунгузорӣ доранд вобаста мешавад [177, с. 96]. Тарафдорони мавқеи сеюм бошанд бар ин назаранд, ки набояд ба Президент чунин ҳуқуқ дода шавад, зеро ин ифодакунандаи таъсири мустақим ба фаъолияти қонунгузории парлумон аст [160, с. 115]. (ё истифодаи чунин ҳуқуқ).

Дар ин замина, мо бо муаллифони мавқеи аввал ҳамфикрӣ дорем. Мо метавонем мавқеи худро бо он асоснок кунем, ки сарвари давлат ҳамеша ягонагии давлатиро, ки таҳти роҳбарии ӯ қарор дорад, амалӣ месозад. Тавре О.Е. Кутафин қайд мекунад, «сарвари давлат ҳамчун ядрои муттаҳидкунанда, ибтидои муттаҳидкунанда баромад мекунад, ки на танҳо дар амалисозии тақзияи ҳокимияти давлатӣ ифода мегардад, балки дар амалисозии ин низом мавқеи ӯ меафзояд. Сарвари давлат рамзи ягонагии давлат ва пойдорӣ, мураттабӣ дар фаъолияти ҳаррӯзаи мақомоти давлатӣ, ҳамчун намояндаи ягонагии миллӣ, ки фаъолияти муътадили мақомоти давлатиро таъмин мекунад, баромад мекунад» [121, с. 6].

Ин ҷанбаро дар мисоли яке аз кишварҳои Осиёи марказӣ – Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври равшан нишон додан мумкин аст. Тавре ки муҳаққиқи ватанӣ Ш.С. Давлатова қайд мекунад, «Президенти ҶТ, ки сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия (Ҳукумат) мебошад, мувофиқи меъёрҳои конститутсионӣ ба ҳаёти қонунгузории кишвар ҷалб карда шудааст, ки онро бевосита тавассути ташаббуси қонунгузорӣ амалӣ мекунад» [370]. Татбиқи ҳуқуқи ташаббуси қонунгузории сарвари давлат аз ҷониби Президенти Тоҷикистон дар шароити тамоюли афзояндаи ҷаҳонишавӣ ба эътидол овардани вазъи иҷтимоию сиёсӣ, фарҳангӣ ва таърихии кишвар равона шудааст. Бо ташаббуси қонунгузории Президенти мамлакат қабули чунин санадҳои қонунгузорӣ, аз қабили Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» (Дар бораи масъулият дар таълиму тарбияи кӯдак) ва ғайра, яке аз воситаҳои асосии ҳуқуқии ҳимояи манфиатҳои миллӣ, ҳувияти фарҳангӣ ва таърихии онҳо мегардад. Онҳо аз ҷониби Президент ҳамчун сарвари давлат пешниҳод шудаанд» [370].

Ҳамин тариқ, мо метавонем хулоса барорем, ки дар асоси хусусиятҳои вазифаҳо ва ваколатҳои президентҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ, инчунин нақши онҳо дар ҳаёти давлатию ҷамъиятии худ зарурати объективии рушди падидаи ташаббуси қонунгузории сарвари давлатро ба вуҷуд меорад. Татбиқи ин ҳуқуқ дар робита бо нақше, ки Президент ҳамчун субъекти фаъолонаи муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ мебозад, ба ӯ имконият медиҳад, ки ба сиёсати ҳуқуқии кишвар таъсири муассир расонад ва дар айни замон татбиқи сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлат муҳим аст.

Ташаббусҳои қонунгузории президентӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, асосан ба ҳалли масъалаҳои умумии стратегӣ равона гардида, ба танзими муносибатҳои муҳимтарини ҷамъиятӣ равона карда шудаанд. Аз ин рӯ, онҳо афзалият доранд ва одатан бояд аз ҷониби парлумон ба таври аввалия баррасӣ карда шаванд. Илова бар ин, Президентҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ барои иштирок дар баррасии ташаббуси амалишаванда дар тамоми марҳилаҳои раванди қонунгузорӣ ваколатҳои васеъ доранд, ки ин ҳамкории самарабахши онҳоро бо парлумонҳо ва дигар иштирокчиёни ин раванд таъмин менамояд. Дар маҷмуъ, ташаббуси қонунгузории Президент ҳамчун яке аз зуҳуроти амалии принсипи тақзияи ҳокимияти давлатӣ амал мекунад, воситаи муҳимми татбиқи оммавӣ ва инкишофи ваколатҳои муҳимми конститутсионии сарвари давлат мебошад.

Илова ба усулҳои зикршудаи ҳамкории Президент ва парлумон дар як қатор давлатҳои Осиёи Марказӣ, намудҳои махсуси муносибатҳои байниҳамдигарии фаъолияти қонунгузории сарвари давлатро ҷудо кардан мумкин аст. Ҳамин тавр, дар Туркманистон падидаи қонунгузории ваколатдори президентӣ пешбинӣ шудааст.

Тибқи моддаи 82 Конститутсия, Маҷлис метавонад ҳуқуқи нашри қонунҳоро оид ба масъалаҳои алоҳида ба Президенти Туркманистон бо баррасии ҳатмии минбаъдаи Маҷлис дар бораи тасдиқи онҳо фиристад.

Маҷлис наметавонад ҳуқуқи нашри қонунгузориро вобаста ба масъалаҳои зерин вогузор намояд:

1) қабул ва тағйиру иловаҳо ба Конститутсия;

2) қонунгузории ҷиноятӣ ва маъмурӣ;

3) мурофиаи судӣ [408].

Ҳамчунин, ҳамчун як қатор муаллифон дар бораи нақши махсуси сарвари давлат дар фаъолияти қонунгузорӣ ва ба салоҳияти Президент вогузор намудани зарурати қабули қонун ба таври фавқуллода ишора мекунанд. Дар байни кишварҳои Осиёи Марказӣ чунин ҳуқуқ ба Президентҳои Қазоқистон ва Қирғизистон вогузор шудааст. Дар Қирғизистон Президент метавонад лоиҳаи қонунро таъҷилӣ муайян кунад. Президенти Қазоқистон ҳуқуқ дорад, ки баррасии лоиҳаҳои қонунҳоро афзалият диҳад. Илова бар ин, Президенти Қазоқистон бо истифода аз ҳуқуқи ветои нисбӣ метавонад қонунро дар таҳрири худ қабул кунад, агар вето аз ҷониби аксарияти комили ҳарду палатаи парлумон бартараф карда нашавад.

Ҳамин тариқ, дар ҷамъбасти нақш ва мақоми сарвари давлат дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ду модели таҷзияи ҳокимият – «қатъӣ» (Тоҷикистон, Туркманистон ва Қирғизистон) ва «омехта» (Қазоқистон ва Узбекистон) интихоб гардиданд. Низоми мувозинат ва боздорӣ дар кишварҳои минтақа дар се ҷузъ зоҳир мешавад: иштирок дар ташкили мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ҳалли масъалаҳои кадрӣ ва таъсир ба фаъолияти дигар шохаҳои ҳокимияти давлатӣ.

БОБИ 3. ТАРТИБИ БАРГУЗОРИИ ИНТИХОБОТИ САРВАРИ ДАВЛАТ ДАР КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

3.1. Асосҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии ташкил ва баргузории интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ

Аз лаҳзаи ба даст овардани истиқлолият дар ҳамаи кишварҳои пасошуравӣ, аз ҷумла дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дигаргуниҳои пурраи сиёсӣ оғоз гардиданд, ки ба рушди принсипҳои демократӣ дар ташкил ва фаъолияти падидаҳои ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ равона карда шуда буданд. Қисми асосии ин ислоҳот тағирёбии низоми интихоботӣ буд, ки ба таъмини асосҳои демократии бунёди давлат ва гардиши ҳокимият дар натиҷаи интихоботи даврӣ равона карда шуда буд.

Тавре ки муҳаққиқи ватанӣ А.М. Диноршоев қайд мекунад, интихобот ба тамоми сохтори мақомоти ҳокимияти давлатӣ қонунияти олии ибтидоӣ медиҳад. Интихобот шакли қонунии иродаи мустақими халқ, зуҳуроти муҳимтарини демократия мебошад. Тавассути интихобот шаҳрвандон ба ташаккули мақомоти ҳокимияти давлатӣ таъсир мерасонанд ва ба ин васила ҳуқуқи худро барои иштирок дар идоракунии корҳои давлатӣ амалӣ мекунанд [71, с. 73].

Дар навбати худ, муҳаққиқи қазоқистонӣ Г.С. Базарова қайд мекунад, ки «дар ҷаҳони муосир интихобот нишондиҳандаи риояи ҳуқуқи инсон дар амал мебошад, аз ин рӯ расидан ба раванди ҳақиқии интихоботи демократӣ қисми таркибии ташкили низоми ҳокимияти давлатӣ мебошад, ки фаъолияти он ба таъмини ҳуқуқи инсон, волоияти қонун ва рушди падидаҳои демократӣ равона шудааст. Интихобот ҳамчун механизми татбиқи ҳокимияти халқӣ ва ваколати мардум ба мақомоти намояндагии ҳокимият аз ҷониби давлатҳои дорои шаклҳои гуногуни сохти демократӣ ва тақсимоти ҳудудӣ истифода мешавад» [227, с. 114-122].

Дар раванди ваколатдории халқ ба ҳокимият, интихоботи сарвари давлат, ки яке аз муҳимтарин рӯйдодҳои сиёсӣ дар ҳаёти давлат мебошад, ҷойгоҳи махсусро ишғол мекунад. Ин махсусан ба давлатҳое дахл дорад, ки шакли

президентии идоракунӣ доранд, ки ҳамаи кишварҳои Осиёи Марказиро дар бар мегиранд.

Бо назардошти аҳаммияти тартиби интихобот, танзими ҳуқуқӣ-конститутсионии он аҳаммияти муҳим пайдо мекунад. Тавре ки мо таъкид кардем, дар кишварҳои Осиёи Марказӣ мақоми Президентӣ интихобӣ аст. Дар баробари ин, низоми қонунгузории кишварҳои минтақа ҳам хусусиятҳои умумӣ дорад, ки ба стандартҳои байналмилалии интихоботӣ ва ҳам хусусиятҳои худ такя мекунанд.

Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ яке аз кишварҳои босуръат рушдёбанда буда, дар тули зиёда аз сӣ соли охир якчанд маротиба ба дигаргуниву тағйирот дучор шудааст. Масалан, муҳаққиқи узбек Т.Н. Набиев рушди қонунгузории интихоботро дар Узбекистон ба 6 марҳила тақсим мекунад, ки аз тағйирёбии низоми интихоботии кишвар дар аввали солҳои 90-ум оғоз ёфта, бо қабули кодекси интихоботӣ ба анҷом мерасад. Дар ин давра дар Узбекистон маҷмуи зиёди қонунҳо дар низоми интихоботӣ, ба қонун «Дар бораи кафолатҳои ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандон», қонун «Дар бораи Комиссияи марказии интихоботии Ҷумҳурии Узбекистон», «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Узбекистон» ва як қатор қонунҳои дигар қабул карда шуданд [298, с. 91-95].

Чунин равандҳоро дар дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ низ мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳамин тавр, дар Тоҷикистон қонунгузории интихобот аз санадҳои зерин иборат аст: Қонуни конститутсионии ҶТ «Дар бораи интихоботи Президенти ҶТ аз 21-уми июли соли 1994 бо тағйиру иловаҳои минбаъда; Қонуни конститутсионии ҶТ «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии ҶТ аз 10-уми декабри соли 1999; Қонуни конститутсионии ҶТ «Дар бораи интихоботи вакилон ба Маҷлисҳои маҳаллии вакилони халқ» аз 10-уми декабри соли 1999; Қонуни ҶТ «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот» аз 5-уми августи соли 2009; Қонуни ҶТ «Дар бораи Комиссияи Марказии интихобот ва раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 19-уми июли соли 2019. Тавре ки маълум аст, аксарияти санадҳо ҳанӯз дар солҳои 90-ум қабул шуда буданд, дар тули

солҳои минбаъда ба онҳо тағйиру иловаҳои ҷиддӣ ворид карда шуданд, ки ба талаботи замон ҷавобгӯ буданд.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки муқаррароти интихоботӣ, ки тартиби интихоби сарвари давлатро танзим мекунанд, дар доираи васеи санадҳои меъёрии кишварҳои Осиёи Марказӣ муқаррар карда шудаанд, ки аз рӯйи иерархия онҳоро ба гурӯҳҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

– танзими конститутсионӣ;

– танзим дар санадҳои байналмилалӣ;

– танзими соҳавӣ дар қонунҳо;

– танзими соҳавӣ дар санадҳои зерқонунӣ.

Минбаъд, ба ҳар яке аз гурӯҳҳои зикршуда муфассалтар диққат медиҳем.

Дар низоми санадҳои ҳуқуқии танзимкунандаи интихоботи сарвари давлат мақоми асосӣ ба конститутсияҳо дода мешавад. Дар ин тартиб дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ду равиш ба назар мерасад: танзими мутамарказ ва ғайримутамарказ. Дар доираи муносибати аввал муқаррароти интихоботӣ дар боби мустақили алоҳида мустаҳкам карда мешаванд. Усули дуюм муқаррар кардани боби алоҳидаро дар бораи низоми интихоботӣ пешбинӣ намекунад, онҳоро мутаносибан дар матни Конститутсия ҷойгир мекунад ва меъёрҳои ҳаволакунандаро муқаррар мекунад.

Равиши аввал дар Конститутсияи Узбекистон ва Туркманистон пешбинӣ шудааст. Ҳамин тавр, дар Конститутсияи Узбекистон боби алоҳидаи XXII бо номи «Низоми интихоботӣ» муқаррар карда шудааст. Дар он ҳуқуқи субъективии шаҳрвандон барои иштирок дар интихобот, принсипҳои асосии ҳуқуқи интихобот, муҳлат ва даврабандии баргузории интихобот ба мақомоти ҳокимият, аз ҷумла Президент, талабот дар бораи ҳуқуқи фаъол ва ғайрифаъоли шаҳрвандон, инчунин тартиби ташкили кори комиссияи Марказии интихобот мустаҳкам карда шудааст [407].

Дар Конститутсияи Туркманистон аломатҳои каме фарқкунанда истифода шудааст. Дар доираи як фасл (фасли V) падидаҳои асосии демократияи бевосита ва намояндагӣ, интихобот ва раъйпурсӣ муттаҳид карда шуданд. Дар оғози бахш

принсипҳои ҳуқуқи интихобот, талабот дар бораи ҳуқуқи фаъол ва ғайрифаъоли шаҳрвандон аз ҷиҳати сохторӣ инъикос ёфтаанд. Минбаъд муқаррароти хусусияти истинодӣ муқаррар карда шудааст, ки ҳуқуқи пешбарии номзадҳо тибқи қонунгузории Туркманистон амалӣ карда мешавад [408].

Тавре ки мо қайд кардем, равиши дуюм ба танзими ҳуқуқӣ-конститутсионӣ дар Тоҷикистон, Қазоқистон ва Қирғизистон муқаррар карда шудааст. Ҳамин тавр, ҳангоми таҳлили мазмуни Конститутсияи Тоҷикистон муаллифони ватанӣ А.М. Диноршоев ва С.М. Салоҳидинова қайд мекунанд, ки «дар Конститутсияи ҶТ меъёрҳои алоҳида мавҷуданд, ки принсипҳои ҳуқуқи интихобот, меъёрҳои марбут ба низоми интихобот, тартиби таъйин кардани интихоботро мустаҳкам мекунанд. Якум, Конститутсияи ҶТ принсипи ҳокимияти халқро ҳамчун яке аз асосҳои сохти конститутсионӣ мустаҳкам карда, муқаррар мекунад, ки ифодаи олии бевоситаи ҳокимияти халқ раъйпурсии умумихалқӣ ва интихобот мебошад (моддаи 6). Дуюм, Конститутсияи ҶТ ҳуқуқи интихоботро ба маънои субъективӣ, яъне ҳуқуқи шаҳрвандонро барои интихоб кардан ва интихоб шудан ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ (моддаи 27) мустаҳкам ва кафолат медиҳад, инчунин доираи шахсонеро муайян мекунад, ки ҳуқуқҳои интихоботии онҳо маҳдуд аст. Сеюм, Конститутсияи ҶТ талаботи асосии интихоботи Президенти ҶТ ва вакилони Маҷлиси намояндагон ва аъзои Маҷлиси миллиро муайян мекунад. Масалан, «Интихоботи Маҷлиси намояндагон ба таври умумӣ, баробар, мустақим ва бо овоздиҳии пинҳонӣ сурат мегирад» (қисми 1 моддаи 49); «Президентро шаҳрвандони Тоҷикистон ба тарзи умумӣ, мустақим, баробар ва овоздиҳии пинҳонӣ ба муҳлати 7 сол интихоб менамоянд» (қисми 1 моддаи 65); «Интихоботи Президент вақте боэътимод шумурда мешавад, ки дар он аз нисф зиёди интихобкунандагон ширкат варзида бошанд» (қисми 2 моддаи 66); «Раъйпурсӣ, интихоботи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон ва мақомоти намояндагии маҳаллиро таъйин мекунад» (банди 14 моддаи 69) ва як қатор меъёрҳои дигар. Чорум, Дар худи Конститутсияи ҶТ механизми ҳимояи меъёрҳои конститутсионӣ, аз ҷумла меъёрҳое, ки ҳуқуқҳои интихоботии шаҳрвандон ва кафолатҳои татбиқи онҳоро

мустаҳкам мекунанд (моддаҳои 10 ва 14) муқаррар карда шудааст. Инчунин дар Конститутсияи ҶТ меъёрҳое мавҷуданд, ки дар онҳо қабули қонунҳои махсуси интихоботӣ (моддаҳои 49, 66 ва 78) пешбинӣ шудааст [68], [91].

Конститутсияи Қазоқистон масъалаҳои интихоботро, аз ҷумла сарвари давлатро дар бобҳои дахлдори Конститутсия танзим мекунад. Ҳамин тариқ, ҳуқуқи субъективии шаҳрвандон дар моддаи 33 Конститутсия пешбинӣ шудааст, тартиби ташкили интихобот дар моддаи 41 Конститутсия инъикос ёфтааст, интихоботи парлумон дар моддаҳои 50–51 Конститутсия муайян карда шудааст, дар баробари ин дар бобҳои дахлдор, ки ваколатҳои Президент ва парлумонро муайян мекунанд, ки тартиби ташкили Комиссияи марказии интихобот муайян карда мешавад. Ҳамчунин, ба монанди Конститутсияи Тоҷикистон, Конститутсияи Қазоқистон раванди ташкили интихоботи сарвари давлатро дар қонуни махсуси конститутсионӣ ишора мекунад.

Дар Конститутсияи амалкунандаи Қирғизистон ин масъала дар моддаҳои алоҳида низ танзим карда мешавад. Дар ин ҳолат бояд қайд кард, ки принсипҳои асосии ҳуқуқи интихобот дар боби якуми моддаи 2 асоси муайянкунандаи сохти конститутсионӣ муқаррар карда шудаанд. Раванди ташкили интихоботи президентӣ дар моддаи 68 Конститутсия, парлумон дар моддаи 76 Конститутсия ва ҳуқуқи субъективии шаҳрвандон дар моддаи 37 Конститутсия муқаррар карда шудааст.

Инчунин, бояд ба як меъёри муҳимме, ки дар Конститутсияҳои Тоҷикистон ва Қирғизистон пешбинӣ шудааст, ишора кард. Ҳамин тавр, дар моддаи 2 Конститутсияи Қирғизистон меъёр муқаррар карда шудааст, ки «таъсир расонидан ба озодии интихобкунандагон бо истифода аз захираҳои манъшудаи молиявӣ, маъмурӣ ва дигар захираҳои манъшуда манъ аст» [2].

Дар Конститутсияи Тоҷикистон низ чунин муқаррарот мавҷуд аст, ки маблағгузории ҳизбҳои сиёсиро аз ҷониби давлатҳо ва ташкилотҳои хориҷӣ, шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ва шаҳрвандон манъ мекунад. Бо дарназардошти он, ки ҳизбҳои сиёсӣ иштирокчиёни фаъоли раванди интихобот мебошанд, ин

муқаррарот ба пешгирии таъсиррасонӣ ба равандҳои интихоботӣ аз берун равона карда шудааст [68].

Ҳамин тариқ, таҳлили муқаррароти конститутсионии кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, ки новобаста аз шакл ва сохтори мустаҳкамкунии муқаррароти интихобот, дар онҳо принсипҳои асосии раванди интихобот, аз ҷумла дар интихоботи президентӣ, ки дар қонунгузории махсуси интихобот мустаҳкамкунии минбаъдаи худро пайдо мекунанд, муайян карда мешаванд.

Гурӯҳи дуюми санадҳое, ки муносибатҳои интихоботиро дар кишварҳои Осиёи Марказӣ танзим мекунанд, санадҳои байналмилалӣ мебошанд, ки дар онҳо стандартҳои байналмилалии интихоботӣ муқаррар карда мешаванд. Муҳаққиқи ватанӣ Б.А. Сафарзода стандартҳои байналмилалиро ҳамчун «меъёрҳои ҳуқуқи муосири байналмилалӣ, ки талабот ва уҳдадориҳои умумидемократиро барои давлатҳое пешбинӣ мекунанд, ки онҳо бояд бо назардошти хусусиятҳои сохти конститутсионии худ, рушди миллӣ, иқтисодӣ ва ғайраро дар низоми ҳуқуқии худ татбиқ кунанд» мавриди баррасӣ қарор додааст [173].

И.С. Алехина қайд мекунад, ки «стандарти ҳуқуқии интихоботро метавон ҳамчун маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқии дар сатҳи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ эътирофшуда ва талаботи меъёрӣ, ки таҷрибаи ҷамъшудаи танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятиро дар соҳаи ташкил ва баргузории интихобот ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ки ба таъмини фаҳмиши якхела ва татбиқи принсипҳо ва меъёрҳои қонунгузории интихоботӣ равона шудаанд, ҷамъбаст мекунад, баррасӣ кардан мумкин аст. Стандартҳои ҳуқуқии интихоботӣ меъёрҳои ҳуқуқии хусусияти моддӣ ва мурофиавӣ, амалияи татбиқи ҳуқуқро муттаҳид мекунанд. Стандартҳои ҳуқуқии интихоботӣ ҳамчун асоси меъёрӣ ва ҳамзамон ҳамчун яке аз воситаҳои ҳуқуқии раванди татбиқи меъёрҳои қонунгузории интихоботӣ баромад мекунанд [216, с. 60-68].

Муаллифон ин масъаларо таҳқиқ карда, қайд мекунанд, ки «ба низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи интихобот принсипҳо ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро дохил кардан мумкин аст, ки аз моддаи 10 Конститутсияи ҶТ бармеояд,

мутобиқи он санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳурӣ мебошанд. Ҳамин тариқ, қонунгузории интихоботии ҶТ ба муқаррароти Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ ва дигар санадҳои байналмилалӣ (Ҳуҷҷати Маҷлиси Копенгаген оид ба андозагирии инсонии САҲА аз соли 1990 ва ғайра) асос ёфтааст, ки имкониятҳои шаҳрвандонро барои интихоб кардан ва интихоб шудан дар интихоботи даврии ҳақиқӣ, ки дар принсипи ҳуқуқи умумии интихоботӣ бо овоздиҳии пинҳонӣ гузаронида мешавад ва иродаи озодро таъмин мекунад, мустаҳкам мекунад [68], [91].

Ин талабот дар дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ низ татбиқ мешавад.

Санади асосии байналмилалӣ, ки раванди баргузории интихоботро дар кишварҳои Осиёи Марказӣ танзим мекунад, «Конвенсия дар бораи стандартҳои интихоботи демократӣ, ҳуқуқ ва озодиҳои интихоботӣ дар давлатҳои иштирокчии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил» мебошад. Ягонагӣ ва аҳаммияти ин Конвенсия дар он аст, ки «он дар асоси ҷамъбаст ва рушди пурмазмуни принсипҳо ва меъёрҳои эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ, ки ба ташкили раванди интихобот, аз ҷумла уҳдадориҳои байналмилалии давлатҳои иштирокчии ИДМ дахл доранд, таҳия шудааст» [90]. Инчунин хусусияти ин санад дар он аст, ки бори аввал дар таҷрибаи ҷаҳонӣ кодификатсияи стандартҳои интихоботи демократӣ дар доираи таҳсилоти байнидавлатии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва мустаҳкам кардани онҳо дар шакли санади ҳуқуқии байналмилалии Конвенсия, ки хусусияти ҳатмӣ дорад, гузаронида шуд.

Инчунин аҳаммияти Конвенсия дар он аст, ки он ҳамчун заминаи ибтидоии ҳуқуқӣ барои таҳияи як қатор ҳуҷҷатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил хизмат кардааст, ки воситаҳои иловагии ҳуқуқи байналмилалӣ барои таъмини риояи стандартҳои интихоботи демократӣ, ҳуқуқ ва озодиҳои интихоботии шаҳрвандон, дигар иштирокчиёни интихобот, назорати байналмилалии интихобот дар давлатҳои иштирокчии Конвенсия гардидаанд. Дар асоси Конвенсия минбаъд чунин ҳуҷҷатҳои муҳим қабул ва тасдиқ карда шуданд: Низомнома дар бораи нозирони ИДМ дар интихоботи президентӣ ва парлумонӣ,

инчунин раъйпурсӣ дар давлатҳои иштирокчии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва Эъломияи Ассамблеяи Байнипарлумонии давлатҳо ва иштирокчиени ИДМ дар бораи принсипҳои назорати байналмилалии интихобот ва раъйпурсӣ дар давлатҳои иштирокчии ИДМ. Илова бар ин, метавон ҳуҷҷатҳои ҳуқуқии байналмилалиро қайд кард, ки хусусияти тавсиявӣ доранд ва ҳуҷҷатҳои ёрирасони методӣ мебошанд, аз ҷумла барои ташкил ва гузаронидани назорати байналмилалии интихобот аз ҷониби нозирони байналмилалии Иттиҳод. Дар доираи ИДМ кор оид ба ташкили заминаи комплексии танзими моделӣ ва тавсиявии равандҳои интихоботӣ дар давлатҳои иштирокчии ИДМ идома дорад, аз ҷумла Кодекси моделии интихоботӣ таҳия шудааст [283, с. 62-68]. Дар доираи Конвенсия меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар соҳаи ташкили раванди интихобот тавассути ҷамъбасти чунин стандартҳои ташкили раванди муосири интихобот, ба монанди интихоботи демократӣ, даврӣ, ҳатмӣ, озод, ҳақиқӣ, одилона, рақобатпазир ва кушода, ки дар асоси ҳуқуқи умумии баробар ва мустақими интихоботӣ бо овоздиҳии пинҳонӣ гузаронида мешаванд, таъмин намудани ҳимояи судии ҳуқуқҳои интихоботӣ ва озодиҳои ҳамаи иштирокчиёни интихобот, назорати ҷамъиятӣ ва байналмилалии интихобот, кафолати татбиқи онҳо мустаҳкам гардидааст. Дар Конвенсия бори аввал (бо назардошти воқеиятҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ) таърифи муфассали стандартҳои дар боло зикршуда (бо назардошти қонунгузории онҳо дар қонунгузории миллии интихоботии давлатҳои иштирокчии ИДМ) ва механизмҳои татбиқи онҳо дода шудааст [154].

Ҳамин тариқ, бо дар назардошти узвияти кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ИДМ ва фаъолонаи мамлакатҳо дар фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии байнидавлатӣ дар минтақа тибқи муқаррароти ҳамин Конвенсияи қабулшуда ба роҳ монда шуда, қонунгузории муосири интихоботӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла даст кашидан аз баъзе қонунҳо ва гузариш ба кодексҳои интихобӣ (барои намуна, дар Узбекистон) инкишоф ёфта истодаанд.

Бояд қайд намуд, ки ташаккули қонунгузории интихобот дар кишварҳои Осиёи Марказӣ аз ҷониби олимони минтақа диққати махсус дода мешуд, зеро он яке аз меъёрҳои давлати демократӣ мебошад. Тавре И.С. Алехина қайд мекунад,

«Пас аз пошхӯрии ИҶШС дар ҳамаи ҷумҳуриҳо ба демократикунонии низоми сиёсӣ равона карда шуд. Давраи ислоҳоти гуногунҷабҳа дар низоми сиёсӣ оғоз ёфт ва азбаски асоси демократия дар ҳама кишварҳо принсипи баробарӣ ва озодии ҳама одамон, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои асосӣ, иштироки фаъоли мардум дар ҳаёти сиёсии ҷомеа, гуногунандешӣ ва интихоби мақомоти асосии ҳокимият мебошад, пас қисми асосии таркибии ислоҳот ислоҳоти низоми интихоботӣ ба ҳисоб меравад [221, с. 60-68].

Олимони кишварҳои Осиёи Марказӣ низ ба аҳаммияти ин равандҳо ишора мекунанд. Масалан, олими узбек Ш. Раҷабов қайд мекунад, ки «дар солҳои охир дар доираи бунёди демократӣ, ба ҷаҳони беруна ва Узбекистони рақобатпазир дар соҳаи таъмини ҳуқуқҳои конститутсионии шаҳрвандон барои интихоб кардан ва интихоб шудан ба мақомоти намояндагӣ корҳои назаррас анҷом дода шудаанд» [411]. Дар навбати худ, муаллифи қирғиз А.А. Соодонбеков қайд мекунад, ки «Бо пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ, Ҷумҳурии Қирғизистон роҳи сифатан нави рушди қонунгузории интихоботро пеш гирифт. Омили такмили қонунгузории интихоботӣ дар шароити ҳозира ба принсипҳои умумиэътирофшудаи демократӣ ва конститутсионӣ равона карда шудаанд» [327, с. 63-67].

Олимони ватанӣ аҳаммияти қонунгузории интихоботро тавсиф карда, қайд мекунанд, ки «дар низоми қонунгузории интихоботӣ қонунҳо дар ҷойи марказӣ қарор доранд. Онҳо як навъ «маҳаки» қонунгузории интихоботӣ, санади асосии он мебошанд. Онҳо на танҳо кафолатҳои ҳуқуқи овоздиҳии шаҳрвандонро муқаррар ва танзим мекунанд, балки амалисозии онҳоро мушаххас менамоянд. Ғайр аз он, қонунҳо нақшаи возеҳ ва мантиқии ҳама марҳилаҳои раванди интихоботро дар бар гирифта, мазмуни ҳар як марҳила, ҳар як тартиби интихоботро ошкор менамоянд, инчунин низоми воситаҳои ҳуқуқие, ки дар ҳар як марҳила риояи принсипҳои ҳуқуқи интихобот ва ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шаҳрвандон мустаҳкам карда мешаванд» [368], [214, с. 266-270].

Тавре ки раванди таҳаввулоти қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, он дар якчанд самтҳо рушд кардааст.

Якум, қабули қонунҳои конститутсионӣ, ки ҳар як намуди интихоботи мақомоти давлатиро алоҳида танзим мекунанд (Тоҷикистон, Узбекистон (то соли 2017), Туркманистон (то соли 2013)). Ҳамин тавр, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қонуни Конститутсионии ҶТ «Дар бораи интихоботи Президенти ҶТ» аз 21-уми июли соли 1994 бо тағйиру иловаҳои минбаъда қабул карда шуд;

– Қонуни конститутсионии ҶТ «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии ҶТ» аз 10-уми декабри соли 1999;

– қонуни Конститутсионии ҶТ «Дар бораи интихоботи вакилон ба Маҷлисҳои маҳаллии вакилони халқ» аз 10-уми декабри соли 1999;

– Қонуни ҶТ «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот» аз 5-уми августи соли 2009.

Дар Узбекистон то соли 2017 қонунгузорӣ дар бораи интихобот панҷ қонуни асосиро дар бар мегирифт: «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Узбекистон», «Дар бораи интихобот ба Кенгашҳои вилоятӣ, ноҳиявӣ ва шаҳрии вакилони халқ», «Дар бораи интихобот ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Узбекистон», «Дар бораи комиссияи Марказии интихоботи Ҷумҳурии Узбекистон», «Дар бораи кафолатҳои ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандон» [398].

Дар Туркманистон то соли 2013 қонунгузории интихоботӣ аз ҷумла: Қонун «Дар бораи интихоботи вакилони Маҷлис», ки 10 октябри соли 2008 қабул шудааст, қонун «Дар бораи интихоботи Президенти Туркманистон», ки 21-уми майи соли 2011 қабул шудааст, қонун «Дар бораи интихоботи аъзои Халқ Маслаҳат ва Генгеш», ки 31-уми марти соли 2012 қабул шудааст, қонун «Дар бораи кафолатҳои ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандони Туркманистон» аз 22-уми апрели соли 1999 ва қонун «Дар бораи Комиссияи марказӣ оид ба интихобот ва гузаронидани раъйпурсӣ» аз 21-уми майи соли 2011.

Дуюм, қабули қонуни конститутсионӣ «Дар бораи интихобот» (дар Қазоқистон ва Қирғизистон). Ҳамин тавр, дар Қазоқистон қонуни конститутсионӣ «Дар бораи интихобот дар Ҷумҳурии Қазоқистон» аз соли 1995 қабул карда шуд. Соли 1999 дар Қирғизистон Кодекси интихобот қабул шуд.

Дар оянда, таҳти таъсири равандҳои сиёсӣ, ҳамгироии стандартҳои байналмилалии интихоботӣ ба қонунгузории миллӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, қонунгузории интихоботӣ тағйир ёфт. Агар таҳлили муосири қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказиро дида бароем, дар айни замон, ду роҳи рушд интихоб карда шуд.

Аввалин такмили қонунгузории амалкунанда тавассути ворид намудани тағйиру иловаҳо. Ин усул дар Тоҷикистон ва Қазоқистон интихоб шудааст, ки дар он қонунҳое, ки дар солҳои 90-ум ва 2000-ум бо тағйиру иловаҳои воридшуда қабул шудаанд, то ҳол амал мекунанд. Дар Узбекистон ва Туркманистон роҳи қабули санади ягонаи ҳуқуқии танзимкунандаи раванди интихобот, яъне «Кодекси интихоботӣ» (дар Туркманистон дар соли 2013, дар Узбекистон соли 2017)-ро пеш гирифтанд. Дар кодексҳои интихоботии ин кишварҳо тартиби интихоби мақомоти марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ муқаррар карда шудааст. Роҳи каме фарқкунанда дар Қирғизистон интихоб шудааст. Имрӯз интихобот ба мақомоти марказӣ ва маҳаллӣ бо санадҳои алоҳида қонуни конститутсионӣ дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон ва вакилони Жогорку Кенеши Ҷумҳурии Қирғизистон ва Қонун «Дар бораи интихоботи вакилони Кенеши маҳаллӣ» танзим карда мешавад [394].

Сарфи назар аз тамоюлҳои гуногун ба танзими ҳуқуқии раванди интихобот, аз ҷумла интихоботи Сарвари давлат, қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ меъёрҳоеро дар бар мегирад, ки тартиби омодагӣ ва баргузории интихоботи дахлдорро аз марҳилаи таъйини санаи интихобот то танзими тартиби шикоятии ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандон ва ба ҷавобгарӣ кашидани вайронкунии қонунгузории интихоботро танзим менамояд.

Илова бар ин, як қатор муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ қайд мекунанд, ки дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба танзими ғайримустақими раванди интихобот муқаррароти як қатор санадҳои меъёрии дигар, аз ҷумла қонунҳо «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ», муқаррароти кодексҳои ҷиноятӣ ва ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ, ки дар онҳо масъалаҳои иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар интихобот, аз ҷумла Сарвари давлат, инчунин масъулият барои вайрон кардани талаботи

интихобот танзим карда мешаванд, дохил карда шаванд. Масалан, монеъ шудан ба ҳуқуқи интихоботӣ ва ҳуқуқи иштирок дар раъйпурсӣ аз ҷониби шаҳрванд, инчунин монеъ шудан ба кори комиссияҳои интихоботӣ, тақаллуби ҳуҷҷатҳои интихоботӣ, нодуруст ҳисоб кардани овозҳо ё муайян кардани натиҷаҳои интихобот, вайрон кардани сирри овоздиҳӣ ва ғайра.

Дар ҷараёни ташкили интихобот санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аҳаммияти муҳим доранд. Муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ нақши онҳоро дар раванди ташкили интихобот, аз ҷумла Сарвари давлат тавсиф намуда, қайд мекунанд, ки «муносибатҳои алоҳидаи марбут ба омодагӣ ва баргузории интихобот бо санадҳои меъёрии қонунии Президент ва комиссияҳои интихоботӣ танзим карда мешаванд. Санадҳои зерқонунии зикршуда набояд ба Конститутсияи кишвар ва қонунҳои конститутсионӣ мухолиф бошанд» [170, с. 160], [235, с. 79-88].

Дар ин ҳолат чунин санадҳои зерқонунӣ ҷудо карда мешаванд:

– санадҳои мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ (Президент ва Ҳукумат);

– санадҳои Комиссияи марказии интихобот.

Ҳамин тавр, муаллифони ватанӣ А.И. Имомов ва А. М. Диноршоев қайд мекунанд, ки «дар низоми қонунгузории интихоботӣ фармонҳои Президенти ҶТ ҷойгоҳи алоҳида доранд. Хусусияти фармонҳое, ки Президенти ҶТ оид ба масъалаҳои ба соҳаи ҳуқуқи интихобот дохилшаванда қабул мекунад, гуногун аст. Аз ҷумла, фармонҳои хусусияти ғайримуқаррариро, ки аз ҷониби сарвари давлат дар робита ба иҷрои ваколатҳои конститутсионии худ қабул карда мешаванд, ҷудо кардан мумкин аст. Ҳамин тавр, Президенти ҶТ кафили ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва аз ҷумла ҳуқуқҳои интихоботӣ мебошад» [91], [68].

Фармонҳои Президент дар раванди танзими раванди интихобот, аз ҷумла дар ташкили интихоботи Сарвари давлат нақши муҳим доранд. Ба сифати мисол Фармони Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон «Дар бораи таъйин намудани интихоботи ғайринавбатии Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон» аз 21 сентябри соли 2022 [402] ва Фармони Президенти Ҷумҳурии Узбекистон «Дар бораи

таъйин намудани интихоботи пеш аз муҳлати Президенти Ҷумҳурии Узбекистон» аз 8 майи соли 2023 [412] овардан мумкин аст. Тавассути нашри ин фармонҳо дар ин кишварҳо интихоботи ғайринавбатии сарони давлатҳо ташкил карда шудаанд.

Ҳамчунин, фармонҳои Сарвари давлат дар раванди ташкил ва такмили раванди интихобот дар давлатҳо нақши муҳим доранд. Масалан, Фармони Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон «Дар бораи тадбирҳои такмили низоми интихоботии Ҷумҳурии Қирғизистон» аз 22 майи соли 2013 №109, Фармони Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон «Дар бораи тасдиқи Низомнома дар бораи Комиссияи марказии интихоботии Ҷумҳурии Қазоқистон» аз 11 ноябри соли 1996. Тавассути қабули ин фармонҳо масъалаҳои зарурии ташкил ва баргузории интихобот ба тартиб дароварда шуданд.

Дар байни санадҳои зерқонуние, ки муносибатҳои дар соҳаи интихобот дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бавуҷудомадаро танзим мекунанд, санадҳои комиссияҳои интихоботӣ аҳаммияти асосӣ доранд. Аз рӯйи мақоми ҳуқуқии худ комиссияҳои интихоботӣ набояд ба фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ машғул шаванд, аммо онҳо ҳуқуқ доранд, ки санадҳои хусусияти меъёрию ҳуқуқиро дар асоси қонунҳои дахлдор қабул кунанд. Инҳо метавонанд дастурҳо, қарорҳо, муқаррарот ва дигар қарорҳо қабул намоянд, ки ҳадафи онҳо таъмини истифодаи ягонаи қонунгузории интихобот мебошад.

Ҳамин тавр, Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсии Тоҷикистон дар доираи салоҳияти худ ҳуқуқ дорад оид ба масъалаҳои истифодаи якхелаи қонунҳои конститутсионӣ дар бораи интихобот дастур диҳад. Масалан, Дастурамал барои комиссияҳои интихоботӣ ҷиҳати таъмини ҳуқуқҳои шаҳсони имконияташон маҳдуд дар интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия карда шуд. Комиссияҳои марказии интихобот дар дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ низ чунин салоҳият доранд. Ҳамин тавр, комиссияи Марказии интихобот ва баргузории раъйпурсии Ҷумҳурии Қирғизистон аз 26 июни соли 2020 №118 Низомнома дар бораи тартиби гузаронидани таблиғоти пешазинтихоботӣ ҳангоми баргузории интихоботи Президенти Ҷумҳурии

Қирғизистон ва вакилони Жогорку Кенеши Ҷумҳурии Қирғизистонро таҳия ва қабул кардааст.

Хусусияти санадҳои меъёрии ҳуқуқии комиссияҳои интихоботӣ дар он аст, ки муқаррароти онҳо одатан барои комиссияҳои поёнии интихоботӣ ҳатмӣ мебошанд. Аммо дар баробари ин, онҳо амалҳои дигар иштирокчиёни раванди интихоботро низ танзим мекунанд. Қарорҳо ва дигар санадҳои комиссияҳои интихоботӣ, ки дар доираи салоҳияти онҳо қабул шудаанд, барои мақомоти ҳокимияти иҷроия, муассисаҳои давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, номзадҳо, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ташкилотҳо, шахсони мансабдор ва интихобкунандагон ҳатмӣ мебошанд. Бояд қайд кард, ки қабули санадҳои меъёрӣ аз ҷониби комиссияҳои интихоботӣ ба таъмини истифодаи якхелаи қонунгузории мавҷуда равона карда шудааст, на ба ташкили расмиёти нави интихоботӣ.

Ҳамин тариқ, аз таҳлили гузаронидашуда хулосаҳои зеринро баровардан мумкин аст:

1. Ташаккули қонунгузории интихоботӣ оид ба интихоботи Сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ибтидои якхела дошт ва бо раванди ташаккули ниҳоди президентӣ дар аввали солҳои 90-ум алоқаманд буд.

2. Танзими ҳуқуқӣ-конститутсионии интихоботи президентиро дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба 4 гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

– танзими конститутсионӣ;

– инъикоси стандартҳои байналмилалӣ;

– қонунгузории интихоботии соҳавӣ;

– танзими зерқонунӣ.

3. Танзими конститутсионии равандҳои интихобот дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ду шакл амалӣ гардида, дар боби алоҳида (Узбекистон, Туркманистон) ва мутаносибан дар бобҳои дахлдор дар бораи мақомоти ҳокимияти давлатӣ (Тоҷикистон, Қазоқистон, Қирғизистон) ба танзим дароварда шудааст.

4. Асоси муайян кардани стандартҳои байналмилалиро дар қонунгузории миллии интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ Конвенсия дар бораи стандартҳои интихоботи демократӣ, ҳуқуқ ва озодиҳои интихоботӣ дар давлатҳои иштирокчии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва Низомнома дар бораи вазифаи нозирони ИДМ дар интихоботи президентӣ ва парлумонӣ, ки дар асоси он таҳия шудааст, мегузорад, инчунин раъйпурсӣ дар давлатҳои иштирокчии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва Эъломияи Ассамблеяи байнипарлумонии давлатҳо ва иштирокчиёни ИДМ «Дар бораи принсипҳои назорати байналмилалии интихобот ва раъйпурсӣ дар давлатҳои иштирокчии ИДМ» ва кодекси интихоботии моделӣ ташкил медиҳанд. Ин муқаррарот ба мазмуни қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ таъсири ҷиддӣ расонд.

5. Қонунгузории интихоботии соҳавӣ, аз ҷумла дар интихоботи президентӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар рушди доимии динамикӣ қарор дошт. Дар солҳои аввал дар аксари давлатҳо қонунҳои алоҳидаи конститутсионӣ қабул карда шуданд, ки тартиби баргузории интихоботи мақомоти гуногуни ҳокимияти давлатиро танзим мекарданд. Дар оянда, як қатор кишварҳо ба танзими муносибатҳои интихоботӣ бо санади ягонаи ҳуқуқӣ (ё кодекси интихоботӣ ё қонуни конститутсионӣ дар бораи интихобот) гузаштанд. Ягона кишваре дар Осиёи Марказӣ, ки қонунгузории интихоботии он аз маҷмуи қонунҳо ташаккул меёад, Ҷумҳурии Тоҷикистон боқӣ мемонад.

6. Дар раванди баргузории интихобот санадҳои қонунии сарвари давлат аҳаммияти муҳим доранд, ки онҳоро ба санадҳои мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ (Президент ва Ҳукумат) ва санадҳои Комиссияи марказии интихобот тақсим кардан мумкин аст. Категорияи якуми санадҳо, чун қоида, ваколатҳои конститутсионии Сарвари давлатро амалӣ карда, ба такмили раванди интихобот равона карда шудааст, дар ҳоле ки категорияи дуюми санадҳо хусусияти фаҳмондадиҳӣ ва техникӣ доранд ва равандҳову расмиёти интихоботии дар қонунгузорӣ муқарраршударо муфассал баён мекунанд.

3.2. Мақоми номзадҳо ба мансаби сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ

Тавре ки мо дар сархати қаблӣ қайд карда будем дар давлатҳои демократӣ асоси ташкил ва фаъолияти ҳокимиятро интихобот ташкил медиҳад. Интихоботи озод, даврӣ, озодона ва қалбакӣ маҳаки ҳатмии давлатдории муосир мегардад, ки ба таври объективӣ ба баланд бардоштани нақш ва аҳаммияти ҳуқуқи интихоботии онҳо мусоидат мекунад, ки заминаи ҳуқуқии ташаккул ва фаъолияти тамоми падидаҳои низоми демократияи намояндагиро ташкил медиҳад.

Ҳамин тариқ, интихобот ҷузъи муҳимми фаъолияти давлат мебошад, ки дараҷаи демократикунонии ин ё он ҷомеа аз тарзи ташкил ва баргузории он вобаста аст. Татбиқи ҳуқуқи интихоби шаҳрвандон яке аз шаклҳои муҳимтарини иштироки онҳо дар идоракунии давлат мебошад [68].

Ҳамаи гуфтаҳои боло бевосита ба интихоботи Сарвари давлат низ дахл доранд. Тавре Л.А. Окунков қайд мекунад, «интихоботи Президент яке аз рӯйдодҳои асосии сиёсӣ дар ҳаёти давлат дар шакли идоракунии президентӣ мебошад» [157, с. 234]. Ин ақида барои давлатҳои Осиёи Марказӣ, ки дар онҳо Сарвари давлат (Президент) дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ мақоми пешсафро ишғол мекунад, комилан қобили қабул аст.

Дар заминаи баргузории интихоботи Сарвари давлат масъалаи ҳуқуқи субъективии интихоботӣ аҳаммияти муҳим пайдо мекунад, ки дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ, одатан ба ҳуқуқи фаъол ва ғайрифаъоли интихоботӣ тақсим карда мешавад. Дар бораи мазмуни онҳо С.А. Авакян қайд мекунад, ки «ҳуқуқи интихоб маънои онро дорад, ки ба шаҳрванд имконият дода шавад, ки дар рӯзи интихобот дар овоздиҳӣ иштирок кунад, яъне бюллетени интихоботӣ гирад, онро пур кунад ва ба қуттии интихоботӣ гузорад. Қонунгузор ва илм ин ҳуқуқи интихобро ҳамчун ҳуқуқи фаъоли интихоботӣ шарҳ медиҳанд. Ин маънои онро дорад, ки шаҳрванд танҳо бо амали фаъоли худ қодир аст ин ҳуқуқро амалӣ кунад. Ҳеҷ кас ҳуқуқ надорад, ки ба ҷойи шаҳрванд ҳуқуқи иштирок дар

овоздиҳиро амалӣ кунад, қонун додани бюллетени интихоботро ба шахси дигар барои овоздиҳӣ ба ҷои ин интихобкунанда (аз ҷумла бо розигии ӯ) манъ мекунад.

Ҳуқуқи интихоб шудан маънои онро дорад, ки ба шаҳрванд имконият дода мешавад, ки ба вакилии мақомоти намояндагии ҳокимият ё шахси мансабдори интихобшудаи ҳокимияти давлатӣ ё худидоракунии маҳаллӣ номзад шавад. Ба ибораи дигар, ҳуқуқи интихоб шудан маънои онро дорад, ки ба шаҳрванд имконият дода мешавад то ба мақоми интихобшуда номзад шавад. Ин назария, қонунгузорӣ ва илм ҳамчун ҳуқуқи ғайрифаъоли интихоботӣ шарҳ дода мешавад. Истилоҳи «ғайрифаъол» наметавонад чунин тафсир карда шавад, ки гӯё шахси номзад ғайрифаъол рафтор мекунад, «бо хоксорӣ» натиҷаро интизор аст ва тамоми корҳои ташвиқотӣ ба манфиати ӯ аз ҷониби одамони дигар анҷом дода мешаванд. Баръакс, имрӯз номзадҳо худро пешбарӣ мекунанд, барои сабти ном ҷамъоварии имзоҳоро ташкил мекунанд, ташвиқоти пешазинтихоботӣ мебаранд, бо интихобкунандагон мулоқот мекунанд, дар ВАО баромад мекунанд ва ғайра. Аммо, оё номзад ба мансаби интихобшуда интихоб мешавад ё не, аз интихобкунандагон вобаста аст. Дар баробари ин, дар рӯзи овоздиҳӣ ӯ ба онҳо таъсир карда наметавонад, ғайрифаъол интизори ҳалли тақдири худ аст [27, с. 178-179].

Дар навбати худ, муҳаққиқони ватанӣ қайд мекунанд, ки ҳамаи шаҳрвандон новобаста аз ҷинс, нажод, миллат, забон, пайдоиш, вазъи молумулкӣ ва мансабӣ, ҷойи истиқомат, муносибат ба дин, мансубият ба иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва дигар ҳолатҳо, дар рӯзи овоздиҳӣ, ки ба синни 18 расидаанд, ҳуқуқи фаъоли интихоботӣ (ҳуқуқи интихоб) доранд. Ҳуқуқи ғайрифаъоли интихобот ин ҳуқуқи шаҳрвандон барои интихоб шудан ба мақомоти гуногуни давлат мебошад. Ба даст овардани ҳуқуқи фаъол ва ғайрифаъоли интихоботӣ бо низоми талабот (шартҳо)-и муқаррарнамудаи қонун маҳдуд карда мешавад [92, с. 172; 68].

Ҳамин тариқ, масъалаи шартҳои интихоботӣ шартҳои муқаррарнамудаи конститутсия ё қонуни интихоботӣ ба миён меояд, ки дар сурати риояи онҳо ҳуқуқҳои фаъол ва ғайрифаъоли интихоботии шаҳрвандон амалӣ карда

мешаванд. Бояд қайд кард, ки дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ тафсири гуногуни мафҳуми «шарти интихоботӣ» мушоҳида мешавад. Аксари муаллифон «шартҳои интихоботӣ»- ро тавассути категорияи маҳдудият, яъне маҳдудиятҳои ҳуқуқи интихобот тафсир мекунанд. Масалан, В. В. Игнатенко ва А. Е. Штурнев шартҳои интихоботро ҳамчун «маҳдудиятҳои ҳуқуқии ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандон» меҳисобад [89, с. 40]. Ю.А. Дмитриев ва В.Б. Исроилян ин мафҳумро бо тарзи «бо ин ё он ҳолатҳо вобаста» пурра мекунанд [81].

Дар навбати худ, як қатор муаллифон (Н.М. Добрынин, В.В. Маклаков) мафҳуми «шарт» [83]-ро тавассути категорияи «шартҳо» тафсир мекунанд. Инчунин мавқеъҳое мавҷуданд, ки мувофиқи онҳо мафҳумҳои «сенз» ва «маҳдудиятҳо» [295, с. 73-76], [230, с. 161-184]якхела мебошанд.

Дар ин масъала мо бо мавқеи муаллифоне, ки мафҳумҳои «шарти интихоботӣ» ва «маҳдудиятҳои ҳуқуқи интихоботро» ҷудо мекунанд, ҳамбастагӣ дорем. Аз ҷумла, И.А. Стародубсева асосҳои чунин ҷудокуниро дуруст муайян мекунад ва қайд мекунад, ки маҳдудиятҳо «истиснои имконияти (манъи) интихоб ва интихоб шудан, шартҳои махсусе мебошанд, ки шаҳрвандонро дар татбиқи ҳуқуқи интихоб шудан ба вазифаҳои муайян маҳдуд мекунанд» ва шартҳо танҳо асосҳои умумии дастрасии шаҳрвандон ба истифодаи ҳуқуқҳои интихоботӣ мебошанд [329, с. 25-28].

Дар навбати худ, А.А. Кондрашев ва Н.А. Сидорова нишон медиҳанд, ки шарт аз рӯйи мазмуни он асоси муайяни меъёрҳои ҳуқуқ барои иҷозат додани шаҳрванд ба истифодаи ҳуқуқҳои интихоботӣ мебошад ва метавонад дар ин сифати худ ҳамчун як навъ механизми ташаккули қобилияти электоралии шаҳрванд баррасӣ карда шавад. Мо чунин мешуморем, ки шартҳо талаботҳое мебошанд, ки мувофиқати онҳо ҳангоми мансубият ба давлати демократӣ субъекти ҳуқуқии интихоботӣ-ҳуқуқии шаҳрвандонро барои иштирок дар интихобот ба мақомоти ҳокимияти ҷамъиятӣ ба расмият медарорад. Аломатҳои асосии шартҳои интихоботӣ, ба андешаи мо, ду унсури пурракунанда мебошанд:

1. Шартҳои интихоботӣ танҳо бо иродаи шахс бартараф карда намешаванд: қаноатмандӣ ё норозигии онҳо бо фарорасии ҳолатҳои объективӣ (синну сол,

ҳолати судшавӣ, шумораи муҳлатҳои пай дар пай дар интихобот, қатъи пеш аз муҳлати ваколатҳо ва ғайра) алоқаманд аст.

2. Шартҳои интихоботӣ дар ҳолати нисбатан устувор ва устувор будани мақоми сиёсӣ-ҳуқуқии шахсро пешбинӣ мекунанд (яъне ҳамчун шартҳо шароитҳое муқаррар карда шудаанд, ки бо назардошти он, ки тибқи қоидаи умумӣ наметавонанд аз байн бурда шаванд, мақоми сиёсӣ-ҳуқуқии шахсро нигоҳ доранд ва тағйир надиҳанд). Аммо, агар шахс имконият дошта бошад, ки ба мақоми сиёсӣ–ҳуқуқии худ таъсир расонад (аз ҷумла, дар сурати доштани шаҳрвандии хориҷӣ), пас барои қонеъ кардани сензураҳои интихоботӣ онро ба таври куллӣ тағйир медиҳад (бо роҳи рад кардани шаҳрвандии хориҷӣ), бо назардошти аҳаммияти шаҳрвандӣ ҳамчун робитаи устувори ҳуқуқӣ бо давлат [269, с. 59-74].

Олимони ватанӣ низ ба таърифи «талабот» ҳамчун «шартҳо» ишора мекунанд. Аз ҷумла, А.М. Диноршоев ва С.М. Салоҳидинова қайд мекунанд, ки «шартҳои интихоботӣ» талаботи муқаррарнамудаи қонунгузории интихоботӣ барои гирифтани ҳуқуқи интихоботӣ ва истифодаи он мебошад [68].

Хулоса, бояд қайд кард, ки маҳдудияти принсипи ҳуқуқи умумии интихобот бо истифода аз ду усул муқаррар карда мешавад: истифодаи шартҳои интихоботӣ (шартҳои умумии қабул барои бақайдгирии шаҳрвандон ҳамчун номзад) ва ҷорӣ намудани монеаҳо (маҳдудиятҳои ҳуқуқи интихобот) барои иштирок дар интихобот ҳамчун номзад (вақте ки аз номзадҳо талаб карда мешавад, ки баъзе амалҳои иловагии интихоботӣ – ҷамъоварии имзои шаҳрвандон ва ғ.).

Дар заминаи таҳқиқоти гузаронидашуда, мо ба шартҳои ғайрифаъоли интихоботӣ муфассалтар таваҷҷуҳ хоҳем кард. Тавре ки дар давлатҳои дорои шакли ҷумҳуриявии идоракунӣ, аз ҷумла кишварҳои Осиёи Марказӣ, ки Сарвари давлат президенти интихобшаванда мебошад, маълум аст, нисбати номзад ба мансаби Президент меъёрҳои муайян, талаботи тахассусӣ муқаррар карда шудаанд, ки ӯ бояд ба онҳо ҷавобгӯ бошад. Н.А. Сахаров дар таҳлили ин масъала қайд мекунад, ки «аксари онҳо барои ҳамаи номзадони мансаби президентӣ

комилан асоснок ва қобили қабул мебошанд» [174, с. 35]. Чунин талаботҳо бо мураккабӣ ва масъулияти вазифаҳое, ки Конститутсия ба Сарвари давлат вогузор кардааст, муқаррар карда мешаванд. Аз рӯйи аҳаммият ва ҷойгоҳи Сарвари давлат дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ, талаботҳои номзад ба президентӣ пешниҳодшуда одатан дар меъёрҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ муқаррар карда мешаванд.

Қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ низ истисно нест. Ҳамин тариқ, моддаи 65 Конститутсияи ҶТ муқаррар менамояд, ки «номзад ба мансаби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шахси на камтар аз 30-сола, ки танҳо шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон дорад, маълумоти олӣ дорад, забони давлатиро медонад ва на кам аз 10 соли охир дар қаламрави ҷумҳурӣ зиндагӣ мекунад, пешбарӣ карда мешавад» [1].

Дар Қирғизистон шаҳрванди Ҷумҳурии Қирғизистон, ки на камтар аз 35 сол дорад, забони давлатиро медонад ва дар маҷмуъ на камтар аз 15 сол дар ҷумҳурӣ зиндагӣ мекунад, метавонад Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон интихоб карда шавад [2].

Шаҳрванди Ҷумҳурии Узбекистон, ки на камтар аз 35 сол дорад ва забони давлатиро хуб медонад ва на камтар аз 10 сол пеш аз интихобот дар қаламрави Узбекистон истиқомат мекунад, метавонад Президенти Ҷумҳурии Узбекистон интихоб карда шавад [407].

Ҳамин тавр, дар Қазоқистон шаҳрванди ҷумҳурӣ аз рӯйи таваллуд, на камтар аз 40-сола, ки забони давлатиро хуб медонад ва дар 15 соли охир дар Қазоқистон зиндагӣ мекунад, метавонад Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон интихоб карда шавад [405].

Дар Туркманистон шаҳрванди Туркманистон, ки дар Туркманистон таваллуд шудааст, на камтар аз 40 сол дорад, забони давлатиро медонад, дар давоми 15 соли пеш дар Туркманистон доимо зиндагӣ ва кор мекунад, метавонад Президенти Туркманистон интихоб карда шавад [408].

Муқаррароти конститутсионии овардашуда нишон медиҳанд, ки президентони кишварҳои Осиёи Марказӣ танҳо шахси бакамолрасида

метавонад, дар кишвари худ бо умумиятҳои мавҷудияти давлатӣ интихоб карда шавад .

Дар адабиёти ҳуқуқӣ «шартҳои интихоботӣ» барои тасниф асосҳои гуногун доранд.

Ҳамин тавр, А.А. Кондрашев, Н.А. Сидорова вобаста ба оқибатҳои ҳуқуқии истифодаи ҳуқуқи интихоботӣ шартҳои интихоботро ба истиснокунанда, алтернативӣ, боздошта, қатъкунанда тақсим мекунанд. Гурӯҳи аввалро чунин шартҳо ташкил медиҳанд, ки имконияти истифодаи ҳуқуқи субъективии интихоботро (ҳам фаъол ва ҳам ғайрифаъол) дар ояндаи дароз комилан истисно мекунанд. Ба онҳо шарти корношоямӣ, шарти синну сол, шарти ахлоқӣ дохил мешаванд [269, с. 59-74].

Гурӯҳи дуюм бо татбиқи ҳуқуқи ғайрифаъоли интихоботӣ алоқаманд аст, ки дар доираи амалҳои фаъол аз ҷониби шаҳрванд имконпазир аст (масалан, рад кардани шаҳрвандии «дуюм» ё иҷозатномаи истиқомат ё гирифтани маълумот барои «бартараф кардани» шарти таълимӣ).

Ба гурӯҳи сеюми шартҳо муаллифон чунин шартҳоро дохил мекунанд, ба монанди «шарти ҷазои ҷиноятӣ», шарти ҷазои маъмурӣ, вақте ки ҳуқуқи интихобот барои як давраи муайян дар татбиқ боздошта мешавад.

Намунаи категорияи чоруми шарт метавонад шарти номувофиқатӣ номида шавад, вақте ки риоя накардани маҳдудиятҳо барои ишғоли мансаби интихоботӣ аз ҷониби номзад боиси беэътибор донистани интихоби шахси дахлдор дар интихобот мегардад .

Дар навбати худ, О.Ю. Гусева шартҳои интихоботиро ба техникӣ, муҳофизатӣ ва табъизӣ тақсим мекунад [241, с. 15-19]. Ба категорияи якум он шартҳое дохил мешаванд, ки ҳадафҳои аз иштирок дар интихобот дур кардани табақаҳо ва шахсони алоҳидаи иҷтимоиро риоя намекунанд. Онҳо тасаввуроти муқарраршудаи ҷамъиятиро дар бораи ҳайати шаҳрвандон инъикос мекунанд, ки иштироки онҳо дар сиёсат метавонад созанда ва масъулиятнок бошад. Шартҳои техникӣ ифодакунандаи он аст, ки дар интихобот шумораи зарурии интихобкунандагон иштирок карда наметавонанд, ё «ба таври кофӣ» овоз дода

наметавонанд. Онҳо имкон медиҳанд, ки тартиб ва натиҷаҳои интихобот – шарти қобилияти корӣ, шарти шаҳрвандӣ, шарти сукунат, шарти синну сол, шарти судӣ, шарти забонӣ, шарти саводнокӣ ва шарти динӣ ба тартиб дароварда шаванд.

Шартҳои муҳофизатӣ шартҳое мебошанд, ки категорияҳои шахсони таъсири онҳо ба сиёсат метавонад барои сохти давлатӣ хатарнок бошад, аз байни интихобкунандагон хориҷ мекунанд, ба моҳияти реҷаи сиёсӣ мухолиф аст, аммо бо вайрон кардани тасаввуроти адолат алоқаманд нест – шарти шуғлмандӣ, шарти мансабӣ.

Шартҳои табъизӣ шартҳое мебошанд, ки аз миёни интихобкунандагон як қатор шахсонро аз рӯйи аломатҳои табъизӣ: молу мулк, ҷинс, нажод, миллат ва ғайра шарти ҷинсӣ ва нажодӣ хориҷ мекунанд [241, с. 15-19].

Тавре ки таҳлили конститутсияҳо ва қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, онҳо аксаран шартҳои муҳофизатӣ ва табъизӣ надоранд, дар ҳоле ки шартҳои техникӣ дар сатҳи конститутсионӣ ва қонунгузорӣ мустаҳкам карда шудаанд. Аз ин рӯ, як қатор муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ «шартҳои интихоботӣ»- ро ҳангоми интихоботи сарвари давлат ба конститутсионӣ (асосӣ), яъне дар Конститутсияи давлат муайяншуда ва қонунгузорӣ (иловагӣ), яъне дар қонунгузории интихоботӣ муқарраршуда тақсим мекунанд [91, с. 314], [77, с. 248].

Ба шартҳои конститутсионӣ (асосӣ) шарти шаҳрвандӣ, шарти синну сол, шарти муқимӣ ва шарти забонӣ дохил мешаванд. Ба қонунгузорӣ (иловагӣ) шарти номувофиқатӣ, шарти қобилияти корӣ ва шарти судшавандагӣ дохил мешаванд.

Ба таври мухтасар ин шартҳоро таҳлил менамоем.

Шарти шаҳрвандӣ шартест, ки дар он танҳо шахсоне, ки шаҳрвандии давлати дахлдорро доранд, метавонанд ба интихобот роҳ дода шаванд [247, с. 81-84]. Шарти шаҳрвандӣ дар бисёр давлатҳои ҷаҳон, аз ҷумла дар кишварҳои Осиёи Марказӣ мустаҳкам карда шудааст. Бояд қайд кард, ки масъалаи шаҳрвандӣ дар воқеиятҳои муосири шароити ҷаҳонишавӣ аҳаммияти

аввалиндараҷа пайдо мекунад. Тавре ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, дар давлатҳо ду равиш ба танзими шарти шаҳрвандӣ, яъне шакли баробар ва маҳдудкунанда истифода мешавад.

Равиши аввал маънои онро дорад, ки номзад ба мақоми Президент метавонад шахсе бошад, ки шаҳрвандии давлатро дорад, новобаста аз тарзи ба даст овардани он (филиатсия ва ё натурализатсия).

Равиши дуюм бошад, маънои онро дорад, ки Президент метавонад шахсе бошад, ки шаҳрвандии худро танҳо тавассути филиатсия (аз рӯйи таваллуд) ба даст овардааст. Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳарду равиши мазкур истифода мешавад. Дар Тоҷикистон, Узбекистон ва Қирғизистон равиши аввал (баробармаъно) истифода мешавад. Шарти шаҳрвандӣ, ки дар ин давлатҳо муқаррар шудааст, маънои онро дорад, ки номзад ба президентӣ бояд шаҳрванди кишвар бошад. Дар ҳоле ки, монанди дар боло қайдшуда, тарзи ба даст овардани шаҳрвандӣ аҳаммият надорад, яъне принсипи «шаҳрвандии баробар» амал мекунад.

Тавре Н.В. Бобракова қайд мекунад, принсипи «баробарии шаҳрвандӣ» маънои онро дорад, ки вобаста ба тарзи гирифтани шаҳрвандӣ (аз рӯйи таваллуд, бо тартиби натурализатсия ва ғайра) ягон маҳдудияти ҳуқуқи интихоботии шаҳрванд вуҷуд надорад, зеро ҳамаи шаҳрвандони кишвар мақоми конститутсионии якхела доранд [363, с. 46]. Ин меъёр аз мазмуни Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон ва Паймони байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ бармеояд, ки ба принсипҳои муосири демократӣ ҷавобгӯ буда, кафолати иловагии ҳуқуқҳои интихоботӣ мебошад, ки бевосита аз доштани мақоми шаҳрванд вобаста аст.

Дар навбати худ, дар Қазоқистон ва Туркманистон яке аз талаботи асосии номзад ба президентӣ гирифтани шаҳрвандӣ тавассути филитсия мебошад. Бояд қайд кард, ки дар Туркманистон ин шарт нисбат ба Қазоқистон сахттар аст. Меъёрҳои Конститутсияи Туркманистон муқаррар мекунанд, ки шахс бояд дар қаламрави Туркманистон таваллуд шавад, яъне танҳо «принсипи хокӣ» истифода мешавад. Дар ҳоле ки Конститутсияи Қазоқистон «принсипи хунӣ»-ро низ

иҷозат медиҳад, яъне шахс аз таваллуд бояд шаҳрванди Ҷумҳурии Қазоқистон бошад.

Тавре С.В. Боботов қайд мекунад, «ин талабот чораи огоҳонаи эҳтиётӣ, эътирофи он ҳақиқати амиқ аст, ки ҷойи таваллуд ба ташаккули инсон таъсир мерасонад, яъне Президент бояд шахсе бошад, ки бо шири модар тачрибаи миллиро, ки дар дили ҳар як шаҳрванди кишвар гузошта шудааст, аз худ кардааст» [54, с. 52].

Бояд қайд кард, ки дар даҳсолаи охир дар як қатор кишварҳои ИДМ тамоюли манъи шаҳрвандии дугона барои номзадҳо ба мақоми сарвари давлат мушоҳида мешавад. Ҳамин тавр, дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионии соли 2016, шарти шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон сахттар карда шуд, яъне акнун номзад ба мақоми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд танҳо шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дошта бошад, яъне шахсоне, ки шаҳрвандии дугона доранд, агар аз шаҳрвандии давлати дигар даст накашанд, наметавонанд номзадии худро пешниҳод кунанд. Тавре ки А.М. Диноршоев дар ин масъала қайд мекунад, «зарурати дохил кардани ин муқаррарот хусусияти объективӣ дорад. Ин ба он вобаста аст, ки қисми 2 моддаи 15 Конститутсия муайян мекунад, ки мансубияти шаҳрвандони Тоҷикистон ба шаҳрвандии дигар давлат иҷозат дода намешавад, ба истиснои ҳолатҳое, ки қонун ё шартномаҳои байнидавлатии Тоҷикистон пешбинӣ кардааст» [244, с. 14-20]. Чунин шартномаи байнидавлатӣ, масалан, соли 1995 аз ҷониби Тоҷикистон бо Федератсияи Россия баста шуда, бо ин роҳ шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият пайдо карданд, ки шаҳрвандии дуюмро ба даст оранд. Дар таҳрири куҳнаи меъёрҳои зикршудаи Конститутсия барои ишғоли мансабҳои дахлдори давлатӣ шаҳрвандии Тоҷикистон зарур буд, дар ҳоле ки маҳдудият дар шакли манъи шаҳрвандии дуюм пешбинӣ нашуда буд. Ҳамин тариқ, шахсе, ки шаҳрвандии дукарата дорад, метавонад ба вазифаҳои муҳимми давлатӣ интихоб карда шавад, ки аз нуқтаи назари идоракунии давлатӣ комилан дуруст нест. Ин тағйиротҳо холигоҳро бартараф мекунанд ва ба таҳкими амнияти давлатӣ, ҳимояи манфиатҳои давлатӣ ва фаъолияти самараноки мақомоти давлатӣ равона карда шудаанд.

Дар шакли сахттар ин талабот дар Федератсияи Русия ва Ҷумҳурии Беларус муқаррар карда шудааст. Ҳамин тавр, дар Федератсияи Русия дар ҷараёни ислоҳоти конститутсионии соли 2020, қоидаи конститутсионӣ муқаррар карда шуд, ки танҳо шаҳрванди Федератсияи Русия, ки қаблан шаҳрвандии давлати хориҷӣ надошт ва ё иҷозатномаи истиқомат ё дигар ҳуҷҷате, ки ҳуқуқи истиқомати доимӣ дар қалamрави давлати хориҷиро тасдиқ мекунад, метавонад ба мансаби Президент интихоб карда шавад. Дар Ҷумҳурии Беларус, дар ҷараёни ислоҳоти конститутсионии соли 2022 қоидаи шабеҳ, вале то андозае сахттар муқаррар карда шуд, ки танҳо шаҳрванди Ҷумҳурии Беларус, ки қаблан шаҳрвандии давлати хориҷӣ надошт ва ё иҷозатномаи иқомат ё дигар ҳуҷҷати давлати хориҷӣ, ки ба имтиёзҳо ҳуқуқ медиҳад, метавонад Президент интихоб карда шавад [380, с. 70].

А.В. Нечкин зарурати ворид кардани ин тағйиротҳои конститутсиониро дар зарурати таъмини соҳибихтиёрии давлат, алахусус дар шароити истифодаи фаъоли механизмҳои ба истилоҳ «қувваи нарм» [380, с. 72]дар муносибатҳои байнидавлатӣ мебинад. Тавре Н.В. Бобракова қайд мекунад, ин манъи конститутсионии пайдарпайтар аст, зеро мустаҳкам кардани шартҳо барои номзадҳо ба мақоми Президент бо санади дорои қувваи олии ҳуқуқӣ муқаррар карда мешавад. Ягонагии мақоми Президент бо ифодаи дақиқи талабот ба номзад оғоз меёбад ва рӯйхати пурраи ин талабот бояд дар Конститутсия оварда шавад [363, с. 47].

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки дар масъалаи доштани шаҳрвандии дугонаи номзад ба мақоми президентӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ низ равиши дугонаи «нарм» дар Узбекистон ва Қирғизистон мушоҳида мешавад, ки дар доираи он доштани шаҳрвандии давлати дигар барои пешбарии номзадии худ ба мақоми Президент монеа нест ва «сахт», ки дар Тоҷикистон, Қазоқистон ва Туркманистон татбиқ мешавад ва ба шаҳрвандии дугона роҳ намедиҳад. Дар ҳамин ҳол, бояд қайд кард, ки дар Тоҷикистон ин манъкунӣ бевосита дар Конститутсияи кишвар (моддаи 65 Конститутсияи ҶТ) муқаррар шудааст, Дар ҳоле ки дар Қазоқистон ва Туркманистон он аз мазмуни меъёрҳои қонунгузорӣ,

ки масъалаҳои шаҳрвандиро танзим мекунанд, бармеояд. Мувофиқи онҳо, дар ин кишварҳо шаҳрвандии дигар давлатҳо манъ аст. (моддаи 3 Қонуни Ҷумҳурии Қазоқистон «Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Қазоқистон» аз 20 декабри соли 1991 ва моддаи 5 қонуни Туркманистон «Дар бораи шаҳрвандии Туркманистон» аз 22 июни соли 2013).

Шарти навбатии муҳим дар интихоботи президентӣ шарти синнусолӣ аст. Аён аст, ки барои иштирок дар идоракунии давлат сатҳи муайяни камолоти шахс лозим аст, ки одатан бо фарорасии синну сол зич алоқаманд аст.

Мазмуни синну сол эътирофи шахс ба субъекти ҳуқуқии интихоботӣ, яъне қобилияти ҳуқуқии дорандаи ҳуқуқ, вазифа ва масъулияти муайян дар раванди интихоботро ташкил медиҳад [102]. Ин маҳдудият аз он сабаб ҷорӣ карда мешавад, ки «барои идоракунии давлат сатҳи камолоти инсон зарур аст дар он миқдори муайяни маълумот дар бораи ҷаҳони атроф ҷамъ оварда шудааст, малакаҳо дар ҳалли мушкилоти ҳаёт ва қобилияти фаҳмидани ин мушкилот ташаккул ёфтаанд» [360, с. 105].

Тавре ки таҷрибаи конститутсионии ҷаҳонӣ дар давлатҳои гуногун нишон медиҳад, синну соли номзадҳо ба мансаби президентӣ аз 30 то 50 сол муқаррар карда шудааст. Масалан, 35 сол барои президентҳои Ҷумҳурии Австрия, Ирландия; 40 сол барои президентҳои Олмон ва Юнон; 50 сол барои президенти Италия. Дар ин ҳолат, тибқи қоидаи маъмул, дар рӯзи интихобот ба синни мувофиқ расидан лозим аст.

Тавре ки таҳлили муқаррароти конститутсионӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, синну сол дар ин давлатҳо метавонад ба се гурӯҳ тақсим карда шавад:

1. Ҳадди ақал, яъне номзад метавонад шахсе бошад, ки ба синни 30 расидааст – Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тавре ки дар боло қайд карда шуд, ин синну сол дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионии соли 2016 муқаррар карда шуд. Муҳаққиқони ватанӣ дар ин замина қайд мекунанд, ки «мақсади ин тағйирот муқаррар кардани шарти ягонаи синну сол барои ишғоли мансабҳои давлатӣ дар

ҳамаи мақомоти шохаҳои ҳокимияти давлатӣ ва шартҳои умумии интихоботӣ барои мақомоти интихобшуда мебошад» [244, с. 15].

2. Миёна, яъне номзад метавонад шахсе бошад, ки ба синни 35 расидааст. Ин синну сол дар Қирғизистон ва Узбекистон истифода мешавад.

3. Ниҳоӣ, яъне номзад метавонад шахсе бошад, ки ба синни 40 расидааст. Ин синну сол дар Қазоқистон ва Туркманистон амал мекунад.

Вақтҳои охир дар муҳити илмии пасошуравӣ масъалаҳо дар бораи зарурати муқаррар кардани на танҳо ҳадди ақал, балки ҳадди охири синусолӣ барои номзадҳои президентӣ ба миён омаданд.

Ҳамин тавр, А.В. Нечкин қайд мекунад, ки «дар пасманзари мавзуи муҳокимашаванда, идеяи муқаррар кардани синни ҳадди ақал барои номзадҳо ба мақоми Президент, тавре ки дар Қирғизистон то ислоҳоти конститутсионии соли 2021 пешбинӣ шуда буд, хуб аст. Афзалияти муқаррар кардани синни ҳадди ақал барои номзадҳо ба мансаби Президент дар он аст, ки дар асл, муқаррар кардани пинҳонии маҳдуд кардани шумораи интихоби эҳтимолӣ ба мансаби сарвари давлат (президент) на ба расму оинҳои конститутсионии собиқ, балки ба меъёрҳои комилан объективӣ асос ёфтааст, яъне бадшавии функсияҳои маърифатӣ дар синну сол, аз сабаби пиршавии табиии организми инсон.

Масалан, ин синну соли маҳдудро аз рӯйи ҳаҷми ваколатҳои сарвари давлат бо алоқамандӣ ба синни умумии нафақа, ки дар ҳар як давлати мушаххас муқаррар шудааст, аз рӯйи омилҳои зиёди объективӣ (давомнокии умр, сатҳи тандурустӣ ва ғайра) муайян кардан мумкин аст. Бо мақсади он ки дар ин вазифаи масъул шахсе бошад, ки сатҳи баланди фаъолияти ҳаётӣ дошта бошад бо гузашти солҳо қодир аст, ки ваколатҳои ба ӯ вогузоршударо то ҳадди имкон самаранок амалӣ кунад [380, с. 66] ва А.А. Безуглов низ чунин мавқеъ доранд. С.А. Солдатов инчунин зарурати мустаҳкам кардани на танҳо синни ҳадди ақали номзад ба мансаби Президент, балки синни ҳадди ниҳоиро низ дар асоси тавсияҳои илми тиб (65–70 сол) нишон медиҳанд [109, с. 220].

Дар баробари ин, ақидаҳои мухолиф низ мавҷуданд. Ҳамин тавр, ба ақидаи О.Е. Кутафин ва Е.И. Козлова таҷрибаи бисёр кишварҳои хориҷӣ нишон

медиҳад, ки дар синни хеле баркамол инсон метавонад сатҳи баланди саломатӣ, қувва, қобилияти ташкилиро нигоҳ дорад ва таҷрибаи бузурги сиёсии худро самаранок истифода барад [119, с. 167]. Дар навбати худ, Н.В. Бобракова қайд мекунад, ки «таъсиси ҳадди болоии шарти синну сол зуҳуроти табъиз нисбати синну сол аст, ки дар давлати демократӣ ғайриқобили қабул аст. Муайян кардани имконияти шаҳрванд барои иштирок дар ҳаёти сиёсӣ ҳамчун Сарвари давлат набояд танҳо бо Конститутсия маҳдуд карда шавад [363, с. 48]. Ба назари мо, муқаррар кардани маҳдудияти синну соли боло барои номзад ба президентӣ шарт нест, зеро қарори ниҳоӣ дар бораи интихоби номзад ба президентӣ аз ҷониби интихобкунандагон қабул карда мешавад. Ақидаи онҳо ҳалкунанда аст, аз ҷумла дар бораи синну соли президенти оянда низ.

Бояд қайд кард, ки дар кишварҳои Осиёи Марказӣ синну соли номзад ба мансаби президентӣ ва ҳадди ниҳоии он якчанд маротиба тағйир ёфтааст. Дар ибтидо шарти синнусолӣ дорои ҳадди поёнӣ ва болоӣ буд. Масалан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шахси аз 35 то 65–сола номзад шуда метавонист. Дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионии соли 2003 ҳадди болоӣ хориҷ карда шуд ва дар соли 2016 ҳадди поёнии интихоботӣ барои номзадҳо ба Президенти ҶТ то 30 сол кам карда шуд [244, с. 14-20]. Чунин талабот дар Қазоқистон ва Қирғизистон (65 сол) ва Туркманистон (70 сол) низ муқаррар карда шуд.

Дар ин масъала мо бо мавқеи он муаллифоне, ки ҷонибдори муқаррар кардани ҳадди синну соли болоӣ маҳдуд кардани ҳуқуқи ғайрифаъоли интихоботии шаҳрвандон ба вазифаи сарвари давлат аст, ҳамфикр ҳастем.

Дар байни шартҳои интихоботӣ сукунат ё муқимият ҷойгоҳи махсусро ишғол мекунад. Ин маънои онро дорад, ки шахс метавонад ҳуқуқи интихоботро танҳо дар сурати дар муддати муайян дар ин кишвар ё дар ин минтақа зиндагӣ кардан амалӣ намояд. Ин шарт ба он равона карда шудааст, ки дар интихобот шахсоне иштирок кунанд, ки бо мушкилоти қаламраве, ки мехоҳанд аз он ба мақомоти ҳокимият номзад шаванд, шинос бошанд [247, с. 81-84]. Дар ин радиф Н.В. Бобракова қайд мекунад, ки «шарти муқимият шарти пешбининамудаи қонун барои татбиқи ҳуқуқи ғайрифаъоли интихоботӣ мебошад. Ин ба баъзе

номзадҳо ба мансабҳои интихоботӣ пешниҳод карда мешавад ва моҳияташ дар он аст, ки ҳангоми баргузории интихобот барои интихоб шудан ба мансаби интихоботӣ қонун аз номзад талаб мекунад, ки муддати муайян дар давлат зиндагӣ кунад» [363, с. 50]. Дар адабиёти ҳуқуқии давлатҳои пасошуравӣ қайд карда мешавад, ки ин шарт барои ин давлатҳо нав буд ва дар таҷрибаи сиёсии давлатҳо танҳо пас аз ба даст овардани истиқлоли ин давлатҳо пайдо шуд [269, с. 59-74], [247, с. 81-84].

Ҳангоми муқаррар кардани шарти муқимият бояд ба он диққат дод, ки дар амалияи конститутсионии давлатҳо ба танзими конститутсионии он ду равиш вуҷуд дорад. Аввалин равиш талаботро дар бораи зарурати истиқомат дар қаламрави давлат бевосита пеш аз интихобот муқаррар мекунад. Усули дуюм бевосита талаботи истиқомати муҳлати муқарраршударо пеш аз интихобот муқаррар намекунад. Дар ин ҳолат танҳо муҳлати ҳадди ақали истиқомати доимӣ муқаррар карда мешавад. Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ аксарият усули аввалро истифода мебаранд (ба истиснои Ҷумҳурии Қирғизистон). Дар Тоҷикистон, Қазоқистон ва Туркманистон ибораи «на камтар аз ... чанд соли охирин дар қаламрави давлат истиқоматкунанда» истифода мешавад. Дар Конститутсияи Узбекистон бошад, ки на камтар аз 10 сол пеш аз интихобот дар қаламрави Узбекистон доимо зиндагӣ мекунад.

Дар Ҷумҳурии Қирғизистон, тавре ки дар боло зикр гардид, усули дуюм истифода мешавад, ки дар доираи он шарти истиқомат аз рӯйи муҳлати умумии истиқомат дар ҷумҳурӣ муайян карда мешавад.

Инчунин бояд қайд кард, ки дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ду давраи истиқомати доимӣ – дар Тоҷикистон ва Узбекистон 10 сол, дар Қирғизистон, Қазоқистон ва Туркманистон – 15 сол истифода мешавад.

Дар баробари ин, дар конститутсияҳои давлатҳои номбурда ҳангоми муқаррар кардани шарти муқимият дар бораи хусусияти ин истиқомат ва лаҳзаи ба охир расидани ин муҳлат сухан намеравад. Аз ин рӯ, амалияи татбиқи ҳуқуқ дар ин масъала аз он бармеояд, ки истиқомати доимӣ идомаро пешбинӣ намекунад. Рӯзи ба охир расидани муҳлат бояд рӯзи ҷараёни интихобот, ки тибқи

тартиби муқаррарнамудаи қонун таъйин шудааст, ҳисобида шавад [104], [153, с. 880].

Дар конститутсияҳои давлатҳои таҳқиқшаванда ҳангоми муқаррар кардани шарт дар бораи хусусияти ин ҷойи истиқомат ва лаҳзаи ба охир расидани ин муҳлат сухан намеравад. Ҳамин тариқ, амалияи татбиқи ҳуқуқ дар ин масъала аз он бармеояд, ки ҷойи истиқомати доимӣ идомаи онро пешбинӣ намекунад ва онро дар маҷмуъ муайян кардан мумкин аст. Рӯзи ба охир расидани муҳлат бояд рӯзи интихобот бо тартиби муқаррарнамудаи қонун ҳисобида шавад.

Инчунин бояд ба талаботи иловагии ин шарт, ки дар Туркманистон муқаррар шудааст, диққат дод. Номзад ба президентӣ бояд на танҳо дар Туркманистон зиндагӣ кунад, балки доимо кор кунад. Дар Қазоқистон дар моддаи 54-и қонуни «Дар бораи интихобот дар Ҷумҳурии Қазоқистон» талабот муқаррар карда мешавад, ки мувофиқи он номзад ба президентӣ бояд дар хизмати давлатӣ ё дар вазифаҳои интихобшудаи давлатӣ на камтар аз 5 сол таҷрибаи корӣ дошта бошад.

Аз ҷониби як қатор муаллифони Россия ин муқаррароти Конститутсияи Туркманистон ва Қазоқистон ҳамчун муқаррар кардани шарти табъизӣ арзёбӣ мешавад. Аз ҷумла, Н.В. Бобракова қайд мекунад, «якум, ҳадафи талаботи тахассусии баррасишаванда муайян карда нашудааст. Дуюм, ин талабот ба назари мо табъиз аст, зеро он ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандонеро, ки кор намекунанд, маҳдуд мекунад» [363, с. 51].

Дар баробари ин, дар доираҳои илмии давлатҳои пасошуравӣ мавқеъҳое пайдо шудаанд, ки мувофиқи онҳо аз номзадӣ ба мақоми Президент талаб карда мешавад, ки маълумотро дар бораи фаъолияти меҳнатӣ ё дар хизмати давлатӣ будан ё роҳбарии ҳизби сиёсиро пешниҳод мекунад. Ин мавқеъ бо он асос ёфтааст, ки ин шартҳо ба интихобкунандагон имкон медиҳанд, ки номзадҳоро на аз рӯйи сухан, балки аз рӯйи парвандаҳои воқеӣ, самараи фаъолияти онҳо ҷонибдорӣ намоянд [50, с. 533].

Дар ин масъала мо бо мавқеи муаллифоне ҳамбастагӣ дорем, ки бастани шарти муқимият ба талаби фаъолияти меҳнатӣ ва дигар фаъолиятҳо аз ҳад зиёд

ва табъизомез аст. Мувофиқи қонунгузории кишварҳои Осиёи Марказӣ, роҳбарони ҳизбҳои сиёсӣ метавонанд бевосита дар маъракаи интихоботии президентӣ иштирок кунанд, инчунин хизматчиёни давлатӣ ва мансабдороне, ки намояндагони ҳизбҳои сиёсӣ мебошанд.

Дар Конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ боз як шарт барои номзадҳо ба президентӣ – шарти забонӣ муқаррар карда шудааст. Шарти забонӣ маънои онро дорад, ки номзад ба мансаби интихобшуда бояд забони давлатиро донад. Ин талабот бештар дар таҷрибаи конститутсионии давлатҳои пасошуравӣ ба назар мерасад. Таъмини ин талаботро бо як қатор омилҳо алоқаманд кардан мумкин аст. Ин пеш аз ҳама, бо муайян кардани ҳувияти миллӣ ва мероси бойи таърихӣ алоқаманд аст. Аксари давлатҳои зикршуда, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон таърихи бойи рушди давлатдории худро доранд, ки ҷузъи доимии онҳо забони давлатӣ мебошад, ки мустаҳкам кардани забони давлатӣ дар сатҳи конститутсионӣ ин арҷгузорӣ ба мероси бойи таърихии миллати тоҷик мебошад.

Сабаби дигари таъйини конститутсионии мақоми забони давлатӣ дар он аст, ки дар тули 70 соли мавҷудияти ИҶШС забони асосӣ забони русӣ буд, дар ҳоле ки забонҳои миллӣ, аз ҷумла тоҷикӣ дар паси саҳна боқӣ монданд. Аммо маҳз ба шарофати забон худшиносии миллат ва мардум посдории забони давлатӣ то имрӯз амалӣ шуда истодааст. Аз ин рӯ, ҳанӯз дар охири солҳои 80-ум дар ҷумҳуриҳои собиқи шуравӣ масъалаи мақоми забони давлатӣ ба миён омад.

Сеюм, муайян кардани забони давлатӣ барои пешбурди хуҷҷатҳо дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ шарти зарурӣ ба шумор меравад.

Дар асоси ин ақидаҳо дар конститутсияҳои аксари давлатҳои пасошуравӣ, аз ҷумла дар ҳамаи кишварҳои Осиёи Марказӣ, шарти забон барои шахсоне, ки ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ интихоб карда мешаванд, аз ҷумла сарвари давлат дохил карда шуд.

Ҳангоми таҳлили шартҳои конститутсионии интихоботӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бояд қайд кард, ки танҳо дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Қазоқистон шарти таҳсилот, яъне мавҷудияти маълумоти олӣ дар номзад ба президентӣ муқаррар карда шудааст. Аз

кишварҳои ИДМ ин шарт дар Конститутсияи Озарбойҷон низ муқаррар карда шудааст. Ба андешаи мо, набудани шарти таҳсилот ба номзадҳои президентӣ ба мақоми ӯ ҳамчун сарвари давлат мувофиқат намекунад. Дар ин замина, метавонем ба андешаи М.В. Баглай розӣ шавем, ки қайд мекунад: «танҳо шаҳрванде, ки тачрибаи зиёди ҳаётӣ ва сиёсӣ дорад, ки бо манфиатҳои мардум зич алоқаманд аст ва қодир аст давлатро роҳбарӣ кунад, бояд сарвари давлат бошад» [46]. Мавҷудияти ин хусусиятҳо одатан бо мавҷудияти сатҳи зарурии таҳсилот алоқаманд аст. Дар ин замина бояд бо мавқеи Н.В. Бобракова розӣ шуд: «тачрибаи сиёсӣ талаботи худро ба «имичи» Президент таҳия кардааст, ки онҳоро низ бояд ба назар гирифт: одатан, ӯ бояд сухангӯи моҳир бошад, маълумоти олӣ дошта бошад, оиладори боадолат бошад, бо варзиш машғул шавад, муборизи бюрократия, коррупсия ва ҷинояткорӣ бошад» [363, с. 49]. Дар ҳақиқат, дараҷа ва сатҳи таҳсилот дар эҷоди «илмӣ»-и сарвари давлат нақши муҳим мебозад, аз ин рӯ, мо чунин мешуморем, ки дар сатҳи конститутсионӣ мустаҳкам кардани ин шарт нисбат ба номзад ба президентӣ бояд аз мавқеи мусбат арзёбӣ карда шавад.

Тавре ки мо дар боло қайд кардем, ба ғайр аз шартҳои интихоботии конститутсионӣ, шартҳои иловагӣ низ мавҷуданд, ки дар қонунгузории интихоботӣ мустаҳкам карда шудаанд – шарти номувофиқатӣ, шарти қобилияти корӣ ва шарти суднашавандагӣ.

Ҳамин тавр, ҳангоми маҳдуд кардани ҳуқуқи ғайрифаъоли интихоботӣ мафҳумҳои интихобнашаванда ва номувофиқатии интихоботӣ мавҷуданд.

Номуайянӣ маънои онро дорад, ки шахсони алоҳида наметавонанд номзадии худро дар интихобот пешбарӣ кунанд. Интихобнопазирӣ мутлақ аст (масалан, аъзои оилаи шоҳона дар Испания ҳеҷ гоҳ наметавонанд ба парлумон номзад шаванд) ва нисбӣ (бисёр шахсони мансабдор наметавонанд номзад шаванд, ҳатто дар сурати интихоб) [204, с. 209].

Ҳамин тавр, моддаи 24-и Қонуни конститутсионӣ «Дар бораи интихоботи Президенти ҶТ» шарти номуайянро муқаррар мекунад. Мувофиқи он шаҳрвандони дорои судшавандагӣ, ки бо тартиби муқаррарнамудаи қонун адо

нашудаанд ё бардошта нашудаанд, хизматчиёни касбии ташкилоту иттиҳодияҳои динӣ наметавонанд ба мақоми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон номзад шаванд.

Ҳамин тариқ, шарти номуайянӣ барои ду категорияи субъектҳо – шахсоне, ки доғи судӣ доранд ва хизматчиёни ташкилотҳо ва иттиҳодияҳои динӣ муқаррар карда шудааст. Талаботи монанд ба номзад ба вазифаи Президенти Узбекистон низ муқаррар карда шудааст (моддаи 61 Кодекси интихоботии Ҷумҳурии Узбекистон). Дар Қазоқистон шарти интихобнопазирӣ танҳо нисбати шахсоне, ки бо ҳукми суд дар маҳбасҳо нигоҳ дошта мешаванд (моддаи 33 Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон) муқаррар карда шудааст, инчунин дар моддаи 4 қонун «Дар бораи интихобот дар Ҷумҳурии Қазоқистон» номзад ба Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон буда наметавонад шахсе, ки доғи судӣ дорад, ки бо тартиби муқаррарнамудаи қонун пардохт нашудааст ё бардошта нашудааст ва шахсе, ки гуноҳи ӯ дар содир намудани ҷинояти коррупсионӣ ва ҳуқуқвайронкунии коррупсионӣ бо тартиби муқаррарнамудаи қонун эътироф шудааст [6]. Дар Туркманистон шахсе, ки дар вақти пешбарӣ доғи судӣ дорад ё бардошта нашудааст, наметавонад номзад пешбарӣ карда шавад (моддаи 44 Кодекси интихоботии Туркманистон).

Аз рӯйи таҳлилҳои овардашуда, метавон гуфт, ки шарти номувофиқатӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, ба фарқ аз як қатор давлатҳои дигари пасошуравӣ хеле либералӣ аст. Масалан, дар Федератсияи Русия ин шарт дар Қонуни федералӣ «Дар бораи кафолатҳои асосии ҳуқуқи интихобот ва ҳуқуқи иштирок дар раъйпурсии шаҳрвандони Федератсияи Русия» муқаррар карда шудааст, ки чунин шаҳрвандони Федератсияи Русия ҳуқуқи интихоб шуданро надоранд:

– маҳкумшудагон барои содир намудани ҷиноятҳои вазнин ва (ё) махсусан вазнин, ба истиснои ҳолатҳое, ки тибқи қонуни нави ҷиноятӣ ин амалҳо ҷиноятҳои вазнин ё махсусан вазнин эътироф карда намешаванд, инчунин барои содир намудани ҷиноятҳои экстремистии пешбининамудаи Кодекси ҷиноятии Федератсияи Русия ва дар рӯзи овоздиҳӣ барои ҷиноятҳои зикршуда доғи судии бардоштанашуда доранд;

– ба ҷазои маъмурӣ барои содир намудани ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ барои таблиғ ва намоиши оммавии нишон ё рамзҳои фашистӣ ё намоиши оммавии нишона ё рамзҳои ташкилотҳои экстремистӣ, истеҳсол ва паҳн кардани маводҳои экстремистӣ, агар овоздиҳӣ дар интихобот пеш аз ба охир расидани муҳлате, ки шахс ба ҷазои маъмурӣ дучор шудааст, сурат гирад;

– нисбати онҳо эътибор пайдо кардани қарори суд, ки далелҳои вайрон кардани маҳдудиятҳои таблиғоти пешазинтихоботиро муқаррар мекунад: фаъолияти экстремистӣ ё ангеза ба чунин амалҳо; амалҳое, ки ба барангехтани низоъҳои иҷтимоӣ, нажодӣ, миллӣ ё динӣ равона шудаанд; паст задани шаъну шарафи миллӣ; тарғиби истисноӣ, бартарӣ ё паст будани шаҳрвандон аз рӯйи муносибати онҳо ба дин, иҷтимоӣ, нажодӣ, миллӣ, динӣ ё забонӣ; тарғибот ва намоиши оммавии нишонаҳои фашистӣ, рамзҳо ё рамзҳои фашистӣ монанд ва ғайра.

Тавре ки аз мисолҳои овардашуда маълум аст, шарти интихобнашавӣ дар як қатор давлатҳо дар сатҳи хеле сахт муқаррар карда шудааст. Пас аз таҳлили онҳо, мо ба хулосае омадем, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ низ зарур аст, ки ин талаботҳо бо сабаби вазъи геополитикии минтақа, инчунин афзоиши таҳдидҳои экстремистӣ ва террористӣ сахттар карда шаванд. Дар робита ба ин, мо чунин мешуморем, ки шарти интихобнашавӣ дар кишварҳои минтақа бояд тавассути муқаррар намудани манъкуниҳои зерин васеъ карда шавад – маҳкумшудагон барои содир намудани ҷиноятҳои террористӣ ва экстремистӣ, аъзо ё иштирокчии гурӯҳҳо ва ҳизбҳои террористӣ ё экстремистии дар қаламрави давлатҳо манъшуда, шахсоне, ки барои ҷиноятҳои коррупсионӣ маҳкум шудаанд.

Ба назари мо, ин тафсири шарти номуайянӣ ба талаботи муосир ҷавобгӯ буда, ба воридшавии унсурҳои ҷиноятӣ ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ монеъ мешавад.

Дар навбати худ, номувофиқатии интихоботӣ маънои манъи ҳамзамон ишғоли мансаби интихоботӣ ва дигар мансабҳои давлатиро дорад. Баръакси интихобнопазирӣ, номувофиқатӣ ба иштирок дар интихобот ҳамчун номзад ва

интихоб шудан ба мақоми намояндагӣ монеъ намешавад. Ин имконияти интихоби шахси мансабдори давлатиро ба мақомоти намояндагӣ истисно намекунад, аммо дар сурати интихоб шудан, ин шахс бояд қарор кунад, ки оё ӯ вазифаи давлатиро нигоҳ медорад ё аз вазифаи интихобшуда даст мекашад.

Дар Тоҷикистон шарти номувофиқатӣ дар моддаи 68 Конститутсияи ҶТ муқаррар карда шудааст, ки мутобиқи он шахсе, ки Президенти ҶТ интихоб шудааст, ҳуқуқ надорад вазифаи дигарро ишғол кунад, вакили мақомоти намояндагӣ бошад, бо фаъолияти соҳибкорӣ машғул шавад. Мувофиқи моддаи 44 Кодекси интихоботии Туркманистон ҳангоми пешбарии номзад ба Президенти Туркманистон шахсе, ки вакили Маҷлис аст, ба Комиссияи марказии интихобот дар бораи бозхондани номзадии худ ё дар бораи нияти тарк кардани ваколатҳои вакилӣ дар сурати интихоб шудан ба Президенти Туркманистон дар шакли хаттӣ хабар медиҳад [12].

Ҳамин тариқ, таҳлили Конститутсияҳо ва қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон дод, ки дар онҳо рӯйхати ҳамаҷонибаи шартҳои интихоботӣ бо ҳуқуқи ғайрифаъоли интихоботӣ барои номзадҳо ба президентӣ – шарти шаҳрвандӣ, шарти синну сол, шарти муқимият, шарти забонӣ, шарти интихобӣ набудан ва номувофиқӣ муқаррар карда шудааст.

Дар ин ҳолат, бояд қайд кард, ки ин шартҳо таҷрибаи сиёсӣ ва ҳуқуқии дар ин давлатҳо ташаккулёфта, хусусиятҳои бунёдии падидаҳои давлатдориро инъикос мекунанд. Инчунин бояд қайд кард, ки сарфи назар аз мавҷудияти хусусиятҳои муайяни мушаххас, дар маҷмуъ, танзими конститутсионӣ-ҳуқуқии талабот ба номзадҳо ба мансаби Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар доираи соҳаи ягонаи ҳуқуқӣ рушд мекунад.

3.3. Тартиби ташкил ва гузаронидани интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ

Тартиби баргузории интихоботи сарвари давлат дар саросари ҷаҳон, аз ҷумла дар кишварҳои Осиёи Марказӣ як раванди хеле мураккаб буда, як қатор марҳилаҳо ва унсурҳои ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад.

Дар асоси омӯзиши адабиёти ҳуқуқӣ мо метавонем марҳилаҳо ва унсурҳои сохтории зеринро муайян кунем:

1. Муқаррароти асосие, ки тартиби интихоботи Президентро муайян мекунанд (принсипҳои қонуни интихобот ва низоми интихобот);

2. Ҳуқуқи интихоботии фаъол ва ғайрифаъол дар интихоботи Президент;

3. Давраи баргузории интихоботи президентӣ;

4. Ҳуқуқи пешбарии номзадҳо ба мансаби Президент;

5. Кафолатҳо ба фаъолияти номзадҳо ба мансаби президентӣ;

Минбаъд, мо дар бораи ҳар яке аз ин унсурҳо муфассалтар таваққуф хоҳем кард.

Инак, унсури аввалини раванди баргузории интихоботи президентӣ муайян намудани принсипҳои асосии онҳо, ки тартиби гузаронидани интихоботи президентӣ ба он асос ёфтааст, ё ба ибораи дигар, принсипҳои қонуни интихобот ва низоми интихобот мебошад» [220, с. 60-68].

Чунон ки И.С. Алехина қайд мекунад «дар асоси ҳуқуқу озодиҳои меҳварии инсон ва шаҳрванд дар санадҳои байналхалқӣ усулҳои муҳимтарини қонуни интихобот ифода ёфтаанд». Дарки якхела ва татбиқи онҳоро стандартҳои ҳуқуқии интихобот, ки ҳамчун асоси меъёрӣ ва ҳамзамон воситаи ҳуқуқии раванди татбиқи меъёрҳои қонунгузории интихобот мебошанд, таъмин мекунанд.

Дар илми ҳуқуқи конститутсионии кишварҳои пасошуравӣ ба ин масъала таваҷҷуҳи бештар зоҳир мешавад. Танҳо ҳаминро қайд менамоям, ки танзими дақиқи усулҳои интихобот ба ташкили самараноки раванди интихобот мусоидат намуда, ба ин васила қонунияти ҳокимият ва бунёди онро дар асоси усулҳои демократӣ таъмин менамояд.

Дар маҷмуъ, муаллифон дар асоси принсипҳои қонуни интихобот принсипҳои умумӣ, аз ҷониби умум эътирофшудаеро мефаҳманд, ки моҳияти демократии интихоботро ҳамчун асоси конститутсионии ҳокимияти халқӣ инъикос мекунанд.

Онҳо асоси танзимкунандаи ҳуқуқҳои интихоботӣ буда, системаи ҳамоҳангшудаи кафолатҳо ва расмиётеро ифода мекунанд, ки ҳатмӣ, бидуни тақаллуб гузаронидани интихоботро дар сатҳҳои мухталифи кишвар, амалӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои интихоботии шаҳрвандонро таъмин мекунанд [265, с. 21], [208].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ ба таври умум чаҳор принсип эътироф шудааст, ки ҳамчун принсипҳои асосии конститутсионӣ (дар Конститутсияҳои давлатҳо муқаррар шудаанд) [235, с. 79-88], [91], [170]. Инҳо ҳуқуқи интихоботи умумӣ, баробар, мустақим ва бо овоздиҳии пинҳонӣ мебошанд. Ҳамзамон қайд кардан зарур аст, ки ин принсипҳо принсипҳои ғайримустақимро ба вуҷуд меоваранд, ки дар қонунгузории интихобот танзим шудаанд. Ба инҳо, аз чумла, принсиипҳои даврагӣ, ихтиёрӣ ва шаффофият дохил мешаванд.

Тавре ки таҳлили муқаррароти конститутсионӣ ва қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, дар танзими ин принсипҳо тафоввути муайян вуҷуд дорад. Дар Тоҷикистон, Қазоқистон ва Узбекистон ин принсипҳо ҳам танзими конститутсионӣ ва ҳам қонунгузорӣ доранд. Ҳамин тариқ, дар моддаи 65 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки «Президентро шаҳрвандони Тоҷикистон дар асоси ҳуқуқи интихоботи умумӣ, баробар ва мустақим бо овоздиҳии пинҳонӣ ба муҳлати ҳафт сол интихоб мекунанд» [1].

Танзими минбаъда дар Қонуни конститутсионии «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» амалӣ карда мешавад, ки дар моддаи 3–и он муқаррар шудааст, ки «шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маъракаи интихобот ва овоздиҳӣ барои интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ихтиёрӣ ва дар асосҳои баробар иштирок мекунанд. Овоздиҳӣ оид ба интихоботи Президенти ҷумҳурӣ пинҳонӣ буда, онро бевосита шаҳрвандон мегузаронанд. Ҳар як шаҳрванд як овоз дорад. Назорати баёни иродаи шаҳрвандон манъ аст [9; 20]. Дар моддаи 106-уми Конститутсияи Ҷумҳурии Узбекистон ин принсипҳо ба таври зайл ифода гардидаанд: «Президенти Ҷумҳурии Узбекистонро шаҳрвандони Ҷумҳурии Узбекистон дар асоси ҳуқуқи умумӣ, баробар ва бевоситаи интихоботӣ бо роҳи овоздиҳии пинҳонӣ ба муҳлати хафт сол интихоб

мекунанд. Тартиби интихоби Президенти Ҷумҳурии Узбекистонро қонун муайян мекунад» [407]. Дар навбати худ, дар моддаи 3 Кодекси интихоботи Ҷумҳурии Узбекистон муқаррар карда шудааст, ки «Дар Ҷумҳурии Узбекистон интихобот дар асоси ҳуқуқи умумӣ, баробар, мустақими интихобот бо роҳи овоздиҳии пинҳонӣ гузаронида мешавад. Интихобот ошкоро ва шаффоф мегузарад» [11].

Дар навбати худ, дар моддаи 41 Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон муқаррар шудааст, ки «Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон тибқи қонуни конститутсионӣ аз ҷониби шаҳрвандони болиғи ҷумҳурӣ дар асоси ҳуқуқи интихоботи умумӣ, баробар ва мустақим бо овоздиҳии пинҳонӣ ба муҳлати хафт сол интихоб карда мешаванд.» [3]. Дар моддаи 3 Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Қазоқистон «Дар бораи интихобот дар Ҷумҳурии Қазоқистон» муқаррар шудааст, ки «1. Интихоботи Президент, дар асоси ҳуқуқи интихоботи умумӣ, баробар ва бевосита бо овоздиҳии пинҳонӣ гузаронида мешавад. 3. Иштироки шаҳрвандони ҷумҳурӣ дар интихобот ихтиёрӣ аст. Ҳеҷ кас ҳақ надорад, ки шаҳрвандро маҷбур созад, ки дар интихобот иштирок кунад ё иштирок накунад, изҳори иродаи ӯро маҳдуд кунад» [6].

Дар навбати худ, ин принсипҳо дар конститутсияҳои Ҷумҳурии Қирғизистон ва Ҷумҳурии Туркманистон инъикос наёфтаанд. Дар моддаи 70 Конститутсияи Ҷумҳурии Туркманистон танҳо омадааст, ки «Президенти Туркманистон бевосита аз ҷониби халқи Туркманистон ба муҳлати ҳафт сол интихоб мешавад ва аз лаҳзаи савганд ёд карданаш ба кор шуруъ мекунад» [5]. Дар ин давлатҳо конститутсия меъёри ҳаволакунандаро пешбинӣ мекунад, ки тартиби гузаронидани интихоботи президентӣ бо қонуни конститутсионӣ муайян карда мешавад. Дар моддаи 2-и Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Қирғизистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон ва вакилони Шурои Ҷоркуи Ҷумҳурии Қирғизистон» муқаррар шудааст, ки «Интихобот дар Ҷумҳурии Қирғизистон дар асоси ҳуқуқи интихоботи умумӣ, баробар ва мустақим бо овоздиҳии пинҳонӣ сурат мегирад. Интихобот дар Ҷумҳурии Қирғизистон ба озодона ва ихтиёран амалӣ намудани ҳуқуқҳои интихоботии шаҳрвандони ҷумҳурӣ асос меёбад. Ҳеҷ кас ҳақ надорад, ки дар

интихобот ба шаҳрвандон бо мақсади маҷбур кардани онҳо барои иштирок кардан ё иштирок накардан, инчунин иродаи худро озодона баён кардан таъсир расонад» [7].

Дар Туркманистон ин принсипхо дар Кодекси интихобот дар моддаи 3 низ инъикос ёфтаанд, ки мувофики он «Интихоботи Президенти Туркманистон умумӣ мебошанд. Шаҳрвандони Туркманистон, ки ба синни ҳаждаҳсолагӣ расидаанд, ҳуқуқи интихоб ва ширкат дар раъйпурсӣ доранд. Шаҳрвандони Туркманистон ҳуқуқ доранд дар интихобот ва раъйпурсӣ дар асосҳои баробар ширкат кунанд. Ҳар як интихобкунанда ё иштирокчии раъйпурсӣ (минбаъд – интихобкунанда) як овоз дорад.

Интихоботи Президенти Туркманистон, бевосита буда, аз ҷониби шаҳрвандон бевосита интихоб карда мешаванд. Шаҳрвандони Туркманистон ба тарафдорӣ ё муқобили масъала(ҳо)-и бевосита ба раъйпурсӣ пешниҳодшуда овоз медиҳанд. Иштироки шаҳрвандони Туркманистон дар интихобот ва раъйпурсӣ озод ва ихтиёрист.

7. Овоздиҳӣ дар интихобот ва раъйпурсӣ пинҳон аст. Назорати баёни иродаи интихобкунандагон манъ аст» [12].

Дар асоси таҳлили меъёрҳои дар боло зикргардидаи Конститутсия ва қонунгузории интихоботии давлатҳои Осиёи Марказӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки принсипҳое, ки асосҳои иштироки шаҳрвандонро дар овоздиҳӣ дар интихобот ҳамчун иштирокчиёни асосии муносибатҳои ҳуқуқии интихобот муайян мекунанд (ҳуқуқи интихоботи умумӣ, баробар, бевосита ва ғ.) пурра ҷорӣ карда шудаанд. Инҳо принсипҳои қонуни моддии интихобот буда, кафолатҳои моддии ҳуқуқӣ доранд (муқаррароти муайяни қонун, ки ба шаҳрвандон ҳуқуқҳои субъективии интихоботӣ медиҳанд) [348, с. 38].

Дар асоси муҳтавои ин муқаррарот метавон ба хулосае омад, ки интихоби сарони давлатҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ аз ҷониби шаҳрвандони ин кишварҳо дар асоси ҳуқуқи интихоботи умумӣ, баробар ва мустақим бо овоздиҳии пинҳонӣ сурат гирифта, тавассути овоздиҳии шахсӣ бо иродаи озод амалӣ карда мешавад.

Махсусан, таваҷҷуҳ ба принсипи озодии интихобот дода мешавад, яъне иштироки шаҳрвандон дар интихоботи президентӣ ихтиёрӣ сурат мегирад. Саркашӣ аз иштирок дар интихобот барои татбиқи ягон чораи маҷбуркунии ҷиноятӣ ё маъмурӣ, инчунин ҷазои маънавӣ ва моддӣ асос шуда наметавонад. Қонунгузории кишварҳо назорати изҳори иродаи шаҳрвандонро имкон намедиҳад, яъне дар сатхи конунгузорӣ муқаррар карда шудааст, ки хар гуна назорати маъмурӣ ва ҷамъиятии иродаи интихобкунанда манъ аст. Ин муқаррарот муҳимтарин кафолати демократии ҳар як интихоботи озод аст.

Озодии баён, инчунин, дар он зоҳир мешавад, ки интихобкунандагон дар интихобот баробар иштирок намуда, бевосита ба тарафдорӣ ё муқобили номзад ба мақоми президентӣ овоз медиҳанд. Озодии иродаи интихобкунандагон, инчунин, дар он зоҳир мешавад, ки онҳо дар интихоботи алтернативӣ иштирок мекунанд, яъне имконияти интихоб кардани ин ё он номзад ба Президенти ҷумҳуриҳоро тавассути имконияти озодона баён кардани нуктаи назари худ, аз ҷумла, бо роҳи таблиғоти озод нисбати бартарӣ ва ё норасоиҳои ҳар кадоми онҳо доранд.

Дар раванди баргузории интихоботи президентӣ принсипи умумӣ аҳаммияти калон дорад, ки бо он дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ таъмини ҳуқуқи интихобот ба шаҳрвандон сарфи назар аз асосҳои ба даст овардани шаҳрвандӣ, вазъи иҷтимоӣ, молу мулкӣ, миллат, нажод, забон, маълумот, муносибат ба дин, хусусияти машғулият ва эътиқоди сиёсӣ дар назар дошта шудааст. Ҳама гуна маҳдудиятҳои мустақим ё ғайримустақими ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандон аз рӯйи ҷинс, нажод, миллат, забон, вазъи молу мулкӣ ва мансабӣ, эътиқоди сиёсӣ ва динӣ, инчунин аз рӯйи дигар асосҳо манъ аст. Занон дар интихобот баробари мардон, хизматчиёни ҳарбӣ дар асоси баробар бо шаҳрвандон иштирок мекунанд [328, с. 114].

Бояд тазаккур дод, ки принсипи умумӣ истисноҳое низ дорад, ки дар қонунгузории кишварҳои Осиёи Марказӣ махсус пешбинӣ шудаанд. Масалан, дар моддаи 2 Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки принсипи умумиро муайян

мекунад, муқаррароти зеринро муайян кардааст: «Шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба синни 18-солагӣ расидаанд, ҳуқуқ доранд дар интихоботи Президенти ҷумҳурӣ иштирок намоянд. Шахсони аз тарафи суд ғайри қобили амал эътирофшуда ё бо ҳукми суд аз озодӣ маҳрумшуда ҳуқуқ надоранд дар интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирок намоянд. Ҳама гуна маҳдудкунии ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба истиснои ҳолатҳои пешбининамудаи қонуни мазкур, манъ аст» [9; 20]. Моддаи 3-и Кодекси интихоботии Туркманистон муқаррар кардааст, ки «Ҳама гуна маҳдудиятҳои мустақим ё ғайримустақим ба ҳуқуқи шаҳрвандони Туркманистон ба интихоб ва иштирок дар раъйпурсӣ вобаста ба миллат, нажод, ҷинс, нажод, молу мулк ва вазъи хизматӣ, ҷойи истиқомат, забон, муносибат ба дин, ақидаҳои сиёсӣ ва дигар ҳолатҳо манъ аст. Шаҳрвандони аз ҷониби суд ғайри қобили амал эътирофшуда ё шахсоне, ки дар маҳбас адои ҷазо мекунанд, дар интихобот ва раъйпурсӣ иштирок намекунанд. Маҳдуд кардани ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандон дар дигар ҳолатҳо иҷозат дода намешавад ва боиси ҷавобгарии муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Туркманистон мегардад» [12].

Дар моддаи 4-и Кодекси интихоботи Ҷумҳурии Узбекистон муқаррар шудааст, ки «Интихоботи Президенти Ҷумҳурии Узбекистон, умумӣ мебошанд. Шаҳрвандони Ҷумҳурии Узбекистон, ки то рӯзи интихобот ба синни ҳаждаҳсолагӣ расидаанд, ҳуқуқи овоздиҳӣ доранд. Шаҳрвандон, сарфи назар аз ҷинс, нажод ва миллат, забон, муносибат ба дин, пайдоиши иҷтимоӣ, эътиқод, вазъи иҷтимоӣ, маълумот, намуд ва хусусияти машғулият, ҳуқуқи баробар дар интихобот доранд» [11]. Минбаъд дар моддаи 5 муқаррар карда шудааст, ки «шаҳрвандони аз ҷониби суд ғайри амал эътирофшуда, инчунин шахсоне, ки бо ҳукми суд дар ҷойҳои маҳрум сохтан аз озодӣ нигоҳ дошта мешаванд, интихоб шуда наметавонанд. Шаҳрвандони аз ҷониби суд ғайри қобили амал эътирофшуда, инчунин шахсоне, ки бо ҳукми суд барои содир кардани ҷиноятҳои вазнин ва махсусан вазнин дар ҷойҳои маҳрум сохтан аз озодӣ нигоҳ дошта мешаванд, дар асоси қарори суд метавонанд танҳо тибқи қонун ва тартиби муқаррарнамудаи қонун аз ҳуқуқи иштирок дар интихобот маҳрум карда шаванд.

Дар дигар ҳолатҳо ба маҳдудияти бевосита ё бавоситаи ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандон роҳ дода намешавад» [11].

Дар моддаи 4-уми Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Қазоқистон «Дар бораи интихобот дар Ҷумҳурии Қазоқистон» омадааст, ки «Ҳуқуқи интихоботии умумии фаъол ин ҳуқуқи шаҳрвандони ҷумҳурӣ барои иштирок дар овоздиҳӣ дар интихобот пас аз расидан ба синни ҳаждаҳсолагӣ, новобаста аз мансубияти нажодӣ, иҷтимоӣ, мансабӣ, вазъи молу мулкӣ, ҷинс, нажод, миллат, забон, муносибат ба дин, эътиқод, ҷойи истиқомат ё ҳама гуна ҳолатҳои дигар мебошад. Шаҳрвандоне, ки суд ғайри қобили амал эътироф кардааст, инчунин шахсоне, ки бо ҳукми суд дар маҳбас нигоҳ дошта мешаванд, ҳуқуқи дар интихобот иштирок карданро надоранд» [6].

Моддаи 3-и Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Қирғизистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон ва вакилони Шурои Ҷоркуи Ҷумҳурии Қирғизистон» мувофиқан муқаррар кардааст, ки «Шаҳрвандони Ҷумҳурии Қирғизистон, ки ба синни 18 расидаанд, ҳуқуқ доранд овоз дода, баъди расидан ба синни муқаррарнамудаи Конститутсия ва Қонуни конститутсионии мазкур ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва ҳокимияти маҳаллӣ интихоб шаванд. Шаҳрвандони Ҷумҳурии Қирғизистон сарфи назар аз нажод, ҷинс, нажод, мансубияти нажодӣ, маъюбӣ, маълумот, вазъи мансабӣ ва молу мулкӣ, эътиқоди динӣ, сиёсӣ ва дигар эътиқодҳо ҳуқуқи интихоб ва интихоб шудан доранд. Шаҳрвандоне, ки аз ҷониби суд ғайри қобили амал эътироф шудаанд ё бо ҳукми эътибори қонунӣ пайдокардаи суд дар маҳбас нигоҳ дошта мешаванд, ҳуқуқи интихоб ё интихоб шудан надоранд. Шахсоне, ки доғи судӣ бо тартиби муқаррарнамудаи қонун бардошта нашудааст, ҳақ надоранд ба вазифаи Президент ё вакили Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб шаванд» [7].

Аз мазмуни муқаррароти зикршуда як қатор хулосаҳо баровардан мумкин аст. Аввалан, шаҳрвандони кишвар дар интихоботи президентии кишварҳои Осиёи Марказӣ ширкат мекунанд ва муҳим нест, ки онҳо чӣ гуна шаҳрвандиро ба даст овардаанд – аз рӯйи таваллуд, фарзандхондӣ ё ба даст овардан. Ҳамин тариқ, усули гирифтани шаҳрвандӣ ҳамчун маҳдудияти ҳуқуқи интихоботии

шаҳрвандон амал намекунад. Инчунин, аз мазмуни ин меъёр бармеояд, ки дар интихоботи президентӣ шахсони душаҳрвандӣ (дар давлатҳое, ки иҷозат дода мешавад, масалан, Тоҷикистон, Қирғизистон), ки яке аз онҳо шаҳрвандии кишвар аст, ширкат карда метавонанд.

Сониян, дар қонунгузории интихоботии кишварҳо категорияи шаҳрвандоне, ки дар интихобот иштирок карда наметавонанд – инҳо ноболиғон, шаҳрвандони хориҷӣ, шаҳрвандони ғайри қобили амал, ки бо қарори суд чунин эътироф шудаанд ва шахсоне мебошанд, ки бо ҳукми суд аз озодӣ маҳрум шудаанд, дақиқ муайян карда шудааст.

Сеюм, шаҳрвандоне, ки дар давраи омодагӣ ва баргузории интихобот берун аз кишвар зиндагӣ ва ё қарор доранд, дар интихоботи президентӣ ҳуқуқи пурраи овоздиҳӣ доранд (масалан, ин муқаррарот дар қонунгузории интихоботи Қирғизистон алоҳида ифода шудааст).

Тавассути татбиқи принсипи умумӣ унсури дуюми тартиби интихоботи президентӣ – масъалаҳои марбут ба ҳуқуқи овоздиҳии фаъол (ҳуқуқи овоздиҳӣ) ва ғайри фаъол (интихобшаванда) ташаккул меёбад.

Мутобиқи муқаррароти Конститутсия ва қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ масъалаҳои ҳуқуқи фаъоли интихобот барои ҳамаи навъҳои интихоботи мақомоти давлатӣ яксонанд. Шаҳрванде, ки дар рӯзи интихобот ба синни 18 расидааст, ҳуқуқ дорад Президентро интихоб намояд. Ҳуқуқи интихоботии фаъол бо мавҷуд набудани навъҳои гуногуни молу мулк, тахассуси иқомат ва бо ворид намудани ҳамаи шаҳрвандон ба рӯйхатҳои интихобкунандагон таъмин карда мешавад [157, с. 240].

Ҳамчунин, таҳлили муқаррароти Конститутсия ва қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ имкон медиҳад хулоса намоем, ки сарони давлатҳои минтақаро бевосита шаҳрвандон интихоб мекунанд, яъне тавассути интихоботи мустақим. Дар баробари ин, бояд гуфт, ки ин раванд дар кишварҳои ИДМ, аз ҷумла дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, дар асоси равандҳои сиёсии дар кишвар ба вуқуъ пайваста, таҳаввул ва тағйирот ба амал омадааст. Ин махсусан дар солхои аввали ба даст овардани истиқлолияти ҷумҳуриҳо равшан

зоҳир гардид. Ҳамин тариқ, дар таҷрибаи сиёсии Тоҷикистону Қирғизистон давраҳое буданд, ки зарурати даст кашидан аз шакли идораи президентӣ ва гузаштан ба шакли порлумонии ҳукумат буд.

Олимони кишварҳои пасошуравӣ равандҳои таҳаввулоти ташаккули низоми интихоботро дар ҷараёни интихоботи саркори давлат таҳлил намуда, қайд мекунанд, ки онҳо дар чаҳорчӯби ду низом – интихоботи мустақим ва бисёрзинагӣ (собиқ дар Молдова, ҳоло дар Арманистон) ташаккул ёфтаанд. Зимнан зикр мегардад, ки «аксарияти президентҳо дар кишварҳои ИДМ дар асоси ҳуқуқи интихоботи умумӣ, баробар ва мустақим тавассути овоздиҳии пинҳонӣ интихоб мешаванд. Ин маънои онро дорад, ки ҳамаи шаҳрвандони ин давлат метавонанд дар интихоботи президент, ба истиснои баъзе истисноҳо ширкат кунанд. Ҳамин тариқ, Президент аз ҷониби ҳамон корпуси интихоботӣ, ки мақоми қонунгузор аст, интихоб карда мешавад. Ин ҳолат барои муайян кардани истиқлолияти қудрати саркори давлат муҳим аст, зеро дар он кишварҳое, ки президентро парлумон интихоб мекунад, ӯ ҳамеша то андозае аз мақомоти интихобкардааш вобастагӣ дорад» [363], [380, с. 57].

Интихоботи президентӣ дар тамоми кишварҳои Осиёи Марказӣ аз рӯйи низоми мажоритарии аксарияти мутлақ баргузор мешавад, яъне номзаде пирӯз мешавад, ки беш аз нисфи овозҳои интихобкунандагони дар овоздиҳӣ иштирокдоштаро гирифтааст.

Ҳамзамон, тавре ки таҳлили қонунгузории интихоботии кишварҳои минтақа нишон медиҳад, онҳо барои муқаррар намудани ҳадди ақали иштироки интихобкунандагон, ки барои боэътибор донистани интихоботи президентӣ заруранд, аз равишҳои гуногун истифода мекунанд.

Дар даҳсолаи охир тамоюли устувори дуршавӣ аз муқаррар кардани ҳадди интихобот барои интихоботи президентӣ мушоҳида мешавад. Масалан, Қазоқистон, Туркманистон ва Қирғизистон ин талаботро аз қонунгузории интихоботии худ хориҷ карданд. Ин тамоюл дар як катор дигар мамлакатҳои ИДМ (Федератсияи Россия, Озарбойчон, Украина) низ мушоҳида мешавад. Ин равандҳо дар доираҳои илмӣ баҳсҳои муайянеро ба вуҷуд овардаанд. Ҳамин

тариқ, ҷонибдорони нигоҳ доштани ҳадди интихобот ба қонунияти интихобот таваҷҷуҳ доранд. Аз ҷумла, М.Саликов қайд мекунад, ки «қонунӣ будани интихоботе, ки дар он, масалан, 1% интихобкунандагон иштирок доштанд, шубҳаҳои ҷиддиро ба вуҷуд меорад. Мақомот, ба фикри мо, бояд кори тарбиявию ташвиқотиро барои дар байни интихобкунандагон инкишоф додани мавқеи фаъолонаи шаҳрвандӣ дар маркази диққат гузошта, онҳоро канор нагиранд ва бо ҳамин масоили иштирок накарданро «ҳал» кунанд. Дар ин вазъият истинод ба таҷрибаи Ғарб (ба кишварҳое, ки чунин талабот вуҷуд надорад) дуруст нест, зеро дар он ҷо ҷомеаи шаҳрвандӣ аллакай ташаккул ёфтааст, вале мо бояд онро ташаккул диҳем» [322, с. 64]. Инҷониб низ ҷонибдори ин андеша мебошад, ки С. Авакян қайд мекунад:«намояндагии халқро дар Русия чӣ гуна шарҳ додан мумкин аст, агар мақомоти намояндагии ҳокимият бо иштироки хеле хоксоронаи интихобкунандагон дар овоздиҳӣ дар интихобот ташкил карда шаванд» [215, с. 29].

А.В. Зейналбдиева, баръакс, кайд мекунад, ки «умуман бекор кардани меъёри иштироки интихобкунандагонро барои боэътибор донистани интихобот бояд мусбат арзёбӣ кард. Интихобкунандагони ғайрифаъол ҳуқуқи интихобкунандагони фаъолро поймол карданд. Бо ҳадди ақали мавҷудаи ҳузури интихобкунандагон ба интихобот шахсоне, ки аз ҷониби давлат бештар дастгирӣ мешаванд, ба иштирок дар интихобот ҷалб карда мешаванд, масалан, соҳибкорони хурд, гурӯҳҳои кормандони соҳаи буҷетӣ, донишҷӯён ва омӯзгорон, ки дар натиҷа механизми маҷбуркунӣ ба вуҷуд меояд. Дар айни замон, рӯй додани чунин вазъият асосан истисно карда мешавад» [248, с. 47].

Омӯзиши сабабҳои ин тамоюли сиёсӣ дар кишварҳои пасошуравӣ А.В. Нечкин қайд мекунад, ки «дар як қатор мамлакатҳои ИДМ меъёри иштироки интихобкунандагонро барои боэътибор донистани интихоботи президентӣ зарурӣ муқаррар накардаанд (Федератсияи Россия, Қазоқистон, Туркманистон, Озарбойҷон, Украина, Қиргизистон). Гузашта аз ин, тақрибан дар ҳамаи давлатҳои зикршуда ҳадди ақали иштироки интихобкунандагон дар интихоботи президентӣ дар ибтидо вуҷуд дошт, аммо дар вақтҳои гуногун, чун қоида, бо

баҳонаи он, ки дар бисёр давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафтаи демократӣ чунин талабот пешбинӣ нашудааст, бартараф карда мешуд ва иштироки интихобкунандагон дар интихоботи президентӣ аллакай ҳамеша аз рӯйи анъана баланд аст. Аммо сабаби аслӣ, эҳтимолан, дар заминаи коҳиши хароҷоти буҷет барои ташкил ва баргузории интихобот дар пасманзари афзояндаи ҳузури овоздиҳандагон буд, ки аз ҷумла барои роҳбарони кунунӣ низ хеле муфид буд. Дар сурати мавҷуд набудани ҳадди овоздиҳӣ, сарони давлатҳо бе меҳнати зиёд, махсусан дар сурати мавҷуд набудани маҳдудияти қатъии имкони интихоботи такрорӣ метавонистанд, бо такя ба шумораи нисбатан хурди интихобкунандагон, вале устуворона ба вазифаи худ интихоб шаванд» [380, с. 58].

Айни замон, дар фазои пасошуравӣ то ҳол давлатҳое ҳастанд, ки ҳадди ақали ҳузури раъйдиҳандагонро барои боэътибор эътироф кардани интихоботи президентӣ нигоҳ доштаанд. Дар ин маврид ин садди интихоботиро метавон ба «сахт» ва «нарм» тақсим кард. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон «сахт» истифода мешавад. Дар моддаи 66 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки интихоботи президентӣ дар сурате баргузоршуда ҳисобида мешавад, ки дар он зиёда аз нисфи интихобкунандагон иштирок дошта бошанд. Номзад ба мансаби Президент, агар ба тарафдории вай зиёда аз нисфи интихобкунандагоне, ки дар овоздиҳӣ иштирок доштанд, овоз дода бошанд, интихобшуда ҳисоб карда мешавад. Ин муқаррарот дар моддаи 34-и Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» низ ифода ёфтааст, ки ба муқаррароти конститутсионӣ тавзеҳи иловагӣ ворид менамояд, яъне «Интихоботи президентӣ дар сурате баргузоршуда дониста мешавад, агар дар он беш аз нисфи интихобкунандагони ба рӯйхати интихобкунандагон дохил кардашуда, иштирок карда бошанд. Дар байни кишварҳои ИДМ дар Ҷумҳурии Беларус ҳадди «сахт» мавҷуд аст.

Дар Узбекистон ҳадди «нарм» истифода мешавад, ки агар дар он камтар аз 33%-и интихобкунандагоне, ки ба рӯйхатҳои интихобкунандагон дохил шудаанд, дар интихобот иштирок карда бошанд, интихобот беэътибор дониста мешавад.

Ин амалияи конститутсиониро дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ва қисман дар дигар кишварҳои ИДМ ҷамъбаст намуда, мо чунин мешуморем, ки барои давлатҳои демократии дорои шакли идораи ҷумҳуриявӣ тибқи таъриф бояд ҳокимияти аксарият таъмин бошад. Барои ин зарур аст, ки ин аксарият, ҳадди ақал тахминан, мавҷуд бошад, ки онро ҳадди ақали иштироки интихобкунандагон дар ҳудуди аз 1/3 то 1/2 шахсони ба рӯйхатҳои интихобкунандагон дохилшуда кафолат медиҳад. Ин махсусан дар интихоби сарвари давлат, ки тимсоли миллату давлат, ваҳдату ободии он мебошад муҳим аст.

Унсури навбатие, ки раванди интихоби сарвари давлатро тавсиф мекунад, масъалаи басомади интихоботи президентӣ мебошад. Ахиран ин масъала дар доираҳои илмии кишварҳои пасошуравӣ баҳсҳои густардаеро ба бор овард.

Чунон ки Л. Окунков, аз ҷанбаи ҳуқуқӣ қайд мекунад, даврагӣ будани интихобот яке аз принсипҳои ҳатмии қонуни интихобот мебошад. Вайрон кардани давраи интихоботро аҳли ҷамъияти низоми демократӣ ҳамчун таҷовуз ба ҳуқуқҳои сиёсии шаҳрвандон мешуморад. Мувозинати демократия, чунон ки маълум аст, бо имкони амалан ба назар гирифтани вазъияти тағйирёфтаи сиёсӣ ва самти нави сиёсии шаҳрвандон дар давраи интихоботи оянда нигоҳ дошта мешавад. Бояд қайд кард, ки ҳама масъалаҳои марбут ба вақт ва тартиби интихоботи президентӣ доираи истисноии қонунгузор ва қонунгузории федералӣ мебошанд [157, с. 26].

Дар навбати худ, Н.Мамедов қайд мекунад, ки принсипи даврии интихобот бо принсипи интихоботи ҳатмӣ зич алоқаманд буда, ҳамчун идомаи он амал мекунад. Давомнокии интихобот бо интихоби мақомоти интихобӣ ва шахсони мансабдор ба даврагӣ муайян карда мешавад, яъне дар муҳлати муайян ба амал баровардани ваколатҳои онҳо баъди ба охир расидани муҳлати муқарраршуда барои таъмини қонунияти мақомоти дахлдор ва шахсони мансабдор бояд интихоботи нав гузаронида шавад [287, с. 40].

Муайян намудани муҳлати ваколати сарвари давлат ва тартиби аз нав интихоб шудани ӯ барои фаъолияти механизми ҳокимияти иҷроия аҳаммияти

кам надорад [71, с. 209]. Чунон ки А.М. Диноршоев қайд мекунад «Ҳангоми сухан дар бораи шартҳои ваколати Президент меравад, бояд шакли идораи давлатро дар назар дошт. Агар шакли давлат президентӣ ё омехта бошад, пас муҳлати президентӣ, чун қоида, аз 4 – 5 сол зиёд нест (ИМА, Фаронса), аммо агар шакли давлат дар Иёлот парламентӣ бошад, пас муҳлати дигари президентӣ имконпазир аст (Австрия, Италия). Ин ба он далел аст, ки дар кишварҳои парлумонӣ нақши раиси ҷумҳур назар ба нахуствазир, ки аз ҷониби порлумон интихоб мешавад ва аслан сарвари давлат аст, камтар аст [71, с. 209].

Дар бораи ҷумҳуриҳои президентӣ сухан ронда, бояд гуфт, ки доираи муҳлати президентӣ аз 4 то 7 сол фарқ мекунад. Ҳамин тариқ, дар ИМА ва Руминия муҳлати чаҳорсолаи президентӣ, дар Олмон ва Юнон панҷ сол ва дар Австрия, Русия ва Мексика шаш соли ваколати Президент муқаррар карда шудааст. Як қатор давлатҳо (Италия, Ирландия,) вуҷуд доранд, ки муҳлати президентии ҳафтсоларо муқаррар мекунанд [180, с. 362].

Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ҳоли ҳозир барои раисони ҷумҳури Узбекистон ва Қирғизистон 5 сол ва барои раисони ҷумҳуриҳои Қазоқистон, Туркманистон ва Тоҷикистон 7 сол муҳлат муқаррар шудааст.

Бояд гуфт, ки тайи сӣ соли охир, пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ ва таъсиси ҷумҳуриҳои соҳибистиқлол, ин унсури фаъолияти давлатдорӣ бештар қариб дар тамоми давлатҳои пасошуравӣ, аз ҷумла дар кишварҳои Осиёи Марказӣ тағйир ёфтааст. Инчунин, бояд гуфт, ки самти рушди ин раванд бисёрҷониба аст. Ба ҳамин тариқ, агар солҳои аввал тамоюли зиёд кардани муҳлату имкониятҳои интихоботи такрорӣ мушоҳида карда шуда бошад, пас дар солхои охир раванди кам кардани муҳлату имкониятҳои интихоботи такрорӣ ба амал омад.

Масалан, дар Ҷумҳурии Қазоқистон дар аввал (соли 1995) муҳлати панҷсолаи салоҳияти президентӣ муқаррар шуда буд, вале 1-уми ноябри соли 1998 Президенти Қазоқистон лоиҳаи қонун «Дар бораи ворид намудани тағйироту илова ба Конститутсияро ба парламенти Ҷумҳурии Қазоқистон пешниҳод кард, ки дар он аз ҷумла, то ҳафт сол тамдид кардани муҳлати

ваколати Президент пешниҳод шуда буд. 7-уми ноябри соли 1998 ба Конститутсия тағйироти дахлдор ворид карда шуд, вале пас аз ворид намудани иловаҳо ба Конститутсия дар 21-уми майи соли 2007 муҳлати ваколати президенти Қазоқистон боз ба 5 сол баргардонида шуд [363]. 7-уми сентябри соли 2022 ба Конститутсия тағйирот ворид карда шуд, ки тибқи он муҳлати Президент 7 сол бидуни ҳуқуқи дубора интихоб муайян карда шуд.

Дар Туркманистон дар моҳи январи соли 1994 бар асоси натиҷаи раъйпурсӣ ба Президенти Ҷумҳурии Туркманистон имкон дод, ки то соли 2002 дар курсии худ бимонад. Аммо 28-уми декабри соли 1999 Халқ маслиҳатӣ Қонуни конститутсиониро қабул кард, ки ба ӯ «ҳуқуқи истисноӣ» яъне ҳуқуқи амалӣ намудани муҳлати бемаҳдуди ваколатҳои сарвари давлатро додааст» [363]. Дар моҳи сентябри соли 2016 парламенти Туркманистон ислоҳоти нав ба Қонуни асосии Туркманистонро қабул кард, ки аз ҷумла ба бекор кардани маҳдудияти ваколатҳои президентӣ бахшида шуда буд. Синну соли болоии 70-солагӣ барои интихоб шудан ба раиси ҷумҳур низ бардошта шуда, муҳлати ваколат аз 5 ба 7 сол зиёд шуд.

Дар Тоҷикистон, Узбекистон ва Қирғизистон низ муҳлатҳои афзояндаи президентӣ тағйир ёфтанд.

Дар ҳоли ҳозир дар тамоми кишварҳои Осиёи Марказӣ, ба истиснои Қирғизистон, 7 соли давраи сарварии давлат муқаррар шудааст.

Масъалаи шумораи интихоботи такрорӣ бо муҳлати ваколати Президент зич алокаманд аст. Маҳдуд кардани муҳлати ҳадди ниҳоӣ ҳамчун кафолати аз ҷониби як шахс ба муддати тулонӣ истиқрори ҳокимият ба ҳисоб меравад [363].

Чунон ки Л. Окунков қайд мекунад, «ин муқаррарот ба таъмини муттасилии воқеӣ бо мақсади давра ба давра иваз кардани вазифаи Президент нигаронида шуда, ба таври муназзам аз як Президент ба дигараш интиқол додани қудрат мебошад. Маҳдуд кардани шумораи интихоботи такрорӣ аз тамоюлҳои авторитарии ҳокимият пешгирӣ мекунад [157, с. 240].

Давлатҳои ИДМ, ки истиқлолият ба даст овардаанд, дар ин раванд истисно набуданд, аз ҷумла кишварҳои Осиёи Марказӣ, ки дар таҳрири аввали

конститутсияҳои худ ҳатман маҳдудияти имкони дубора интихоб шудани сарвари давлатро пешбинӣ кардаанд.

Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ имрӯз ин масъала ба таври гуногун танзим мешавад. Масалан, дар Туркманистон барои муҳлати фаъолияти як шахс дар мақоми президентӣ маҳдудият вуҷуд надорад. Дар Тоҷикистон ва Узбекистон Конститутсия пешбинӣ мекунад, ки як нафар наметавонад бештар аз ду муҳлат пай дар пай ба мақоми президентӣ интихоб шавад. Дар ҳамин асно, Конститутсияи Тоҷикистон низ истисно муқаррар кардааст – ин гуна маҳдудият нисбат ба «Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат», ки тибқи муқаррароти қонуни конститутсионии махсус, ба Президенти кунунии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон татбиқ намегардад.

Тавре ки таҷрибаи солҳои охир нишон медиҳад, ин муқаррарот шумораи интихоботи такрории Президентро бо ду муҳлат маҳдуд намекунад, агар он «президентии ягон каси дигарро шикаста бошад». Чунин амалия дар Федератсияи Россия ба амал омад, ки дар он ҷо В. Путин пас аз ду даврaи президентӣ як муҳлатро аз даст дод (Д.А. Медведев аз соли 2008 то 2012 Президенти Федератсияи Русия шуд) ва боз дубора Президент интихоб шуд.

Дар Ҷумҳурии Қирғизистон бо назардошти тамоюлҳои охирини сиёсӣ дар фазои пасошуравӣ тасмим гирифта шуд, ки аз ин таҷрибаи сиёсӣ даст кашад. Дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионии соли 2021 муқаррар шуд, ки як нафар наметавонад зиёда аз ду давра президент бошад. Ин тамоюл дар Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Беларус низ инъикос ёфтааст. Дар ин маврид ибораи «пай дар пай» аз муомилоти конститутсионӣ хориҷ карда шудааст, ки маънои онро дорад, ки як нафар наметавонад пай дар пай ва ҳатто бо таваққуф зиёда аз ду муҳлат мақоми Президентро ишғол намояд.

Дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионӣ, ки моҳи сентябри соли 2022 дар Қазоқистон сурат гирифт, талаботи боз ҳам сахттар муқаррар карда шуд. Дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионӣ як нафар метавонад танҳо як маротиба президент интихоб шавад.

Ҳамин тариқ метавон гуфт, ки вақтҳои охир дар кишварҳои ИДМ, аз ҷумла дар кишварҳои Осиёи Марказӣ тамоюли пурзӯр намудани маҳдудиятҳо оид ба шумораи интихоботи такрории эҳтимолӣ ба мақоми саравари давлат (Президент) ба он нигаронида шудааст, ки ё як интихоботи такрорӣ ичозат дода мешавад ва ё умуман интихоботи такрорӣ иҷозат дода намешавад.

Унсури муҳимми муайянкунандаи раванди интихоби саравари давлат тартиби пешбарӣ ва бақайдгирии номзадҳо ба мансаби Президент мебошад. Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ҳалли ин масъала ҳам шабоҳат ва ҳам тафоввути назаррас вуҷуд дорад. Мансалан, Кирғизистон, Казоқистон ва Туркманистон муқаррар карданд, ки пешбарии номзадҳо ба мақоми Президент аз ҷониби ҳизбҳои сиёсӣ ва тариқи худпешбарӣ сурат мегирад. Дар баробари ин, дар Қазоқистон ва Туркманистон ба ҷуз аз ҳизбҳои сиёсӣ, дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ низ метавонанд номзадҳоро ба мақоми президентӣ пешбарӣ кунанд [12], [6].

Бо тафоввут аз кишварҳои дар боло зикршуда дар Тоҷикистон ва Узбекистон ниҳоди худпешбарӣ вуҷуд надорад. Дар ҳамин ҳол, муаллифони хориҷӣ, ки таҷрибаи сиёсии Тоҷикистонро меомӯзанд, қайд мекунанд, ки номзадҳо ба мансаби президентӣ метавонанд аз ҷониби сохторҳои нисбатан васеъ: ҳизбҳои сиёсии ҷумҳуриявӣ, Федератсияи иттифоқҳои касабаи мустақили Тоҷикистон, Иттифоқи ҷавонон пешбарӣ шаванд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Маҷлиси вакилони халқи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, Маҷлиси вакилони халқи вилоятҳо, Маҷлиси вакилони халқи шаҳри Душанбе, инчунин Маҷлиси вакилони халқи ноҳияҳо ва шаҳрҳои тобеи ҷумҳурӣ ин ҳуқуқро амалӣ менамоянд. Дар ин ҳолат номзад ба мансаби Президентро бояд 5%-и шумораи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҳуқуқи овоздиҳӣ доранд, дастгирӣ кунанд [380].

Вобаста ба ин масъала таҳқиқотчӣ дар мамлакатҳои ИДМ С. Калачникова қайд мекунад, ки дар Тоҷикистон ба далели набудани ниҳоди худпешбарӣ ба мақоми президентӣ ҳуқуқи овоздиҳии ғайрифаъолии шаҳрвандон маҳдуд мегардад. Вай дар идома қайд мекунад, ки дар Тоҷикистон яке аз мураккабтарин

расмиёти пешбарии номзадҳо ба мақоми президентӣ мавҷуд аст. Аммо муаллифони ватанӣ бо мавқеи баёншуда розӣ нестанд. Дар адабиёти ватанӣ қайд карда мешавад, ки «тартиби пешбарӣ ва бақайдгирии номзадҳо ба мақоми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мураккаб нест ва аз бисёр ҷиҳат ба таҷрибаи ҷаҳонӣ мувофиқат мекунад, ҳарчанд як қатор механизмҳои пешбарӣ ва бақайдгирии номзад ба мақоми президентӣ такмил ё танзими муфассалро талаб мекунанд». Бинобар ин, яке аз пешниҳодҳои аслӣ дар миёни пажӯҳишгарони ватанӣ барои беҳбуди ин раванд ҷорӣ кардани ниҳоди худпешбарӣ дар Тоҷикистон аст.

Бо ҷамъбасти қонунгузории кишварҳои Осиёи Марказӣ, амалияи мавҷуда ва нуқтаи назари муҳаққиқон оид ба ин масъала мо ба чунин хулоса омадем:

Аввалан, бо назардошти равандҳои ҷараёндоштаи ҷаҳонии геополитикӣ ва таҳдидҳои мавҷудаи паҳншавии ҳаракатҳои ифротгароиву радикалӣ бояд доираи субъектҳое, ки ҳуқуқи пешбарии номзадҳо ба мансаби Президентро доранд, дақиқ муайян карда шавад. Инҳо бояд ҳизбҳои сиёсии дорои мақоми расмӣ дар давлат ва мустақиман аз тариқи худпешбарӣ ба мардум дохил шаванд.

Сониян, ба фикри мо, бояд аз руйхати субъектҳои ҳуқуқи пешбарӣ кардани номзадҳо ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва мақомотҳои давлатӣ хориҷ карда шаванд. Дар ин замина мо бо мавқеи А.В. Нечкин мувофиқем, ки қайд мекунад: хориҷ кардани ташкилотҳои ҷамъиятӣ (ғайритиҷоратӣ) аз сабаби он зарур аст, ки «дар шароити муосири истифодаи фаъолонаи механизмҳои ба истилоҳ «қудрати нарм» чунин ташкилотҳо барандаҳои асосии таъсири хориҷӣ мебошанд» [380, с. 70]. Ба ибораи дигар, иттиҳодияҳои ҷамъиятие, ки одатан берун аз давлат маблағгузорӣ мешаванд, дар дасти категорияҳои муайяни гурӯҳҳо ба қувваи «фармонбардор» табдил меёбанд.

Сеюм, дар ҳоле ки мо ҷонибдори муқаррар намудани ниҳоди худпешбарӣ ба мансаби президентӣ ҳастем, ҳамзамон чунин мешуморем, ки ин тартиб бояд талаботҳои равшану қатъӣ дошта бошад, то аз ворид шудани унсурҳои ҷиноӣ ва коррупсионӣ, аз ҷумла, зарурияти ҷамъоварии имзои интихобкунандагонро муқаррар мекунад, пешгирӣ кунад. Дар баробари ин, фоиз ё шумораи ин имзоҳо

бояд дар асоси таҷрибаи сиёсии давлат ба таври муътадилӣ муайян карда шаванд (фоизи ҳадди ақал метавонад ин тартибро ба «дурӯғ» табдил диҳад, дар ҳоле ки ҳадди ниҳоӣ метавонад як воситаи пешгирии ворид шудани номзадҳои номатлуб дар интихобот гардад). Дар баробари ин бояд гуфт, ки ҷамъоварии имзо набояд бо гарави интихоботӣ иваз карда шавад.

Ҳангоми гузаронидани интихоботи президентӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ масъалаи таъмини иштироки баробари номзадҳои бақайдгирифташуда ба мақоми президентӣ, яъне фароҳам овардани шароити баробар барои иштироки онҳо дар интихобот, махсусан, дар марҳилаи ташвиқоти пешазинтихоботӣ аҳаммияти хосса дорад.

Кафолатҳои баробарии номзадҳо ба мансабҳои интихобӣ яке аз ҷузъҳои муҳимми қонуни интихобот эътироф шудааст. Дар адабиёти ҳуқуқӣ кафолатҳои фаъолияти номзадҳо дар интихобот ҳамчун тадбирҳое муайян шудаанд, ки ба таъмини шароити баробар барои ҳамаи иштирокчиёни раванди интихобот нигаронида шудаанд. Ин кафолатҳо инҳоро дар бар мегиранд:

1. Озод кардан аз вазифаҳои хизматӣ: Номзадҳои хизмати давлатӣ ё коммуналӣ, инчунин онҳое, ки дар воситаҳои ахбори омма кор мекунанд, дар давраи иштирокашон дар интихобот аз иҷрои вазифаҳои хизматӣ озод карда мешаванд.

2. Манъи истифода аз мақоми хизматӣ: Номзадҳо набояд мақоми хизматии худро барои таблиғ ё дигар мақсадҳои марбут ба интихобот истифода баранд.

Ин тадбирҳо барои пешгирии суиистифода аз мақоми хизматӣ ва фароҳам овардани фазои одилона барои ҳамаи номзадҳо нигаронида шудаанд [30, с. 399].

Ин кафолатҳо дар қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ низ қайд карда шудаанд ва онҳо ҳам хусусиятҳои шабеҳ ва ҳам фарқкунанда доранд. Ҳамин тариқ, дар қонунгузории интихоботии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷумҳурии Туркманистон ва Ҷумҳурии Узбекистон чунин тафсирро дар мавриди озод кардан аз уҳдадориҳои хизматӣ мушоҳида кардан мумкин аст – «онҳо ҳуқуқ доранд, ки ҳангоми иҷрои вазифаҳои истеҳсолӣ ё хизматӣ аз ваколатҳояшон бо нигоҳ доштани маоши миёна озод карда шаванд» [11], [12], [9], [20]. Ягона

тафоввут дар ин масъала дар қонунгузории Туркманистон мушоҳида мешавад, ки дар он бар хилофи ду кишвари номбаршуда ин масъала «дар асоси қарори комиссияи дахлдори интихоботӣ онҳо метавонанд аз иҷрои вазифаҳои истеҳсолӣ ё хизматӣ озод карда шаванд ва бо нигоҳ доштани музди миёнаи меҳнат ҳал мешавад» [12].

Дар қонунгузории Ҷумҳурии Қазоқистон муносибати васеътар истифода мешавад. Мутобиқи моддаи 47 Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Қазоқистон «Дар бораи интихобот дар Ҷумҳурии Қазоқистон», «Номзадҳо ба мансаби президентӣ, аз рӯзи бақайдгирии онҳо то нашри натиҷаҳои интихобот ҳуқуқ доранд аз кор, хизмати ҳарбӣ ва таълими ҳарбӣ озод карда шаванд. Вақти дар интихобот иштирок кардани номзад ба собиқаи кориаш аз рӯйи ихтисосе, ки то рӯзи ба қайд гирифта шуданаш кор кардааст, ба ҳисоб гирифта мешавад» [6]. Тавре аз мазмуни ин меъёр дида мешавад, дар Ҷумҳурии Қазоқистон номзад ба мақоми президентӣ на танҳо аз фаъолияти истеҳсолӣ, балки аз хизмати ҳарбӣ ва омодагии ҳарбӣ низ озод аст.

Дар қонунгузории интихоботии Ҷумҳурии Қирғизистон масъалаи озод кардани номзад ба мақоми президентӣ аз фаъолияти истеҳсолӣ пешбинӣ нашудааст.

Дар баробари ин, бояд зикр кард, ки қонунгузории интихоботии як қатор кишварҳои Осиёи Марказӣ дар бораи манъи барканории номзад ба мақоми президентӣ (Тоҷикистон, Қазоқистон ва Қирғизистон) ва даъват ба хизмати ҳарбӣ (Қазоқистон ва Қирғизистон) муқаррар кардааст, ки идомаи мантиқии кафолатест, ки мо зикр кардем. Ин талабот дар қонунгузории интихоботи Узбекистон ва Туркманистон пешбинӣ нашудааст.

Гурӯҳи дуюми кафолатҳо ба манъи истифодаи мақоми хидматӣ аз ҷониби номзад ба мақоми президентӣ нигаронида шудааст. Ин навъи кафолат дар қонунгузории интихоботи Қазоқистон ва Қирғизистон ба таври муфассал танзим шудааст. Дар Туркманистон дар қисми 4 моддаи 51 омадааст, ки «истифодаи номзадҳо аз мақоми хизматӣ барои пешбурди маъракаи интихоботӣ иҷозат нест» [12].

Дар Тоҷикистон ва Узбекистон масъалаи манъи истифода аз мақоми хидматӣ дар ҷараёни маъракаи интихобот барои доираи муайяни субъектҳо – аъзои комиссияҳои интихоботӣ (Тоҷикистон) [9], [20] роҳбарони мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идораи давлатӣ, мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ, хизматчиёни ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудааст» [11]. Аммо ин мамнуъият дар қонунгузории интихобот нисбати номзадҳо пешбинӣ нашудааст.

Дар баробари ин, бояд гуфт, ки дар қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ доираи кафолатҳо ба номзадҳо ба таври васеъ пешниҳод гардида, ба ғайр аз кафолатҳои дар боло зикршуда, инчунин кафолатҳои ташкилӣ, амниятӣ ва муҳофизатиро дар бар мегирад.

Кафолатҳои ташкилӣ инҳоро дар бар мегиранд:

– иштирок дар маъракаи интихоботӣ дар асосҳои баробар. Дар қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ ин талабот ба таври мушаххас пешбинӣ шудааст, ки номзадҳо ҳуқуқу уҳдадориҳои якхеларо доранд. Ин масъала дар таблиғоти интихоботӣ ва бахусус истифодаи баробар аз имкониятҳои воситаҳои ахбори омма, аз ҷумла, радиову телевизион ва дигар технологияҳои иттилоотӣ пурра ошкор мегардад.

– имконияти бо интихобкунандагон гузаронидани вохӯриҳо чи дар маҷлисҳо ва чи дар шакли дигаре, ки барои интихобкунандагон мувофиқ мебошад. Ин муқаррарот ҳамчунин ба таъмини пешбурди таблиғоти интихоботӣ аз ҷониби номзадҳо ба мақоми президентӣ нигаронида шудааст. Дар баробари ин, ин кафолат тибқи қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳам ҷанбаи ташкилӣ (талаботи мақомоти давлатӣ барои мусоидат дар баргузории ҷаласаҳо) ва ҳам ҷанбаи моддию техникӣ дорад.

– доштани шахсони боэътимод. Қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳузури шахсони боэътимоди номзад ба мақоми раёсати ҷумҳуриро пешбинӣ мекунад. Тавре ки маълум аст, шахси боэътимод шахсест, ки ба манфиати ин ё он номзад ба мансаби президентӣ фаъолияти таблиғотиро анҷом медиҳад ва дар баъзе мавридҳо метавонад аз номи чунин номзад баромад кунад.

Кишварҳои Осиёи Марказӣ барои муайян кардани шумораи шахсони боэътимоди номзад ба мақоми президентӣ равишҳои мухталиф пешниҳод мекунанд. Масалан, дар Тоҷикистон ва Узбекистон шумораи аниқ – 15 нафар муқаррар шудааст. Қазоқистон ва Туркманистон низоми мутаносиб доранд. Ҳамин тавр, дар Қазоқистон «Номзадҳо шахсони боэътимодро бо салоҳдиди худ дар шумораи на бештар аз се нафар барои хар як участкаи интихоботии ҳавзаи дахлдори интихоботӣ муайян мекунанд» [6]. Дар Туркманистон, «ҳар як номзад ба мақоми Президенти Ҷумҳурии Туркманистон метавонад дар ҳар як шаҳре, ки ҳуқуқи пешбарии номзадро доранд, то се вакили боэътимод дошта бошад.» [12]. Дар Қирғизистон шумораи дақиқ дар қонунгузории интихобот пешбинӣ нашудааст. Гурӯҳи навбатии кафолатҳо аз кафолатҳои амниятӣ иборат аст. Ин кафолатҳо ба таъмини баробари моддию техникии номзадҳо ба мақоми президентӣ нигаронида шудаанд. Инҳо иборатанд аз:

– таъмини шароити баробар барои таъмини моддию техникӣ ва молиявии маъракаи интихобот. Тавре маълум аст, баргузории интихобот бе ҷузъиёти молиявӣ ғайриимкон аст. Муносибатҳои молиявӣ қисми ҷудонашавандаи раванди интихобот буда, имконияти моддии гузаронидани интихоботро таъмин мекунанд. Аз ин лиҳоз, ба танзими ин масъала дар қонунгузории интихоботи кишварҳои Осиёи Марказӣ таваҷҷуҳи хосса зоҳир мешавад. Таҳлили муқаррароти пешниҳодшуда имкон медиҳад хулоса намоем, ки дар онҳо ду мафҳум истифода мешаванд ва тартиби маблағгузории раванди интихоботро муқаррар мекунанд:

1. Маблағгузории интихобот;

2. Таъмини моддии интихобот.

Ҳардуи ин таърифҳо дар моҳият якхелаанд ва тартиби маблағгузории интихоботи дахлдорро муайян мекунанд.

Дар баробари ин, бояд гуфт, ки қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳам маблағгузории мустақим ва ҳам ғайримустақими раванди интихоботро танзим мекунад. Маблағгузории мустақими интихобот амалҳое мебошад, ки бевосита бо интиқол, гирифтан ва харҷ кардани маблағ аз буҷет ва

манбаъҳои ғайрибуҷетӣ бо мақсади таъмини омодагӣ ва гузаронидани интихобот алоқаманданд. Маблағгузории мустақим ҳамеша бо ҳаракати маблағҳои истисноӣ алоқаманд буда, муносибатҳоро бо дигар дороиҳои моддӣ (молу мулк, кори бемузд ё хизматрасонӣ ва ғайра) дар бар намегирад.

Маблағгузории ғайримустақими интихобот амалҳое мебошад, ки бо пешниҳоди манфиатҳои гуногуни моддӣ ва ғайримоддӣ, вале арзишнок ба субъектҳои раванди интихобот бо мақсади таъмини иштироки онҳо дар раванди интихобот алоқаманданд. Номи «маблағгузории ғайримустақим» аз он шаҳодат медиҳад, ки субъектҳои дахлдори раванди интихобот мустақиман маблағ намегиранд. Чун қоида ба онҳо неъматҳои моддие дода мешаванд, ки арзиши муайян доранд. Бо истифода аз онҳо субъектҳои раванди интихобот аз пардохти ҳаққи онҳо, масалан, аз ҳуқуқи рафтуомади ройгон дар тамоми намудҳои нақлиёти мусофирбарии шаҳрӣ ва байнишаҳрӣ (ба истиснои таксиҳо) дар дохили кишвар озод карда мешаванд. Кафолати муҳофизатӣ ин талаботест, ки дар қонунгузории интихоботии кишварҳои Осиёи Марказӣ муқаррар шудааст, ки бидуни ризоияти Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсӣ ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидан, ҳабс кардан, ё ҷазои маъмурии дар суд таъйиншуда ғайриимкон аст. Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки дар Ҷумҳурии Узбекистон ин раванд иштироки Прокурори генералиро дар бар мегирад, ки ӯ бояд барои амалӣ намудани ин чораҳо розигии худро диҳад. Дар навбати худ, дар Қирғизистон истисно аз ин қоида муқаррар шудааст, ки дар сурати боздошти номзад дар ҷойи ҷиноят иҷозат дода мешавад.

Барои ҷамъбасти гуфтаҳои боло бояд гуфт, ки раванди баргузории интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар қонунгузории интихоботии кишварҳо ба таври кофӣ муфассал танзим шудааст. Дар баробари ин бояд қайд кард, ки онҳо ҳам шабоҳатҳои умумӣ ва ҳам тафоввути назаррасеро нишон медиҳанд, ки воқеияти сиёсиву ҳуқуқии ин давлатҳоро инъикос мекунанд.

БОБИ 4. МАФҲУМ ВА ХУСУСИЯТҲОИ МУҚОИСАВӢ - ҲУҚУҚИИ ФУНКСИЯ ВА ВАКОЛАТИ САРВАРИ ДАВЛАТ ДАР ДАВЛАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

4.1. Функсияҳои сарвари давлат дар давлатҳои Осиёи Марказӣ

Дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ барои муайян кардани тавсифи ҳудуд ва мазмуни фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ мафҳумҳои «ваколат», «салоҳият» ва «функсия» истифода мешаванд. Яке аз унсурҳои муҳимтарини вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии мақомоти давлатӣ, аз ҷумла сарвари давлат, функсияҳои он мебошанд, ки таъиноти онро дар механизми давлатӣ муайян мекунанд. Функсияҳо, инчунин дар иҷрои ваколати мақомот нақши муҳим мебозанд, зеро натиҷаи ниҳоии танзими давлатӣ маҳз аз тартиби иҷрои онҳо вобаста аст. Категорияҳои «функсия» дар муқоиса бо дигар категорияҳои зикршуда аз ҳама фарогир ва пурмазмун мебошанд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд карда мешавад, ки функсияҳои конститутсионӣ нисбат ба салоҳият муайянкунанда мебошанд. Қариб ҳамаи муҳаққиқон ҳамфикрона бар он назаранд, ки функсияҳо ва салоҳияти ҳар як мақоми давлат бо ҳам робитаи зич доранд.

Назари О.Е. Кутафин ва К.Ф. Шеремет дуруст аст, ки «маҳз тавассути салоҳият функсияҳои мақомот амалӣ карда мешаванд ва функсия ба ҷузъҳои таркибӣ тақсим карда мешавад, зеро он наметавонад бевосита ба муносибатҳои ҳуқуқӣ таъсир расонад. Ба ибораи дигар, маҳз салоҳият воситаи ҳуқуқие мебошад, ки тавассути он мақоми давлат функсияҳои худро иҷро мекунад» [123, с. 32-33]. Дар навбати худ, М.А. Краснов қайд мекунад, ки «салоҳияти мақомоти давлатиро метавон ҳамчун маҷмуи ваколатҳое муайян кард, ки ба таъиноти ин мақомот мувофиқат мекунанд дар доираи низоми ҳокимияти оммавии муқаррарнамудаи Конститутсия мувофиқат мекунанд» [272, с. 413].

Ба ибораи дигар, функсияҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ваколатҳои онҳоро мушаххас мекунанд, намудҳои фаъолиятеро, ки ба натиҷаи возеҳ нигаронида шудаанд, муайян мекунанд. Ҳаҷм ва хусусияти ваколатҳо маҷмуи

функсияҳои мақомоти ҳокимияти давлатиро муайян мекунад ва дар айни замон ваколатро тавассути иҷрои як ё якчанд функсия амалӣ кардан мумкин аст.

Дар адабиёт оид ба ҳуқуқи конститутсионӣ ва маъмурӣ «функсияҳои мақомоти ҳокимияти давлатиро намуди муқаррарнамудаи фаъолияти ҳокимият, ки ин мақоми ҳокимият дар соҳаи муайяни фаъолият пайваста амалӣ менамояд, мефаҳманд» [345, с. 7]. Масалан, К. Шалкибоев функсияро дар маънои васеи калима «зуҳуроти берунии хосиятҳои ягон объект дар низоми муайяни муносибатҳо мефаҳмад. Дар ин ҳолат муаллиф шарти функсияи мақомоти ҳокимияти давлатии давлатро бо моҳияти иҷтимоии он, ҳадафҳо ва вазифаҳои асосии дар назди он қарордошта асоснок мекунад» [355, с. 147-153].

Ин талабот ба функсияҳои Президент низ дахл дорад. Тавре Н.В. Мишина қайд мекунад, дар вазифаҳои сарвари давлат таъиноти иҷтимоии ин ниҳод, зарурати объективии амалӣ намудани фаъолияти намояндагӣ, ҳуқуқэҷодкунии ҷамъиятӣ ва иҷтимоӣ инъикос ёфтааст. Фаҳмиши дурусти функсияҳои сарвари давлат барои амалияи сохтмони давлатию ҳуқуқӣ низ муҳим аст, зеро таърифи дақиқи онҳо ба таърифи ифодаи ин ниҳод ҳангоми татбиқи вазифаҳои давлатӣ мусоидат мекунад. Бе ҳалли масъалаи функсияҳои сарвари давлат муайян кардани самтҳои афзалиятнок ва муайян кардани ҳаҷм, хусусият ва мундариҷаи фаъолияти он душвор аст» [149]. Он минбаъд «функсияҳои сарвари давлатро ҳамчун самтҳои асосӣ ё намудҳои фаъолияти он, ки моҳият ва таъиноти ин ниҳод, нақш ва ҷойгоҳи онро дар ҷомеа ифода мекунанд, муайян мекунад» [149].

В.А. Малиновский функсияҳои Президентро «ҳамчун таъиноти иҷтимоӣ-сиёсӣ муайян мекунад, самтҳои асосии фаъолияти доимо хоси сарвари давлат, ки бевосита дар Конститутсия ҳамчун асоси ибтидоии худи ниҳоди президенти ҷумҳурӣ пешбинӣ шудаанд. Функсияҳои зикршуда ҳамчун ядрои низомнокии мақоми сиёсӣ-ҳуқуқии президенти ҷумҳурӣ баромад мекунанд. Функсияҳо нисбат ба салоҳият – ҳуқуқу уҳдадориҳои мушаххасе, ки дар Конститутсия ва санадҳои қонунгузорӣ муқаррар шудаанд, муайянкунанда мебошанд» [139].

Муаллифон мазмуни функсияҳои сарвари давлатро дар фазои пасошуравӣ ошкор намуда, ба як хусусият – нақши сарвари давлат дар низоми таҷзияи

ҳокимият диққат медиҳанд. Тавре ки мо дар бобҳои қаблӣ қайд кардем, дар ҷаҳон се навъи асосии таҷзияи ҳокимият мавҷуданд, ки ҳар кадоми онҳо нақши сарвари давлатро ба таври махсус муайян мекунанд. Дар ин ҳолат, масъалаи асосӣ ҳамкории президент бо шохаи иҷроияи ҳокимият мебошад, яъне ӯ ба он дохил мешавад ё дар давлат муносибатҳо дар низоми «бисефалӣ» сохта шудаанд. Аз ин рӯ, функсияҳои давлат муайян карда мешаванд.

Ҳамин тавр, А. В. Нечкин ин масъаларо дар мисоли кишварҳои ИДМ, аз ҷумла Осиёи Марказӣ таҳқиқ карда, қайд мекунад, ки ба низоми мақомоти давлатӣ (мақомоти идоракунии давлатӣ дар маънои васеъ) ҳамаи кишварҳои ИДМ бе истисно сарвари ягонаи давлат (президент) ва мақомоти коллегиалии ҳокимияти иҷроияи салоҳияти умумӣ (Ҳукумат) дохил мешаванд, ки бо ҳам зич ҳамкорӣ мекунанд. Гузашта аз ин, хусусияти чунин ҳамкорӣ бевосита аз мавқеи сарвари давлат дар низоми таҷзияи ҳокимият вобаста аст.

Дар як қатор кишварҳои ИДМ (Туркманистон, Тоҷикистон ва Қирғизистон) президент сарвари давлат ва ҳамзамон бо ин сарвари шохаи иҷроияи ҳокимияти давлатӣ мебошад. Хусусияти ин муносибатҳо дар кишварҳои ИДМ хеле номуайянтар аст, ки дар он президент расман шохаи иҷроияи ҳокимияти давлатиро роҳбарӣ намекунад, балки дар конститутсия танҳо сарвари давлат (Қазоқистон, Узбекистон) номида мешавад. Дар ин кишварҳои ИДМ президент «на танҳо мақоми ҳокимияти иҷроия нест, балки ба ҳеҷ яке аз се шохаи анъанавии ҳокимияти давлатӣ, ки дар муқаррароти конститутсионии кишварҳои дар боло зикршудаи ИДМ зикр шудаанд, мансуб нест» [380, с. 101].

Аз ин рӯ, ӯ «сарони давлатҳоро аз рӯйи имкониятҳои функсионалии онҳо ба президентҳо сарвари давлат ва президентҳо сарварони шохаи иҷроияи ҳокимияти давлатӣ тақсим мекунад» [380, с. 101]. Фарқи асосии онҳо, ба андешаи ин муаллиф, дар он аст, ки президент-сарвари давлат, ҳамоҳангсозии амалҳои мақомоти ҳокимияти иҷроияро иҷро мекунад, дар ҳоле ки амалан президент-роҳбари шохаи иҷроия онҳоро роҳбарӣ мекунад. Ҳамчунин президентраиси шохаи иҷроия иловатан вазифаҳои намояндагӣ низ дорад.

Ба назари мо, мавқеи пешниҳодшуда дуруст аст. Намуди аввали сарвари давлат ба ҷумҳуриҳои нимпрезидентӣ хос аст, ки дар он нақши назаррас ба Сарвазир ҳамчун роҳбари ҳокимияти иҷроия дода мешавад ва функсияҳои асосии маъмурӣ-идоракунӣ ба ӯ вогузор карда мешаванд. Дар ин низоми ҳакамӣ функсияи ҳамоҳангсозӣ ба сарвари давлат вогузор карда мешавад. Дар намуди дуюми сарвари давлат функсияи маъмурӣ-идоракунӣ дар дасти ӯ дар баробари вазифаҳои намояндагӣ мутамарказ аст.

Аз рӯйи ин таснифбандӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба навъи якум сарони давлатҳои Қазоқистон ва Узбекистон ва ба навъи дуюми Тоҷикистон, Туркманистон ва Қирғизистон дохил мешаванд.

Барои муайян кардани функсияҳои амалишавандаи сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ доираи онҳоро муайян кардан лозим аст. Дар адабиёти ҳуқуқӣ оид ба ин масъала доираи васеи нуқтаи назар вуҷуд дорад. Масалан, С.А. Осетров «функсияҳои анъанавӣ ва мушаххасро ҷудо мекунад. Функсияи анъанавии сарвари давлат ва ҳокимияти президентӣ функсияи намояндагӣ мебошад, яъне Президент ҳамчун сарвари давлат давлатро дар дохили кишвар ва дар муносибатҳои байналмилалӣ намояндагӣ мекунад. Ба функсияҳои хос кафолатӣ, ҳакамӣ ва назоратӣ дохил мешаванд. Функсияи кафолатӣ аз он иборат аст, ки Президент ҳамчун кафили Конститутсия, соҳибихтиёрӣ, истиқлолият ва тамомияти арзии давлат, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд баромад мекунад. Функсияи ҳакамӣ-интегратсионӣ бо зарурати таъмини ҳамкории мувофиқашуда, ҳамкории устувор ва ягонагии ҳамаи шохаҳои ҳокимияти давлатӣ шарҳ дода мешавад. Вазифаи назоратӣ бошад, тавассути ҳисоботи мақомоти назоратӣ ба президент амалӣ карда мешавад» [307, с. 30].

И. Г. Скороход функсияи сарвари давлат ва функсияи кафилиро ҷудо мекунад [325, с. 154-155]. Чунин мавқеъро В.Д. Ипатов низ баён кардааст, ки ба функсияҳои номбаршуда функсияҳои миёнаравии байни мақомоти ҳокимияти давлатиро илова мекунад [256, с. 8-11].

Муаллифони Осиёи Марказӣ дар асоси хусусиятҳои фаъолияти ин ниҳод дар кишварҳои худ, инчунин таснифоти гуногуни функсияҳои Президентро

пешниҳод мекунанд. Ҳамин тавр, муаллифони қазоқ З.К. Аюпова ва Д.У. Кусаинов функсияи ҳамоҳангсозии президентӣ (сиёсӣ), функсияи назорати президентӣ (сиёсӣ) ва функсияи ҳакамӣ-президентиро ҷудо мекунанд [226, с. 148]. Б.А. Муҳаммадҷонов «функсияи кафили ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон, ваҳдати халқ, функсияи намояндагӣ аз номи халқ ҳам дар дохил ва ҳам берун аз кишвар, инчунин функсияи идеологӣ, функсияи ташкилӣ ва функсияи назоратӣ»-ро ҷудо мекунад» [163, с. 93-101]. Дар баробари ин, муҳаққиқи қазоқӣ В.А. Малиновский «ҷудо кардани функсияҳои зеринро асоснок мекунад: муайян кардани самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлат ва намояндагии он дар дохили кишвар ва муносибатҳои байналмилалӣ, рамз ва кафили ягонагии халқ ва ҳокимияти давлатӣ, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таъмини фаъолияти мувофиқашудаи ҳамаи шохаҳои ҳокимияти давлатӣ ва масъулияти мақомоти ҳокимият дар назди халқ» [140, с. 234].

Аз таҳлили кори муаллифони узбек А.А. Азизхоҷаев ва О. Ҳусанов метавон хулоса кард, ки дар Узбекистон «Президент функсияҳои сарвари давлат ва вазифаҳои иҷроияро дорад» [380].

Ҳангоми омӯзиши амалияи давлатҳои пасошуравӣ А.В. Нечкин ба хулосае меояд, ки «сарони давлатҳои фазои пасошуравӣ дар низоми таҷзияи ҳокимият вазифаи махсуси ҳакамӣ-кафолатӣ-ҳамоҳангии сегона доранд» [380, с. 106].

Ҳамчунин, назари В. Погорилко ҷолиб аст, ки ҳангоми баррасии масъалаҳои «таснифи функсияҳои Президент типологияи зеринро барои тасниф ҷудо мекунад: аз рӯйи объект (соҳаи фаъолият), яъне (функсияҳои объекивӣ) функсияҳои беруна ва дохилии давлат; аз рӯйи усулҳо, воситаҳо ва шароити фаъолият (функсияҳои ҳокимият) функсияҳои қонунгузорӣ, иҷроия, судӣ ва назоратӣ-назоратӣ» [310, с. 10].

Дар навбати худ Н.В. Мишина, мазмуни функсияҳои объективиро ошкор карда, қайд мекунад, ки «ба функсияҳои объективӣ чунин функсияҳои дохилии сарвари давлатро, ба монанди сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва ғайра дохил кардан мумкин аст. Дар байни функсияҳои берунии сарвари давлат маъруфтарин функсияҳои сиёсати хориҷӣ ва мудофиавӣ мебошанд. Дар мавриди функсияҳои

ҳокимиятӣ, мазмуни онҳоро функсияҳои намояндагӣ ва ҳуқуқэҷодкунӣ ташкил медиҳанд» [149]. Инчунин, вобаста ба муқаррароти ҳуқуқӣ ва шакли идоракунӣ, Президент метавонад функсияҳои кафолатӣ ва иҷроияро низ амалӣ намояд.

Ҳамин тариқ, ҳамаи мавқеъҳои зикршударо ҷамъбаст намуда, ба хулосае омадем, ки нисбат ба сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ вазифаҳои умумии (намояндагӣ ва ҳуқуқэҷодкунӣ) ва махсуси (кафолатӣ ва иҷроия)-и сарвари давлатро ҷудо кардан мумкин аст.

Ҳар як функсияи сарвари давлат тавассути гурӯҳи муайяни ваколатҳо амалӣ карда мешавад. Ҳамин тавр, функсияи намояндагӣ аз чор гурӯҳи ваколатҳо иборат аст: дипломатӣ, кадрӣ, маросимӣ ва ҳакамӣ. Функсияи ҳуқуқэҷодкунӣ бо ёрии чунин ваколатҳо, ба монанди қонунэҷодккунӣ ва қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқии худ амалӣ карда мешавад. Функсияи иҷроия аз ваколатҳо, ба монанди таъсисӣ ва ташкилкунандагӣ иборат аст. Дар мавриди функсияи кафолатӣ, «он пеш аз ҳама тавассути ваколатҳо дар соҳаи мудофиа, дар соҳаи рафъи ҳолатҳои фавқулодда, дар соҳаи таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва дар соҳаи фаъолияти муътадили дастгоҳи давлатӣ амалӣ карда мешавад» [149].

Пас аз баррасии ҷанбаҳои назариявии мафҳуми функсияи Президент ва таснифи онҳо, минбаъд функсияҳои умумӣ ва махсуси сарварони кишварҳои Осиёи Марказиро, ки дар Конститутсияи давлатҳо муқаррар шудаанд, муфассалтар дида мебароем.

Дар доираи функсияи умумии намояндагӣ ва ҳуқуқэҷодкунии сарвари давлат – президентҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ амалан салоҳияти якхела доранд. Ҳамин тавр, функсияҳои намояндагии сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ ба таври зерин амалӣ карда мешаванд:

1. Давлатро дар муносибатҳои дохилӣ намояндагӣ мекунанд:

– бо Паёмҳои худ дар назди парлумон ва халқ баромад мекунад;

– масъалаҳои қабули шаҳрвандӣ, баромадан аз он ва паноҳгоҳи сиёсиро ҳал менамояд;

– бо орденҳо ва дигар мукофотҳои давлатӣ унвонҳои фахрӣ сарфароз мегардонад.

2. Намояндагии давлат дар муносибатҳои байналмилалӣ:

– музокирот ва имзои шартномаҳои байналмилалӣ, ки баъдтар барои тасдиқ ба парлумонҳо пешниҳод карда мешаванд;

– сафирон ва дигар намояндагони дипломатиро таъин ва бозхонд мекунанд;

– эътимодномаҳо ва шаҳодатномаҳои намояндагони дипломатии давлатҳои хориҷиро қабул мекунанд.

Инчунин, дар давлатҳои Осиёи Марказӣ вазифаи ҳуқуқэҷодкунӣ низ аз бисёр ҷиҳатҳо якхела аст. Тавре ки шумо медонед, ҳуқуқэҷодкунӣ фаъолияти мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдор ва шаҳрвандонест, ки ҳуқуқи таҳия, қабул, паҳн, тағйир ва қатъи санадҳои меъёрию ҳуқуқиро доранд. Яке аз субъектҳои асосии ин раванд сарвари давлат мебошад, ки ин вазифаро тавассути ваколатҳои зерин амалӣ менамояд:

– татбиқи ташаббуси қонунгузорӣ;

– имзо ва эълони қонунҳо;

– вето гузоштан ба қонуни қабулкардаи палатаҳои Парлумон;

– ҳуқуқи фиристодани дархостҳо ба мақомоти назорати конститутсионӣ ва назорат дар бораи мувофиқати Конститутсияи кишвар ба санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти давлатӣ;

– ҳуқуқи бекор кардани санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроия, агар онҳо ба Конститутсия, қонунҳои конститутсионӣ ва дигар қонунҳо, санадҳои Президент мухолифат кунанд.

Функсияҳои махсуси сарвари давлат тавассути вазифаҳои иҷроия ва кафолатӣ амалӣ карда мешаванд. Дар ин ҳолат, бояд ба хусусиятҳои муайян дар масъалаи иҷрои вазифаи иҷроия дар Узбекистон ва Қазоқистон диққат бояд дод. Бо вуҷуди он ки дар конститутсияҳои ин давлатҳо вазифаи иҷроия ба сарвари давлат мустаҳкам карда намешавад, дар асл доираи ваколатҳои муайяншудаи сарвари давлат дар ин кишварҳо таъсири онро ба ҳокимияти иҷроия нишон

медиҳанд. Ин хусусият аз ҷониби муаллифони ин давлатҳо низ қайд карда мешавад. Масалан, М.М. Миракулов аз ҷумла қайд мекунад, ки «таҳлили ваколатҳои конститутсионии Президенти Узбекистон, инчунин тобеияти бевоситаи баъзе мақомоти ҳокимияти иҷроия ба Президент дар соҳаи маъмурӣ ва сиёсӣ аз мавҷудияти вазифаи иҷроияи ӯ шаҳодат медиҳад. Доштани ваколатҳои иҷроияи Президент мантиқӣ ва табиӣ аст, зеро Президент дар шароити таҷзияи ҳокимият дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ вазифаҳои судӣ ва қонунгузориро иҷро намекунад» [294, с. 22].

Дар асоси гуфтаҳои боло хулоса баровардан мумкин аст, ки якум, вазъи ҳуқуқии сарвари давлат ва нақши воқеии он дар амалӣ намудани ҳокимияти давлатӣ бевосита бо шакли идоракунӣ ва низоми сиёсии кишвари мушаххас алоқаманд аст, дуюм, мақоми марказӣ дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ, меҳвари низоми сиёсии Ҷумҳурии Узбекистон – Президенти ҷумҳурӣ мебошад, сеюм, дар Узбекистон ҷумҳурии президентӣ-парлумонӣ, яъне шакли омехтаи идоракунӣ мавҷуд аст ва чорумин, ниҳоди президентӣ аз рӯйи моҳияти худ падидаи шохаи иҷроияи ҳокимият мебошад»[4]. Ҳамин тавр, тибқи Конститутсияи Узбекистон Президент вазоратҳо ва дигар мақомоти иҷроияи ҳокимияти ҷумҳуриро ташкил ва барҳам медиҳад ва сипас фармонҳо оид ба ин масъалаҳо барои тасдиқи Сенати Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Узбекистон мефиристад, Сарвазири Ҷумҳурии Узбекистон, аъзои Кабинети Вазирони Ҷумҳурии Узбекистонро бо тасдиқи Палатаи қонунгузории Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Узбекистон ба вазифа таъин ва аз вазифа озод мекунад, роҳбарони кумитаҳоро ба вазифа таъин ва аз вазифа озод мекунад, агентиҳо ва дигар мақомоти давлатии ҷумҳуриявӣ тибқи қонунгузорӣ таъин ва озод менамояд.

Тавре ки таҳлили муқаррароти конститутсионӣ дар доираи функсияи иҷроия нишон медиҳад, саронии давлатҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ фаъолияти ҳукуматро, ки дар тобеияти мустақими маъмурии онҳо (Тоҷикистон, Туркманистон, Қирғизистон) қарор дорад, роҳбарӣ мекунанд ё фаъолияти онро (Қазоқистон, Узбекистон) ҳамоҳанг мекунанд. Президент ҳайати онро мустақилона ташкил мекунанд, бевосита кори онро роҳбарӣ мекунанд

(Туркманистон) ё метавонанд дар ҷаласаҳои он (Тоҷикистон, Қирғизистон, оид ба масъалаҳои махсусан муҳим дар Қазоқистон) раисӣ кунанд, инчунин ҳуқуқи истисноии пароканда кардани ҳукуматро доранд.

Ҳамин тавр, дар Туркманистон Қарори истеъфои Кабинети вазиронро Президент қабул мекунад. Дар айни замон, ниҳоди изҳори нобоварӣ ё радди он аз ҷониби парлумон нисбат ба Ҳукумат, ба монанди Тоҷикистон, пешбинӣ нашудааст. Дар Қирғизистон вазъияти монанд ба назар мерасад, ки Президент аъзои Кабинети вазиронро бо ташаббуси худ ё бо назардошти пешниҳоди парлумон (Жогорку Кенеш) ё Курултаи Халқӣ аз вазифа озод мекунад. Дар Қазоқистон Президент пас аз машварат бо фраксияҳои ҳизбҳои сиёсӣ, ки дар Маҷлиси Парламент намояндагӣ мекунанд, номзадии Сарвазири Ҷумҳуриро ба баррасии Маҷлис барои додани розигӣ пешниҳод мекунад; бо розигии Маҷлиси Парламент Сарвазири ҷумҳуриро ба вазифа таъин мекунад; Сарвазири ҷумҳуриро аз вазифа озод мекунад; бо пешниҳоди Сарвазир сохтори Ҳукуматро муайян мекунад; бо пешниҳоди Сарвазир, ки пас аз машварат бо Маҷлиси Парламент пешниҳод шудааст, аъзои Ҳукуматро ба вазифа таъин мекунад; мустақилона вазирони корҳои хориҷӣ, мудофиа, корҳои дохилиро ба вазифа таъин мекунад; аъзои Ҳукуматро аз вазифа озод мекунад; савганди аъзои Ҳукуматро қабул мекунад; дар ҳолати зарурӣ дар ҷаласаҳои Ҳукумат оид ба масъалаҳои махсусан муҳим раисӣ мекунад.

Ҳамин тариқ, аз муқаррароти конститутсионии овардашуда метавон хулоса кард, ки новобаста аз типологияи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, онҳо функсияи иҷроияро амалӣ мекунанд, ки ҳамчун пайванди асосӣ дар фаъолияти сарони давлатҳо баромад менамояд.

Яке аз функсияҳои муҳимтарини сарвари давлат функсияи кафолатӣ мебошад, ки дар конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ алоҳида мустаҳкам шудааст. Пеш аз ошкор кардани мундариҷаи он бояд қайд кард, ки мафҳуми кафолат дар конститутсияҳои Шуравӣ, ба монанди конститутсияҳои давлатҳои Аврупои Ғарбӣ ва ИМА истифода нашудааст. Дар ин замина, В.Е. Чиркин қайд

мекунад, ки калимаҳои «кафолат» ё «кафолатдиҳанда» одатан дар конститутсияҳои нав истифода мешаванд [200, с. 25].

Ин ба он сабаб аст, ки конститутсияҳои нав сохти нави давлатӣ ва ҷамъиятиро мустаҳкам мекунанд, ки аксар вақт пойгоҳҳои куҳнаро ба таври куллӣ мешикананд, тавре ки дар давлатҳои пасошуравӣ, аз ҷумла дар кишварҳои Осиёи Марказӣ рух додааст. Азбаски дар он лаҳза ҳанӯз ягон ниҳоде вуҷуд надошт, ки функсияҳои кафолати Конститутсияро иҷро кунад, ба монанди ҳизбҳои сиёсӣ, ин вазифа ба Президент – сарвари давлат вогузор карда шуд, ки қобилияти пешвои қавӣ, қодир ба тағйирот, ҳифз ва ҳимояи сохти нави конститутсионӣ ба таври автоматӣ дар назар дошта мешуд.

Ҳамин тариқ, функсияҳои кафолатии Президент бояд самтҳои асосии фаъолияти ӯро, ки аз мавқеи махсус дар низоми тақзияи ҳокимият бармеоянд, фаҳмида мешавад.

Функсияҳои асосии «кафолати президентҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳамчун сарвари давлат дар моддаҳои зерини Конститутсияи давлатҳо моддаи 64 Конститутсияи Тоҷикистон, моддаҳои 105, 109 Конститутсияи Узбекистон, моддаи 40 Конститутсияи Қазоқистон, моддаи 68 Конститутсияи Туркманистон ва моддаи 66 Конститутсияи Қирғизистон муайян карда шудаанд» [312, с. 63-68].

Таҳлили меъёрҳои зикршуда имкон медиҳад, ки унсурҳои зерини функсияи кафолатии сарвари давлат дар Осиёи Марказӣ ҷудо карда шаванд:

– кафили Конститутсия, қонунҳо ва риояи шартномаҳои байналмилалӣ мебошад;

– кафили ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад;

– кафили истиқлолияти миллӣ, ягонагӣ ва тамомияти арзӣ, пойдорӣ ва устувории давлат мебошад;

– кафили мураттабӣ ва ҳамкории мақомоти давлатӣ мебошад.

Функсияи аввал функсияи кафолати воқеият ва иҷрои Конститутсия мебошад. Вазифаи риояи шартномаҳои байналмилалӣ ба он наздикӣ дорад.

Тавре В.О. Лучин ва А.В. Мазуров қайд мекунанд, «функсияи кафолати Конститутсия вазифаи муҳимтарин барои фаҳмидани нақши Президент дар

татбиқи Конститутсия мебошад» [282, с. 41]. Ин аз он сабаб аст, ки Конститутсия ҳамчун санади махсуси меъёрию ҳуқуқии давлат ба низоми махсуси таъмини ҳуқуқии татбиқ, ҳифз ва ҳимояи он аз вайронкуниҳо, яъне кафолати амали он мебошад. Тавре ки дар адабиётҳои ҳуқуқӣ қайд карда мешавад, маҳз мавҷудияти кафолатҳо дар механизми татбиқи Конститутсия нақши муҳим мебозанд ва чунин хусусияти муҳимми онро ҳамчун воқеият таъмин мекунанд. Аз ин рӯ, дар татбиқи меъёрҳои Конститутсия ба Президент нақши махсус дода шудааст.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ ин масъала хеле баҳсбарангез аст. Бисёре аз муаллифон ба номуайянии ин мафҳум, номуайянии мазмуни он ва дар натиҷа субъективии тафсири он аз ҷониби Президент ишора мекунанд. Масалан, М.В. Баглай, ки қайд мекунад, ки меъёрҳое, ки формулаи «кафили Конститутсия»-ро мустаҳкам мекунанд, аз номуайянии муайян азият мекашанд ва дар ҳама шароит субъективизми сиёсии Президентро дар фаҳмиши таҳдид ба Конститутсия истисно карда наметавонанд; мазмуни тадбирҳое, ки ба мафҳуми «кафил» дохил мешаванд, номаълум боқӣ мемонад [42, с. 83].

Н.И. Матузов дар ин масъала хеле танқид кардааст. Вай қайд мекунад, ки ибораи зебои «Президент-кафили Конститутсия, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд» метавонад бо мазмуни якхела пур карда нашавад [291, с. 227]. Он имкон медиҳад, ки дар асоси он, вобаста ба ҳолатҳо, амалҳо ва қарорҳои муқобили хусусияти худ амалӣ карда шаванд. Ба маънои маълум, он ҳатто хатарнок аст, зеро дар ҳеҷ ҷое навишта нашудааст, ки чӣ гуна сарвари давлат ҳуқуқҳои шаҳрвандонро бо кадом усулҳо, усулҳо ва воситаҳо кафолат медиҳад. Ин ҳама ба ихтиери худи ӯ гузошта шудааст.

Бо мавқеи дигар Б.Н. Топорнин баромад намуда нишон медиҳад, ки салоҳияти кафолати Президентро дақиқ тасвир кардан ғайриимкон аст, зеро «вазифаи глобалии ҳифзи давлатдорӣ дар баробари таҳдидҳои гуногун имконнопазирии баъзе танзими қатъӣ, мушаххасоти ҳуқуқии воситаҳо ва усулҳои аз ҷониби Президент барои бартараф кардани чунин таҳдид ва таъмини амали Конститутсия дар ҳаҷми пурра имконнопазир аст» [113, с. 471].

Бо мавқеи дуҷониба В.О. Лучин баромад намуда қайд мекунад, ки «муқаррароти конститутсионӣ дар бораи он, ки Президент кафили Конститутсия аст... ин ба тахминҳои зиёде сабаб шуд ва дар асл ба ӯ иҷозат дод. Дар айни замон, ӯ қайд мекунад, ки ба сарвари давлат ваколатҳои васеъ оид ба кафолати Конститутсия тааллуқ доранд. Ин ваколатҳои худӣ аст» [133, с. 125], – менависад ӯ. «Ин дар Конститутсия нақши Президентро дар татбиқи он ошкор мекунад. Дар асл, бо амалӣ кардани ҳар кадоме аз онҳо, Президент бо ин роҳ Конститутсияро кафолат медиҳад (амалӣ мекунад)» [134, с. 453].

Бо муносибати маҳдуд ба ин масъала Л.А. Окунков баромад намуда маънои формулаи «Президенти Федератсияи Русия кафили Конститутсия» [157, 36]-ро дар он мебинад, ки сарвари давлат фаъолияти мувофиқашуда ва ҳамкории мақомоти ҳокимияти давлатиро таъмин мекунад, гарчанде ки худи ӯ бевосита ба ягон шохаи ҳокимият тааллуқ надорад. Олими ватанӣ А. М. Диноршоев низ чунин ақида дорад. Ӯ қайд мекунад, ки таъйини функсияи кафили Конститутсия ба Президенти ҶТ дар он ифода меебад, ки Президенти ҶТ риояи қатъии Конститутсияро аз ҷониби ҳамаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ, ташкилотҳо, шаҳрвандон ва иттиҳодияҳои онҳо таъмин менамояд [80, с. 129].

Барои ин Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор тартибот ва механизмҳои ба Президент додашударо пешбинӣ менамояд.

Дар адабиёт оид ба ҳуқуқи конститутсионӣ чунин ақида вуҷуд дорад, ки формулаи «кафили Конститутсия» рамзи мақомӣ аст, ва аҳаммияти мансаби президентро таъкид мекунад, ки барои он мазмуни ҳуқуқӣ, салоҳиятҳои мушаххас ва масъулияти президент вуҷуд надорад [107, с. 129].

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ ду равиш барои мустаҳкам кардани функсияи Президент ҳамчун кафили Конститутсия вуҷуд дорад – манфӣ ва мусбат.

Муносибати манфӣ дар асоси он таҳия карда мешавад, ки дар Конститутсия ва қонунгузорӣ расмиёт, усулҳо ва воситаҳое, ки тавассути онҳо Президент метавонад вазифаи кафолати Конститутсияро иҷро кунад ва ба ин

васила татбиқи ин функсия тобишҳои субъективизмро ба даст орад, яъне дар ҳолатҳои гуногун Президент метавонад ба таври гуногун тафсир карда шавад.

Дар навбати худ, муносибати мусбатро ба маҳдуд ва васеъ тақсим кардан мумкин аст. Муносибати маҳдуд масъалаи кафолати Конститутсияро бо таъмини фаъолияти мувофиқашуда ва самараноки мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ки ба меъёрҳои Конститутсия асос ёфтааст ва аз ҷониби Президент назорат карда мешавад, алоқаманд мекунад. Равиши васеъ ба он нуқтаи назар асос ёфтааст, ки маҷмуи ваколатҳои ба Президент таъиншудаи конститутсионӣ фаъолияти ӯро оид ба кафолати Конститутсия ташаккул медиҳанд ва ҷанбаҳои зеринро дар бар мегиранд: – таъмини фаъолияти мувофиқашудаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ, фаъолияти назоратии Президент ва фаъолияти марбут ба масъулияти конститутсионии мақомоти ҳокимияти давлатӣ.

Дар асоси нуқтаи назари зикршуда, мо ба хулосае омадем, ки функсияи Президент ҳамчун кафили Конститутсия, қонунҳо ва риояи шартномаҳои байналмилалӣ маҷмуи муайяни воситаҳо ва механизмҳо (ваколатҳо) мебошад, ки ба татбиқи ягонаи меъёрҳои Конститутсия, қонунҳо ва санадҳои байналмилалӣ дар қаламрави давлат аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ, шахсони мансабдори онҳо, шахсони ҳуқуқӣ ва шахсони воқеӣ равона карда шудаанд. Ҳамчун воситаҳо ва механизмҳои татбиқи ин функсия ваколатҳои назоратии Президент ва ваколатҳо оид ба татбиқи масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқии мақомоти ҳокимияти давлатӣ баромад мекунанд.

Биеёд ба онҳо муфассалтар диққат диҳем:

Ваколатҳои сарвари давлат оид ба амалӣ намудани назорат ва назорати конститутсионӣ шакли муҳимтарин ва муҳимтарини ҳифзи ҳуқуқии Конститутсия мебошанд. Тавре Ю.Л. Шульженко қайд мекунад, «ҳифзи самараноки ҳуқуқии Конститутсия ҷузъи муҳимтарини давлати муосири демократӣ мебошад» [206, с. 58].

Ваколатҳои Президентро дар ин соҳа метавон ҳамчун ҳуқуқ ва уҳдадориҳои қонунии президент барои қабули санадҳои ҳуқуқӣ ва татбиқи дигар тадбирҳои ҳокимият, ки ба таъмини волоияти Конститутсия равона шудаанд,

муайян кард. Тавре ки таҳлили муқаррароти конститутсионии кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад ба онҳо ваколатҳои зерин дохил мешаванд:

– ҳуқуқи вето ба қонунҳое, ки ба Конститутсия мувофиқат намекунанд. Бекор кардан ё боздоштани амали санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроия дар сурати мухолифати онҳо ба Конститутсия ва қонунҳо.

Ҳамчун ҷузъи дуюм оид ба татбиқи функсияи кафили Конститутсия, тавре ки дар боло қайд карда шуд, ваколатҳои Президент оид ба татбиқи масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқии мақомоти ҳокимияти давлатӣ барои вайрон кардани муқаррароти Конститутсия ва қонунгузорӣ амал мекунанд.

Дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ тафсирҳои гуногуни масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқӣ мавҷуданд. Ҳамин тавр, Н.М. Колосова масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқиро ҳамчун зарурати ба амал омадани оқибатҳои номатлуб барои иҷро накардани (иҷрои номатлуб) ҳуқуқи субъектҳо аз уҳдадориҳои конститутсионии худ ва барои суиистифода аз ҳуқуқҳои конститутсионии худ муайян мекунад [101, с. 192].

А.А. Кондрашов масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқиро ҳамчун алоқаи ҳуқуқӣ (давлат) муайян мекунад, ки дар натиҷаи риоя накардани меъёри конститутсионӣ-ҳуқуқӣ аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқии конститутсионии вайроншуда, ки дар муқаррар кардани талаботи меъёрии ба ҳуқуқвайронкунанда муроҷиатшуда амалӣ карда мешавад, ба маҳкумияти давлатӣ ё ҷамъиятӣ (таҳқир) дучор мешавад ва одатан дар истифодаи воситаҳои маҷбурӣ дар шакли маҳрум сохтан аз ташкилӣ (барҳамдиҳӣ, қатъи фаъолияти мақомот), хусусияти маҳдуди шахсӣ (маҳрум сохтан аз мукофотҳо, маҳрум сохтан аз мақоми гуреза), аз даст додани қувваи ҳуқуқӣ ё боздоштани амали санади ҳуқуқӣ е дар барқарорсозии мустақим, бартараф кардани вайронкунии тартиботи ҳуқуқӣ аз ҷониби давлат бо истифода аз воситаҳои маҷбуркунии давлатӣ ё мустақилона аз ҷониби ҳуқуқвайронкунанда таҳти таҳдиди истифодаи чунин маблағҳо [105, с. 30].

Дар навбати худ А.М. Диноршоев қайд мекунад, ки масъулияти конститутсионӣ, ки як намуди мустақили масъулияти ҳуқуқӣ мебошад, пеш аз

ҳама ба ҳимояи Конститутсия равона карда шудааст [72, с. 200]. Дар ин робита, он барои ташаккул ва мустаҳкам кардани рафтори қонунии шахсони мансабдори олӣ, танзими фаъолияти онҳо ва фаъолияти давлат дар маҷмуъ пешбинӣ шудааст. Ин аҳаммияти масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқиро Ю.А. Тихомиров низ нишон медиҳад, ки ин намуди масъулият ҳамчун фишанги асосии ҳуқуқии ҳимояи Конститутсия баромад мекунад [107, с. 129].

Аз нуқтаи назари зикршуда метавон хулоса кард, ки барои таъмини ҳифзи Конститутсия сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ метавонанд барои ҷавобгарии конститутсионӣ-ҳуқуқӣ ҷалб намудани мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо тадбирҳои мушаххас андешанд. Татбиқи ин тадбирҳо се ҷузъро дар бар мегирад. Аввалан, Президент ҳамчун кафили Конститутсия бояд ба муқаррар намудани чораҳои дахлдори сар задани масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқии мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо дар қонунгузорӣ диққат диҳад. Дуюм, сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳуқуқи бевоситаи истифодаи намудҳои алоҳидаи масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқиро доранд (масалан, аз вазифаи фармондеҳони қӯшунҳои Қувваҳои Мусаллаҳ, сарони намояндагиҳои дипломатӣ дар давлатҳои хориҷӣ ва намояндагони ҷумҳурӣ дар ташкилотҳои байналмилалӣ ва ғайра озод менамояд). Сеюм, ҳамкорӣ бо дигар мақомоти ҳифзи ҳуқуқии Конститутсия ҳангоми истифодаи намудҳои алоҳидаи масъулияти конститутсионӣ-ҳуқуқӣ. (масалан, аз вазифаи Сарвазир ва дигар аъзои Ҳукумат озод шудан ва ин фармонҳоро барои тасдиқи парлумон пешниҳод мекунад).

Ҳамин тариқ, сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳамчун кафили татбиқи муқаррароти Конститутсия баромад мекунанд ва барои ин ба онҳо доираи васеи салоҳият дода шудааст.

Функсияи дуюми Президент – кафили ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун арзишҳои муҳимтарини инсонӣ аз ҷониби ҳамаи давлатҳои муосири демократӣ эътироф карда мешаванд. Аммо барои татбиқи онҳо эътирофи расмӣ кофӣ нест, барои он ки шахс ҳуқуқ ва озодиҳои ба ӯ додашударо пурра амалӣ карда тавонад, шароит

ва воситаҳои муайян лозим аст, яъне кафолатҳои муайян лозиманд. Ҳар як ҳуқуқ танҳо дар сурате амалӣ карда мешавад, ки уҳдадории касе барои таъмини он ба он мувофиқат кунад. «Дар асл, кафолатҳо вазифаҳое мебошанд, ки ба ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионӣ дахл доранд-ин вазифаи давлат аст» [43, с. 294].

Уҳдадории давлат барои таъмин ва эҷоди механизмҳои самарабахши татбиқ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо тавассути таъсис ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, новобаста аз мансубият ба ҳокимияти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ амалӣ карда мешавад. Дар ин низом ба сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳамчун кафили ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҷойгоҳи махсус дода шудааст. Ин функсия, махсусан дар конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ муқаррар карда шудааст.

Муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ қайд мекунанд, ки дар масъалаи таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон шаклҳои махсуси назорати давлатӣ дар низоми ҳокимияти иҷроия аҳаммияти муҳим доранд, ки шакли муҳимми он амалӣ намудани ваколатҳои конститутсионии саркори давлат мебошад. Ҳамчун кафили ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд, президентҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ фаъолият ва ҳамкории ҳамоҳангшудаи мақомоти давлатиро таъмин мекунанд. Президентҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ тибқи муқаррароти Конститутсия вазифадоранд, ки татбиқи ҳокимияти иҷроияро дар тамоми қаламрави кишварҳояшон таъмин намоянд ва аз ин рӯ фаъолияти ин мақомотро назорат намоянд [73, с. 71].

Ҳамин тариқ, масъалаи асосии функсияи Президент муайян кардани воситаҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки тавассути он Президент вазифаи конститутсионии худро ҳамчун кафили ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд иҷро мекунад. Зарурати муайян кардани ин масъала ба он вобаста аст, ки Президент дар низоми механизми давлатии таъмини ҳуқуқ ва озодиҳо ягона пайванд нест. Дар ниҳоят, тавре ки мо аллакай қайд кардем, кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд функсияи тамоми давлат аст. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, то андозае ва дар шаклҳои гуногун, дар фаъолияти бисёр мақомоти дигари давлатӣ кафолат дода мешаванд. Дар конститутсияҳои

кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун арзиши олӣ ва бевосита амалкунанда эътироф гардида, мақсадҳо, мазмун ва татбиқи қонунҳо, фаъолияти мақомоти қонунгузор, иҷроия ва маҳаллӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллиро муайян намуда, аз ҷониби мақомоти судӣ таъмин карда мешаванд. Ин муқаррароти конститутсионӣ тамоми шохаҳои ҳокимияти давлатӣ ва инчунин мақомоти худидоракунии маҳаллиро вазифадор мекунад, ки ҳуқуқ ва озодиҳоро дар фаъолияти худ кафолат диҳанд.

Аммо, тавре ки дар боло зикр гардид, дар кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мавқеи махсусро Президент ишғол мекунад, ки ин ба мақоми конститутсионии ӯ ҳамчун сарвари давлат, инчунин мавқеи хоси ӯ дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ вобаста аст.

Ҳангоми таҳлили нақши конститутсионии президентҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, бояд қайд кард, ки дар конститутсияҳои онҳо як қатор ваколатҳои мушаххасе, ки ба иҷрои вазифаи баррасишаванда равона шудаанд, таъйин карда мешаванд. Бо ин мақсад, конститутсияҳои кишварҳои минтақа ба Президент ваколатҳои муайяни ҳам ташкилӣ ва ҳам мурофиавӣ медиҳанд, ки барои андешидани чораҳое, ки зарурияти татбиқи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро кафолат медиҳанд, ҳалкунанда аст. Ин ҳуқуқи ӯ аст, ки нисбати санадҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ки ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро вайрон мекунанд, чораҳои муайянкардаи Конститутсияро андешад. Ҳамин тавр, қайд карда шуд, ки сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳуқуқ доранд амали санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроияро дар сурати мухолифат бо Конститутсия ва қонунҳои кишвар бекор ё боздоранд. Ин ваколати Президенти ҶТ метавонад ҳамчун «ҳифзкунӣ» нисбат ба талаботи Конститутсия ва қонунҳои кишвар муайян карда шавад, ки ба риояи ҳуқуқу озодиҳо ва ҳимояи онҳо дар сурати вайрон кардани санадҳои ҳуқуқии мақомоти ҳокимияти иҷроия равона карда шудааст.

Аммо, ин имкониятҳои ҳуқуқии Президентро ҳамчун кафили ҳуқуқ ва озодиҳо тамом намекунад. Мазмуни ин функсияи конститутсионии Президент аз низоми умумии салоҳияти Президент, ҳудуди татбиқи онҳо, ки дар

конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ муқаррар шудаанд, бармеояд. Ба ибораи дигар, ҳудуди конститутсионии иҷрои функсияи кафили ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз ҷониби президентҳои минтақа ба он вобаста аст, ки ӯ ҳангоми татбиқи онҳо метавонад ҳама гуна чораҳоро амалӣ намояд, агар онҳо ба Конститутсия ва қонунҳои кишвар мухолиф набошанд.

Аз ин бармеояд, ки «Президент бо мақсади кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд метавонад санадҳои дахлдорро қабул кунад, амалӣ намояд, ба шарте ки санадҳо ва амалҳо ба Конститутсия ва қонун мухолиф набошанд, яъне дар доираи номуайяни масъалаҳо дар ҳудуди зикршуда санад қабул кунанд» [386, с. 267].

Вазъи Президент ҳамчун кафили ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд асосан аз ҷониби ҷойгоҳи ӯ дар низоми тақзияи ҳокимият муайян карда мешавад, зеро ҳамчун сарвари давлат ӯ ваколатҳои худро тавассути таъсир расонидан ба дигар шохаҳои ҳокимият, аз ҷумла тавассути ташкили мақомоти давлатӣ, таъин ва озод кардани баъзе категорияҳои шахсони мансабдор ва ғайра амалӣ менамояд. Ҳамин тариқ, президентҳо дар шаклҳои гуногун судяҳои ҳама сатҳҳо, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон, Прокурори генералӣ ва муовинони ӯро таъйин ва аз вазифа озод мекунанд.

Функсияи конститутсионии Президент ҳамчун кафили ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун асоси муносибатҳои ӯ бо дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ки инчунин барои таъмини реҷаи қонуният дар кишвар вобаста шудаанд, таъмин мегардад.

Президенти ҶТ ваколатҳои худро ҳамчун кафили ҳуқуқ ва озодиҳо ҳам мустақиман ва ҳам тавассути ҳамкорӣ бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ тавассути муайян кардани самтҳои асосии сиёсати давлатӣ, ҳуқуқэҷодкунӣ, иштирок дар ташкил ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ амалӣ менамояд.

Хулоса, нақши муҳимеро, ки Президент дар таъмин ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дорад, дар низоми мақомоти давлатӣ дигар мақомот надоранд. Ҳамчун кафили ҳуқуқ ва озодиҳо, президентҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба татбиқи онҳо мусоидат мекунанд. Нақши Президент дар кишварҳои

таҳқиқшаванда дар кафолати ҳуқуқ ва озодиҳо дар он дида мешавад, ки Президент бо амалҳо ва санадҳои худ шароитеро фароҳам меорад, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд пурра амалӣ карда шаванд. Санадҳои президентӣ ҳангоми вайрон кардани ҳуқуқ ва озодиҳо метавонанд хусусияти муҳофизатӣ дошта бошанд, метавонанд ба барқарор кардани ҳуқуқу озодиҳои вайроншуда, ҳимояи онҳо равона карда шаванд, инчунин санаде бошанд, ки бо вайрон кардани онҳо алоқаманд набуда, ба татбиқи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар шароити танзими муқаррарии ҳуқуқӣ мусоидат мекунанд.

Функсияи сеюми кафолати Президент таъмини истиқлолияти миллӣ, ягонагӣ ва тамомияти арзӣ, пойдорӣ ва устувории давлат мебошад.

Тавре А.А. Панов қайд мекунад, «ягонагии давлат маҷмуи хусусиятҳои ҷудонопазири аз мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии давлати соҳибихтиёр бармеояд. Ягонагии давлат ҳолати сифатии тамомият ва ҷудонопазирии қисмҳои таркибии онро дар назар дорад, ки дар он ҳокимияти марказии давлатӣ, ки иродаи умумимиллиро ифода мекунад ва дорои волоияти ҳудудӣ мебошад, қодир аст барои безарар гардонидани таҳдидҳои беруна ва дохилӣ ба мавҷудияти он чораҳои муассир ва мувофиқашуда меандешад» [381, с. 26].

Конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ як қатор муқарраротро пешбинӣ мекунанд, ки масъалаҳои истиқлолияти давлатӣ ва соҳибихтиёрӣ, инчунин ягонагии давлатро тавсиф мекунанд. Ҳамин тавр, дар конститутсияҳои минтақа муқаррароти зерин муқаррар карда мешаванд:

– халқ дорандаи соҳибихтиёрӣ ва ягона манбаи ҳокимияти давлатӣ мебошад,

– манъи тасарруфи ҳокимияти давлатӣ;

– тақсимнашаванда ва дахлнопазирии қаламрави давлат ва ғайра.

Ҳамин тариқ, ҳимояи истиқлолият, соҳибихтиёрӣ, тамомияти арзӣ ва ҳудудии мамлакат, пешгирии таҳдидҳои гуногун, таъмини шароит барои рушди осоишта ва демократии давлат арзишҳои конститутсионӣ ва соҳаи манфиатҳои миллиро ташаккул дода, бояд аз ҷониби низоми муқаррарнамудаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ бо сарварии Президенти мамлакат ҳимоя карда шавад.

Ин функсияи Президентро дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба се самт тақсим кардан мумкин аст.

Аввалан, фаъолияти Президент оид ба таъмини соҳибихтиёрии кишвар. Бо ин мақсад, ӯ самтҳои асосии сиёсати давлатии ҳарбиро муайян мекунад, консепсияи амнияти миллӣ ва таълимоти ҳарбиро тасдиқ мекунад, Қувваҳои Мусаллаҳ, мақомот ва қувваҳои таъмини амнияти миллиро роҳбарӣ мекунад, гуфтушунид мекунад ва шартномаҳои байналмилалиро дар соҳаи таъмини соҳибихтиёрии давлат имзо мекунад.

Дуюм, амалҳои Президент оид ба таъмини амнияти миллӣ. Дар ин самт Президент мақомоти тобеи худ ва қувваҳои таъмини амнияти миллиро ташкил, аз нав ташкил ва барҳам медиҳад, дар ҳимояи манфиатҳои ҳаётан муҳим объектҳои амниятиро муайян мекунад, Шурои амниятро таъсис медиҳад ва онро роҳбарӣ мекунад. Дар баробари ин, дар сурати таҷовуз ё таҳдиди бевоситаи таҷовуз алайҳи кишвар, Президент сафарбаркунии умумӣ ё қисман эълон мекунад, вазъияти ҷангиро ҷорӣ мекунад, санадҳои меъёрии ҳуқуқии замони ҷангро ба кор медарорад, мақомоти ҳокимияти иҷроияро дар давраи ҳолати ҷангӣ ташкил мекунад, фармони Сарфармондеҳии Олии Қувваҳои мусаллаҳро барои пешбурди амалиёти ҷангӣ медиҳад.

Сеюм, ҳамчун кафили тамомияти арзӣ, Президент вазифадор аст, ки санадҳои ҳуқуқии аз ҷониби мақомоти ҳокимияти марказӣ ва ҳокимияти маҳаллӣ қабулшуда ба Конститутсия ва қонунгузории кишвар комилан мувофиқат кунанд. Президент ҳуқуқ дорад амали санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроияро боздорад, агар ин санадҳо ба Конститутсияи кишвар, қонунҳо, уҳдадориҳои байналмилалии кишвар мухолиф бошанд.

Дар бораи татбиқи функсияи Президент оид ба таъмини истиқлолияти миллӣ, ягонагӣ ва тамомияти арзӣ инчунин бояд қайд кард, ки Президент бояд дар доираи ваколатҳои муқаррарнамудаи Конститутсия амал кунад. Аммо барои амалӣ намудани ин вазифа истифодаи ваколатҳои дискретсионӣ иҷозат дода мешавад, ки бе онҳо ҳадафҳои ин функсияи умумӣ ба даст оварда намешаванд. Дар ҷаҳони муосир таҳдидҳои муосир пешгӯинашавандаанд ва ин

имконнопазирии баъзе ҳалли қатъиро дар мушаххаснамоии ҳуқуқии воситаҳо ва усулҳое, ки Президент барои рафъи чунин таҳдид ва таъмини амали пурраи Конститутсия истифода мебарад, ба вуҷуд меорад. Аммо бояд дар хотир дошт, ки ваколатҳои Президент оид ба ҳифзи истиқлолияти миллӣ, ягонагӣ ва тамомияти арзӣ наметавонанд ба хулосаҳои тахминӣ асос ёбанд. Барои ин бояд таҳдиди воқеии истиқлолияти миллӣ, ягонагӣ ва тамомияти арзии давлат вуҷуд дошта бошад.

Функсияи ниҳоии Президент функсияи таъмини фаъолияти мураттабӣ ва ҳамкории мақомоти ҳокимияти давлатӣ мебошад. Ин функсия ба муқаррароти таҷзияи ҳокимият, низоми мувозинат ва боздорӣ, ки асоси онро ташкил медиҳад, ба амал бароварда мешавад. Тавре ки дар боби гузашта зикр гардид президентҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҷойгоҳи махсус доранд ва ин мақом ба онҳо имконият медиҳад, ки фаъолияти мувофиқашудаи ҳамаи шохаҳои ҳокимиятро таъмин намоянд.

Барои амалӣ намудани ин функсия президентҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дорои доираи васеи ваколатҳо мебошанд. Пеш аз ҳама, ин ваколатҳо бо фаъолияти кадрии Президенти ҶТ алоқаманданд, яъне ӯ дар расмиёти таъиноти кадрӣ иштирок мекунад ва инчунин мансабдорони олии алоҳидаро аз вазифа барканор мекунад.

Таъмини фаъолияти мувофиқашуда ва ҳамкории мақомоти ҳокимияти давлатӣ аз ҷониби сарвари давлат на танҳо дар «сафҳаи уфуқӣ», балки «дар амудӣ» низ паҳн карда мешавад. Ҳамин тавр, саронии давлатҳои Осиёи Марказӣ дар таъйин ва озод кардани мақомоти маҳаллии ҳокимияти иҷроия иштирок мекунанд.

Тавре В.Н. Суворов қайд мекунад, «ҳуқуқи конститутсионии Президент барои таъмини фаъолияти мувофиқашуда ва ҳамкории мақомоти ҳокимияти давлатӣ яке аз хусусиятҳои муҳимми конститутсионии мавқеи ӯ дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ мебошад, ки барои як қатор ваколатҳои мушаххаси ӯ оид ба ҳамкорӣ бо мақомоти ҳокимияти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ замина фароҳам меорад» [386, с. 229].

Тавре ки дар боби қаблии муносибатҳои Президент дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатии кишварҳои Осиёи Марказӣ зикр гардид, асоси муайян намоии он бо дигар шохаҳои ҳокимият дар се самт – ҳамкорӣ бо парлумон, Ҳукумат ва мақомоти судӣ асос меёбад.

Ҳамкории Президент бо шохаҳои ҳокимияти давлатӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бо парлумон дар ду асос амалӣ мегардад. Якум, иштирок дар раванди қонунгузорӣ, дуюм, дар раванди ташкилӣ. Дар раванди қонунгузорӣ Президент ҳамчун субъекти ташаббуси қонунгузорӣ ва инчунин ҳамчун иштирокчии бевоситаи ин раванд мебошад, ки қонунҳоро имзо ва нашр мекунад ё ҳуқуқи ветои нисбиро нисбати қонунҳои қабулшуда амалӣ мекунад.

Сарвари давлат бо Ҳукумат ва тамоми шохаҳои ҳокимияти иҷроия ҳамкории зич дорад. Президентҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ самтҳои асосии фаъолияти онро муайян мекунанд. Дар ин ҳолат, Ҳукумат ба Президент ҳисобот медиҳад (дар Қазоқистон ва Узбекистон ҳисоботдиҳӣ ба парлумон низ дахл дорад). Барои амалӣ намудани фаъолияти самараноки мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ба Президентҳо доираи васеи ваколатҳо, аз ҷумла кадрӣ (ки дар боло зикр шудаанд) дода шудааст, дар ҷаласаҳои Ҳукумат раисӣ мекунад, дар назди Президенти нав интихобшуда Ҳукумат ваколатҳои худро вомегузорад ва ғайра. Илова бар ин, як қатор мақомот ва идораҳо вазифаҳои худро таҳти роҳбарии бевоситаи сарвари давлат амалӣ менамоянд.

Президент бо мақомоти судӣ, хусусан бо Суди конститутсионӣ ҳамкорӣ мекунад. Ин ҳамкорӣ ҳам ба ташкилӣ (таъйин ва озод кардани судяҳо, пешниҳоди номзадҳои судяҳои дараҷаи олӣ) ва ҳам ба лаҳзаҳои функционалӣ, алахусус дар фаъолияти Суди конститутсионӣ дахл дорад. Президент ва Суди конститутсионӣ мақомоте мебошанд, ки фаъолияти онҳо барои таъмини волоияти Конститутсия равона шудаанд. Тавре ки Л.Н. Плеханов қайд мекунад, «Суди конститутсионӣ ва Президент мақомоти олии ҳифзи ҳуқуқӣ ва ҳимояи Конститутсия мебошанд, аз ин рӯ ҳамкории байни онҳо зарур ва асоснок аст ва илова бар ин, онҳо «ба ҳамкории фаъол маҳкум шудаанд» [382, с. 155]. Ин

ҳамкорӣ дар он ифода меёбад, ки Президент субъекти муроҷиат ба Суди конститутсионӣ дар доираи муайяни масъалаҳо мебошад.

Ҳамин тариқ, ҳамкорӣ бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ ташаббуси равандҳои дахлдори Президент ва иҷрои якҷояи функсия ва вазифаҳои алоҳидаро дар назар дорад, аммо дар ҳеҷ сурат фаъолияти ягон мақомоти ҳокимиятро бо фаъолияти сарвари давлат иваз намекунад.

Дар хулоса бояд қайд кард, ки функсияҳои Президент, ки дар конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ муқаррар шудаанд, доираи васеи фаъолияти ӯро муайян мекунанд ва салоҳияти ӯро, ки тавассути ваколатҳои сарвари давлат амалӣ карда мешавад, ташаккул медиҳанд.

4.2. Мафҳум ва таснифи ваколатҳои сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ

Муайян намудани ваколатҳои Президент яке аз масъалаҳои асосии муайян кардани вазъи ҳуқуқии ӯ мебошад. Маҳз доираи ваколатҳо аксар вақт нақш ва ҷойгоҳи Президентро дар низоми мақомоти давлатӣ муайян мекунад. Чуноне ки А.И. Черкасский қайд мекунад, конститутсияҳои давлатҳо аксар вақт ба сарвари давлат ваколатҳои хеле васеъ медиҳанд, аммо доираи воқеии салоҳиятҳои ӯ дар амал ба хусусияти фаъолияти механизми давлатӣ, низоми ҳизбӣ ва вазъияти мушаххаси сиёсии давлатҳо вобаста аст, ки бо таносуби қувваҳо дар мамлакат муайян карда мешавад [112, с. 655].

Ҳамин тариқ, омилҳои зиёде мавҷуданд, ки ба ташаккули салоҳияти Президент таъсир мерасонанд. Ин омилҳо метавонанд ҳам хусусиятҳои объективӣ ва ҳам субъективӣ дошта бошанд. Омилҳои объективӣ, пеш аз ҳама, бояд шакли идоракунии кишварро дар бар гиранд ва дар асоси он мавқеи сарвари давлатро дар низоми тақсимоти ҳокимият муайян кунанд, ки мо дар боби қаблӣ муфассал баён кардем. Ба омилҳои субъективӣ метавон муносибатҳои сиёсии дар давлат инкишофёфтаи байни қувваҳои гуногуни сиёсӣ, нуфуз ва эҳтироми ин ё он роҳбари давлат дар байни аҳолӣ, масъалаҳои геополитикӣ (дастгирии берунаи давлатӣ) ва як қатор омилҳои дигарро дохил кардан мумкин аст.

Дар асоси ҳамаи гуфтаҳои боло мо метавонем омилҳои зеринро мураттаб созем, ки ба ташаккули ваколати Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ таъсир расониданд:

1. Шакли давлатдорӣ;

2. Мавқеи сарвари давлат дар низоми тақсимоти ҳокимият;

3. Анъанаҳои сиёсии давлат;

4. Эътибори сарвари давлат дар байни аҳолӣ.

Дар маҷмуъ, ин омилҳо ваколатҳои Президентро дар давлат ташкил медиҳанд. Дар баробари ин қайд кардан лозим аст, ки ин омилҳо бо ҳам алоқаи зич доранд. Тағйир додани яке аз омилҳо метавонад боиси тағйирёбии тамоми занҷира ва дар натиҷа ба тағйир додани ваколатҳои Президент ва умуман вазъи ҳуқуқии ӯ гардад.

Мазмуни ваколатҳои Президентро ошкор намуда, ба масъалаи дигари муҳимми дорои характери назариявӣ – таърифи мафҳумҳои «салоҳият» ва «ваколат» таваққуф накардан мумкин нест.

Дар илми ҳуқуқ, аз ҷумла ҳуқуқи конститутсионӣ, ба таври умум эътироф шудааст, ки ваколатҳо яке аз унсурҳои салоҳият мебошанд. Дар баробари ин дар илм оид ба муайян кардани мазмуни салоҳияти мақомоти давлатӣ, аз ҷумла сарвари давлат се самт ба вуҷуд омадааст.

Самти якум – «классикӣ», ки дар давраи пеш аз инқилоб ба вуҷуд омада буд. Моҳияти ин самт дар он аст, ки салоҳияти мақомоти давлатӣ аз ду унсури таркибӣ: ваколатҳо ва субъектҳои тобеият иборат аст.

Самти дуюм дар илми шуравӣ ҳамчун консепсияи мафҳуми «васеъ»-и мазмуни салоҳият бо роҳи ба мазмуни он дохил кардани чунин категорияҳо ба монанди мақсад, вазифаҳо, шаклу усулҳои фаъолият, масъулият ва ғайра таҳия шудааст [103, с. 76].

Дар ибтидои солҳои 60-ум самти сеюми тафсири «маҳдуд»-и мазмуни салоҳият ба миён омад, ки тибқи он танҳо ҳуқуқ ва уҳдадориҳои мақомоти давлатиро дар бар мегирад [389, с. 7-8]. Маҳз ҳамин консепсияи муайянкунии салоҳият ҳоло аз ҷониби аксари муаллифон дастгирӣ карда мешавад [110, с. 303].

Дар асоси нуктаҳои назари пешниҳодшудаи Н.В. Бобраков ба хулосае меояд, ки салоҳияти мақомоти давлатӣ, аз ҷумла Президент маҷмуи функсияҳо, мақсадҳо, вазифаҳо, ваколатҳо ва шаклу усулҳои фаъолияти мақомоти давлатӣ мебошад, ки дар Конститутсия ва қонунгузории кишвар дар доираи фаъолияти ин мақом ифода ёфтааст. Ба ибораи дигар, тавассути салоҳият зарурати ташкил ва фаъолияти мақомоти давлатӣ муайян карда мешавад, яъне ҳадду мазмуни фаъолияти имконпазир ва дурусти онҳо муайян карда мешавад [363].

Дар навбати худ, дар адабиёти ҳуқуқӣ ваколатҳо ҳамчун маҷмуи ҳуқуқ ва уҳдадориҳое фаҳмида мешаванд, ки намуд ва андозаи рафтори имконпазир ва дар айни замон дурусти мақомоти давлатиро муайян мекунанд. Ба ибораи дигар, ваколат мазмуни салоҳиятро ташкил медиҳад. Ҳамчунин, ҳангоми баррасии муҳтавои салоҳиятҳои Президент ба як нукта таваҷҷуҳ кардан лозим аст. Вақте ки сухан дар бораи салоҳиятҳои Президент меравад, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ӯ аксар вақт маҷмуи ягонаро дар шакли «уҳдадориҳои ҳуқуқӣ» ифода мекунанд, яъне метавонад дар як вақт, ҳам ҳамчун ҳуқуқ ва ҳам вазифа баромад кунад [363, с. 85].

Дар ин замина метавон бо андешаи Б.М. Лазарев розӣ шуд, ки «ҳуқуқи мақомоти давлатӣ ва уҳдадориҳои он, гарчанде ки ба ҳам намепайванданд, ҳамчун ду тарафи як танга аз ҳам ҷудонашавандаанд ва фарқи асосии байни онҳо дар гуногунсамтии онҳо аст, ҳамон як ваколат, ба ақидаи ӯ, ҳамчун ҳуқуқ нисбат ба ташкилотҳо ва шахсони алоҳида ва дар айни замон ҳамчун вазифа дар назди давлат ва тамоми ҷомеа зоҳир мешавад [124, с. 82-84].

Таҳлили салоҳиятҳои президентҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба мо имкон медиҳад, ба хулосае оем, ки дар бисёр мавридҳо воқеан ҳам муттаҳидшавии ҳуқуқу уҳдадориҳои президент мушоҳида мешавад, аммо на ҳамеша. Баъзе ваколатҳои сарвари давлат танҳо ҳуқуқҳо (ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ, ҳуқуқи вето), баъзеи дигар уҳдадориҳо мебошанд (дар ҳудуди давлат ё дар маҳалҳои алоҳида ҷорӣ намудани вазъияти фавкулодда ё вазъияти ҳарбӣ). Дар баробари ин дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд карда мешавад, ки «салоҳият ҷузъи муайянкунандаи мақоми конститутсионӣ ва ҳуқуқии сарвари давлат

мебошад. Азбаски функсияи сарвари давлат дар Конституцсия ва қонунҳо на ҳама вақт бевосита инъикос ёфтаанд, баъзеи онҳо танҳо дар ваколатҳои мушаххас ба таври меъёрӣ тақвият ёфтаанд. Аз ин рӯ, ваколатҳои сарвари давлат, ки ҷузъи асосии салоҳият мебошанд, бояд танҳо дар меъёрҳои Конституцсия ва қонунҳо ифода карда шаванд» [331, с. 66-75].

Таҳлили муқаррароти конституцсионии кишварҳои пасошуравӣ дар робита ба салоҳияти сарвари давлат як хусусияти муҳимро нишон медиҳад, ин набудани низомнокӣ, ки дар баъзе мавридҳо меъёрҳои дахлдор дар муаррифии нопурра зоҳир мешавад ва татбиқи меъёрҳои қонунгузориро мушкил мекунад. Ин далелро муаллифони мухталиф бо он асоснок мекунанд, ки Конституцсияҳои кишварҳои пасошуравӣ, аз ҷумла Осиёи Марказӣ дар давраи гузариш қабул шудаанд ва таҷрибаи мустақили конституцсионии давлатҳо ҳанӯз инкишоф наёфта буд.

Дар робита ба ин, масалан, дар адабиёти ватанию хориҷӣ пешниҳодҳо дар бораи таҳия ва қабули санади ҳуқуқии мустақили танзимкунандаи мақоми конституцсионӣ ва ҳуқуқии сарвари давлат ба мисли он чизе, ки дар Қазоқистон мавҷуд аст, ҷой доранд.

Як қатор масъалаҳои назариявии марбут ба омилҳои ташаккули салоҳияти Президентро баррасӣ намуда, инчунин, мафҳумҳои «салоҳият» ва «ваколат»-ро муайян намуда, бевосита ба омӯзиши масъалаҳои марбут ба салоҳияти сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ мегузарем.

Таҳкими ҳуқуқии салоҳияти сарони давлатҳо дар Осиёи Марказӣ дар моддаҳои зерини Конституцсияи давлатҳо инъикос гардидаст: моддаи 64 Конституцсияи Тоҷикистон, моддаи 105 Конституцсияи Узбекистон, моддаи 40 Конституцсияи Қазоқистон, моддаи 68-и Конституцсияи Туркманистон ва моддаи 66 Конституцсияи Қирғизистон.

Ҳамзамон, Қонуни асосии Тоҷикистон, Қазоқистон ва Туркманистон нишон медиҳад, ки ин давлатҳо дар шакли идораи президентӣ амал мекунанд. Дар Конституцсияи Узбекистон гуфта шудааст, ки шакли идораи давлат ҷумҳуриявӣ аст, бе муайян намудани навъи он. Қонуни асосии Қирғизистон

шакли давлатро мустақиман мушаххас намекунад, вале таҳлили низоми конститутсионӣ ба шакли президентӣ будани давлат ишора мекунад.

Ин муқаррароти Конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ ду нуктаи асосиро муайян мекунанд. Якум, онҳо мавқеи ҳуқуқии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун сарвари давлат ва шахси мансабдори олии давлатӣ муайян мекунанд. Сониян, ин муқаррарот маъно ва мазмуни тамоми ваколатҳои ӯро муайян мекунад.

Бар асоси ин муқаррарот Конститутсия ва қонунгузории кишварҳои Осиёи Марказӣ доираи салоҳиятҳои онҳоро муқаррар мекунад. Тавре муаллифони ватанӣ қайд кардаанд, ваколатҳои Президент барои таъмини ягонагии ҳокимияти давлатӣ, устувории низоми идоракунии корҳои давлатӣ, фаъолияти ҳамоҳангшудаи шохаҳои ҳокимият дар шароити тақсими шохаҳои ҳокимият пешбинӣ шудаанд. Президент кори мақомоти давлатиро таъмин ва рохбарӣ карда, вазифаҳои фаъоли ҳамоҳангсозиро иҷро карда, ба сифати сарвари давлат баромад мекунад [71, с. 209], [94], [333, с. 86-94].

Дар ин замина таснифи салоҳиятҳои Президент аҳаммияти калон пайдо мекунад. Бояд тазаккур дод, ки дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ навъҳои гуногун мавҷуд аст, ки дар асоси онҳо ваколатҳои роҳбари давлат тасниф карда мешаванд. Ин типологияҳо ба асосҳои гуногун, аз қабили таснифот аз рӯйи соҳаи фаъолият, вазифаҳо ва ғ. ҷудо мешаванд.

Ба таснифоти пешниҳодшуда муфассалтар назар меандозем. Аксари олимоне, ки салоҳиятҳои Президентро меомӯзанд, онҳоро пеш аз ҳама аз рӯйи доираи фаъолият гурӯҳбандӣ мекунанд. Масалан, С.А. Авакян онҳоро ба 5 категорияи асосӣ таксим мекунад: 1) аз ҷиҳати таъмини инкишофи сохторҳои давлатӣ, низом ва алгоритми зоҳир кардан, муайян ва тавсия намудан ба таъйини шахсони мансабдор; 2) роҳбарӣ ба сиёсати дохилии давлат ва идоракунии ҳамкориро бо дигар мақомот амалӣ мекунад; 3) дар соҳаи корҳои хориҷӣ; 4) таъмини амнияти ҳарбӣ ва устувории тартибот дар кишвар; 5) ҷиҳати риояи вазъи ҳуқуқии конститутсионии инсон ва шаҳрванд [27].

М.В.Баглай ваколатҳои президентро ба гурӯҳҳои асосии зерин тақсим мекунад: 1) ваколатҳо дар муносибат бо Маҷлиси Федералӣ; 2) ваколатҳо дар муносибат бо ҳукумат; 3) ваколатҳо дар муносибат бо субъектҳои Федератсияи Русия; 4) ваколат дар муносибат бо мақомоти судӣ; 5) салоҳиятҳои ҳарбӣ; 6) ваколатҳо дар соҳаи сиёсати берунӣ; 7) ваколати эълон намудани вазъияти фавқулодда; 8) ваколат оид ба ҳалли масъалаҳои шаҳрвандӣ ва додани паноҳгоҳи сиёсӣ, сарфароз гардонидани мукофотҳо ва унвонҳои давлатӣ, авф [44, с. 425-434].

Инчунин, В.Е. Чиркин ваколатҳои президентро ба ҳашт гурӯҳ тақсим мекунад. 1) ваколатҳо дар соҳаи вазъи ҳуқуқии шахс; 2) ваколатҳое, ки ба сохтори федералии давлат дахл доранд; 3) ваколатҳо дар муносибат бо парламент; 4) ваколатҳо дар муносибат бо мақомоти ҳокимияти иҷроия; 5) ваколатҳо дар муносибат бо мақомоти судӣ; 6) ваколатҳо барои танзими вазъи фавқулодда; 7) ваколатҳо дар соҳаи ҳарбӣ; 8) ваколатҳо дар соҳаи сиёсати берунӣ [203, с. 320].

Козлова Е.И. ва Кутафин О.Е. шаш самти асосии ваколатҳои президентро муайян мекунанд: 1) ваколатҳои марбут ба ташкили мақомоти давлатӣ ва иштирок дар фаъолияти онҳо; 2) ваколатҳое, ки ба фаъолияти ҳокимияти иҷроия алоқаманданд; 3) ваколатҳо дар соҳаи сиёсати хориҷӣ ва ҳарбӣ; 4) ҳуқуқи таъйин намудани референдуми умумироссиягӣ; 5) ваколатҳо оид ба ҳалли масъалаҳои шаҳрвандӣ, паноҳгоҳи сиёсӣ, мукофотонидан бо мукофотҳои давлатӣ, додани унвонҳои фахрӣ, рутбаҳои олии ҳарбӣ ва олии махсус, додани авф; 6) фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ [100, с. 349-357].

Ю.Л. Шулженко ваколатҳои Президенти ФР-ро ба гурӯҳҳои зерин муттаҳид менамояд: ваколатҳо дар соҳаи ҳокимияти иҷроия; ваколатҳои ҳамкорӣ бо шохаи қонунгузории федералӣ (Маҷлиси федералӣ); ваколатҳои ҳамкорӣ бо мақомоти судӣ; ваколатҳои ҳамкорӣ бо субъектҳои Федератсияи Русия; ваколатҳо дар соҳаи сиёсати хориҷӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ; ваколатҳои ташкили фаъолияти он, яъне, ташкили дастгоҳи Президенти Федератсияи Русия, шуроҳои гуногун, комиссияҳо; ваколатҳои дигар, аз қабили

таъйини раъйпурсии умумирусиягӣ, ҳалли масъалаҳои шаҳрвандӣ, додани ҷоизаҳо ва унвонҳои давлатӣ, додани паноҳгоҳи сиёсӣ [207, с. 239].

Олимони ватанӣ низ ваколатҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистонро чунин тасниф намуданд. Масалан, И.А.Имомов таснифоти зеринро медиҳад: 1) ваколатҳо дар соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ; 2) ваколатҳо дар соҳаи ташкил ва қатъи фаъолияти мақомоти давлатӣ, таъйин ва озод кардани шахсони мансабдори давлатӣ; 3) ваколатҳои имзои қонунҳо, боздоштан ва бекор кардани санадҳои мақомоти давлатӣ; 4) ваколатҳо дар соҳаи идоракунии фонди эҳтиётӣ ва муайян намудани низоми пулӣ; 5) ваколатҳо дар соҳаи амнияти ҳарбии давлат; 6) ваколатҳои ҳалли масъалаҳои шаҳрвандӣ, додани паногоҳгоҳи сиёсӣ ва авф; 7) ваколатҳо оид ба масъалаҳои мукофотонидани шаҳрвандон [93, с. 413-417].

А.М. Диноршоев ваколатҳои Президенти Тоҷикистонро омӯхта тамоми ваколатҳои конститутсионии сарвари давлати Тоҷикистонро ба гурӯҳҳои зерин тақсим мекунад: 1) салоҳиятҳои ташкил ва роҳбарии ҳокимияти иҷроия; 2) ваколатҳо оид ба ҳамкорӣ ва ташаккули мақомоти қонунгузор ва судӣ; 3) ваколатҳо дар соҳаи амният ва мудофиа; 4) ваколатҳо дар соҳаи сиёсати берунӣ ва муносибатҳои байналхалқӣ; 5) ваколатҳо дар соҳаи сиёсати иҷтимоию иктисодӣ ва вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд; 6) ваколатҳои дигари Президент [71, с. 209].

Ин донишмандон ҳамчунин қайд мекунанд, ки бар асоси салоҳиятҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ваколатҳои ӯро метавон ба салоҳияти роҳбари давлат ва ваколатҳои роҳбари ҳокимияти иҷроия (Ҳукумат) тақсим кард [93, с. 413-417], [71, с. 209].

Тавре дар боло зикр гардид, дар байни олимону мутахассисон типологияи дигари таснифоти ваколатҳои Президент вуҷуд доранд. Масалан, Г.В. Дёгтев ваколатҳои Президентро ба салоҳиятҳои конститутионӣ (истисноӣ), ки танҳо дар Конститутсия пешбинӣ шудаанд ва ваколатҳои вогузоршуда, ки дар қонунгузории кишвар ифода ёфтаанд, тақсим мекунад [67, с. 237]. В.Н. Прокофев ваколатҳои президентро ба «одӣ» ва «фавқулодда» тақсим мекунад. Ваколатҳои аввал аз ҷониби Президент ҳар рӯз, дар шароити фаъолияти муътадили давлат

амалӣ карда мешавад; дувумӣ – дар шароити ҳодисаҳои фавқулодда, ба монанди офатҳои табиӣ ё техногенӣ [313, с. 160].

Як зумра олимон низ зимни баррасии вазъи ҳуқуқии сарвари давлат дар кишварҳои хориҷӣ ба салоҳияти намояндагии Президент ишора мекунанд [204, с. 606]. Дар навбати худ А.А. Воробейчикова салоҳиятҳои Президенти ИМА-ро ба ваколатҳои маъмурӣ, ваколатҳо дар соҳаи сиёсати хориҷию дифоъ ва ваколатҳои ҳифзи ҳуқуқ тасниф мекунад [366, с. 199].

Дар асоси ҳамаи гуфтаҳои боло мо пешниҳод менамоем, ки салоҳиятҳои президентҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ аз рӯйи асосҳои зерин тасниф карда шаванд:

1. Вобаста ба соҳаи фаъолият – ваколатҳои бевоситаи конститутсионӣ (намояндагӣ); ваколатҳои қонунбарорӣ; ваколатҳо дар соҳаи ҳамкорӣ бо шохаҳои дигари ҳокимият; ваколатҳои назорат ва ташкилӣ;

2. Вобаста ба шакли амалисозии салоҳият – ба салоҳияти сарвари давлат ва роҳбари ҳокимияти иҷроия;

3. Вобаста ба танзими ҳуқуқӣ – аз рӯйи салоҳиятҳои конститутсионӣ ва салоҳиятҳои қонунгузорӣ (ваколатдор);

4. Вобаста ба шартҳои татбиқ – барои ваколатҳои одӣ ва фавқулодда.

5. Мувофиқи тартиби иҷрои ваколатҳо – ваколатҳои алоҳида ва ваколатҳои коллегиалӣ.

Минбаъд ҳар як категорияи таснифоти ваколатҳои сарони давлатҳоро аз тариқи шакли таҳлили муқоисавӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ муфассалтар баррасӣ хоҳем кард.

Тавре ки аз андешаҳои болозикр бармеояд, маъмултарин типологияи таснифи ваколатҳои Президент ба доираи фаъолияти ӯ вобаста аст. Дар баробари ин муаллифони гуногун доираи фаъолияти Президентро бо тарзҳои гуногун таснифбандӣ мекунанд, вале дар ҳамаи таснифоти зикршуда як тамоюли ягона – муайян намудани самтҳои асосии фаъолияти Президентро мушоҳида кардан мумкин аст, ки аз мазмуни салоҳиятҳои Президент бармеоянд. Зимни таҳлили муҳтавои салоҳиятҳои сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ, ки дар

Конститутсия муқаррар шудааст, ба хулосае омадем, ки доираи фаъолияти онҳоро метавон ба чор самт тақсим кард- ваколатҳои Президент ҳамчун сарвари давлат ва ё ваколати намояндагӣ, ваколатҳои қонунэҷодкунӣ, ваколатҳо дар соҳаи ҳамкорӣ бо шохаҳои дигари ҳокимият, ваколатҳои назоратӣ ва ташкилӣ.

Чунин низомнокии салоҳиятҳои сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ ба ду хусусияти муҳимтарин – фаъолияти низоми муқаррарнамудаи таҷзияи ҳокимият, яъне ба амал баровардани принсипи бозторию мувозинат ва иҷрои вазифаҳои Президент ҳамчун сарвари давлат асоснок мегардад.

Категорияи якуми ваколатҳо аз рӯйи вазифаҳои Президент, ки дар муқаррароти конститутсионии дар боло зикршуда мустаҳкам карда шудаанд ва ӯро ҳамчун сарвари давлат муайян мекунанд, ташкил карда мешавад. Дар асоси ин мақом, онҳо вазифадоранд, ки татбиқи Конститутсия ва қонунҳо, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро кафолат диҳанд, ҳифзи истиқлолияти миллӣ, ваҳдат ва тамомияти арзӣ, давомнокӣ ва пойдории давлатро таъмин кунанд, фаъолият ва ҳамкории мувофиқашудаи мақомоти давлатиро кафолат диҳанд ва таъмин намоянд. Илова бар ин, сарварони давлатҳо дар Осиёи Марказӣ тибқи муқаррароти конститутсионӣ ҳуқуқ доранд аз номи тамоми халқ баромад намоянд, яъне намояндаи давлатҳо ва халқҳои худ дар сатҳи байналмилалӣ ва миллӣ мебошанд. Ин категорияи ваколатҳои Президенти ҶТ-ро ба зергурӯҳҳо тақсим кардан мумкин аст:

1. Ваколатҳои намояндагӣ – самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлатҳои худро муайян мекунанд; давлатҳоро дар дохили кишвар ва дар муносибатҳои байналмилалӣ намояндагӣ мекунанд; сиёсати хориҷиро роҳбарӣ мекунанд, шартномаҳои байналмилалиро имзо мегузоранд ва онҳоро барои тасдиқи парлумон пешниҳод мекунанд; роҳбарони намояндагиҳои дипломатиро дар давлатҳои хориҷӣ ва намояндагони кишварҳои худро дар ташкилотҳои байналмилалӣ таъйин ва озод мекунанд; эътимодномаҳои роҳбарони намояндагиҳои дипломатии давлатҳои хориҷиро қабул мекунанд; раъйпурсиро таъйин мекунанд; дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлат Паём ироа мекунанд; ба унвонҳои олии ҳарбӣ, рутбаҳои дипломатӣ, рутбаҳои

махсус ва унвонҳо сарфароз мегардонанд; шаҳрвандонро бо мукофотҳои давлатӣ, ҷоизаҳои давлатӣ ва унвонҳои фахрӣ сарфароз мегардонанд

2. Ваколатҳо оид ба ҳимояи соҳибихтиёрии давлатӣ ва тамомияти арзӣ – Шурои амниятро таъсис медиҳанд ва роҳбарӣ мекунанд; Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои мусаллаҳ мебошанд; фармондеҳони Қувваҳои мусаллаҳро таъйин ва озод мекунанд; ҳангоми таҳдиди воқеӣ ба амнияти давлат ҳолати ҷангиро эълон мекунанд; барои иҷрои уҳдадориҳои байналмилалии давлат Қувваҳои мусаллаҳро берун аз он истифода мебаранд; дар тамоми қаламрави давлат ё дар маҳалҳои алоҳида вазъияти фавқулодда эълон мекунанд.

3. Ваколатҳо дар соҳаи таъмини ҳуқуқи инсон – масъалаҳои шаҳрвандиро ҳал мекунанд; паноҳгоҳи сиёсӣ медиҳанд; масъалаи бахшиши ҷазоро ҳал мекунанд.

Категорияи дуюми ваколатҳои Президенти ҶТ бо фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ алоқаманд аст. Онҳо инчунин метавонанд ба ду гурӯҳ тақсим карда шаванд:

1. Иштирок дар фаъолияти қонунэҷодкунӣ, ки тавассути додани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ, таблиғот ва ҳуқуқи вето (Дар Туркманистон ва ҳуқуқи қонунгузории ваколатдор) ба сарвари давлат амалӣ карда мешавад.

Тавре ки таҷрибаи кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, сарварони давлатҳо ин ҳуқуқро тавассути пешниҳоди лоиҳаҳои қонун ва пешниҳодҳо оид ба тағйир додани қонунгузории амалкунанда васеъ амалӣ менамоянд. Масалан, дар Тоҷикистон бо ташаббуси Президенти ҶТ қонунҳои ҶТ «Дар бораи ҷорӣ намудани моратория ба ҷазои қатл дар ҶТ», «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон» ва ғайра қабул карда шуданд. Муаллифони узбек дар навбати худ қайд мекунанд, ки Президенти Узбекистон ташаббусҳои гуногуни қонунгузориро дар доираи Стратегияи рушди Узбекистони нав барои солҳои 2022–2026 фаъолона пеш мебарад. Ин стратегия самтҳои афзалиятноки зеринро дар бар мегирад, ки ба рушди ҳамаҷонибаи кишвар нигаронида шудаанд: бунёди давлати башардӯстона, адолат ва волоияти қонун, рушди иқтисодӣ, ҳифзи иҷтимоӣ,

тақвияти ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандон ва коҳиши камбизоатӣ, рушди маҳаллаҳо, ислоҳоти мақомоти ҳокимият.

Ҳамчунин, ҷузъҳои муҳимми фаъолияти қонунэҷодкунии сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ баимзорасонӣ (тасдиққунӣ) ва ҳуқуқи вето мебошанд.

2. Ҳуқуқи баровардани фармонҳо ва амрҳо. Муқаррароти конститутсионии кишварҳои Осиёи Марказӣ муайян мекунанд, ки президентҳои давлатҳо дар доираи ваколатҳои худ фармонҳо ва амрҳоеро содир мекунанд, ки тибқи Конститутсия ва қонунгузории кишварҳо санадҳои зерқонунӣ мебошанд ва пас аз қонунҳо қувваи қонунии ҳадди аксарро доранд. Моҳияти онҳо бо ҳуқуқ ва уҳдадориҳои конститутсионии сарвари давлат ва ваколатҳои амалишавандаи онҳо муқаррар карда мешавад.

Категорияи сеюми ваколатҳо бо ҳамкории Президент бо шохаҳои қонунгузорӣ ва судӣ, инчунин ташаккули ҳокимияти иҷроия алоқаманд аст. Ин категорияи ваколатҳоро инчунин ба якчанд зергурӯҳҳо тақсим кардан мумкин аст.

1. Ваколатҳои кадрӣ, ки дар доираи онҳо сарони давлатҳо аъзои Ҳукумат, аъзои палатаҳои болоии парлумонҳо, судяҳои зинаҳои поёнӣ, роҳбарони Бонки миллӣ, Прокурори генералӣ ва инчунин роҳбарони мақомоти иҷроияи ҳокимияти маҳаллиро таъйин ва озод мекунанд.

2. Ваколатҳои таъсисӣ, ки дар доираи онҳо сарварони давлатҳо интихоботи парлумон ва мақомоти намояндагии маҳаллиро таъйин мекунанд, инчунин вазоратҳо ва кумитаҳои давлатиро ташкил ва барҳам медиҳанд. Як қатор мутахассисон ва олимон ба ин категория ваколатҳои Президентро, инчунин ваколатҳои медиатсиониро дар доираи он дохил мекунанд, ки Президент субъекти ҳалли барҳӯрдҳои байни шохаҳои ҳокимият мебошад [313, с. 160]. Ҳамчунин, муқаррароти конститутсионӣ муайян мекунанд, ки Президентҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ кафолати фаъолияти мувофиқашуда ва ҳамкории мақомоти давлатӣ мебошанд. Аммо дар моддаи 69 Конститутсия ва қонунгузории ҶТ ваколатҳои Президент мавҷуд нестанд, ки тавассути онҳо ӯ

имконият дошт, ки ба созиш овардanро барои истисно кардани ихтилофоти байни мақомоти ҳокимияти давлатӣ истифода барад.

Категорияи охирини ваколатҳои президентҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ бо ваколатҳои назоратӣ ва ташкилии он дар соҳаи фаъолияти иҷроия ва идоракунӣ алоқаманд аст. Бо дарназардошти он ки Президентҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бевосита роҳбарони ҳокимияти иҷроия мебошанд, ё фаъолияти онро бевосита ҳамоҳанг мекунанд, онҳо низоми мақомоти ҳокимияти иҷроияро роҳбарӣ мекунанд. Ин категорияи ваколатҳоро ваколатҳои зерин ташкил медиҳанд: дастгоҳи иҷроияи Президентро таъсис медиҳад; амали санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроияро дар сурати мухолифати онҳо бо Конститутсия ва қонунҳо бекор мекунад ё бозмедорад; низоми пулиро муайян мекунад.

3. Типологияи дуюми таснифи ваколатҳои сарони давлатҳо тақсимоти онҳо вобаста ба шакли татбиқи салоҳият мебошад. Тавре ки дар боло зикр гардид, тибқи Конститутсияҳои Тоҷикистон, Туркманистон ва Қирғизистон Президент сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия (Ҳукумат) мебошад. Дар Қазоқистон ва Узбекистон муайян карда мешавад, ки ӯ танҳо сарвари давлат аст, аммо доираи салоҳиятҳои онҳо аз таъсири назаррас ба ҳокимияти иҷроия шаҳодат медиҳанд, ҳарчанд, на дар ҳаҷми се давлати дар боло номбаршуда.

4. Дар се давлати зикршуда сарвари давлат ду вазифаро иҷро мекунад-вазифаи сарвари давлат ва вазифаи Раиси Ҳукумат. Ва барои амалӣ кардани ҳар яке аз ин вазифаҳо ба онҳо маҷмуи муайяни ваколатҳо дода шудааст. Дар Қазоқистон пас аз ислоҳоти охирини конститутсионӣ ин доираи салоҳиятҳо танг карда шудааст, аммо ба ҳар ҳол нақши назарраси сарвари давлатро дар идоракунии ҳокимияти иҷроия нишон медиҳад. Дар Узбекистон нақши Президент дар идоракунии ҳокимияти иҷроия низ ба соҳаи ҳамоҳангсозӣ ва ташкилӣ коҳиш ёфтааст.

5. Дар ҳамин асно, муаллифони ватанӣ пас аз таҳқиқи ин масъала қайд мекунанд, ки ба ваколатҳои сарвари давлат ҳамчун Раиси Ҳукумат инҳо дохил мешаванд: – вазоратҳо ва кумитаҳои давлатиро ташкил ва барҳам медиҳад; сарвазир ва дигар аъзои Ҳукуматро таъйин ва озод мекунад (тибқи расмиёти

конститутсионии тасдиқ ё мувофиқа); роҳбарони мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимиятро таъйин ва озод мекунад; амали санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроияро дар сурати мухолифат бо Конститутсия ва қонунҳо бекор мекунад ё бозмедорад. Ваколатҳои боқимонда, ки дар Конститутсияҳои кишварҳо муқаррар шудаанд, ба гурӯҳи ваколатҳое мансубанд, ки бо татбиқи фаъолияти Президент ҳамчун сарвари давлат алоқаманданд.

Типологияи навбатии ваколатҳои сарони давлатҳо тақсимоти онҳо вобаста ба танзими ҳуқуқӣ ба ваколатҳои конститутсионӣ ва ваколатҳои қонунгузорӣ (вогузоршуда) мебошад. Ҳангоми баррасии ин типологияи таснифи ваколатҳои Президент, пеш аз ҳама бояд таъкид кард, ки дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ се намуди мустаҳкамкунии ҳуқуқии ваколатҳои мақомоти давлатӣ, ки бо салоҳияти онҳо алоқаманданд, ҷудо карда мешаванд – ваколатҳои комилан номаҳдуд, комилан маҳдуд ва нисбатан маҳдуд. Ин тақсимот ба таъмини ҳуқуқии ваколатҳои президентҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ низ дахл дорад.

Ваколатҳои бемаҳдуди сарвари давлат маънои онро дорад, ки тамоми қудрати қудрат дар дасти ӯ мутамарказ шудааст, ӯ ҳуқуқ дорад ҳам фаъолияти қонунгузорӣ ва ҳам судӣ анҷом диҳад. Чунин мустаҳкам кардани ваколатҳои сарвари давлат барои монархияҳои мутлақ (Арабистони Саудӣ) ва ҷумҳуриҳои суперпрезидентӣ (Кореяи Шимолӣ) хос аст. Ваколатҳои комилан маҳдуди сарвари давлат маънои онро дорад, ки дар Конститутсия ваколатҳои ӯ ба таври возеҳ навишта шудаанд, ки дар доираи онҳо ӯ фаъолияти худро амалӣ мекунад. Ин намуди мустаҳкамкунии ҳуқуқии ваколатҳо барои монархияҳои конститутсионӣ ва ҷумҳуриҳои парлумонӣ хос аст.

Ваколатҳои нисбатан маҳдуди сарвари давлат бо он тавсиф карда мешаванд, ки дар Конститутсия ваколатҳои ӯ нисбатан ҳаракаткунанда мебошанд ва бо салоҳияти ӯ маҳдуд карда мешаванд, яъне доираи ваколатҳо метавонад хеле васеъ бошад, аммо онҳо дар доираи системаи тақсимоти ҳокимият сохта мешаванд. Сарвари давлат ваколатҳои қонунгузорӣ ва судӣ надорад. Дар низоми ваколатҳои нисбатан маҳдуд, онҳо ҳам дар Конститутсия ва ҳам дар қонунгузории соҳавӣ мустаҳкам карда мешаванд.

Ҳангоми баррасии ваколатҳои президентҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ин замина, мо ба хулосае омадем, ки таҳкими ҳуқуқии онҳо дар шакли ваколатҳои нисбатан маҳдуд ҳам дар Конститутсия ва ҳам дар қонунгузории соҳавӣ амалӣ карда мешавад. Дар бораи танзими конститутсионии ваколатҳои сарони давлатҳо дар Осиёи Марказӣ бояд қайд кард, ки он на танҳо дар моддаҳои дахлдор, ки доираи ваколатҳои онҳоро муайян кардаанд, амалӣ карда шудааст. Як қатор ваколатҳои Президент дар бобҳои дигари Конститутсия, аз ҷумла ҳуқуқи суханронӣ аз номи тамоми халқ, даъват кардани сессияи аввали палатаҳои парлумон, ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ва ғайра мустаҳкам карда шудаанд. Дар ин ҳолат, бояд қайд кард, ки дар Конститутсия танҳо ваколатҳои асосии конститутсионии Президенти ҶТ нишон дода шудаанд.

Асос барои ваколатҳои вогузоршудаи Президентро муқаррароти конститутсионӣ муқаррар мекунанд, ки сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ ваколатҳои дигари пешбининамудаи Конститутсия ва қонунҳоро амалӣ менамоянд. Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки Конститутсияи кишварҳои Осиёи Марказӣ танҳо доираи маҳдуди ваколатҳои асосии Президентро муайян мекунад. Дар навбати худ, дар қонунгузории кишварҳо ин ваколатҳои конститутсионии Президент ё мушаххас карда мешаванд ё аз рӯйи муқаррароти Конститутсия дигар ваколатҳои дар Конститутсия пешбинишудаи Президент мустаҳкам карда мешаванд.

Типологияи зерини таснифи ваколатҳои президентҳои Осиёи Марказӣ бо шароити истифодаи онҳо алоқаманд аст ва метавонад ба ваколатҳои одӣ ва фавқулодда тасниф карда шавад. Ин таснифот ба ҳолатҳои вазъиятӣ ва иродаи дар давлат бавуҷудомада асос ёфтааст. Ба ибораи дигар, бо истифода аз ин ё он ваколат президентҳо муносибатҳои гуногуни ҳуқуқии конститутсиониро ташкил медиҳанд.

Тавре ки медонем, асосҳои пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқӣ далелҳои ҳуқуқие мебошанд, ки ба амал ва ҳодиса тақсим карда мешаванд. Пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқӣ дар шакли амал бо иродаи субъект алоқаманд аст, дар ҳоле ки ҳодиса аз иродаи субъектҳо вобаста нест. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки

ваколатҳои одии Президент он ваколатҳое мебошанд, ки ӯ ҳамарӯза дар фаъолияти худ дар вақти устувор ва мувофиқи хоҳиши худ истифода мебарад.

Ваколатҳои фавқулодда маҷмуи ваколатҳое мебошанд, ки Президент танҳо дар шароити пешбинишудаи Конститутсия ва қонунгузорӣ, ҳангоми халал расидани фаъолияти муътадили мақомоти давлатӣ, татбиқ менамояд. Ин ваколатҳо ҳамчун як вазифаи конститутсионии Президент низ баромад мекунанд, зеро дар ҳолати эълони ҳолати фавқулодда, таҳдиди низомӣ ё дигар хатарҳо ба амнияти кишвар, ӯ уҳдадор аст фавран чораҳои зарурӣ барои бартарафсозӣ ва пешгирии онҳо роҳандозӣ намояд.

Таҳлили муқаррароти конститутсионӣ асос медиҳад, ки ваколатҳои зерини сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ ба қатори ваколатҳои фавқулодда дохил карда шаванд – эълони ҳолати ҷангӣ ҳангоми таҳдиди воқеӣ ба амнияти давлат, истифодаи Қувваҳои мусаллаҳ берун аз ҳудуди он барои иҷрои уҳдадориҳои байналмилалии давлат, эълони ҳолати фавқулодда дар тамоми қаламрави кишвар ё дар маҳалҳои алоҳида. Ваколатҳои боқимонда ба категорияи ваколатҳои муқаррарии Президенти ҶТ тааллуқ доранд.

Намуди ниҳоии типологияи таснифи ваколатҳои Президент тақсимоти онҳо аз рӯйи тартиби татбиқи ваколатҳо мебошад. Ин таснифот бо амали принсипи назорат ва мувозинати байни шохаҳои ҳокимият алоқаманд аст. Мувофиқи Конститутсияи давлатҳои Осиёи Марказӣ татбиқи як қатор ваколатҳои Президент аз ҳамкорӣ бо дигар шохаҳои ҳокимият ва хусусан бо парламент вобаста аст. Дар ин ҳолат, ваколатҳое низ муқаррар карда шудаанд, ки аз ҷониби Президент мустақилона амалӣ карда мешаванд. Аз ин рӯ, мо ваколатҳои Президентро ба инфиродӣ тақсим кардем, ки татбиқи онҳо аз дигар шохаҳои ҳокимият вобаста нест, (масалан масъалаҳои шаҳрвандиро ҳал мекунад; паноҳгоҳи сиёсӣ медиҳад; афв ва ғ.) ва ваколатҳои коллегиалӣ, ки Президент барои татбиқи он ба розигӣ ё тасдиқи дигар шохаҳои ҳокимият ниёз дорад (таъйин ба мансабҳои давлатӣ, эълони ҳолати фавқулодда ё ҳарбӣ ва ғ.).

Ҳамин тариқ, хулосаҳои назариявӣ ва амалии зеринро метавон пешниҳод намуд:

1. Таъмини ҳуқуқӣ ва татбиқи ваколатҳои Президент аз омилҳои гуногуни объективӣ ва субъективӣ вобаста аст, ки дар давлат дар марҳилаи муайян ташаккул меёбанд;

2. Ҳаҷми ваколатҳои Президент аз вазифаҳое вобаста аст, ки дар доираи салоҳияти ӯ ба ӯ вогузор шудаанд;

3. Ваколатҳои президентҳои давлатҳои Осиёи Марказиро вобаста ба соҳаи фаъолият, вобаста ба шакли татбиқи салоҳият, вобаста ба танзими ҳуқуқӣ, вобаста ба шароити татбиқ ва тартиби татбиқи ваколатҳо аз рӯйи асосҳои зерин тасниф кардан мумкин аст.

БОБИ 5. ТАБИАТИ ҲУҚУҚӢ-КОНСТИТУТСИОНӢ ВА МАҚОМИ САНАДҲОИ САРВАРИ ДАВЛАТ ДАР НИЗОМИ ҚОНУНГУЗОРИИ КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

5.1. Мафҳум ва намудҳои санадҳои сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ

Дар доираи васеи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки қонунгузории давлати мушаххасро ташкил медиҳанд, санадҳои ҳуқуқии сарвари давлат дар солҳои охир нақши торафт намоёнро мебозанд. Ин ба он вобаста аст, ки маҳз бо қабули санадҳои худ сарвари давлат дар аксари кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла кишварҳои Осиёи Марказӣ вазифаҳо ва ваколатҳои гуногуни худро амалӣ менамояд. Илова бар ин, бо таъкид ба нақши бениҳоят муҳимми санадҳои сарвари давлат дар низоми санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ, наметавон гуфт, ки санадҳои мазкур бояд ҳам аз ҷиҳати мазмун ва ҳам аз ҷиҳати расмиёти ҳуқуқӣ ва техникӣ барои ҳамаи санадҳои дигари аз ҷониби мақомоти гуногуни ҳокимияти давлатӣ, инчунин шахсони мансабдор додашуда «намуна» бошанд, зеро сарвари давлат кафили Конститутсия ва ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Тавре ки муҳаққиқи ватанӣ И.И. Камолов қайд мекунад, «Президент дар ҳама намудҳои фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ, аз ҷумла муайян кардани самтҳои асосии фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ дар маҳалҳо, инчунин фаъолияти инфиродии меъёрэҷодкунӣ иштирок мекунад. Аз ин рӯ, мо боварӣ дорем, ки фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии Президент як мафҳуми конструктивӣ мебошад, ки фаъолияти иҷроия ва тақсимотро дар соҳаи ҳуқуқэҷодкунӣ дар бар мегирад» [96, с. 220].

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ, санадҳои гуногуне мавҷуданд, ки аз ҷониби сарвари давлат қабул карда мешаванд. Ҳамин тавр, А. Т. Хидзев ҳангоми таҳқиқи ин масъала намудҳои зерини санадҳои сарвари давлатро ҷудо мекунад:

– фармон санади меъёрӣ-ҳуқуқии инфиродӣ, ки аз ҷониби сарвари давлат (президент ё монарх) бароварда мешавад;

– декрет санади ҳуқуқии монарх ё президент дар кишварҳои гуногун;

– қарор, фармон, санадҳои ҳуқуқии мақомоти гуногуни ҳокимияти иҷроия (хусусан дар кишварҳои олмонизабон);

– фармон дар шуро санади ҳуқуқии монарх дар Британиё ва генерал-губернатор дар Канада;

– дастури иҷроия санади ҳуқуқии президенти ИМА;

– эдикт санади ҳуқуқии монарх дар кишварҳои гуногун [387, с. 198].

Аз ин рӯ, дар адабиёти ҳуқуқӣ далели умумиэътирофшуда ин аст, ки ҷойгоҳи санадҳои сарвари давлат дар низоми қонунгузорӣ, инчунин аз шакли идоракунии ин ё он давлат вобаста аст. Барои ҷумҳуриҳои президентӣ имконияти васеи сарвари давлат барои танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо санадҳои худ хос аст. Дар ҷумҳуриҳои нимпрезидентӣ сарвари давлат, инчунин ҳуқуқ дорад фармонҳо содир кунад, аммо қариб ҳамаи онҳо хусусияти маъмурӣ-ҳуқуқӣ доранд.

Илова бар ин, аксар вақт фармонҳои президентӣ танҳо дар сурати мавҷуд будани имзои дуюми сарвазир ё вазире, ки доираи истифодаи фармон (контрасигнатура) дар ихтиёр дорад, эътибор пайдо карда метавонанд. Дар ҷумҳуриҳои парлумонӣ имконияти президент барои таъсир расонидан ба раванди қонунгузорӣ тавассути фармонҳо ба ҳадди ақал коҳиш дода шудааст, ҳуқуқи ӯ барои нашри чунин фармонҳо хусусияти расмӣ ва маҳдуд дорад [373, с. 162].

Аз ин рӯ, омӯзиши намудҳо, аломатҳо ва хусусиятҳои санадҳои сарвари давлат таҳлили ҳамаҷонибаро талаб мекунад, ки мо онро дар мисоли кишварҳои Осиёи Марказӣ анҷом медиҳем.

Конститутсияи кишварҳои минтақа масъалаи санадҳои сарвари давлатро ба таври муфассал танзим мекунанд.

Ҳамин тариқ, асосҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии фаъолияти меъёрэҷодкунии Президенти ҶТ моддаи 70 Конститутсияи ҶТ мебошад, ки тибқи он Президенти ҶТ дар доираи салоҳияти худ фармон ва амрҳо мебарорад. Таъмини минбаъдаи фаъолияти меъёрии Президент дар қонуни ҶТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30-юми майи соли 2017 амалӣ карда мешавад.

Дар моддаи 45 Конститутсияи Қазоқистон муқаррар карда мешавад, ки «Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон дар асоси иҷрои Конститутсия ва қонунҳо

қарорҳо ва фармонҳоеро содир мекунад, ки дар тамоми қаламрави ҷумҳурӣ қувваи ҳатмӣ доранд» [3]. Бояд қайд кард, ки дар Қазоқистон дар масъалаи навъи санадҳои сарвари давлат дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионии соли 2017 тағйироти муайян ба амал омаданд. Пеш аз ин, Президенти Қазоқистон метавонад фармонҳои қонунро қабул кунад.

Дар Конститутсияи Қирғизистон дар моддаи 71 муқаррар шудааст, ки «Президент ваколатҳои худро тавассути қабули қарорҳо ва фармонҳое, ки барои иҷрои онҳо дар тамоми қаламрави Ҷумҳурии Қирғизистон ҳатмӣ мебошанд, амалӣ мекунад» [2].

Доираи васеи санадҳо ба президентҳои Узбекистон ва Туркманистон вогузор карда шудааст. Ҳамин тавр, мутобиқи моддаи 110 Конститутсияи Узбекистон «Президенти Ҷумҳурии Узбекистон дар асоси иҷрои Конститутсия ва қонунҳои Ҷумҳурии Узбекистон фармонҳо, қарорҳо ва фармонҳоеро содир мекунад, ки дар тамоми қаламрави ҷумҳурӣ қувваи ҳатмӣ доранд» [4]. Дар навбати худ, дар моддаи 72 Конститутсияи Туркманистон «Президенти Туркманистон фармонҳо, қарорҳо ва фармонҳоеро содир мекунад, ки дар тамоми қаламрави Туркманистон қувваи ҳатмӣ доранд» [5]. Бояд қайд кард, ки мутобиқи моддаи 82 «Маҷлис метавонад ҳуқуқи нашри қонунҳоро оид ба масъалаҳои алоҳида ба Президенти Туркманистон бо баррасии ҳатмии минбаъдаи Маҷлис дар бораи тасдиқи онҳо супорад.

Маҷлис наметавонад ҳуқуқи қонунгузорӣ дар бораи чунин масъалаҳоро ба ягон мақомот ва ё шахси мансабдор вогузор намояд:

1) қабул ва тағйири Конститутсия;

2) қонунгузории ҷиноятӣ ва маъмурӣ;

3) мурофиаи судӣ [5].

Тавре ки аз меъёрҳои зикршуда маълум аст, дар Узбекистон ва Туркманистон дар муқоиса бо дигар давлатҳои Осиёи Марказӣ намуди иловагии санади сарвари давлат – қарор пешбинӣ шудааст. Аммо дар адабиёти ватанӣ дар бораи табиати ҳуқуқии ин намуди санад нисбати Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳси муайян вуҷуд дорад. Муҳаққиқони ватанӣ қайд мекунанд, ки

доираи санадҳои қабулкардаи Президенти ҶТ хеле васеътар аст. Масалан, А.И. Имомов ва А.М. Диноршоев ҳангоми таҳқиқи табиати ҳуқуқии санадҳои Президент нишон медиҳанд, ки дар асоси он, ки Президенти ҶТ ҳамзамон роҳбари Ҳукумат аст, санадҳои қабулкардаи Ҳукумат бояд ба рӯйхати санадҳои қабулкардаи Президенти ҶТ дохил карда шаванд [93, с. 314], [71, с. 209]. Мутобиқи моддаҳои 23 қонуни ҶТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» Ҳукумат қарорҳо ва фармоишҳоро қабул мекунад.

Мо нуқтаи назари гуфташударо дуруст мешуморем, зеро Президенти ҶТ тибқи моддаи 29 қонуни Конститутсионии ҶТ «Дар бораи Ҳукумати ҶТ» санадҳои Ҳукуматро имзо мекунад. Ҳамин тариқ, ба рӯйхати санадҳое, ки Президент қабул мекунад, фармонҳо, амрҳо (ҳамчун Президент ва роҳбари Ҳукумат) ва қарорҳои Ҳукуматро дохил кардан лозим аст. Дар ин замина, мо нуқтаи назари И.И. Камоловро нодуруст мешуморем, ки фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ягона шакли санадҳои меъёрии ҳуқуқии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад [96, с. 220].

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки дар айни замон дар кишварҳои Осиёи Марказӣ сарони давлатҳо намудҳои зерини санадҳоро қабул мекунанд – фармонҳо, фармонҳои бо қувваи қонун, амрҳо ва қарорҳо.

Биёед ба ҳар яке аз санадҳои фармон муфассалтар диққат диҳем.

Дар байни санадҳои сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ, ба монанди бисёр кишварҳои дигари ҷаҳон, фармони Президент ҷойгоҳи асосиро ишғол мекунад. Дар адабиёти ҳуқуқии кишварҳои пасошуравӣ қабули фармонҳо аз ҷониби сарвари давлат «ҳуқуқи амрӣ» [135, с. 49], «ҳуқуқэҷодкунии Президент» [363]. ё «меъёрэҷодкунии Президент» [29]. номида мешавад, гузашта аз ин, саволе, ки мо дар адабиёти ҳуқуқӣ меомӯзем, яке аз баҳсбарангезтарин аст. Муҳокимаҳои асосӣ дар бораи табиати ҳуқуқии ин намуди санади сарвари давлат ва аз ҷумла дар бораи меъёрӣ ва дараҷаи зерқонунии он ба миён меоянд.

Масъалаи меъёрӣ ва зерқонунии фармонҳои Президент дар заминаи муносибат бо парлумон баҳсҳо ба миён меорад, зеро як қатор муаллифон нишон

медиҳанд, ки додани сарвари давлат ба чунин вазифа хилофи принсипи тақзияи ҳокимият аст [304, с. 59-67].

Аксари муаллифон фармонҳои сарвари давлатро ба фармонҳои меъёрӣ ва инфиродӣ (ғайримеъёрӣ) тақсим мекунанд [96, с. 220]. Масалан, С.А. Авакьян қайд мекунад, ки «шакли пешбари санадҳои Президент фармонҳо мебошанд. Махсусан фармонҳои меъёрии танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ нақши муҳим мебозанд [32, с. 62]. Илова бар ин, бо фармонҳо масъалаҳои муайяни хусусияти ғайримуқаррарӣ бо сабаби аҳаммияти онҳо барои шахс ё барои ҳаёти давлатӣ танзим карда мешаванд». Муҳаққиқи ватанӣ Ф. А. Касимова қайд мекунад, ки «тавре ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, саронии давлатҳо аз рӯйи доираи ваколатҳои худ одатан ду категорияи санадҳоро мебароранд – санадҳои инфиродӣ, яъне санадҳои иҷроия ва танзимкунанда, яъне санадҳое, ки тавассути онҳо доираи васеи муносибатҳои ҷамъиятӣ танзим карда мешаванд. Бо сабаби амалияи умумиқабулшудаи фаъолияти ҳуқуқсозӣ, сарвари давлат наметавонад дигар намуди санадҳои ҳуқуқиро содир намояд. Аз ин рӯ, тақсимоти санадҳои Президент ба ду намуди зикршуда аз рӯйи хосиятҳои ҳуқуқии онҳо беҳтарин аст» [262, с. 126-129].

Дар навбати худ, А.А. Белкин чунин мешуморад, ки ин тарзи таснифи санадҳои ҳуқуқӣ хеле содда аст ва «имкониятҳои ҳифзи конститутсиониро пешакӣ маҳдуд мекунад» [51, с. 173], [35, с. 201], [194, с. 240].

Дар ин замина, дар адабиёти ҳуқуқӣ муаллифони гуногун масъалаи зарурати муайян кардани меъёрҳо ва хусусиятҳои фарқкунандаи фармонҳои меъёрӣ ва инфиродии сарвари давлатро ба миён мегузоранд.

Ҳамин тавр, олими ватанӣ И.И. Камолов масъалаи меъёрии санадҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистонро таҳқиқ карда, ба се ҷанбаи асосӣ ишора мекунад, ки хусусияти меъёрии онҳоро муайян мекунанд. Ҷанбаи аввал муайян кардани амали санадҳои сарвари давлат аз рӯйи доираи шахсон мебошад. Ҷанбаи дуюм, ки И.И. Камолов ҷудо мекунад, ин амали санадҳои Президент дар макон мебошад. Ҷанбаи сеюм, ки аз ҷониби муаллиф нишон дода шудааст, амали санадҳои Президент дар замон аст. Дигар меъёре, ки ба ақидаи И.И. Камолов

дорои санадҳои меъёрии Президент ин ҳатмии умумӣ ва аҳаммияти онҳо ба танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад [96, с. 220].

Ба ақидаи В.Н. Кудрявцев ва А.М. Васильев меъёрӣ яке аз хосиятҳои ҳуқуқ мебошад, ки хусусияти ҳатмӣ ва умумии талаботи ҳуқуқиро ифода мекунад, доираи рафтори одамонро мустаҳкам мекунад, ягонагии муқаррароти давлатӣ ва ҳуқуқиро нишон медиҳад [274, с. 7].

Аз ин рӯ, дар адабиёти илмӣ муқаррароти меъёрии санадҳои ҳуқуқӣ бо хусусиятҳои зерин тавсиф карда мешаванд:

– барои як намуди муайяни муносибатҳои ҷамъиятӣ пешбинӣ шудааст, яъне дар онҳо қоидаҳои рафтори хоси аксари шахсон муқаррар карда мешаванд;

– нисбати шумораи номуайян амал мекунад ва татбиқи қоидаҳои дар онҳо мавҷудбуда дар муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқӣ амали онҳоро қатъ намекунад;

– амали худро ба шахсоне, ки дар асоси он ба муносибатҳои ҳуқуқӣ ворид мешаванд ё метавонанд ворид шаванд ва одатан аломатҳои умумӣ доранд, паҳн мекунанд [96].

Дар байни олимони дохилӣ ва хориҷӣ дар ин робита, нуқтаи назарҳое мавҷуданд, ки мувофиқи онҳо пешниҳод карда мешавад, ки чунин санадҳои Президентро «Фармони меъёрии Президент» номбар кунанд [96].

Ҳамин тавр, И. И. Камолов нишон медиҳад, ки аз нуқтаи назари меъёрӣ мафҳумҳои «фармон» ва «амр» мазмуни якхела доранд. Аммо истифодаи мафҳуми «фармони меъёрӣ» мазмуни баланд ва мушаххасӣ дорад, зеро ин маънои онро дорад, ки баъзе фармонҳои Президент дар айни замон метавонанд хусусияти меъёрӣ надошта бошанд, дар ҳоле ки истифодаи мафҳуми «санади меъёрӣ» асос медиҳад, ки ба ғайр аз фармонҳо, санадҳои дигари Президент метавонанд меъёрӣ бошанд. Мафҳуми «санади меъёрӣ» барои ишора ба на танҳо фармонҳои Президент, балки ҳамзамон дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ (масалан, «санадҳои меъёрии ҳуқуқии Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон») истифода бурда мешавад [96]. Дар навбати худ Л.А. Окуньков қайд мекунад, ки «мақсади асосии фармонҳои меъёрӣ – таъмини пайдарпайи танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад» [157]. М.Г. Кубатаев нишон

медиҳад, ки фармонҳои меъёрии Президент меъёрҳои ҳуқуқро дар бар мегиранд, соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятиро танзим мекунанд, хусусияти умумиҳатмӣ доранд [373]. Аз ин рӯ, он фармони меъёрии Президентро ҳамчун санади ҳуқуқии сарвари давлат муайян намуда, қоидаҳои умумии ҳатмии рафторро дар бар мегирад, ки ба ҳалли доираи васеи муносибатҳои ҷамъиятӣ равона карда шудааст, ки барои амали доимӣ ё дарозмуддат пешбинӣ шудааст ва ба доираи номуайяни субъектҳо равона карда шудааст.

Дар ҳамин ҳол, бояд қайд кард, ки дар қонунгузории кишварҳои Осиёи Марказӣ масъалаи тақсимоти фармонҳои Президент ба меъёрӣ ва ғайримеъёрӣ дар санадҳои дахлдори ҳуқуқӣ муайян карда мешавад. Ҳамин тавр, тибқи моддаи 9 қонуни ҶТ «Дар бораи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ» фармонҳои Президент ба низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҶТ дохил мешаванд. Моддаи 22 қонуни мазкур муқаррар менамояд, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои қонунгузорӣ дар доираи салоҳияти худ фармонҳо қабул ва амр медиҳад. Санади меъёрии ҳуқуқии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шакли фармон қабул карда мешавад. Фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки хусусияти инфиродӣ доранд ва фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ нестанд [13].

Дар моддаи 7 қонуни Ҷумҳурии Қазоқистон «Дар бораи санадҳои ҳуқуқӣ» ҳамчун навъи санади меъёрӣ фармонҳои меъёрии ҳуқуқии Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон ҷудо карда мешаванд [16]. Моддаи 4 қонуни мазкур муқаррар мекунад, ки фармони Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон санади меъёрии ҳуқуқии аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Қирғизистон баровардашуда ва ба талаботи дар Қонуни мазкур зикршуда мувофиқат мекунад [15]. Дар қонуни Ҷумҳурии Узбекистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» дар моддаи 6 инчунин муқаррар карда шудааст, ки фармонҳо ва қарорҳои Президенти Ҷумҳурии Узбекистон санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мебошанд [18]. Моддаи 7 қонуни Туркманистон «Дар бораи санадҳои ҳуқуқӣ» муқаррар мекунад, ки

фармонҳои меъёрии ҳуқуқии Президенти Туркманистон ва қарорҳои меъёрии ҳуқуқии Президенти Туркманистон санадҳои меъёрӣ мебошанд [19].

Аз меъёрҳои конститутсионӣ ва қонунгузории кишварҳои Осиёи Марказӣ як қатор хулосаҳо дар бораи табиати ҳуқуқии фармонҳои меъёрии сарони давлатҳо бароварда мешаванд.

Якум, фармонҳои меъёрии Президент дар доираи ваколатҳои конститутсионии онҳо бароварда мешаванд.

Дуюм, доираи масъалаҳое, ки метавонанд дар онҳо ба миён оянд, махсусан дар тартиби қонунгузорӣ муқаррар карда нашудааст.

Сеюм, дар сатҳи конститутсионӣ меъёр муқаррар карда мешавад, ки доираи муайяни муносибатҳо танҳо бо фармони Президент танзим карда мешаванд. Масалан, вазъияти ҳарбӣ ва фавқулодда бо фармони Президент ҷорӣ карда мешавад.

Бо додани тавсиф ва муайян кардани аҳаммияти фармонҳои меъёрии Президент бояд бо мавқеи С.А. Авакьян розӣ шавем, ки «дар ҳолатҳои муайян, вақте ки танзими меъёрии муносибатҳои ҷамъиятӣ ба таврӣ фаврӣ зарур аст, аммо қонунҳо дер мешаванд, Президент метавонад муносибатҳои ҷамъиятиро бо фармонҳои худ танзим кунад (Ин гуна санадҳо муваққатӣ мебошанд ва бо пайдоиши қонун бояд бекор карда шаванд ё мувофиқи он оварда шаванд)» [31, с. 684]. Аз ин рӯ, бо итминон метавон гуфт, ки санадҳои сарони давлатҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ҳолатҳои зарурӣ камбудиҳои дар соҳаи меъёрию ҳуқуқӣ мавҷудбударо пур мекунанд.

Ҳангоми баррасии масъалаи фармонҳои меъёрии Президент ба як ҷанбаи муҳим – тартиби контрасигнатураро дахл кардан номумкин аст. Моҳият ва аҳаммияти контрасигнатураи санадҳои нашркардаи сарвари давлат ду маъно дорад. Аз як тараф, ин итминони санад (фармон) аст ва кафолати он аст, ки сарвари давлат аз ваколатҳои ба ӯ додашуда зиёд нахоҳад буд. Аз тарафи дигар, контрасигнатура кафолати масъулияти сиёсии Ҳукуматро дар назди Парлумон таъмин мекунад.

Дар адабиёти ҳуқуқии пасошуравӣ ниҳоди «контрасигнатура» бо роҳҳои гуногун муайян карда мешуд. Аз ҷумла, Р.Т. Окушева онро ҳамчун «гузаронидани масъулият ба шахси қатъӣ муқарраршуда» [305, с. 31] муайян мекунад. Дар навбати худ, Н.А. Филиппова онро ҳамчун «шакли мурофиавии маҳдуд кардани ваколатҳои сарвари давлат дар соҳаи ҳокимияти иҷроия [343, с. 19] мефаҳмад.

Ин ниҳод пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ дар байни давлатҳои пасошуравӣ паҳн шуд. Ҳангоми таҳлили моҳият, аҳаммият ва намудҳои контрасигнатура дар давлатҳои пасошуравӣ Н.А. Филиппова қайд мекунад, ки «ин ниҳод дар низоми ҳуқуқии ташаккулёбанда, дар он ҷое, ки анъанаҳои бисёрҳизбӣ қатъ карда шуданд ва низоми ҳизбӣ дар ҳолати ташаккул қарор дошт, пайдо гардидааст». Дар миёни ҷумҳуриҳои Иттиҳоди собиқи ИҶШС, контрасигнатура танҳо дар шаш давлат таъсис дода шуда буд. Ин ниҳод бо конститутсияҳои Латвия, Литва, Эстония, Украина, Молдова ва Арманистон пешбинӣ шудааст. Дар ин ҳолат, навъҳои зерини онро ҷудо мекунанд – контрасигнатураи бемаҳдуди сиёсии санадҳои сарвари давлат (Латвия), контрасигнатураи маҳдуди омехтаи санадҳои сарвари давлат (Украина), контрасигнатураи маҳдуди сиёсии санадҳои сарвари давлат, контрасигнатураи номаҳдуди омехтаи санадҳои Ҳукумат (Литва), контрасигнатураи маҳдуди сиёсии санадҳои сарвари давлат, контрасигнатураи маъмурии бемаҳдуди санадҳои Ҳукумат (Молдова), контрасигнатураи номаҳдуди омехтаи санадҳои Ҳукумат (Эстония), контрасигнатураи маҳдуди маъмурии санадҳои Ҳукумат (Арманистон).

Дар айни замон, як қатор муаллифон нишон медиҳанд, ки падидае ба падидаи контрасигнатура монанд аст, дар Қазоқистон вуҷуд дорад. Мувофиқи муқаррароти қисми 3 моддаи 45 Конститутсияи Қазоқистон санадҳои парлумон, ки аз ҷониби Президенти ҷумҳурӣ имзо карда мешаванд, инчунин санадҳои Президент, ки бо ташаббуси Ҳукумат бароварда мешаванд, пешакӣ бо имзои раиси ҳар як палатаи парлумон ё Сарвазир, ки барои қонунияти ин санадҳо масъулияти ҳуқуқӣ доранд, тасдиқ карда мешаванд [3].

А.В. Нечкин ин таҷрибаи конститутсиониро, ки дар Қазоқистон ташаккул ёфтааст, тавсиф карда, қайд мекунад, ки «мақсади асосии таъсиси он маҳдуд кардани ваколатҳои сарвари давлат дар соҳаи ҳокимияти иҷроия нест, балки зарурати аз байн бурдани ҳама гуна масъулият аз сарвари давлат барои натиҷаи фаъолона амалӣ кардани чунин ваколатҳо мебошад. Ин масъулияти ҳуқуқии Президент дар таҳримҳои мушаххас таҷассум нашудааст, ба истиснои асосҳои истифодаи он. Илова бар ин, Сарвазир аллакай дар назди Президент масъулияти сиёсӣ дорад [380, с. 342].

Бояд қайд кард, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ дар бораи ҷорӣ кардани он ба амалияи давлатҳои пасошуравӣ нуқтаи назари муқобил мавҷуд аст. Ҳамин тавр, И.А. Кравец дуруст қайд мекунад, ки дар низоми конститутсионии Русия ҳам Сарвари давлат ва ҳам Раиси Ҳукумати Федератсияи Русия амал мекунанд. Барои таъмини мувофиқати бештар на танҳо амалҳои онҳо, балки тамоми ҳокимияти иҷроия бояд муайян кард, ки кадом санадҳои Президенти Федератсияи Русия мустақилона нашр карда мешаванд ва кадоме аз онҳо нақши таъсиррасонии Раиси Ҳукумат ё вазири дахлдорро талаб мекунанд [271, с. 30]. А.В. Нечкин дар маҷмуъ пешниҳод мекунад, ки ин падида ба таҷрибаи конститутсионии давлатҳои пасошуравӣ ворид карда шавад, ба истиснои давлатҳое, ки Президент ҳам сарвари давлат ва ҳам сарвари ҳокимияти иҷроия мебошад.

Аз мавқеи манфӣ, ба муносибати ин падида Н.А. Филиппова баромад мекунад ва қайд мекунад, ки «дар заминаи давлатҳои пасошуравӣ ин таҷриба афсонавӣ аст, ки барои пайдоиши падидаи контрасигнатура дар ибтидои асри XIX дар монархияҳои аврупоӣ хос буд».

Хулоса, бояд қайд кард, ки масъалаи имзои муқобил дар кишварҳои Осиёи Марказӣ танҳо барои Қазоқистон ва Узбекистон муҳим аст, ки дар он Президент танҳо дар нақши Сарвари давлат баромад мекунад. Барои Тоҷикистон, Қирғизистон ва Туркманистон ҷорӣ намудани ин ниҳод бо сабаби он, ки Президент ҳам сарвари давлат ва ҳам сарвари ҳокимияти иҷроия, яъне Ҳукумате

мебошад, ки дар назди ӯ масъулияти пурраи сиёсӣ ва ҳуқуқӣ дорад, номуносиб аст.

Намуди дуюми фармонҳои сарвари давлат фармонҳои ғайримеъёрӣ мебошад. Тавре М.Н. Марченко қайд мекунад, фармонҳои ғайримеъёрии Президентро метавон ҳамчун санади иҷроиявӣ номид. Санади татбиқи ҳуқуқ санади ҳуқуқии инфиродӣ мебошад, ки дар асоси меъёрҳои ҳуқуқӣ ва далелҳои ҳуқуқӣ бароварда шуда, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои субъектҳои мушаххасро муайян мекунад. Ин фармонҳо хусусияти инфиродӣ – якдафъаина доранд ва дар масъалаҳои мушаххаси идоракунӣ қабул карда мешаванд [184, с. 355], [25]. Дар навбати худ М.Г. Кубатаев нишон медиҳад, ки «фармони ғайримеъёрӣ шакли ифодаи ваколатҳои ҳокимияти Президент оид ба масъалаҳои мушаххас мебошад, ки барои татбиқи якдафъаина пешбинӣ шудааст ва ҳамеша фардӣ карда шудааст» [373].

Ҳангоми таҳқиқи ин масъала А.Т. Хидзев ба як ҷанбаи хоси санадҳои Президент – хусусияти иродавии онҳо диққат медиҳад. Тавассути фармонҳои ҳам меъёрӣ ва ҳам ғайримеъёрӣ иродаи сарвари давлат, дарки ӯ дар бораи ин ё он мушкилот дар соҳаи идоракунии давлатӣ ифода карда мешавад. Ин санадҳо аз номи сарвари давлат бароварда мешаванд [387].

Тавре ки таҳлили конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад фармонҳои ғайримеъёрии Президент дар доираи зерини масъалаҳо қабул карда мешаванд:

– таъйин ва озод кардани роҳбарони мақомоти иҷроияи марказӣ ва маҳаллии ҳокимият, дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ, маъмурияти Президент ва мақомоти назди Президент;

– ба даст овардан ва қатъ намудани шаҳрвандӣ;

– таъмини паноҳгоҳи сиёсӣ;

– мукофотҳои давлатӣ, додани рутбаҳои синфӣ, унвонҳои фахрӣ, унвонҳои олии ҳарбӣ ва махсус;

– бахшиши ҷазо.

Ба ибораи дигар, тавассути қабули фармонҳои ғайримеъёрии сарони кишварҳои Осиёи Марказӣ вазифаи идоракунӣ ва маъмурии худро ҳамчун кафили ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд амалӣ менамоянд. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки санадҳои ғайримеъёрии Президентҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ қоидаҳои умумиро муқаррар намекунанд, аммо аз ҷиҳати аҳаммият ва хусусияти масъалаҳои ҳалшаванда аз фармонҳои меъёрӣ кам нестанд.

Намуди дуюми санадҳои Президент фармонҳои вогузоршаванда мебошад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ ин шакли меъёрсозиро сарони давлат ба раванди ҳамкорӣ бо парлумон алоқаманд карда, онро ҳамчун ҳуқуқи хоси сарвари давлат иштирокчии имтиёзноки раванди қонунгузорӣ муайян мекунанд [318]. Таъкид карда мешавад, ки мавҷудияти қонунгузории ваколатдор барои давлатҳое, ки шаклҳои идоракунии парламентӣ ва нимпрезидентӣ (нимапарламентарӣ) доранд (Италия, Испания, Туркия, ФРГ, Фаронса, Португалия ва ғайра) хос аст. Дар ин кишварҳо мафҳуми «санадҳои дорои қувваи қонун» кайҳо ба истифода дода шудааст [390].

Ин таҷриба ҳоло дар Озарбойҷон ва Туркманистон вуҷуд дорад, то вақтҳои охир дар Беларус ва Қазоқистон [380] истифода мешуд. Олимони рус инчунин қайд мекунанд, ки он дар Федератсияи Русия низ дар шакли пӯшида вуҷуд дорад. Дар марҳилаҳои гуногун ин тартиб дар Қирғизистон, Арманистон ва Гурҷистон вуҷуд дошт [363].

Дар ин ҳолат, муаллифони гуногун ду шакли чунин фаъолияти сарвари давлатро дар фазои пасошуравӣ ҷудо мекунанд – қабули фармони дорои қувваи қонун, яъне санад танҳо бо ташаббуси сарвари давлат ва ваколати фармон қабул карда мешавад, ки санад бо иҷозати парлумон (ваколат) қабул карда мешавад.

Дар адабиёти давлатҳои пасошуравӣ ин масъала мавриди муҳокимаи васеъ қарор гирифт. Қайд карда мешавад, ки ҳайати ваколатҳои меъёрсозӣ бояд аз додани чунин ваколатҳои аввалияи мақомоти давлатӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ фарқ карда шавад [319, с. 11-23], [326, с. 177-186], [266, с. 12-20]. Вогузорӣ ин додани салоҳият аст, аммо дар муқоиса бо аввалия, мақоми аввалия, он амали

дуюмдараҷаро ифода мекунад, зеро танҳо он чизеро, ки шумо доред, интиқол додан мумкин аст.

Дар асоси мавқеъҳои зикршуда, дар заминаи амалияи конститутсионӣ ва ҳуқуқии кишварҳои Осиёи Марказӣ метавон хулоса кард, ки дар як қатор кишварҳои минтақа, яъне Қазоқистон ва Туркманистон, ҳарду шакли фаъолияти қонунсозии сарвари давлат истифода мешуданд. Дар айни замон, дар Қазоқистон намуди аввала истифода мешуд (то ислоҳоти конститутсионии соли 2017, ки дар натиҷа ин ваколати Президент бекор карда шуд) ва дар Туркманистон варианти ваколатдор амал мекунад.

Намуди навбатии санадҳои Президент амрҳои Президент мебошад. Аз рӯйи муқаррароти конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ, амрҳо аз ҷиҳати аҳаммият дувумин санади ҳуқуқии Президент мебошанд. Тасодуфан нест, ки дар муқаррароти конститутсионӣ, ҳангоми номбар кардани санадҳои Президент, аввал фармонҳо ва сипас амрҳоро номбар мекунанд. Бо ин қувваи баланди ҳуқуқии фармон нисбат ба амр, новобаста аз хусусияти он (меъёрӣ ва ғайримеъёрии он) таъкид карда мешавад.

Тавассути амрҳо оид ба масъалаҳои оперативӣ, кадрӣ ва ташкилӣ, инчунин оид ба масъалаҳои кори мақомоти ҳокимияти иҷроия ва маъмурият ё Дастгоҳи иҷроияи Президент ба амал бароварда мешаванд. Дар баробари ин, дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд карда мешавад, ки аз нуқтаи назари фаъолияти татбиқи ҳуқуқ миёни фармонҳои ғайримеъёрии Президент ва амрҳои ӯ фарқиятҳои махсус ба назар намерасанд. Дар ин замина В.Л. Кулапов чунин мешуморад, ки чунин фарқият «ба андозае шартӣ аст ва метавонад нисбат ба ҳар як ҳолати мушаххас баррасӣ карда шавад» [118, с. 340]. Дар навбати худ, дар бораи ҷудо кардани санадҳои Президент ба фармонҳо ва амрҳо А.В. Зуйков ба қатъиян ба хусусияти меъёрии он ишора мекунад. Агар ҳамаи фармонҳои Президент хусусияти меъёрӣ дошта бошанд, пас зарурати муқаррар кардани фармонҳои меъёрӣ ва ғайримеъёрӣ аз байн меравад: лоиҳаҳои ҳуҷҷатҳое, ки муқаррароти меъёрӣ надоранд, танҳо бо фармонҳои Президент ба расмият дароварда мешаванд [264, с. 134].

Ба назари мо, мавқеъҳои пешниҳодшуда баҳсбарангезанд. Дар асоси омӯзиши қонунгузории кишварҳои Осиёи Марказӣ мо ба хулосае омадем, ки меъёри асосие, ки дар асоси он байни фармонҳои ғайримеъёрӣ ва амрҳои Президент фарқ карда мешавад, ин тавассути вазифаҳои сарвари давлат муайян карда мешавад. Тавре ки мо қайд кардем, фармонҳои ғайримеъёрӣ барои иҷрои вазифаи берунаи идоракунӣ ва маъмурӣ ва вазифаи кафили ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд истифода мешаванд. Дар навбати худ, тавассути амр сарвари давлат вазифаи дохилии ташкилию идоракуниро амалӣ менамояд.

Меъёри дуюм, ки ба фарқ кардани ин санадҳои Президент имкон медиҳад, ҷойгоҳи онҳо дар низоми санадҳои ҳуқуқӣ мебошад. Дар амр тавассути қабули фармони ғайримеъёрӣ тағйирот ворид кардан мумкин аст, дар ҳоле ки дар фармони ғайримеъёрӣ бо қабули амр тағйирот ворид карда намешавад. Дар асоси таҳлили амалияи конститутсионӣ ва ҳуқуқии кишварҳои Осиёи Марказӣ, мо ба хулосае омадем, ки доираи масъалаҳое, ки дар онҳо амрҳои Президентҳо қабул карда мешавад, инҳоянд:

– таъйини намояндагони расмии Президент ба парлумони кишвар ва мақомоти назорати конститутсионӣ;

– таъйини намояндагони расмии Президент ҳангоми баррасии лоиҳаҳои мушаххаси қонунҳо ё тасдиқи шартномаҳои байналмилалӣ,

– таъсиси комиссияҳои гуногун;

– дар бораи таҷлили «рӯзҳо ва санаҳои хотирмон»;

– ҷудо кардани маблағҳои пулӣ аз фондҳои захиравӣ ва дигар фондҳо;

– ҳавасмандгардонии шахсони мансабдор, шаҳрвандон ва коллективҳо;

– тасдиқи нақшаҳои лоиҳаи қонун ва дигар корҳои Ҳукумат ва Дастгоҳи иҷроияи Президент;

– ташкили гурӯҳҳои корӣ бо мақсади таҳлили мушкилоти аҳаммияти давлатӣ ва ғайра.

Санади ниҳоии Президент, тавре ки мо дар боло қайд кардем, қарор аст. Ин гуна санад, тавре ки мо қайд кардем, дар Узбекистон ва Туркманистон қабул карда мешавад. Дар Тоҷикистон Президент қарорҳоро ҳамчун Раиси Ҳукумат

имзо мекунад. Хусусияти асосии ин санад дар он аст, ки тавассути қабули қарор сарвари давлат самтҳои стратегии фаъолияти ҳам давлат ва ҳам мақомоти ҳокимияти иҷроияро муайян мекунад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ аломатҳои зерини ин санадро номбар мекунанд:

– «ин санадҳои ҳокимияти иҷроия мебошанд, ки дар шакли идоракунии давлатӣ амалӣ карда мешаванд;

– онҳо хусусияти қатъии ҳуқуқӣ доранд, яъне ин на ҳама санадҳои идоракунӣ, балки танҳо санадҳое мебошанд, ки оқибатҳои ҳуқуқӣ доранд, яъне пайдоиш, тағйирот, қатъи ҳуқуқ ва уҳдадориҳо метавонанд аз ҷониби субъекте, ки бо ваколатҳои давлатӣ ва ҳокимият бо тартиби муқаррарнамудаи қонун дода шудааст, хусусияти якҷонибаи ҳокимият дорад, аз ин рӯ барои иҷрои ҳамаи муроҷиаткунандагон ҳатмист;

– хусусияти расмӣ дорад ва қонунӣ аст» [311, с. 123-126].

Ҳангоми таҳқиқи табиати қарорҳои Президенти Узбекистон, муаллифи узбек Б.Алимов қайд мекунад, ки онҳо «доираи васеи масъалаҳоро дар бар мегиранд, аз ҷумла: – рушди иқтисодӣ: ҷорӣ намудани технологияҳои нав, дастгирии тиҷорати хурду миёна, рушди инфрасохтори давлатӣ; сиёсати иҷтимоӣ: маориф, тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ; энергетика ва экология: рушди манбаъҳои барқароршавандаи энергия, ҳифзи муҳити зист, низоми ҳуқуқӣ, ислоҳот дар низоми судӣ, мубориза бо коррупсия, муносибатҳои байналмилалӣ, сиёсати хориҷӣ.

Дар ин ҳолат, бояд қайд кард, ки қарорҳо ва амрҳо мақсадҳо ва қувваи ҳуқуқии гуногун доранд. Ҳамин тариқ, қарор бо мақсади муқаррар кардани қоидаҳо ва меъёрҳои умумӣ, ки ба танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ равона карда шудаанд, қабул карда мешавад. Онҳо қувваи олии ҳуқуқӣ доранд ва барои иҷро ба ҳамаи мақомоти давлатӣ ва шаҳрвандон ҳатмӣ мебошанд. Дар навбати худ, амрҳо, тавре ки дар боло қайд кардем, масъалаҳои мушаххаси хусусияти фавриро, ки аксар вақт ба ташкили дохилии кори мақомоти давлатӣ дахл доранд, ҳал мекунанд. Онҳо доираи маҳдуди татбиқ доранд ва барои иҷрои онҳо танҳо аз ҷониби мақомот ё шахсоне, ки ба онҳо муроҷиат мекунанд, ҳатмист. Ҳамин

тариқ, қарорҳо таъсири васеътар ва дарозмуддат доранд, дар ҳоле ки фармонҳо ба ҳалли вазифаҳои мушаххас ва фаврӣ равона карда шудаанд.

Пас аз муайян кардани мафҳум ва намуди санадҳои сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, зарур аст, ки масъалаи қувваи ҳуқуқӣ ва тартиби қабули онҳоро муайян намоем.

Тавре ки мо дар боло қайд кардем, дар илми ҳуқуқии давлатҳои пасошуравӣ дар бораи қувваи ҳуқуқӣ ва ҷойи санадҳои сарвари давлат дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқ баҳсҳои гуногун мавҷуданд.

Муҳокимаи асосӣ дар атрофи фармонҳои Президент, ки хусусияти меъёрӣ доранд, мутамарказ аст, бинобар ин онҳо метавонанд дар доираи васеи масъалаҳо қабул карда шаванд. Инчунин асос барои пайдоиши баҳсҳо дар он аст, ки дар як қатор давлатҳои Осиёи Марказӣ (дар конститутсияҳои Тоҷикистон, Қирғизистон ва Туркманистон) хусусияти ҳуқуқии санадҳои Президент, ба фарқ аз Узбекистон ва Қазоқистон, ки дар он шакли «дар асос ва иҷрои Конститутсия ва қонунҳо» истифода мешавад, ба таври возеҳ баён карда нашудааст. Муҳаққиқони ватанӣ ин масъаларо омӯхта, қайд мекунанд, ки дар бораи хусусияти қонунии фармонҳо ва амрҳои Президенти Тоҷикистон дар асоси муқаррароти моддаи 10 Конститутсия хулоса баровардан мумкин аст, ки қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқии хилофи Конститутсия эътибори ҳуқуқӣ надоранд. Дар навбати худ, моддаи 2 қонуни ҶТ « Дар бораи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ» санади меъёрии ҳуқуқии зерқонуниро ҳамчун санади меъёрии ҳуқуқӣ, ки дар асос ва иҷрои санадҳои қонунгузорӣ қабул карда мешавад, муайян мекунад.

Ба ақидаи Н.А. Сахаров, санадҳои сарвари давлат дар давраи реҷаи демократӣ, якум, қувваи қонун надоранд, балки аз рӯйи мақоми худ қонунӣ мебошанд. Дуюм, доираи амали санадҳои президентӣ маҳдуд аст ва онҳо қонунгузорӣ ва ҳатто меъёрҳои конститутсиониро иваз намекунанд [174, с. 173].

Дар ин масъала бояд бо мавқеи Н.В. Бобракова розӣ шуд, ки «санадҳои Президент аз рӯйи таъриф хусусияти қонунӣ доранд, зеро онҳо набояд ба Конститутсия ва қонунҳо мухолифат кунанд»[363, с. 253].Чунин талабот барои

сарвари давлат – кафили Конститутсия, ки дар пойдориву барқарории сохти конститутсионӣ қарор дорад, ҳатмист.

Дар илми ҳуқуқи пасошуравӣ, сарфи назар аз баҳодиҳии номуайяни табиати ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ-сиёсии санадҳои президент, онҳо ҳамчун санадҳои ҳуқуқии қонунӣ эътироф карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, дар ҷамъбаст бояд нақши муҳимми санадҳои Президент дар кишварҳои Осиёи Марказиро қайд намоем. Тавассути санадҳои худ сарони давлатҳо дар Осиёи Марказӣ мушкилоти мубрами хусусияти сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ-иҷтимоии давлатҳоро ҳал менамоянд. Санадҳои Президент дар солҳои аввали истиқлоли давлатҳо, вақте ки асосҳои устувори парламентаризм ҳанӯз ташаккул наёфта буданд, нақши муҳим бозиданд. Аз ин рӯ, дар як муддати муайян дар як қатор давлатҳои минтақа шаклҳои гуногуни қонунгузории ваколатдор амал мекарданд. Бо рушди падидаҳои парламентаризм аз ин таҷриба дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дур шудан гирифтанд ва санадҳои сарони давлат ба фишанги фаъолияти маъмурию идоракунии давлат табдил ёфтанд.

5.2.Иштироки сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ дар раванди қонунгузорӣ

Раванди ҳуқуқэҷодкунии яке аз ниҳодҳои марказии ҳуқуқӣ-конститутсионӣ дар шароити муосири рушди давлати пасошуравӣ мебошад, ки татбиқи вазифаи асосии муҳимтарини давлат - ҳуқуқэҷодкуниро таъмин мекунад. Ин вазифа яке аз соҳаҳои асосии фаъолияти мақомоти давлатӣ мебошад, ки ба муносибатҳои мушаххас, ки ба қоидаҳои муайяни рафтор табдил меёбанд, хусусияти ҳатмӣ медиҳад.

Тавре ки муҳаққиқи ватанӣ С.М. Машарифов қайд мекунад, «ҳуқуқсозӣ яке аз намудҳои шакли ҳуқуқии татбиқи функсияҳои давлат мебошад, ки натиҷаи он бо истифодаи қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муайян карда мешавад. Ҳуқуқшиносӣ бо истифодаи меъёрҳои нави ҳуқуқӣ алоқаманд аст ва аз ин нуқтаи назар пайдоиш ва рушди ҳуқуқ мебошад. Масалан, сохтмони соҳибихтиёрии Тоҷикистон бо татбиқи қонунҳо ва санадҳои нави қонунгузорӣ

оғоз ёфт. Қонунгузории нави Тоҷикистон асосҳои ҳуқуқии ҳамаи дигаргуниҳои дар ҷомеа рухдодаро таъмин намуд. Маҳз дар ҷараёни таҳияи ҳуқуқи нави Тоҷикистон асосҳои ҳуқуқии тамоми дигаргуниҳои ҳаёти ҷомеа таъмин карда шуданд» [293, с. 256-262].

Дар навбати худ, муаллифони қазоқ М.С. Кайырбек, Н.Ж. Сарсенбеков, Ж.Т. Мусаева қайд мекунанд, ки «ҳуқуқэҷодкунӣ марҳилаи аввали ҳаётии ҳуқуқ аст ва ҳам ба пешгӯиҳои махсусан ҳуқуқӣ ва сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ асос ёфтааст. Таваҷҷуҳи ҷамъиятӣ ва илмӣ ба ҳуқуқшиносӣ ба он вобаста аст, ки он имкон медиҳад, ки санадҳои ҳуқуқие, ки вазъи сиёсии ҳизбҳо, давлат ва ҷомеаро ифода мекунанд, эҷод карда шаванд» [258, с. 1-4].

Дар навбати худ, Л.Т. Назарқулова ин фикрро сайқал дода, қайд мекунад, ки «яке аз самтҳои муҳимтарини такмили низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Қазоқистон рушди ҳуқуқэҷодкунӣ ва таъмини ҳуқуқии он мебошад. Ин вазифа, инчунин, бо таваҷҷуҳи кишвар ба ҷалби сармоягузорӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои нав амалӣ карда мешавад: тавре ки шумо медонед, низоми ҳуқуқии рақобатпазир сармоягузории бештарро ба салоҳияти худ ҷалб мекунад, ба татбиқи ғояҳои дуруст ва пешрафта мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, имрӯз дар ҷумҳурӣ вазифаи ташкили чунин низоми ҳуқуқӣ гузошта мешавад, ки дар масъалаҳои осонии татбиқ ва эътимоднокии ҳифзи ҳуқуқ бо низомҳои ҳуқуқии дигар кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон ба таври баробар рақобат карда тавонад» [299, с. 25-28].

Муаллифи қирғиз С.Б. Алдашев низ чунин мавқеъ дорад. Вай ин масъаларо тавассути призмаи таҷрибаи ҳуқуқӣ-конститутсионии Қирғизистон таҳқиқ карда, қайд мекунад, ки «ҳокимияти самараноки ҷамъиятӣ бе санадҳои меъёрии ҳуқуқии босифат, ки на танҳо бо коркарди қарорҳо, балки бо мустаҳкамкунии расмии онҳо дар манбаъҳои мушаххас хос ғайриимкон аст. Сатҳ ва фарҳанги ҳуқуқшиносӣ ва мувофиқан сифати санадҳои меъёрии ҳуқуқии қабулшуда нишондиҳандаи тамаддун ва демократияи ҷомеа мебошад. Тавассути ҳуқуқшиносӣ меъёрҳои ҳуқуқи табиӣ ба шакли санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ пӯшида мешаванд ва ба ҳуқуқи мусбат, яъне ҳуқуқе, ки дар шакли қонунгузорӣ вуҷуд дорад, табдил меёбанд. Имрӯз муайян кардани роҳҳои ҳалли мушкилот ва

камбудиҳои марбут ба раванди ҳуқуқэҷодкунӣ дар низоми қонунгузории Ҷумҳурии Қирғизистон муҳим аст» [395].

Бо ҷамъбасти мавқеи муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ, метавон хулоса кард, ки қонунэҷодкунӣ раванди ба қонун баровардани иродаи давлатӣ ва ба расмият даровардани он дар санадҳои гуногуни меъёрию ҳуқуқӣ ва додани ҳуқуқ ба меъёрҳои дар онҳо мавҷудбуда мебошад. Он фаъолияти бевоситаи мақомоти ваколатдори давлатӣ оид ба таҳия, қабул, тағйир додан ё илова кардани санадҳои меъёрию ҳуқуқиро дар бар мегирад.

Инчунин, тавассути ҳуқуқэҷодкунӣ таъйиноти иҷтимоии давлат амалӣ карда мешавад. Ҳамин тариқ, ҳуқуқшиносӣ яке аз шаклҳои асосии фаъолияти давлат буда, ҳамчун танзимгари фаъоли муносибатҳои ҳуқуқӣ тавассути қабул, тағйир додан ва бекор кардани меъёрҳои ҳуқуқӣ баромад мекунад. Дар ин ҳолат, бояд таъкид кард, ки дар ҳар як давлат раванди ҳуқуқэҷодкунӣ хусусияти худро дорад ва ба эҷод ва такмили низоми ягонаи меъёрҳои дар дохили кишвар мувофиқашуда ва мухолифатнопазире, ки муносибатҳои гуногуни ҷомеаро танзим мекунанд, равона карда шудааст. Ҳамин тариқ, расидан ба ҳадафҳои стратегии давлат аз сифати раванди ҳуқуқэҷодкунӣ вобаста аст. Танҳо низоми ислоҳшуда ва сохтории ҳуқуқшиносӣ метавонад механизми бефосилаи идоракунии давлатиро, ки ба ниёзҳои объективии давлат ва ҷомеа ҷавобгӯ аст, муқаррар кунад.

Дар ин ҳолат бояд қайд кард, ки ба раванди ҳуқуқсозӣ системаи ташкили ҳокимият, аз ҷумла принсипи тақсимоти ҳокимият, ки дар давлат муқаррар шудааст, таъсир мерасонад. Аз ҷумла, тавре ки Л.Ю. Колюшкина қайд мекунад, «ҳангоми амалӣ намудани ҳуқуқэҷодкунӣ принсипи тақсимоти ҳокимият дар аввал амалӣ карда мешавад: ҳар як мақоми давлатӣ танҳо ба соҳаҳои ҳокимияти давлатӣ, ки ҳангоми тақсимоти ин ҳокимият ба он расидааст, хидмат мерасонад» [268, с. 39-41].

Муаллифи ватанӣ А.Р. Нематов дар навбати худ қайд мекунад, ки «ҳуқуқэҷодкунӣ, ба монанди ҳама гуна фаъолияти ҳуқуқии давлат, аз ҷониби доираи мақомоти ваколатдор ва шахсони мансабдор, ки дар маҷмуъ субъектҳои

ин фаъолияти ҳуқуқӣ мебошанд, амалӣ карда мешавад. Дар навбати худ, доираи субъектҳои ҳуқуқсозӣ дар ин ё он давлат бевосита аз шакли ҳукумат, сохтори давлат (масалан, дар сатҳи федератсия ва субъектҳои он), режими сиёсӣ ва низоми ҳуқуқӣ (масалан, фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ дар давлатҳои мусулмонӣ ё ҳуқуқсозии судӣ дар давлатҳои дорои ҳуқуқи пешакӣ) вобаста аст [379, с. 331].

Аз ин рӯ, ҷанбаи муҳим муайян кардани субъектҳои ҳуқуқэҷодкунӣ мебошад. Р. Л. Иванов қайд мекунад, ки «субъектҳои ҳуқуқэҷодӣ иштирокчиёни асосии раванди ҳуқуқҷодкунӣ мебошанд, ки ба фарқ аз дигар иштирокчиёни он ваколатдоранд, ки нисбати меъёри ҳуқуқии баррасишаванда ё лоиҳаи он қарори ниҳоии ҳуқуқӣ қабул кунанд» [253, с. 5-14].

Муаллифи ватанӣ А.Р. Нематов бо муносибати васеътар баромад намуда, қайд мекунад, ки ба субъектҳои ҳуқуқсозӣ асосан субъектҳое дохил мешаванд, ки аз як тараф шохаҳои алоҳидаи ҳокимияти давлатиро ташкил медиҳанд ё худи ҳокимиятро дар давлат (халқ) таҷассум мекунанд. Онҳо қудрати худро тавассути ҳуқуқсозӣ амалӣ мекунанд. Аз тарафи дигар, субъектҳои ҳуқуқшиносӣ ҳуқуқ ва уҳдадориҳои махсус доранд, яъне ваколатҳои давлатӣ-қудратӣ барои ворид шудан ба чунин муносибатҳои ҳуқуқӣ, ба монанди ҳуқуқшиносӣ» [379, с. 331].

Субъектҳои ҳуқуқэҷодкунӣ намуди мустақили субъектҳои меъёрэҷодкуниро ташкил медиҳанд. Хусусияти хоси онҳо мавҷудияти салоҳияти ҳуқуқэҷодкунӣ мебошад. Маҳз ин хусусият онҳоро аз дигар субъектҳои меъёрэҷодкунӣ фарқ мекунад, зеро онҳо барои муқаррар, тағйир, бекор кардани меъёрҳои ҳуқуқ ва инчунин дигар амалҳои ҳатмии ҳуқуқӣ ваколатдоранд. Ҳамин тариқ, субъектҳои ҳуқуқэҷодкунӣ метавонанд мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори дорои салоҳиятҳои ҳокимиятӣ бошанд, ки ҳокимиятро тавассути ҳуқуқэҷодкунӣ амалӣ мекунанд [379].

Дар ин замина, ниҳоди иштироки сарвари давлат дар раванди қонунгузорӣ сазовори таваҷҷуҳи махсус аст, зеро он чун анъана пайванди калидии дастгоҳи амалкунандаи давлатӣ дар мамлакат буда, бинобар мақоми худ ва мавқеи худ дар низоми сиёсӣ ба фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ таъсири назаррас мерасонад. Тавре ки муаллифони қазоқ И.А. Полева А. ва П. Волгина қайд мекунанд, дар

механизми ҳокимияти давлатӣ ба Президент нақши махсус дода мешавад. Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон кафили Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд буда, соҳибихтиёрии ҷумҳурӣ, истиқлолияти он, тамомияти арзӣ, фаъолияти мувофиқашуда ва ҳамкории мақомоти ҳокимияти давлатиро таъмин менамояд. Ваколатҳои сарвари давлат бо мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионӣ, инчунин вазифаҳои ба ӯ вогузоршуда, ки ифодаи берунии онҳо фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии ӯ мебошад, вобаста аст» [409].

Таҳлили Конститутсияҳои амалкунандаи давлатҳои Осиёи Марказӣ имкон медиҳад, ки Президент ҳамчун яке аз иштирокчиёни марказии раванди ҳуқуқэҷодкунӣ баромад кунад. Мувофиқи муқаррароти конститутсионӣ сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ доираи васеи салоҳиятҳоро дар соҳаи ҳуқуқэҷодкунӣ доранд. Онҳо ҳам ҳамчун ташаббускори қабули санадҳои меъёрӣ, аз ҷумла қонунҳо (яъне ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ) ва ҳам амаликунандаи фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии бевосита баромад мекунанд. Ҳангоми таҳлили нақши сарвари давлат дар раванди ҳуқуқэҷодкунӣ, бисёр муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ ба ду шакли иштироки ӯ – ҳамчун намудҳои гуногуни фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ ва ҳуқуқэҷодкунии Президент, ҳамчун меъёрэҷодкунии қонунӣ ишора мекунанд [409]. Мо метавонем ин шаклҳоро ҳамчун шакли мустақим ва ғайримустақим муайян кунем. Иштироки мустақим дар нашри бевоситаи санадҳои ҳуқуқӣ ва ғайримустақим дар мавҷудияти ваколатҳое, ки мувофиқи онҳо сарвари давлат бо дигар мақомот ҳамкорӣ мекунад, зоҳир мешавад

Шакли аввал аз ҷониби мо дар сархати қаблӣ муфассал омӯхта шуда буд. Минбаъд ба шакли ғайримустақими иштироки сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ дар раванди ҳуқуқэҷодкунӣ муфассалтар диққат медиҳем. Тавре ки мо дар боло қайд кардем, дар кишварҳои Осиёи Марказӣ сарварони давлатҳо дар доираи раванди қонунгузорӣ бо парлумонҳо фаъолона ҳамкорӣ мекунанд. Ҳангоми ошкор кардани мундариҷаи ин ҳамкорӣ А. В. Нечкин қайд мекунад, ки сарварони давлатҳои пасошуравӣ дар ин раванд ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ, ҳуқуқи вето, ҳуқуқи содир кардани санадҳои дорои қувваи қонун ва ё санадҳои

қонунгузории ваколатдор, инчунин як қатор ҳуқуқҳои мушаххасро амалӣ мекунанд, ки саркори давлатро иштирокчии имтиёзноки раванди қонунгузорӣ мегардонанд [380, с. 468].

Тавре ки таҳлили муқаррароти конститутсионии кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, шаклҳои иштироки саркори давлат дар раванди ҳуқуқэҷодкунӣ ба ду категория тақсим мешаванд – умумӣ ва махсус. Ба категорияи якум дохил мешаванд:

1. Татбиқи ташаббуси қонунгузорӣ (моддаи 58 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, моддаи 83 Конститутсияи Ҷумҳурии Туркманистон, моддаи 98 Конститутсияи Ҷумҳурии Узбекистон, моддаи 85 Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон, моддаи 61 Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон);

2. Имзо ва эълони қонунҳо (моддаи 62, 69 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, моддаи 71 Конститутсияи Ҷумҳурии Туркманистон, моддаи 99 Конститутсияи Ҷумҳурии Узбекистон, моддаи 87 Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон, моддаи 62 Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон);

3. Вето гузоштан ба қонуни қабулкардаи палатаҳои Парлумони Федератсияи Россия (моддаи 62 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, моддаи 71 Конститутсияи Ҷумҳурии Туркманистон, моддаи 99 Конститутсияи Ҷумҳурии Узбекистон, моддаи 87 Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон, моддаи 44 Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон).

Ба категорияи дуюм дохил мешаванд:

1. Ҳуқуқи бекор кардани санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроия, агар онҳо ба Конститутсия, қонунҳои конститутсионӣ ва дигар қонунҳо ва санадҳои Президент мухолиф бошанд (моддаи 69 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, моддаи 109 Конститутсияи Ҷумҳурии Узбекистон, моддаи 89 Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон);

2. Ҳуқуқи имзои шартномаҳои байналмилалӣ аз номи давлат (моддаи 69 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, моддаи 71 Конститутсияи Ҷумҳурии Туркманистон, моддаи 109 Конститутсияи Ҷумҳурии Узбекистон, моддаи 70

Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон, моддаи 44 Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон) .

Баъдан, ба ҳар яке аз категорияҳои зикршуда муфассалтар диққат медиҳем. Шакли якуми иштирок ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ мебошад.

Ташаббуси қонунгузорӣ яке аз ниҳодҳои муҳимми ҷомеаи демократӣ дар баробари раъйпурсӣ ва ғайра мебошад. Ин шакли татбиқи бевоситаи ҳокимияти халқ тавассути таъсир ба фаъолияти мақомоти қонунгузор ва муайян кардани самтҳои асосии рушди ин фаъолият мебошад. Ташаббуси қонунгузорӣ ин ҳуқуқ (дар баъзе ҳолатҳо уҳдадорӣ)-и субъектҳои махсуси ваколатдор оид ба пешниҳоди ҳам лоиҳаи қонун ва ҳам пешниҳоди қонунгузорӣ ба мақомоти ҳокимияти қонунгузор мебошад, ки вазифадор аст, лоиҳаи қонуни пешниҳодшударо (пешниҳоди қонунгузорӣ) бо тартиби муқаррарнамудаи Конститутсия баррасӣ кунад ва дар он қарори мушаххас қабул кунад. Оғози татбиқи ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ба қайд гирифтани лоиҳаи қонун (пешниҳоди қонунгузорӣ) дар мақомоти ҳокимияти қонунгузорӣ, ба охир расидани воридсозии лоиҳаи қонун (пешниҳоди қонунгузорӣ) ба рӯзномаи ҷаласаи навбатии мақомоти ҳокимияти қонунгузорӣ ҳисобида мешавад.

М.Н. Марченко ташаббуси қонунгузорро ҳамчун «ҳуқуқи ворид кардани лоиҳаҳои қонун ба муассисаи қонунгузорӣ (конгресс, маҷлиси миллӣ, сейм ва ғайра) мувофиқи қонунгузории амалкунанда ва тартиби муқарраршуда муайян мекунад. Баъзан мафҳуми ташаббуси қонунгузорӣ васеътар шарҳ дода мешавад, яъне ба мақомоти қонунгузорӣ на танҳо ворид кардани лоиҳаҳои қонун, балки пешниҳодҳо дар бораи нашр, тағйир додан ё бекор кардани қонунҳои амалкунандаро дар бар мегирад» [144].

Муҳаққиқи ватанӣ Ш.С. Давлатова қайд мекунад, ки «ташаббуси қонунгузорӣ марҳилаи ибтидоии раванди қонунэҷодкунӣ, муносибатҳои мураккаби ҳуқуқӣ мебошад, ки мундариҷаи онҳоро ҳуқуқ ва уҳдадориҳои мутақобилаи субъектҳои ташаббуси қонунгузорӣ ва парлумон оид ба пешниҳод, баррасии ҳатмии лоиҳаҳои қонун ва пешниҳодҳои қонунгузорӣ ташкил медиҳанд» [370].

Тавре ки аз меъёрҳои конститутсионии зикршуда маълум аст, ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ба сарвари давлат дар тамоми кишварҳои Осиёи Марказӣ вогузор шудааст. З. Ализода дар таҳқиқи ин масъала қайд мекунад, ки «бо додани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузории Президент ва ҳукумат, зоҳиран, тартибдиҳандагони Конститутсия дар бисёр давлатҳои ИДМ аз он бармеоянд, ки додани чунин ҳуқуқ ба Президенти мамлакат қудрат ва эътибори ӯро тақвият медиҳад, ин қудратро самараноктар мекунад. Аз тарафи дигар, бисёре аз конститутсияҳои ин давлатҳо бо иштироки расмӣ ё ғайрирасмии президентҳои ин давлатҳо навишта шудаанд ва ин ба онҳо таъсир расонд» [361, с. 120].

Ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ дар шакли ворид намудани лоиҳаҳо амалӣ карда мешавад: а) қонунҳои нав; б) қонунҳо дар бораи тағйиру иловаҳо ва бекор кардани қонунҳои амалкунанда;

Дар таҳқиқи ин ниҳод дар таҷрибаи конститутсионии ватанӣ Ш. С. Давлатова қайд мекунад: «Президенти ҶТ, ки сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия (Ҳукумат) мебошад, мувофиқи меъёрҳои конститутсионӣ ба ҳаёти қонунгузории давлат ҷалб карда шудааст, ки онро бевосита тавассути ташаббуси қонунгузорӣ амалӣ мекунад [370]. Татбиқи ҳуқуқи худ ҳамчун сарвари давлат аз ҷониби Президенти Тоҷикистон дар шароити тамоюли афзояндаи ҷаҳонишавӣ ба эътидол овардани вазъи иҷтимоию сиёсӣ, фарҳангӣ ва таърихии кишвар равона шудааст. Ташаббуси Президенти мамлакат ва қабули чунин санадҳои қонунгузорӣ, аз қабили қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ба танзим даровардани анъана, ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи масъулияти падару модар барои таълиму тарбияи фарзанд» ва ғайра, яке аз воситаҳои асосии ҳуқуқии ҳимояи манфиатҳои миллӣ, ҳувияти фарҳангӣ ва таърихии онҳо мегардад. Онҳо аз ҷониби Президент ҳамчун сарвари давлат оғоз карда шуданд [370].

Дар дигар давлатҳои Осиёи Марказӣ сарварони давлат низ ин ҳуқуқро фаъолона истифода мебаранд. Ҳамин тавр, дар Қазоқистон бо ташаббуси сарвари давлат қонунҳое ба монанди қонуни конститутсионӣ «Дар бораи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Қазоқистон, қонуни конститутсионӣ «Дар бораи

Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Қазоқистон ва қонуни конститутсионӣ «Дар бораи прокуратура» қабул карда шуданд. Ин қонунҳо ба таҳкими низоми ҳуқуқӣ ва ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон дар Қазоқистон равона шудаанд [410].

Аммо дар адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ таъйини ин ҳуқуқ ба сарвари давлат як қатор нуктаҳои баҳсбарангезро ба миён меорад, ки ба амалияи аксари кишварҳои Осиёи Марказӣ дахл доранд. Яке аз чунин баҳсҳо додани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузории Президент ва Ҳукумат дар ҷумҳуриҳои президентӣ мебошад, ки дар давлатҳои Осиёи Марказӣ Тоҷикистон, Туркманистон ва Қирғизистон мебошанд. Масалан, комиссияи Венетсия мавқееро таҳия кард, ки тибқи он «додани сарвари давлат бо ваколатҳо оид ба ташаббуси қонунгузорӣ ва нигоҳ доштани тақсимоти дурусти ҳокимият танҳо дар сурати мавҷуд будани ҳокимияти иҷроияи қавӣ (Ҳукумат), ки аз Президент ҷудо аст; назорати қавии парлумонӣ бар фаъолияти қонунэҷодкунӣ ва қоидаҳое, ки ҳокимияти воқеии мустақили судиро таъмин мекунанд» имконпазир аст.

Ба ибораи дигар, комиссияи Венетсия тавсия надод, ки ба президентҳо–роҳбарони шохаи иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, инчунин, президентҳо роҳбарони давлат, ки амалан кори ҳукуматро роҳбарӣ мекунанд, ҳуқуқи мустақили ташаббуси қонунгузорӣ дода шавад [380].

Моҳияти ин идея, ки аз ҷониби як қатор муаллифон низ дастгирӣ карда мешавад, дар он ошкор карда мешавад, ки пешниҳоди лоиҳаҳои Қонун аз ҷониби Президент ба мақомоти қонунгузор фишори зиёд хоҳад овард, зеро ҳеҷ як мақоми ҳокимият ба мисли Президент мақоми баланди конститутсионӣ ва ҳуқуқӣ надорад. Дар фаъолияти худ сарвари давлат ба қонунҳо дар давраи имзо баҳо медиҳад ва дар сурати имзои қонуни худ ӯ наметавонад мундариҷаи онро объективӣ ва одилона арзёбӣ кунад. Президент инчунин метавонад фарзияҳои қонунгузории худро тавассути ҳукумат амалӣ намуда, ба ҳукумат супориш диҳад, ки лоиҳаи қонуни дахлдорро пешниҳод кунад [353, с. 135-139]. Дар байни муаллифони ватанӣ ин мавқеро З.Ализода ҷонибдорӣ мекунад ва қайд мекунад, ки «дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ҳам ба Президент

ва ҳам ба ҳукумати кишвар тааллуқ дорад, гарчанде ки тибқи моддаи 64 Конститутсия «Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия (ҳукумат) мебошад». Бо дарназардошти ин ҳама, мантиқӣ ва мувофиқ мебуд, ки ин ҳуқуқ танҳо ба ҳукумати кишвар тааллуқ дошта бошад» [361, с. 120].

Бо ин мавқеи комиссияи Венетсия ва як қатор муаллифон розӣ шудан душвор аст. Тавре ки дар боло қайд кардем, Президент дар системаи идоракунии давлатӣ мавқеи марказӣ дорад, ӯ иштирокчии фаъоли равандҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар давлат мебошад, ки танзими ҳуқуқиро талаб мекунад. Тавассути қонунгузории мустақили худ Президент наметавонад ба ин равандҳо бо сабаби қонунияти санадҳои худ аҳаммияти давлатӣ диҳад. Аз ин рӯ, ӯ ҳамчун сарвари давлат бояд механизмҳоеро таҳия кунад, ки тавассути онҳо ӯ метавонад ғояҳои худро дар соҳаҳои зикршуда амалӣ кунад. Яке аз чунин механизмҳо ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ мебошад.

Масъалаи дигари баҳс ин додани ҳуқуқ ба Президент ҳамчун сарвари давлат ва Раиси ҳукумат мебошад. Ин баҳс, аз ҷумла, дар асарҳои муаллифони ватанӣ А.Р. Нематов ва Ш.С.Давлатова оварда шудааст. Онҳо қайд мекунанд, ки «дар заминаи табиати дугонаи мақоми Президент – яъне, ҳамчун сарвари давлат ва сарвари ҳокимияти иҷроия, додани Президент ва Ҳукумат бо ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ фаҳмидани он, ки ӯ дар раванди ташаббуси ин ё он лоиҳаи қонун ё пешниҳоди қонунгузорӣ ҳамчун сарвари давлат ё Раиси Ҳукумат чӣ гуна аст, душвор аст? [370]

Дар ҳақиқат, ба сифати субъектҳо дохил кардани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ба Президенти ҶТ ва Ҳукумати ҶТ, бархурди муайянеро ба вуҷуд меорад, зеро дар асл чунин мешавад, ки Президенти ҶТ ду маротиба ҳамчун сарвари давлат ва ҳамчун раиси Ҳукумати ҶТ ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ дорад. Дар ин замина, мантиқӣ мешуморем, ки Ҳукумати ҶТ аз байни субъектҳои ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ хориҷ карда шавад ва ин ҳуқуқ пурра ба Президенти ҶТ вогузор карда шавад. Ба ибораи дигар, ҳамаи ташаббусҳои қонунгузории ҳукумат бояд аз ҷониби Президенти ҶТ ҳамчун сарвари давлат ва

раиси ҳокимияти иҷроия ба амал оянд. Дар ин ҳолат, хусусияти дуҷонибаи ташаббуси қонунгузории Президенти ҶТ бартараф карда мешавад. Ҷанбаи дуюми шакли умумии иштироки сарвари давлат дар фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ таблиғ, яъне имзо ва интишори қонунҳо мебошад. Аз меъёрҳои конститутсионии дар боло овардашуда маълум мешавад, ки ин ҳуқуқ дар тамоми кишварҳои Осиёи Марказӣ татбиқ карда мешавад. Имзо ва нашри қонун марҳилаи ниҳоии раванди қонунгузорӣ мебошад ва моҳияти он дар он аст, ки қонуни қабулкардаи палатаҳои парлумон ба сарвари давлат фиристода мешавад, аз ҷониби ӯ имзо, сипас нашр карда мешавад ва ба амал медарояд. Ба ибораи дигар, пас аз имзои қонун аз ҷониби Президент, он қувваи ҳуқуқӣ дар тамоми қаламрави давлатро мегирад.

Дар давлатҳои Осиёи Марказӣ муҳлатҳое, ки сарвари давлат бояд қонунҳоро имзо ва эълон намояд, ба таври гуногун муайян карда шудаанд. Дар ин асно, дар Конститутсияҳои Қазоқистон, Қирғизистон ва Узбекистон ин чорчӯбаи вақт ба таври возеҳ муайян карда шудааст. Ҳамин тавр, тибқи моддаи 44 Конститутсияи Қазоқистон ва 87 Конститутсияи Қирғизистон, сарвари давлат дар давоми як моҳ (на дертар аз як моҳ) қонунро имзо мекунад ё онро ба парлумон бармегардонад. Дар Узбекистон тибқи моддаи 99 ин муҳлат 60 рӯзро ташкил медиҳад. Муаллифони ин давлатҳо муқаррар кардани чунин муҳлати дарозро бо он асоснок мекунанд, ки «имзо ва нашри қонун аз ҷониби Президент ҳуқуқ ва уҳдадориҳои конститутсионии он мебошад. Президент қонунро меомӯзад, дар ҳолатҳои зарурӣ мутахассисонро барои ин ҷалб мекунад, сифати қонун арзёбӣ карда мешавад. Муҳлати якмоҳа бо мақсади он пешбинӣ карда мешавад, ки Президент қонуни ба ӯ воридшударо баррасӣ кунад ва дар бораи имзои он қарор қабул кунад, ки ба қонун қувваи ҳатмӣ диҳад ё онро барои такмил баргардонад» [409].

Сохтори дигари меъёри ҳуқуқие, ки раванди имзои қонунҳоро танзим мекунад, дар Тоҷикистон ва Туркманистон муқаррар карда шудааст. Дар конститутсияҳои ин кишварҳо муҳлати имзои қонуни аз парлумон воридшуда ба таври возеҳ нишон дода нашудааст. Дар онҳо муқаррар карда мешавад, ки

Президент метавонад қонунро дар муҳлати муайян ба парлумон баргардонад, агар бо мундариҷаи он розӣ набошад (Дар Тоҷикистон 15 рӯз [1], Дар Туркманистон на дертар аз ду ҳафта [5]). Аз ин рӯ, олимони ватанӣ қайд мекунанд, ки муҳлати имзои қонунҳо аз ҷониби Президенти Тоҷикистон 15 рӯзро ташкил медиҳад [361].

Ҳамзамон, бояд зикр кард, ки ин муҳлатҳо нисбат ба қонунҳое татбиқ мешаванд, ки аз ҷониби Президент вето эълон нашудаанд. Дар ҳолати эълон намудани вето ва бартараф сохтани он аз ҷониби парлумон, муҳлати имзо фарқ мекунад. Масалан, дар Тоҷикистон-15 рӯз, дар Туркманистон-муҳлат муайян нашудааст, дар Қазоқистон-дар муддати як моҳ, дар Қирғизистон-14 рӯзи корӣ, дар Узбекистон-14 рӯз.

Бо раванди имзо ва нашр ҳуқуқи ветои Президент зич алоқаманд аст. Ҳуқуқи вето шакли хеле муҳимми иштироки Президент дар раванди қонунгузорӣ мебошад. Аҳаммияти ин ҳуқуқ аз он сабаб тақвият меебад, ки он ба Президент тааллуқ дорад ва ба яке аз салоҳиятҳои анъанавӣ таъйиншуда тааллуқ дорад. Ин ҳуқуқро ҳамаи Президентҳои давлатҳои Осиёи Марказӣ доранд. Ҳуқуқи вето як воситаи ҷиддии пешгирӣ ва назорат аст. Он ҳамчун шарти ҳимояи Президент аз суиистифода ва дахолати ғайриқонунӣ аз ҷониби қонунгузор баррасӣ карда мешавад. Ҳамзамон, тавре ки муҳаққиқи ватанӣ З. Ализода қайд мекунад, «ҳуқуқи ветои Президент ба қонунҳое, ки парлумон қабул кардааст, то андозае талаб мекунад, ки Президент бетараф бошад, дар таҳия ва пешниҳоди лоиҳаи қонун ба парлумон иштирок накунад, то ӯ манфиатдор набошад ва дар сурати розӣ нашудан бо қонун ё як қисми алоҳидаи он тавонад онҳоро мустақилона ва озодона ба баррасии нави парлумон баргардонад [106, с. 476].

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ду навъи асосии ветои президентӣ ҷудо карда мешаванд. Навъи аввал мутлақ аст, ё онро ветои қатъӣ низ меноманд ва навъи дуюм нисбӣ аст (ба ибораи дигар, ветои таъхирнопазир). Таҳлили муқаррароти конститутсионии давлатҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, ки ҳуқуқи ветои сарвари давлат дорои як қатор хусусиятҳо мебошад. Якум, президентҳои

давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳуқуқ доранд қонуни қабулкардаи парлумонро, ки эътибор пайдо накардааст, рад кунанд. Дуюм, дар муқоиса бо як қатор кишварҳои пасошуравӣ (Федератсияи Россия) ҳуқуқи вето нисбати ҳама намудҳои қонунҳо, аз ҷумла қонунҳои конститутсионӣ амал мекунад. (истисно танҳо Туркманистон аст, ки дар он Президент нисбати қонунҳои конститутсионӣ дар бораи қабули Конститутсия, ворид кардани тағйиру иловаҳо ба он ҳуқуқ надорад). Сеюм, ҳуқуқи вето аз ҷониби Президент танҳо дар марҳилаи имзои қонун ё таблиғот татбиқ карда мешавад. Чорум, сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳуқуқи ветои нисбӣ доранд, яъне палатаҳои парлумон бо риояи тартиби муқарраршуда метавонанд қонунро дар таҳрири ибтидоӣ дубора қабул кунанд.

Панҷум, меъёрҳои конститутсионии зикршуда расмиёти ҳуқуқиро муқаррар мекунанд, ки тибқи он қонуни қабулшуда дар муҳлати муқарраршуда ба Президент фиристода мешавад, ки бояд қонунро дар муҳлати муайян баррасӣ кунад ва онро имзо кунад ё аз имзо даст кашад. Агар сарвари давлат ин санади меъёриро имзо кунад, ин ба таври худкор маънои онро дорад, ки Президент бо қонуни қабулкардаи парлумон розигии худро изҳор мекунад ва дар ин сурат раванди қонунгузорӣ ба анҷом мерасад. Бевосита, рад кардани қонун дар шакли номаи Президент ба номи раиси палатаи дахлдори парлумон ба расмият дароварда мешавад, ки дар он ангезаҳои рад ва ҳукм дар бораи тақдири минбаъдаи ӯ оварда шудаанд. Дар як ҳолат, сарвари давлат метавонад пешниҳод кунад, ки қонунро бо назардошти шарҳҳои он, аз ҷумла пешниҳодҳо, ҳам қонун дар маҷмуъ ва ҳам қисмҳои алоҳидаи он такмил диҳад. Дар ҳолати дигар, аз кӯшиши қабули минбаъдаи қонун даст кашанд.

Дар навбати худ, парлумон метавонад бо эътирози сарвари давлат розӣ шавад ва дар айни замон тағйироти дахлдор ворид кунад, сипас дубора фиристад ва эътирози президентро рад кунанд, аммо пас барои ин қонун бо тарафдории аксарияти овозҳо тасдиқ карда мешавад. Бояд қайд кард, ки конститутсияҳои давлатҳои Осиёи Марказӣ доираи асосҳоро муайян намекунанд, ки Президент метавонад ба қонуни қабулкардаи парлумон вето гузорад ё ба ибораи дигар, бо кадом асосҳо розигии Президент барои қабули қонун ифода карда намешавад.

Дар таҷрибаи конститутсионии як қатор давлатҳо ин масъала муфассалтар ҳал карда шудааст. Ҳамин тавр, тибқи §1 моддаи 66 Конститутсияи Бразилия, агар Президенти ҷумҳурӣ чунин мешуморад, ки лоиҳа дар маҷмуъ ё қисман ғайриконститутсионӣ аст ё ба манфиатҳои ҷамъиятӣ мухолиф аст, вай ҳуқуқ дорад ба он ветои пурра ё қисман гузорад. Онро парлумон тавассути овоздиҳии пинҳонӣ бо аксарияти комили вакилон ва сенаторҳо бартараф карда метавонад [380].

Мо, инчунин, чунин мешуморем, ки дар қонунгузории давлатҳои Осиёи Марказӣ барои вето гузоштан ба қонунҳои қабулкардаи парлумон асосҳоро мушаххас кардан лозим аст. Ба сифати чунин асосҳо метавонанд:

– қонуни қабулшудаи ғайриконститутсионӣ, яъне муқаррароти он меъёрҳои Конститутсияро халалдор мекунанд. Ин асоси мазмуни иловагии вазифаи Президентро ҳамчун кафили Конститутсия мушаххас мекунад;

– агар қонунҳо ба манфиатҳои қонунии шахс ва шаҳрванд халал расонанд, яъне метавонад боиси поймол шудани ҳуқуқи инсон гардад;

– агар қонуни қабулшуда ба манфиатҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ халал расонад, яъне ба ҳимоя ва таъмини амнияти миллӣ, ягонагии қаламрави давлат ва соҳибихтиёрии он ихтилол оранд.

Ба андешаи мо, муқаррар кардани чунин тартиби татбиқи ҳуқуқи вето аз ҷониби Президент, якум, ба кори устувори қонунэҷодкунии парлумон мусоидат мекунад, дуюм, самаранокии вазифаҳои назоратии Президентро дар раванди қонунэҷодкунӣ баланд мебардорад. Тавре ки мо дар боло қайд кардем ба категорияи дуюм шаклҳои зерини иштироки сарвари давлат дар фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ дохил мешаванд:

– ҳуқуқи бекор кардани санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроия, агар онҳо хилофи Конститутсия, қонунҳои конститутсионӣ, дигар қонунҳо ва санадҳои Президент бошанд ва ҳуқуқи имзои шартномаҳои байналмилалӣ аз номи давлат.

Ҳуқуқи бекор кардани санадҳои мақомоти Ҳокимияти иҷроия дар давлатҳои Осиёи Марказӣ дар се давлат – Тоҷикистон, Узбекистон, Қирғизистон пешбинӣ шудааст. Дар Қазоқистон ин ҳуқуқ дар натиҷаи ислоҳоти

конститутсионии соли 2017 аз сарвари давлат гирифта шудааст. Ин ваколати сарварони давлат ба амалӣ намудани назорати ҳуқуқэҷодкунии ҳукумат ва роҳбари он дар шакли бекор кардан (қатъ кардани амал) ё боздоштани амали санадҳои ҳуқуқии ҳукумат ва ҳуқуқэҷодкунии дигар мақомоти марказии ҳокимияти иҷроия дар шаклҳои шабеҳ равона карда шудааст. Гузашта аз ин, асоси ин гуна амалҳои Президент метавонад гумонбар ба он бошад, ки санад ба санадҳои қувваи ҳуқуқи бештардошта мувофиқат намекунад ё бо салоҳдиди худи Президент вогузор шудааст .

Ҳамин тариқ, дар давлатҳои зикршудаи Осиёи Марказӣ сарварони давлатҳо барои қатъ ва боздоштани амали санадҳои меъёрӣ ва инфиродии ҳамаи мақомоти ҳокимияти иҷроия, на танҳо санадҳои ҳукумат, ваколатҳои васеи ихтиёрдорӣ доранд.

Дар Қазоқистон бошад, танҳо ҳукумат метавонад санадҳои вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ, дигар мақомоти иҷроияи марказӣ ва маҳаллиро пурра ё қисман бекор кунад ё боздорад. Қарорҳои ҳукумат ва фармонҳои Сарвазирро танҳо худи ҳукумат бекор карда метавонад [3].

Дар таҳлили таҷрибаи мавҷуда дар давлатҳои ИДМ, як қатор муаллифон ба ин салоҳияти ихтиёрии сарварони давлат муносибати манфӣ доранд. Ин махсусан ба давлатҳое дахл дорад, ки Президент танҳо ҳамчун сарвари давлат баромад мекунад (Масалан, Узбекистон). Тавре ки А. В. Нечкин қайд мекунад «чунин ба назар мерасад, ки барои ҳукумат ваколати ихтиёрии бекор кардани санадҳои дигар мақомоти ҳокимияти иҷроия комилан қобили қабул аст, инчунин, ваколати ихтиёрии Президент оид ба бекор кардан ё боздоштани амали санадҳои ҳукумат ё санадҳои сарвари ҳукумат, агар Президент роҳбари шохаи иҷроияи ҳокимияти давлатӣ бошад, комилан қобили қабул аст. Аммо, ваколат оид ба бекор кардан ё боздоштани амали санадҳои ҳукумат, санадҳои роҳбари он, инчунин санадҳои дигар мақомоти ҳокимияти иҷроия ба вазифаи махсуси Президент – сарвари давлат мувофиқат намекунад» [380].

Шакли ниҳоии иштироки сарвари давлат дар раванди ҳуқуқэҷодкунӣ ҳуқуқи имзои шартномаҳои байналмилалӣ аз номи давлат мебошад. Ин ҳуқуқ

дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба ҳамаи сарварони давлат вогузор шудааст. Имконияти бастани шартномаҳои байналмилалӣ зуҳуроти ҳуқуқҳои асосии соҳибихтиёрии давлат ҳисобида мешавад. Тартиби бастани шартнома ба маънои васеъ ва маҳдуд баррасӣ карда мешавад. Ба маънои васеъ, бастани шартномаи байналмилалӣ маънои омода кардани шартномаи байналмилалӣ, қабул ва эътибор пайдо кардани онро дорад. Ба маънои маҳдуд, ин танҳо ба истилоҳ раванди қонунигардонидашуда, яъне қабул ва эътибор пайдо кардани шартномаи байналмилалӣ бо тартиби дар қонунгузории давлат муайяншуда мебошад [228, с. 56-64].

Мувофиқи муқаррароти конститутсионии зикршуда сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ музокирот мекунанд ва шартномаҳои байналмилалии давлатҳои худро имзо мекунанд. Ваколати дар боло зикршудаи сарвари давлат аз ҷониби Конститутсия ҳамчун салоҳияти ҳуқуқии сарвари давлат муқаррар карда шудааст, ки унсури муҳимми мақоми конститутсионӣ ва ҳуқуқии байналмилалии онро ташкил медиҳад, аз ин рӯ, барои гуфтушунид ва имзои шартномаҳои байналмилалӣ ба ӯ ягон ваколати иловагӣ лозим нест. Дар ин ҳолат шартномаҳои байналмилалии имзошуда бояд аз ҷониби парлумони давлатҳо тасдиқ карда шаванд. Тасдиқ бояд ҳамчун тасдиқи шартномаи байналмилалӣ аз ҷониби мақомоти ваколатдори ҳокимияти давлатӣ, яъне тасдиқи розигии давлат барои эътирофи уҳдадории шартномаи баррасишаванда барои он баррасӣ карда шавад. Ин дар ду санади гуногун, ки ба ду низоми ҳуқуқӣ дахл доранд, ифода меёбад, қонуни тасдиқ ва санади тасдиқ, ки аз ҷониби Президент имзо шудааст. Ҳамзамон, муқаррароти конститутсионии давлатҳои Осиёи Марказӣ муқаррар мекунанд, ки бастани шартномаи байналмилалӣ, ки хилофи Конститутсияи кишвар аст, ғайриимкон аст.

Ҳангоми баррасии масъалаи санадҳои Президенти ҶТ, ба масъалаи табиати ҳуқуқии Паёмҳои солонаи Президент ба парлумон низ дахл накардан мумкин нест. Тавре ки А.М. Диноршоев қайд мекунад, Паёми сарвари давлат ба парлумони кишвар яке аз муҳимтарин ниҳодҳои давлатдории муосир мебошад. Ин ниҳод дар Конститутсияҳои аксари кишварҳои ҷаҳон пешбинӣ шудааст. Он

ҳамчун пайвандгари байни сарвари давлат ва мақомоти намояндагии давлат амал мекунад ва самтҳои асосии рушди давлатро дар соҳаи ҳуқуқэҷодкунӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маънавӣ ва идеологӣ муайян мекунад [245, с. 54].

Танзими конститутсионии Паёмҳои Президент дар моддаҳои зерини Конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ моддаи 69 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, моддаи 71 Конститутсияи Ҷумҳурии Туркманистон, моддаи 109 Конститутсияи Ҷумҳурии Узбекистон (Дар Конститутсияи Узбекистон категорияи муроҷиатнома истифода мешавад), моддаи 70 Конститутсияи Қирғизистон, моддаи 44 Конститутсияи Қазоқистон амалӣ карда шудааст. Дар робита ба ин, масъалаи табиати ҳуқуқии Паёмҳои Президент ба миён меояд. Дар адабиёти ҳуқуқӣ оид ба ин масъала мавқеҳои гуногун мавҷуданд. Ин мавқеҳоро мо метавонем ба таври зерин гурӯҳбандӣ кунем:

1. **Муайян кардани Паёми Президент ҳамчун санади конститутсионӣ.** Намояндагони ин самт қайд мекунанд, ки «паёмҳо санади конститутсионӣ мебошанд ва ба Президент имкон медиҳад, ки параметрҳои асосии сохтмони давлатиро барои дурнамои миёнамуҳлат муайян кунад, «хатти худро пеш барад» [249], «қувваи олии ҳуқуқӣ доранд ва санадҳои конститутсионӣ мебошанд, ки дар сатҳи болотар аз қонун қарор доранд» [270], «ҳамчун санади конститутсионӣ, ки мавқеи Президентро оид ба масъалаҳои асосии сиёсати давлатии кишвар, фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ, рушди соҳаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавӣ дар давлатро дар бар мегирад ва барои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳатмист» [245, с. 54].

2. **Муайян кардани Паёми Президент ҳамчун санади сиёсӣ-ҳуқуқӣ.** Олимоне, ки ин мавқеъро риоя мекунанд, нишон медиҳанд, ки Паёми Президент санади сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва давлатӣ-сиёсӣ мебошад, дар ҳоле ки он ҳам барои мақомоти ҳокимият ва шахсони мансабдори онҳо, ҳам барои ҷомеа ва ҳам барои ҳар як шахс хусусияти ҳуҷҷати муқаррариро дорад [337, с. 34-36]ва дорои муқаррароти асосии ҳуқуқӣ, аз ҷумла дар соҳаи ҳуқуқэҷодкунӣ мебошад [137, с. 161].

3. Муайян кардани Паёми Президент ҳамчун санади идеологӣ. Дар байни олимон чунин нуқтаи назар низ мавҷуд аст. Масалан, С.Сапаргалиев, табиати Паёмҳои Президенти Қазоқистонро муайян карда, нишон медиҳад, ки онҳо ба ҳуҷҷатҳои хусусияти ғоявию илмӣ тааллуқ доранд. Аз ҷумла, ӯ қайд мекунад, ки «давлати ҳуқуқӣ, демократӣ, иҷтимоӣ ва дунявӣ ба ғояҳо ва ақидаҳои умумиинсонӣ, ки дар тули асрҳо таҳия шудаанд, асос ёфтааст. Ин ғояҳо вобаста ба шароити давлат бояд дар барномаҳо, консепсияҳо таҷассум ёфта, эътирофи расмӣ пайдо кунанд ва сипас ҳамчун асоси ғоявию назариявии фаъолияти амалии мақомоти дахлдори давлатӣ хизмат кунанд. Азбаски Президент самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлатро муайян мекунад, тибқи Конститутсия ӯ вазифаи идеологиро иҷро мекунад, Аз ин рӯ Конститутсия ва қонунҳо ба ӯ ҳуқуқ медиҳанд, ки ҳуҷҷатҳоеро қабул кунад, ки асоси ғоявию илмии фаъолияти давлатро муайян кунанд» [172, с. 311].

4. **Муайян кардани Паёми президент ҳамчун амали ғайримеъёрӣ.** Намояндагони ин нуқтаи назар қайд мекунанд, ки «Паём ба парлумон, ки вазифаи конститутсионии Президент аст, хусусияти мунтазам ва мунназам дорад, аммо муқаррароти меъёрӣ нест. Татбиқи муқаррароти Паём тавассути қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар самтҳои аз ҷониби Президент таъйиншуда дар санадҳои қонунии ба иҷрои супоришҳои сарвари давлат равонашуда сурат мегирад [284, с. 163], «Паём санади меъёрии ҳатмӣ барои шаҳрвандон ва шахсони мансабдор нест, зеро он меъёрҳои ҳуқуқиро дар бар намегирад, аммо бешубҳа ҳуҷҷати расмӣ аст ва бо садои муҳимми иҷтимоию сиёсӣ тавсиф мешавад» [252, с. 117], «Паёми солонаи Президент гузориши конститутсионии Президент мебошад, ки рушди барномавии тамоми соҳаҳо, аз он ҷумла соҳаҳои иқтисодиёт ва сиёсатро дар бар мегирад. Ҳамчунин, он санади меъёрии ҳуқуқӣ нест, зеро он меъёрҳои ҳуқуқро инъикос намекунад ва дорои хусусияҳои меъёрӣ набуда, таҳким карда намешавад [96, с. 220].

5. **Паём ҳамчун ваколати конститутсионии Президент.** Намояндагони ин мавқеъ аз он такя мекунанд, ки Паёми Президент ҳамчун салоҳияти

конститутсионии [385, с. 20]ӯ ва намуди фаъолияти ӯ [369], инчунин роҳи татбиқи ҳуқуқи ташаббуси қонунгузории ӯ амал мекунад [142, с. 11].

6. **Паёми Президент ҳамчун воситаи огоҳ кардани парлумон дар бораи фаъолияти Президент ва шохаи иҷроияи ҳокимият.** Ин мавқеъ дар байни олимони ватанӣ бештар паҳн шудааст. Ҳамин тавр, Ф.Т. Тоҳиров қайд мекунад, ки Паёми президент бояд ҳамчун усули иттилоъ додани парлумон дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҳукумат баррасӣ карда шавад ва чунин усул дар ҷумҳуриҳои ба истилоҳ президентӣ паҳн шудааст, ки дар он президент ҳам сарвари ҳукумат ва ҳам сарвари давлат мебошад [334, с. 29]. Дар навбати худ Б.Х. Раззоқов бар ин назар аст, ки Паёми сарвари давлат ҳисоботи расмии Президенти ҶТ дар назди Парлумон мебошад.

Пас аз ҷамъбасти ҳамаи мавқеъҳои зикршуда, В.И. Кузнецов ба хулосае омад, ки Паёмҳои Президент «ваколати конститутсионӣ»-и Президент, «намуди фаъолият», «воситаи сиёсати президентӣ», «ҳуҷҷатҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ»-и таъйиноти стратегӣ, «санадҳо («жанрҳо»)-и коммуникатсияи сиёсӣ» мебошанд, ки тавассути онҳо сарвари давлат ҳангоми амалӣ намудани роҳбарии сиёсӣ ба парлумон, мақомоти давлатии ҳокимият, аҳолӣ муроҷиат мекунад, ки дар он масъалаҳо дар бораи вазъи кишвар баррасӣ мешаванд, мавқеи расмии муносибат ба мушкилоти мубрам, фаҳмиши худро дар бораи воқеияти сиёсӣ, роҳҳои ҳалли мушкилот пешниҳод мекунад ва самтҳои асосии дохилӣ ва хориҷӣ муайян карда мешаванд [275, с. 95].

Инчунин, бояд бо андешаи С.Дугенс ва Н. Ф. Бережкова розӣ шавем, ки Паёмҳои Президент аҳаммияти бузург доранд, зеро онҳо на танҳо инъикоси мавқеи Президент дар тамоми самтҳои рушди давлатӣ, сиёсати хориҷӣ ва дохилӣ, фаъолияти қонунсозии парлумон, балки ягона санадҳои президентӣ мебошанд, ки стратегияи Президенти кишварро оид ба амалӣ намудани фаъолияти идоракунии давлатӣ инъикос мекунанд. Барои муайян кардани табиати ҳуқуқии Паёми Президент муайян кардани аломатҳо ва вазифаҳои ӯ муҳим аст [246, с. 38-42]. Ҳамин тавр, В. И. Кузнецов ба аломатҳои зерини хоси паёми Президент ишора мекунад: Паёмҳои Президент барои ҳокимияти иҷроия

ҳатмӣ мебошанд ва барои ҳокимияти қонунгузорӣ хусусияти тавсиявӣ доранд; Паёмҳои Президент нисбат ба тамоми сиёсати давлатӣ нақши роҳнамо доранд; Паёмҳои Президент хусусияти шахсӣ доранд, яъне аз шахсияти шахсе, ки вазифаи сарвари давлатро иҷро мекунад, вобастаанд [275, с. 95-98]

Тавсифи муфассали аломатҳои асосии Паёми Президентро дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон А.М. Диноршоев медиҳад: Аввалан, Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шакли асосии ифодаи иродаи давлат буда, вектори рушди давлатро муайян мекунанд, онҳо мақсадҳо ва вазифаҳои стратегии рушди давлатро муайян мекунанд, ки бо ҳамоҳангсозии фаъолияти ҳамаи шохаҳои ҳокимият дар ҳама сатҳҳо, таҳияи сиёсати ҳуқуқии давлат, муайян намудани талаботи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавии ҷомеа ва давлат амалӣ карда мешаванд. Дуюм, Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳаммияти консептуалӣ доранд. Тавре ки таҳлили мазмуни Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, онҳо ба масъалаҳои мубрами сохти сиёсӣ, рушди иқтисодиёт ва фаъолияти соҳибкорӣ, масъалаҳои муҳоҷирати меҳнатӣ, таъминоти иҷтимоӣ, рушди маънавӣ ва ахлоқии ҷавонон, оила ва ғайра дахл доранд.

Сеюм, Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бинобар вазъи ҳуқуқии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои иҷрои онҳо аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳатмӣ мебошанд [245, с. 54].

Дар ҷамъбасти муайян намудани табиати ҳуқуқии Паёмҳои Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ мо ба хулосае омадем, ки он санади конститутсионӣ, сиёсӣ-идеологӣ, пешгӯикунанда ва барномавӣ буда, иҷрои он хусусияти ҳатмӣ дошта, тавассути он саронии давлатҳои Осиёи Марказӣ ваколати худро амалӣ намуда, самтҳои фаъолияти худро муайян менамоянд.

ХУЛОСАҲО

1. Дар ҳар як давлат мақомоти ҳокимияти давлатӣ ташкил ёфтааст, ки миёни онҳо ниҳоди сарвари давлат мақоми хосса дорад. Бо назардошти нақши хоси сарвари давлат дар илми ҳуқуқи конститутсионии дохилӣ ва хориҷӣ, омӯзиши ин ниҳод таваҷҷуҳи зиёдро ба худ ҷалб кардааст. Бо вуҷуди ин, бо дарназардошти хусусиятҳои давлатҳо, таҳавулоти ин ниҳод, шаклҳои идоракунӣ ва дигар омилҳои объективӣ ва субъективӣ, як қатор масъалаҳои баҳсбарангез дар бораи ниҳоди сарвари давлат вуҷуд доранд. Аввалин масъалаи баҳсӣ ин аст, ки сарвари давлат «мақоми давлатӣ» аст ё «шахси мансабдор». Хулосаи умумӣ аз нуқтаи назари мавҷуда дар илм ин аст, ки муайян кардани сарвари давлат ҳамчун «мақоми давлатӣ» ё «шахси мансабдор» то ҳадде аз нақш ва ҷойгоҳи ӯ дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ вобаста аст, ки онро шакли идоракунӣ муайян мекунад. Ба ақидаи мо, дар монархияҳои маҳдуд, ҷумҳуриҳои парлумонӣ ва омехта, сарвари давлат ҳамчун «мақоми давлатӣ» ё «шахси мансабдор» баромад мекунад, ки вазифаҳои намояндагӣ ва маросимиро иҷро менамояд. Дар монархияҳои мутлақ ва дуалистӣ, инчунин дар ҷумҳуриҳои президентӣ, сарвари давлат дар ду шакл баромад мекунад-ҳам ҳамчун мақоми давлат ва ҳам ҳамчун шахси мансабдор **[27-М].**

2. Масъалаи дуюми назариявӣ муносибати мафҳумҳои «ниҳоди сарвари давлат» ва «вазъи ҳуқуқии сарвари давлат» мебошад. Баррасии мавқеъҳои гуногун нишон медиҳад, ки ин мафҳумҳо дар муҳтавои худ мутлақан яксон набуда, фарқияти назаррас доранд. Ниҳоди сарвари давлат маҷмуи муқаррароти конститутсионист, ки муносибатҳои ҷамъиятиро дар соҳаи ташкил, сохтор ва фаъолияти сарвари давлат ҳамчун субъекти мустақили ҳокимияти давлатӣ танзим менамояд. Дар навбати худ, «вазъи ҳуқуқии сарвари давлат» маҷмуи унсурҳои ҳуқуқии танзимшудаест, ки мақоми ӯро дар низоми давлат муайян ва фаъолияти амалии ӯро дар асоси Конститутсия ва қонунгузории амалкунанда танзим мекунанд. Аз ин ҷост, ки ин ду мафҳум

дорои мазмуни мухталиф буда, дар таҳлили ҳуқуқӣ бояд ҷудо баррасӣ шаванд **[1-М], [37-М].**

3. Дар адабиёти ҳуқуқӣ як қатор хусусиятҳои фарқкунандаи ниҳоди сарвари давлат таъкид мегарданд. Нахуст, сарвари давлат ҷузъи ҷудонашавандаи механизми амалигардонии ҳокимияти давлатӣ мебошад. Дуюм, ӯ мақоми олии давлатӣ ё шахси мансабдорест, ки дар иерархияи давлатӣ мақоми баландтаринро ишғол менамояд. Сеюм, сарвари давлат кишварро дар муносибатҳои дохилӣ ва байналмилалӣ намояндагӣ мекунад. Чорум, сарвари давлат дорои салоҳият ва ваколатҳои махсус нисбат ба дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ мебошад. Панҷум, ӯ рамзи ягонагии миллат ва давлат арзёбӣ мегардад. Дар асоси таҳлили гузаронидашуда чунин хулоса намудем, ки сарвари давлат–ин мақоми олии ҳокимияти давлатӣ ва намояндаи расмии он дар дохили кишвар ва арсаи байналмилалӣ мебошад, ки салоҳиятҳои хоси сиёсӣ ва ҳуқуқиро дорад, инчунин ҳамчун рамзи ягонагӣ ва тамомияти давлату миллат фаъолият мекунад **[13-М], [32-М].**

4. Дар илми муосири ҳуқуқи конститутсионӣ барои таснифи ниҳоди сарвари давлат як қатор асосҳои илмӣ ташаккул ёфтаанд. Аз муҳимтарин меъёрҳо метавон шуморавӣ (инфиродӣ ва коллегиалӣ) ва шакли идоракунии давлат (монархия ва ҷумҳурӣ)-ро ном бурд. Бо дарназардошти ҷойгоҳ ва табиати ҳуқуқии сарвари давлат, метавон таснифи мукаммалтареро пешниҳод намуд: монархи инфиродӣ, ки мансабро ба таври меросӣ ишғол мекунад; монархи инфиродӣ, ки бо тасмими хонадони ҳукмрон таъйин мегардад; монархи инфиродии муваққат дар давлатҳои федеративӣ; Президенти инфиродӣ, ки ба таври интихобӣ аз ҷониби халқ, парлумон ё коллегияи интихобкунандагон ба муҳлати муайян интихоб мешавад; мақоми коллегиалии интихобӣ; намояндаи монарх дар доираи давлати доминиони Британия; сарвари давлат (инфиродӣ ё коллегиалӣ), ки ҳокимиятро ба таври ғасбӣ ба даст овардааст ва бидуни муҳлати муайян амал мекунад **[17-М].**

5. Муайян намудани мафҳум ва сохтори вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии сарвари давлат яке аз масъалаҳои калидии илми ҳуқуқи конститутсионӣ дар кишварҳои пасошуравӣ мебошад. Зеро тавассути таҳлили ин мақом метавон шакли идоракунӣ, низоми сиёсӣ ва навъи таҷзияи ҳокимиятро дар давлат муайян кард. Вазъи ҳуқуқии сарвари давлат маҷмуи унсурҳои танзимгардидаест, ки тамоми паҳлуҳои фаъолияти ӯро дарбар мегиранд. Дар ин замина, таъкид бояд намуд, ки ҳар як давлат-вобаста ба анъанаҳои сиёсӣ ва хусусиятҳои миллии худ-навъи хоси ҳуқуқии сарвари давлатро ташкил медиҳад.

6. Таҳлили ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ва таҷрибаи кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, ки ташаккули ниҳоди сарвари давлат дар минтақа зери таъсири омилҳои анъанавӣ, сиёсию таърихӣ ва геосиёсӣ сурат гирифтааст. Маҳз ҳамин омилҳо боис гардиданд, ки дар кишварҳои минтақа Президент на танҳо сарвари давлат, балки роҳбари ҳокимияти иҷроия низ мебошад. Гарчанде баъдтар дар Қазоқистон, Узбекистон ва Қирғизистон чунин навъи дуҷониба тағйир ёфт, вале ин хусусият то ҳол дар низоми сиёсии онҳо таъсиргузор боқӣ мондааст. Вазъи ҳуқуқии сарвари давлат дар кишварҳои минтақа тавассути унсурҳои муайян, аз ҷумла функсияҳо, салоҳиятҳо, кафолатҳо ва масъулияти ҳуқуқӣ ифода меёбад.

7. Танзими ҳуқуқии вазъи ҳуқуқии Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, асосан тавассути Конститутсия ва қонунҳои махсуси конститутсионӣ сурат мегирад. Аз таҳлили муқоисавӣ бармеояд, ки ду усули асосии танзими ҳуқуқӣ вуҷуд доранд: низомнок (систематикӣ) – танзими ҳамаҷонибаи мақоми Президент дар як санади ягонаи ҳуқуқӣ (мисли Қазоқистон ва Туркманистон); ғайринизомнок (фрагментарӣ) – танзими ҷузъии унсурҳои алоҳидаи мақоми Президент дар санадҳои гуногун (мисли Тоҷикистон, Қирғизистон ва Узбекистон).

8. Аз ҷумлаи муҳимтарин унсурҳои вазъи ҳуқуқии Президент муайян намудани доираи функсия ва салоҳияти ӯ мебошад. Таҳлили муқоисавии

конститутсияҳои кишварҳои минтақа ду модели асосии ҷойгоҳ ва ваколати Президентро муайян мекунад:

а) Дар Тоҷикистон, Туркманистон ва Қирғизистон Президент ҳам сарвари давлат ва ҳам роҳбари ҳокимияти иҷроия мебошад;

б) Дар Қазоқистон ва Узбекистон ӯ танҳо сарвари давлат аст.

Ин фарқият ба тавсеаи доираи салоҳиятҳо ва мақоми Президент дар низоми ҳокимияти давлатӣ таъсири назаррас мерасонад. Дар кишварҳои гурӯҳи аввал, Президент на танҳо масъулияти сиёсиву намояндагиро ба уҳда дорад, балки роҳбарии мустақимро низ анҷом медиҳад, ки ба таҳкими мақомоти иҷроия ва мутамарказсозии ҳокимият мусоидат менамояд.

9. Масоили кафолатнокӣ ва дахлнопазирии фаъолияти сарвари давлат низ ҳамчун ҷузъи сохтории вазъи ҳуқуқии ӯ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ баромад мекунад. Дар асоси таҳқиқоти анҷомдодаи мо метавон хулоса кард, ки дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, дар фарқият аз дигар давлатҳои пасошуравӣ, низоми кафолатҳои пешбинишуда барои сарвари давлат пурра бештар ва аз ин рӯ, фаҳмоии бештар дошта, дар санадҳои ҳуқуқии марбута танзим шудаанд. Ҳамзамон, бо кафолатҳои марбут ба фаъолияти ин мақоми давлатӣ, ҳамаи сарварони кишварҳои минтақа дорои дахлнопазирӣ мебошанд. Таҳлили қонунгузории ин кишварҳо нишон медиҳад, ки сарвари давлат бо дахлнопазирии нисбатан номаълум аз рӯйи ҳаҷм (пурра ё мутлақ) дар давраи иҷрои ваколатҳо таъмин мегардад. Яъне, ӯ танҳо баъд аз аз вазифа сабукдӯш шудан метавонад ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашида шавад ва ё боздошт, ҳабс, кофтукоб, бозпурсӣ ва ё тафтиши шахсӣ нисбат ба ӯ анҷом дода шавад. Аммо дар Қирғизистон дахлнопазирии Президент танҳо ба ҷавобгарии ҷиноятӣ маҳдуд шуда, танҳо баъди аз вазифа сабукдӯш кардан татбиқшаванда аст.

10. Ташаккули падидаҳои давлат ва ҳуқуқ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла ниҳоди сарвари давлат, ба се марҳила ҷудо карда мешавад – давраи пеш аз Шуравӣ, давраи Шуравӣ ва давраи истиқлолият

[21-М]. Аз нигоҳи таърихӣ, давраи пеш аз Шуравӣ тулонитарин марҳила ба ҳисоб меравад, ки дар доираи он равандҳои гуногуни ташаккули давлат ва ҳуқуқ ба амал омадаанд. Дар натиҷаи таҳқиқоти гузаронидашуда мо ба хулосае омадем, ки дар давраи пеш аз Шуравӣ ниҳоди сарвари давлат дар қалламрави Осиёи Марказиро метавон ба ду намуд ҷудо кард – шоҳ (монарх) ва намояндаи ҳокимият дар маҳал (наместник), ки худ ба ду намуд – сатрап ва генерал–губернатор тақсим мешавад .

Монарх (шоҳ) дар давраи таърихии пеш аз Шуравӣ падидаи асосии ҳокимияти давлатӣ дар қалламрави Осиёи Марказӣ ба шумор мерафт, ки тамоми ҳокимиятро дар ҷомеа дар дасти худ мутамарказ мекард. Дар давлатҳое, ки дар қалламрави Осиёи Марказӣ ташаккул ёфта буданд, монарх бо салоҳиятҳои васеъ ва золимона на фақат ба хотири табиати илоҳии ҳокимияти худ – подшоҳӣ, балки бо назардошти нақши ягонааш дар таъмин кардани амният, адолати судӣ ва адолати иҷтимоӣ дар ҷомеаро низ амалӣ менамуд. Муносибатҳои устувори падаршоҳии ҷамъиятӣ, ки давлатҳои ибтидоии шарқиро ташаккул медоданд, дар шуури ҷомеа симои падар – шоҳ, ҳимоятгари заифон ва муҳтоҷонро ташкил медод **[14-М].**

Навъи дуюми сарвари давлат, ки дар давлатҳои мавҷудбудаи қалламрави кишварҳои Осиёи Марказӣ паҳн буд, ниҳоди наместникӣ (наместник) мебошад. Ин бо он вобаста аст, ки, чуноне ки қаблан зикр гардид, ин минтақа ба таври даврӣ аз ҷониби истилогарони хориҷӣ забт карда мешуд. Дар натиҷаи ин истилогариҳо низоми нави идоракунӣ ба вуҷуд меомад, ки ба ҳалли масъалаи таъмин ва таҳкими якпорчагии давлат равона шуда буд. Рушди ин ниҳод ба якчанд марҳила тақсим мешавад. Марҳилаи аввал – давраи ҳукмронии сулолаи Ҳахоманишиён (Ахеменидҳо), марҳилаи дуюм – ишғоли қалламрави Осиёи Марказӣ аз ҷониби юнониҳо таҳти роҳбарии Искандари Мақдунӣ, марҳилаи сеюм – ишғоли қалламрав аз ҷониби арабҳо ва марҳилаи чорум – ниҳоӣ, бо истилои муғулҳо алоқаманд аст.

Навъи дигари намояндагии ҳокимият дар маҳал дар қаламрави давлатҳои Осиёи Марказӣ дар давраи пеш аз Шуравӣ, ниҳоди генерал-губернатор ба ҳисоб меравад. Ин ниҳод тибқи модели аврупоии идоракунии мустамликаҳои ишғолшуда ташаккул ёфта буд. Ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Русия боиси таъсиси воҳиди маъмурие бо номи «Водии Туркистон» гардид, ки дар саргаҳ генерал-губернатор қарор дошт ва бо салоҳиятҳои хеле васеъ вобаста шуда буд. Ниҳоди генерал-губернатор дар соли 1867 таъсис дода шуд.

Дар поён бояд зикр намуд, ки ниҳоди наместникӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дорои як қатор хусусиятҳост. Аввалан, он дар ибтидо ҳамчун намояндаи истилогарон ташкил ёфта, баъдтар кӯшиш мекарданд сиёсати мустақилона пеш баранд ва баъд аз пошхӯрии империяҳои ишғолгар, давлатҳои мустақил таъсис дода, ҳокимияти сулолавии худро роҳандозӣ мекарданд. Сониян, дар давраҳои гуногун вобаста ба эътимоди истилогарон, онҳо ё бо вазифаҳои маъмурӣ ва ё бо вазифаҳои маъмуриву низомӣ салоҳиятдор мешуданд.

11. Марҳалаи дуюми рушди ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба шомилшавии онҳо ба ҳайати Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сосиалистӣ (ИҶШС) вобаста аст. Дар натиҷаи таҳқиқоти гузаронидашуда метавон ба хулоса омад, ки раванди ташаккули ҷумҳуриҳо дар ҳайати ИҶШС, ки аз соли 1918 оғоз ёфта буд, то соли 1936 дар Осиёи Марказӣ пурра анҷом ёфт. Ба ҳайати ИҶШС панҷ ҷумҳурӣ шомил шуданд: Ҷумҳурҳои Шуравии Сотсиалистии Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркманистон ва Узбекистон **[15-М].**

Ҳамзамон дар ин ҷумҳуриҳо низоми идоракунӣ ба роҳ монда шуд, ки ба низоми умумии идоракунии ИҶШС хос буд. Дар адабиёти ҳуқуқӣ таъкид мешавад, ки дар ИҶШС сарвари ягонаи давлат вуҷуд надошт ва вазифаҳои онро як ниҳоди коллегиалӣ иҷро мекард. Аз соли 1922 то соли 1938 дар ИҶШС Съезди умумииттифоқии шуроҳо ҳамчун мақоми олии ҳокимияти давлатӣ амал мекард. Дар ҳар як ҷумҳурӣ мардум шуроҳоро интихоб

менамуданд ва намояндагони онҳо дар съезд ширкат меварзиданд. Дар фосилаи байни съездҳои шуроҳо ҳокимият ба Кумитаи Иҷроҷияи Марказии (КИМ) ИҶШС мегузашт.

Ин ду ниҳод дар соли 1938 бо таъсиси Шурои Олии ИҶШС иваз гардиданд, ки то пош хӯрдани ИҶШС фаъолият мекард. Дар ҳайати Шурои Олии ИҶШС вакилоне қарор доштанд, ки аз ҷониби аҳолии кишвар интихоб мешуданд. Вазифаҳои сарварии ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва худи ИҶШС ба президиумҳои Шуроҳои Олӣ гузашт.

Дар баробари ин, қайд мешавад, ки дар ИҶШС ду навъи сарвари давлат вуҷуд дошт: сарвари воқеӣ, ки котиби генералии Ҳизби Коммунисти Шуравӣ ба шумор мерафт ва сарвари ҳуқуқӣ-аз соли 1922 то 1938 раиси Иҷроҷияи Марказии Съезди Шуроҳо ва аз соли 1938 то 15 марти соли 1990- раиси Президиуми Шурои Олии ИҶШС .

12. Марҳилаи ниҳоии ташаккули ниҳоди сарвари давлат бо ба даст овардани истиқлоли кишварҳои минтақа робита дорад. Аввалин бор масъалаи таъсиси мансаби президент дар охири солҳои 1980 дар сатҳи умумииттифоқӣ матраҳ гардид ва дар моҳи марти соли 1990 мансаби Президенти ИҶШС таъсис ёфт. Баъдан ҷумҳуриҳои собиқ Шуравӣ, аз ҷумла кишварҳои Осиёи Марказӣ, ба ислоҳоти сохтори идоракунӣ шуруъ карданд, ки яке аз унсурҳои он таъсиси президентҳои ҷумҳурӣ буд. Сабабҳои таъсиси ниҳоди президентӣ ҳам объективӣ ва ҳам субъективӣ буданд. Сабабҳои объективӣ иборатанд аз: талош барои ҷорӣ намудани демократия ва таҷзияи ҳокимият; бартарафсозии нақши роҳбарии ҳизби коммунист ва роҳ кушодан ба низоми бисёрҳизбӣ; талош барои таъмини суботи сиёсӣ ва ҳалли буҳронҳои иҷтимоиву иқтисодӣ; пешгирии ифротгароии динӣ ва ҳифзи шакли дунявии ҳокимият, бахусус дар кишварҳои минтақа. Сабабҳои субъективӣ бештар ба шахсиятҳо марбут буданд – ниҳоди президентӣ барои раҳбарони пешини ҳизбӣ роҳе буд барои нигоҳ доштани ҳокимият ва идомаи нуфузи сиёсӣ **[11-М].**

13. Дар асоси таҳлили гузаронидашуда метавон хулоса кард, ки ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ҷойгоҳи махсусе дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ ишғол намуда, ҳамчун унсури муҳимтарини таъмини суботи низоми сиёсӣ ва ҳамоҳангсозии фаъолияти шохаҳои гуногуни ҳокимият баромад мекунад. Бо вуҷуди тафовут дар шаклҳои идоракунии кишварҳои минтақа дар амалисозии принсипи таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ба таври умум ба равишҳои шабеҳи мутобиқшуда ба хосиятҳои миллӣ ва заминаи сиёсиву ҳуқуқии худ риоя мекунанд **[43-М].**

Дар минтақа ду навъи асосии таҷзияи ҳокимият мушоҳида мешаванд: навъи «мураккаб», ки барои Тоҷикистон, Туркманистон ва Қирғизистон хос аст ва дар он Президент ҳамзамон сарвари давлат ва сарвари ҳокимияти иҷроия мебошад ва навъи «омехта», ки дар Қазоқистон ва Узбекистон амалӣ мешавад ва тибқи он, салоҳиятҳои сарвари давлат аз ҳокимияти иҷроия ҷудо карда шудаанд, вале Президент бо нигоҳ доштани ваколатҳои васеъ нақши як навъ доварро байни шохаҳои ҳокимият мебозад **[16-М], [23-М], [24-М].**

Ҳамкории Президент бо парлумон дар доираи низоми ташаккулёфтаи бозду мувозинат сурат мегирад, ки се ҷузъи калидиро дар бар мегирад: иштироки сарвари давлат дар ташкили мақомоти ҳокимият, татбиқи ваколатҳои кадрӣ ва имкони таъсир расондан ба фаъолияти шохаҳои дигари ҳокимият. Иштироки Президент дар равандҳои интихоботӣ, инчунин ваколатҳои ӯ барои таъйини аъзои палатаҳои болоии парлумон, ташкили ҳукумат ва роҳбарияти мақомоти судиву назоратӣ нақши бартаридоштаи ӯро дар низоми сиёсӣ таъмин мекунанд **[34-М].**

Аҳаммияти махсусро амалӣ кардани ваколатҳои кадрии Президент дорост, ки на танҳо ба ташкили ҳокимияти иҷроия ва судӣ, балки ба таъмини тавозун ва ҳамоҳангӣ миёни онҳо нигаронида шудаанд. Ин ваколатҳо вобаста ба сатҳи иштирок ва шакли татбиқ аз кишвар ба кишвар фарқ мекунанд, аммо дар маҷмуъ, тамоюли таҳкими институтсионалии нақши сарвари давлатро нишон медиҳанд **[42-М].**

Илова бар ин, сарварони давлат дорои василаҳои таъсири мустақим ба раванди қонунгузорӣ мебошанд, ки ба онҳо ҳуқуқи вето, ташаббуси қонунгузорӣ ва дар баъзе кишварҳо ҳатто ҳуқуқи муайян кардани авлавияти баррасии лоиҳаҳои қонунҳо ё истифодаи механизми қонунгузории вогузоршаванда дохил мешаванд. Ин далели сатҳи баланди иштироки институтсионалии Президент дар соҳаи қонунгузорӣ ва ташаккули сиёсати давлатӣ мебошад **[19-М].**

Ҳамин тавр, нақши сарвари давлат дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ на танҳо аз шакли идора вобаста аст, балки маҷмуи ваколатҳои конститутсионии ӯро дар бар мегирад, ки ба таъмини субот ва самаранокии фаъолияти низоми давлатӣ равона шудаанд. Бо дарназардошти хусусиятҳои бунёди конститутсионии пасошуравӣ, ниҳоди президентӣ дар минтақа дар самти тақвияти нақши ҳамгиро ва ҳамоҳангсози сарвари давлат рушд ёфта истодааст, дар ҳоле ки хусусиятҳои миллӣ шаклҳои хоси ҳамкории ӯро бо дигар шохаҳои ҳокимият дар доираи як низоми ягонаи идоракунии давлатӣ муайян мекунанд **[2-М].**

14. Тамоюлҳои муосири рушди ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ аз таҳаввули қонунии навъҳои идоракунии давлатӣ дар фазои пасошуравӣ шаҳодат медиҳанд. Марҳилаи аввали ташаккули ниҳоди президентӣ дар минтақа бо раванди соҳибихтиёршавӣ иртибот дошт, ки бар асоси Эъломияҳои соҳибихтиёрии давлатӣ дар кишварҳои минтақа асосҳои ҳокимияти давлатӣ муқаррар гардида, ниҳоди сарвари давлат ҷорӣ шуд. Дар шароити ноустувори иҷтимоию сиёсӣ ва равандҳои гузариш, ки дар натиҷаи пошхӯрии ИҶШС ба вуҷуд омаданд, зарурати таҳкими амудии ҳокимият аҳаммияти махсус касб намуд, ки ин омил интихоби навъи «мураккаби» таҷзияи ҳокимиятро пешакӣ муайян кард ва дар доираи он Президент бо ваколатҳоро доро шуда, ба маркази низоми сиёсӣ табдил ёфт.

Ин равиш аз шароити объективӣ бармеомад – набудани падидаҳои устувори сиёсӣ, зарурати таъмини суботи сиёсӣ, ҳамбастагии ҷомеа ва рафъи буҳронҳои давраи гузариш. Дар ин давра муноқишаҳо миёни шохаҳои ҳокимият шадид шуданд, ки дар бархе аз кишварҳои минтақа (аз ҷумла, Қирғизистон ва Тоҷикистон) ба буҳронҳои сиёсӣ, тағйироти зӯроваронаи ҳокимият ва ҳатто ҷанги шаҳрвандӣ оварда расониданд. Маҳз дар чунин шароит институтсионализатсияи ҳокимияти президентӣ ҳамчун кафолати субот ва идоракунии самаранок арзёбӣ мегардид.

Бо вуҷуди ин, бо мурури таҳкими давлатдорӣ ва ташаккули пояҳои низоми сиёсати миллӣ дар як қатор кишварҳои Осиёи Марказӣ тамоюли нармсозии навъи ибтидоии «мураккаби» таҷзияи ҳокимият ба назар мерасад. Дар солҳои охир давлатҳои минтақа, ба мисли Қазоқистон ва Узбекистон, иқдомҳое ба хотири тақсими ваколатҳо миёни шохаҳои ҳокимият анҷом медиҳанд, ки дар баланд бардоштани нақши парлумонҳо, тақсими функсияҳо миёни Президент ва ҳукумат, инчунин такмили низомҳои интихоботӣ ва судӣ ифода меёбанд. Ин раванд далели кӯшиш барои гузариш ба навъи омехтаи идоракунӣ мебошад, ки дар баробари нигоҳ доштани Президенти, нақши мақомоти намояндагӣ ва ниҳодҳои иштирокии шаҳрвандиро тақвият мебахшад.

Ҳамзамон, набояд фарқиятҳо дар суръат ва амиқии трансформатсияҳои сиёсӣ дар дохили минтақаро нодида гирифт. Агар Қазоқистон, Узбекистон ва то андозае Тоҷикистон таҳаввули пайдарпайи навъи президентиро бо унсурҳои навсозии институтсионалӣ нишон диҳанд, пас дар Қирғизистон ҳаракати маятникмонанд аз навъи парлумонӣ ба президентӣ ва баръакс мушоҳида мешавад, ки онро буҳронҳои пайдарпайи сиёсӣ ва ноустуворӣ сабаб шудаанд. Дар Туркманистон, баръакс, тамоюли пойбандӣ ба навъи ҳокимияти мутамаркази президентӣ бо тағйироти ночиз ба самти плюрализми сиёсӣ нигоҳ дошта мешавад.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки рушди ниҳоди сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ марҳилаҳои ташаккули институтсионалӣ, таҳкими ҳокимият дар шароити ноустувории сиёсиро паси сар намуда, дар марҳилаи муосир вориди ҷараёни ислоҳот ва мутобиқшавӣ ба воқеиятҳои нави иҷтимоӣ шудааст. Бо вуҷуди фарқиятҳо дар самтҳои рушд, тамоюли умумӣ ҷустуҷӯи тавозун миёни субот ва демократия мебошад, ки аз ташаккули тадриҷии навъҳои устувори идоракунӣ шаҳодат медиҳад, ки қобили посухгӯй ба мушкилоти замон ва таъмини фаъолияти самараноки низоми ҳокимияти давлатӣ мебошанд **[44-М].**

15. Дар асоси таҳлили анҷомдодашуда метавон чанд нуктаи умумиро мушаххас намуд, ки хусусиятҳо ва тамоюлҳои муосири ташаккул ва рушди қонунгузории интихоботиро дар самти интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ инъикос менамояд. Аввалан, ташаккули низоми қонунгузории интихоботӣ, ки интихоботи сарвари давлатро танзим мекунад, дар кишварҳои минтақа дар заминаи шароити умумии таърихию ҳуқуқӣ сурат гирифта, бо раванди ташаккули ниҳоди президентӣ дар ибтидои солҳои 90-ум ҳамбастагии зич дошт. Шароити умумии сиёсӣ ва ҳуқуқии истиқлолият ва давлатдории пасошуравӣ боис гаштанд, ки равишҳои ибтидоии таъмини ҳуқуқии интихоботи президентӣ ба ҳам наздик бошанд. Дуюм, танзими конститутсионии интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ метавонад ба чор самти асосӣ ҷудо гардад: муқаррароти асосии конститутсионӣ дар бораи раванди интихобот; воридсозии стандартҳои байналмилалӣ ба қонунгузории миллӣ; рушди қонунгузории соҳавии интихоботӣ, ки заминаи ҳуқуқии мустақили интихоботро ташкил медиҳад; танзими зерқонунӣ, ки ҷанбаҳои татбиқии ҳуқуқӣ ва ташкиливу техникиро фаро мегирад.

16. Танзими конститутсионии интихобот дар кишварҳои минтақа дар ду шакли ташкилӣ-ҳуқуқӣ амалӣ мегардад: дар шакли боби ҷудогона ва низомноккардашудаи матни Конститутсия (ба мисли Узбекистон ва

Туркманистон), ё бо ҷойгир намудани муқаррароти интихоботӣ дар бобҳои марбут ба сохтори ҳокимияти давлатӣ (ба мисли Қазоқистон, Қирғизистон ва Тоҷикистон). Ин фарқият аз хусусиятҳои тарҳи конститутсионӣ ва мантиқии низоноккунонии қонуни асосӣ сарчашма мегирад **[35-М].**

Ҷорӣ намудани стандартҳои байналмилалӣ, асосан тавассути заминаи шартномавию ҳуқуқии ИДМ сурат мегирад. Санадҳои муҳимме, ки ба ин раванд таъсири назаррас расонданд, иборатанд аз: Конвенсия дар бораи стандартҳои интихоботи демократӣ, ҳуқуқ ва озодиҳои интихоботӣ дар кишварҳои ИДМ, Низомномаи Миссияи нозирони ИДМ дар интихобот ва раъйпурсиҳо, Эъломияи Ассамблеяи байнипарлумонии ИДМ «Дар бораи принсипҳои нозироти байналмилалӣ» ва Кодекси намунавии интихобот. Ин ҳуҷҷатҳо ба наздикшавӣ ва муттаҳидсозии меъёрҳои ҳуқуқии интихобот дар минтақа мусоидат намуданд. Қонунгузории соҳавии интихоботӣ дар кишварҳои минтақа бо рушди муттасил фарқ мекунад. Дар марҳалаи ибтидоии ташаккули давлатдорӣ, танзими равандҳои интихоботӣ асосан бо қонунҳои алоҳидаи конститутсионӣ амалӣ мегардид. Дар марҳалаи баъдӣ, як қатор давлатҳо ба танзими ҳамаҷонибаи муносибатҳои интихоботӣ дар доираи Кодекси интихоботӣ ё қонуни ягонаи конститутсионӣ гузаштаанд. Истисно дар ин замина Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки то ҳол ба навъи қонунҳои алоҳида асос ёфтааст, яъне қонунҳои зиёде интихоботро танзим менамоянд. Санадҳои зерқонунӣ дар таъмини сатҳи муносиб ва устувори танзими ҳуқуқии интихоботи президентӣ нақши муҳим доранд ва ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо мешаванд: санадҳои мақомоти марказии давлатӣ, аз ҷумла Президенти кишвар ва Ҳукумат, ки ба татбиқи салоҳиятҳои конститутсионӣ ва ҳамоҳангсозии умумии раванди интихобот равона шудаанд ва санадҳои комиссияҳои марказии интихобот, ки бештар хусусияти техникӣ ва расмиётӣ доранд ва меъёрҳои қонунгузории интихоботиро мушаххас тавзеҳ медиҳанд. Бо ин васила, танзими зерқонунӣ унсури муҳимми низоми институтсионалӣ ба шумор меравад, ки

мутобиқшавӣ ва чандирии низоми интихоботиро ба шароити амалӣ таъмин менамояд. Дар маҷмуъ, ташаккул ва рушди қонунгузории интихоботӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ хусусияти эволютсионӣ дорад ва ҳамзамон ҳам мероси умумии шуравӣ ва ҳам хусусиятҳои миллии низомҳои ҳуқуқии ҳар як давлатро инъикос менамояд.

17. Ҳамзамон таҳлили танзими ҳуқуқии ҳуқуқи интихоботии ғайрифаъол (пассивӣ) дар интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ имкон медиҳад, ки якчанд хулосаи умумӣ баён карда шавад. Аввалан, дар давлатҳои демократӣ интихобот ҷузъи муҳимми амалисозии ҳокимияти халқ ба шумор меравад ва дастрасии шаҳрвандон ба ширкат дар интихоботи мансабдорони олии давлатӣ, аз ҷумла Президенти кишвар, тавассути низоми шартҳо (маҳдудиятҳои ҳуқуқӣ) амалӣ мегардад. Ҳуқуқи интихоботии ғайрифаъол-ҳуқуқи интихоб шудан-дар асоси ҷавобгӯ будан ба талаботи муайяни қонунгузорӣ амалӣ мешавад. Чунон ки таҳлил нишон медиҳад, дар кишварҳои минтақа ин талабот дар сатҳи конститутсионӣ ё қонунгузорӣ муқаррар шудааст. Дуюм, таҷрибаи қонунгузории кишварҳои минтақа гувоҳӣ медиҳад, ки низоми муайяни шартҳои интихоботии устувор вуҷуд дорад. Онҳо иборатанд аз: шарти шаҳрвандӣ, синнусолӣ, муқимӣ, забонӣ, таълимӣ, инчунин шартҳое, ки ба ҳолати ҳуқуқии шахсият марбутанд – қобилияти ҳуқуқӣ, собиқаи судӣ ва шароити номутобиқи касбӣ. Дар айни замон, тафриқа байни шартҳои асосӣ (муқарраршуда дар Конститутсия) ва иловагӣ (дар қонунҳо) мушоҳида мешавад, ки бо равишҳои қабулшудаи илмии ҳуқуқи конститутсионӣ мувофиқат мекунад. Сеюм, хусусиятҳои алоҳидаи шартҳо бозгӯкунандаи талоши давлатҳо барои таъмини легитимият ва самаранокии ниҳоди президентӣ мебошанд ва ҳамзамон инъикоси воқеиятҳои сиёсӣ–ҳуқуқии мушаххас мебошанд. Масалан, таъбири маҳдудкунандаи шарти шаҳрвандӣ, аз ҷумла манъи бисёршаҳрвандии (дар Тоҷикистон, Қазоқистон, Туркманистон) ба таҳкими соҳибихтиёрии миллӣ ва пешгирии дахолати хориҷӣ равона шудааст.

Чорум, таҳлили шарти синну сол нишон медиҳад, ки ҳадди поёнӣ аз 30 то 40 сол муқаррар шудааст, ки зарурати доштани тачрибаи ҳаётӣ ва сиёсиро дар бар мегирад. Дар мавриди ҳадди синни боло, ин масъала то ҳол баҳсбарангез боқӣ мондааст ва ба принсипҳои ҳуқуқи инсон, аз ҷумла манъи табъизи синнусолӣ дахл дорад. Панҷум, дар кишварҳои минтақа татбиқи асосан шартҳои техникӣ (шаҳрвандӣ, синну сол, зист, забон, маълумот) мушоҳида мешавад, дар ҳоле ки шартҳои табъизкунанда ё манъкунанда қариб ки вуҷуд надоранд, ки нишонаи риояи стандартҳои демократӣ мебошад. Аммо маҳдудиятҳои ҷорӣ, ба монанди манъи иштирок барои ашхоси дорои доғи судидошта ва шахсони дорои фаъолияти динӣ боқӣ монда, ба таъмини суботи сиёсӣ ва амнияти низоми давлатӣ равона шудаанд.

Ҳамин тариқ, шартҳои интихоботӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ механизми ҳуқуқии тавозун байни принсипҳои демократӣ ва манфиатҳои тартиботи давлатӣ мебошанд ва равиши рушди ниҳоди президентӣ дар фазои пасошуравиро инъикос менамоянд. Ҳамзамон, бо назардошти таҳдидҳои рӯзафзуни экстремизм ва таҳдидҳои зиддиконститутсионӣ, зарурати такмили минбаъдаи қонунгузорӣ бо мақсади таҳкими муқовиматпазирии давлат ва ҳифзи сохтори конститутсионӣ боқӣ мемонад.

18. Таҳлили тартиби баргузории интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ имкон медиҳад, ки хулосаҳои умумие дар бораи хусусиятҳои умумӣ ва фарққунандаи ин равандҳо баён карда шаванд. Пеш аз ҳама, бояд зикр кард, ки қонунгузории интихоботии ҳамаи кишварҳои минтақа принсипҳои асосии демократиро, ба монанди интихоботи умумӣ, баробар, мустақим бо овоздиҳии пинҳонӣ эътироф мекунад. Ин принсипҳо дар сатҳи конститутсионӣ ва қонунгузорӣ мустаҳкам шудаанд ва бо кафолатҳои дахлнопазирии интихобкунандагон ва ихтиёрии ширкат дар интихобот пурра мегарданд.

Дар ҳамаи кишварҳои минтақа Президент бо роҳи интихоботи мустақими шаҳрвандон, ки ҳуқуқи фаъоли интихоботӣ доранд, интихоб

мегардад. Ҳуқуқ ба ширкат дар интихобот аз синни 18 сар мешавад ва он ба фарқиятҳои иҷтимоӣ, миллӣ, динӣ ва ғайра вобаста нест. Дар айни замон, ҳуқуқи интихоботӣ барои гурӯҳҳои муайян, аз қабили шахсони ғайри қобили амал, маҳкумшудагон дар муассисаҳои ислоҳӣ ва дар баъзе ҳолатҳо, шахсони дорои доғи судидошта маҳдуд карда шудааст.

Ҳуқуқи интихоботии ғайрифаъол низ тавассути низоми талаботҳои махсус танзим мегардад. Президент дар аксари кишварҳо барои муҳлати ҳафтсола интихоб мешавад, ғайр аз Узбекистон ва Қирғизистон, ки муҳлат панҷ сол аст. Тайи се даҳсолаи охир масъалаи муҳлат ва шумораи даврaҳои интихоботи президентӣ борҳо бозбинӣ шудааст. Дар солҳои охир, тамоюли маҳдуд кардани шумораи муҳлатҳои президентӣ мушоҳида мешавад: дар Қазоқистон муҳлати ягона, дар Қирғизистон ду муҳлат ва новобаста аз пайдарпайӣ муқаррар шудааст.

Масъалаи муқаррар кардани сатҳи ҳадди иштироки интихобкунандагон баҳсбарангез боқӣ мемонад. Дар баъзе кишварҳо (Қазоқистон, Туркманистон, Қирғизистон) он бекор карда шудааст. Аммо дар Тоҷикистон ва Узбекистон ҳанӯз мавҷуд аст, ки ҳамчун воситаи иловагии легитимкунии интихобот арзёбӣ мегардад.

Дар мавриди тартиби пешбарии номзадҳо низ ягонагӣ ва фарқиятҳо вуҷуд доранд. Дар бештари кишварҳо пешбарии номзадҳо ҳам аз тарафи ҳизбҳои сиёсӣ ва ҳам ба таври худпешбарӣ имконпазир аст. Аммо дар Тоҷикистон ва Узбекистон худпешбарӣ вуҷуд надорад. Дар Тоҷикистон рӯйхати васеи субъектҳои салоҳиятдори пешбарии номзадҳо мавҷуд аст, ки то андозае набудани худпешбариро ҷуброн мекунад, вале дар сатҳи илмӣ баҳсҳо дар бораи сатҳи демократӣ ва кушодагии ин раванд боқӣ мемонанд.

Масоили таъмини баробарии имкониятҳо барои ҳамаи номзадҳо, аз ҷумла дастрасӣ ба ВАО, таблиғот, намояндагон, дахлнопазирӣ ва маблағгузорӣ дар қонунгузории кишварҳои минтақа ба таври фарогир пешбинӣ шудаанд. Аммо сатҳи муфассалият ва татбиқи ин кафолатҳо дар

кишварҳо фарқ мекунад, ки ба анъанаҳои ҳуқуқӣ ва амалиёти сиёсӣ вобаста аст.

Хулоса, тартиби баргузории интихоботи сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба стандартҳои байналмилалии интихоботӣ ҷавобгӯ аст ва расман хусусияти демократӣ дорад. Аммо фарқиятҳо дар муҳлати ваколат, тартиби пешбарӣ, мавҷудият ё набудани худпешбарӣ, гарави интихоботӣ ва ҳадди иштироки интихобкунандагон, хусусиятҳои навъҳои миллии давлатдорӣ ва сатҳи рушдёбии падидаҳои демократиро инъикос менамоянд. Дар шароити афзоиши талабот ба легитимият ва шаффофияти равандҳои сиёсӣ, масъалаи такмили минбаъдаи қонунгузории интихоботӣ боқӣ мемонад **[8-М].**

19. Таҳлили функсияҳои сарвари давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ имкон медиҳад, ки хулосаҳои умумие ҳосил карда шаванд, ки ҳам хусусиятҳои умумии ниҳоди президентӣ дар минтақа ва ҳам хусусиятҳои амалишавии он дар шароити навъҳои гуногуни сохтори давлатӣ баён мекунанд. Дар давлатҳои муосири пасошуравӣ, аз ҷумла кишварҳои Осиёи Марказӣ, ниҳоди сарвари давлат нақши калидиро дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ мебозад, ки ин ҳам аз вазъи конститутсионии Президент ва ҳам аз доираи ваколатҳои ба ӯ вогузоршуда маншаъ мегирад. Функсияҳои Президент самтҳои асосии фаъолияти ӯро ташкил медиҳанд, ки нақши ӯро дар механизми давлатӣ муайян намуда, моҳияти иҷтимоӣ-сиёсии ин ниҳодро ифода мекунанд **[20-М].**

Функсияҳои Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба умумӣ ва махсус ҷудо мешаванд. Ба функсияҳои умумӣ одатан функсияҳои намояндагӣ ва қонунгузорӣ мансубанд, дар ҳоле ки функсияҳои махсус функсияҳои кафолатдиҳанда ва иҷроиявӣ мебошанд. Функсияи намояндагии сарвари давлат ҳам ҷанбаҳои дохилиро фаро мегирад ва ҳам хориҷиро. Дар заминаи дохилӣ Президент ҳамчун рамзи ягонагии миллат, таҷассумгари ҳокимияти давлатӣ, супорандаи мукофотҳои давлатӣ ва унвонҳо, ҳалкунандаи масъалаҳои шаҳрвандӣ ва ироаи Паём баромад

мекунад. Дар соҳаи сиёсати хориҷӣ бошад, Президент давлатро дар арсаи байналмилалӣ намояндагӣ мекунад, шартномаҳои байналмилалиро имзо мекунад, намояндагони дипломатиро таъйин ва бозхонд менамояд ва эътимодномаҳо қабул мекунад.

Функсияи қонунгузории Президент тавассути ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ, ҳуқуқи ветто, имзо ва нашри қонунҳо, муроҷиат ба мақомоти назорати конститутсионӣ ва ҳуқуқи бекор кардани санадҳои мақомоти иҷроия, ки ба қонунҳои асосӣ мухолифат мекунанд, амалӣ мешавад. Ин ваколатҳо иштироки фаъолонаи сарвари давлатро дар ташаккули заминаи меъёрии ҳуқуқӣ ва татбиқи принсипи волоияти қонун таъмин менамоянд.

Функсияи иҷроиявии Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бо назардошти шакли идоракунӣ амалӣ мегардад. Дар ҷумҳуриҳои дорои шакли идоракунии президентӣ (Тоҷикистон, Туркманистон, Қирғизистон) Президент бевосита ҳокимияти иҷроияро сарварӣ мекунад, ҳукуматро роҳбарӣ менамояд ва самти фаъолияти онро муайян мекунад. Дар кишварҳои дорои шакли идоракунии нимпрезидентӣ (Қазоқистон, Узбекистон) Президент расман ба ҳокимияти иҷроия дохил намешавад, вале ваколатҳои калидӣ оид ба ҳамоҳангсозии фаъолияти он дар ихтиёри ӯ боқӣ мемонанд, ки ин иштирок дар идоракунии маъмуриро ифода мекунад. Дар тамоми кишварҳои минтақа Президент нақши ҳалкунанда дар ташкили ҳукумат, муайян кардани сохтори он, назорат аз фаъолияти ҳукумат ва ҳуқуқи пароканда кардани онро доро мебошад.

Функсияи кафолатдиҳандаи Президент бошад, мавқеи хосро дар низоми функсияҳо ишғол менамояд ва чор самти асосиро дар бар мегирад: таъмини амалисозии Конститутсия, ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ҳифзи истиқлолият, ягонагӣ ва тамомияти арзии давлат ва ҳамоҳангсозии фаъолияти шохаҳои гуногуни ҳокимияти давлатӣ. Дар шароити давлатҳои пасошуравӣ, ки раванди ташкили падидаҳои демократӣ бо бесуботии институтсионалӣ ҳамроҳ аст, Президент ҳамчун субъекти асосӣ баромад

мекунад, ки тартиботи конститутсионӣ ва низоми сиёсиро таъмин менамояд.

Функсияи кафолатии Президент ҳамчун ҳомии Конститутсия дар ҳуқуқи бекор ё боздошти амали санадҳои мақомоти иҷроия, ки ба меъёрҳои Конститутсия мухолифанд, ҳамчунин татбиқи чораҳои ҷавобгарии конститутсионӣ нисбат ба мақомоти давлатӣ ва мансабдорони вайронкунандаи тартиботи конститутсионӣ ифода меёбад. Ин функсия ҳам механизмҳои назоратӣ ва ҳам муҳофизатиро дар бар гирифта, ба таъмини волоияти Конститутсия ва тартиботи ҳуқуқӣ нигаронида шудааст **[26-М], [29-М], [36-М].**

Кафили ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд самти мустақили фаъолияти Президент мебошад, ки ҳам шароитсозӣ барои татбиқи онҳо ва ҳам қабули тадбирҳои мушаххас дар сурати вайроншавии онҳоро дар бар мегирад **[25-М].** Президент фаъолияти мақомоти иҷроияро дар ин соҳа назорат мекунад ва дар ташаккули низоми судӣ ва падидаҳое, ки ҳимояи ҳуқуқу озодиҳоро таъмин мекунанд, иштирок менамояд, аз ҷумла таъйини судяҳо, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон ва дигар шахсони калидӣ **[7-М], [33-М].**

Функсияи таъмини истиқлолият, ягонагӣ ва тамомияти арзии давлат тавассути роҳбарӣ ба сиёсати ҳарбӣ, қабули қарорҳо дар бораи сафарбарӣ ва ҷорӣ кардани ҳолати ҳарбӣ, тасдиқи консепсияҳои амниятӣ ва ташкили фаъолияти сохторҳои марбутаи низомӣ амалӣ мегардад. Дар ин замина, Президент ҳамчун кафили устуворӣ ва пойдориву бардавомии давлат баромад мекунад, ки масъули пешгирии таҳдидҳои дохилӣ ва хориҷӣ мебошад **[10-М], [18-М], [40-М].**

Функсияи ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ барои иштироки Президент дар ташкили мақомоти қонунгузор, иҷроия ва судӣ, муайянсозии самти умумии сиёсӣ ва ҳамоҳангсозии робитаҳои байниидоравӣ ифода меёбад. Президент дар таъмини тавозун ва ҳамоҳангии фаъолияти тамоми шохаҳои ҳокимият нақши калидӣ бозида, ҳамчун ҳакам

ва миёнарав дар ҳолатҳои низоъ миёни онҳо амал мекунад. Ин мақоми Президент мафҳуми функсияи ҳакамӣ–кафолатиро инъикос мекунад, ки дар илми ҳуқуқи пасошуравӣ инкишоф ёфтааст ва ба вазъи ӯ ҳамчун падидае, ки боло аз шохаҳои ҳокимият қарор дорад, мувофиқ мебошад.

Ҳамин тариқ, функсияҳои конститутсионии Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ як падидаи мураккабу бисёрҷанбаеро ташаккул медиҳанд, ки ба таъмини суботи сохтори давлатӣ, ҳифзи низоми конститутсионӣ, ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон, ҳамоҳангсозии фаъолияти тамоми шохаҳои ҳокимият ва намояндагии давлат дар сатҳи байналмилалӣ нигаронида шудааст. Новобаста аз фарқият дар шаклҳои ҳокимият ва дараҷаи иштироки Президент дар ҳокимияти иҷроия, дар ҳамаи кишварҳои минтақа тамоюли густариш ва институтсионализатсияи функсияҳои ӯ мушоҳида мешавад, ки бо зарурати нигоҳ доштани суботи сиёсӣ ва таъмини идоракунии самараноки давлатӣ марбут аст

20. Таҳлили мафҳум ва таснифи ваколати сарварони давлатҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ имкон медиҳад, ки хулосаҳои мукаммал дар бораи дарки назариявию ҳуқуқии ниҳоди президентӣ ва таҷрибаи таҳкими конститутсионии он ва амалишавияш бароварда шаванд. Ваколати Президент ҳамчун яке аз субъектҳои калидии ҳокимияти давлатӣ маҷмуи ҳуқуқу уҳдадориҳое мебошанд, ки ҳудуд, моҳият ва шакли фаъолияти ӯро муайян мекунанд. Онҳо унсури асосии салоҳияти сарвари давлат буда, вазъи ҳуқуқии ӯро дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ ташкил медиҳанд **[31-М].**

Табиати ҳуқуқии ваколатҳои Президент натиҷаи ҳамоҳангии омилҳои объективӣ ва субъективӣ мебошад, ки дар миёни онҳо нақши муайянкунандаро шакли идоракунии давлатӣ, мақоми Президент дар низоми таҷзияи ҳокимият, анъанаҳои сиёсӣ ва дараҷаи легитимият ва эътибори шахсии сарвари давлат мебозанд. Маҷмуи ин омилҳо на танҳо доираи ваколатҳои Президентро ташаккул медиҳанд, балки механизмҳои амалӣ намудани онҳоро низ пешакӣ муайян месозанд.

Аз ҷиҳати назариявию ҳуқуқӣ, мафҳуми «салоҳият» васеътар аз «ваколат» мебошад ва дар баробари ҳадафҳо, функсияҳо, шаклҳо ва усулҳои фаъолият, ваколат бошад, мазмуни онро ташкил медиҳад. Дар илми муосири ҳуқуқи конститутсионӣ ақидае ҳукмфармост, ки ҳуқуқу уҳдадориҳои Президент аксаран ба таври ягона ҳамчун «ҳуқуқу уҳдадориҳои маҷмуӣ» фаҳмида мешаванд, ки онҳо ҳам паҳлуи диспозитивӣ ва ҳам императивиро дар фаъолияти ӯ ифода мекунанд **[28-М].**

Конститутсияҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ, сарфи назар аз шабеҳи заминаи ҳуқуқии пасошуравӣ, бо муносибати носистематикӣ нисбат ба таҳкими салоҳиятҳои президентӣ фарқ мекунанд. Ин ҳолат бо он вобаста аст, ки санадҳои асосӣ дар марҳилаи гузариш қабул шудаанд. Дар натиҷа, дар баъзе ҳолатҳо ваколатҳои сарвари давлат такрор мешаванд ё ба таври пароканда дар моддаҳои гуногун ҷой гирифтаанд ва қисман тавассути қонунгузорӣ амалӣ мегарданд, ки ба мақоми Президент хусусияти «ваколати нисбатан маҳдуд»-ро медиҳад **[12-М].**

Таснифбандии ваколатҳои Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ метавонад бо асосҳои гуногун анҷом дода шавад, ки ин гуногунҷанба будани мақоми конститутсионии ӯро нишон медиҳад. Маҳбубтарин шакли таснифот дар адабиёти илмӣ ин тақсимбандӣ вобаста ба соҳаҳои фаъолият мебошад, ки иборат аст аз: ваколатҳои намояндагӣ, ваколатҳои қонунгузорӣ, ваколатҳои ҳамкорӣ бо дигар шохаҳои ҳокимият ва салоҳиятҳои назоратӣ ва ташкилӣ.

Ин таснифот хусусияти функсионалии ваколатҳоро нишон медиҳад, ки ба принсипҳои тафзияи ҳокимият ва таъмини мувозинати институтсионалӣ асос ёфтааст. Илова бар ин, ваколатҳои Президент метавонанд аз рӯйи шакли амалӣ шудани ваколатҳо тақсим шаванд: ҳамчун сарвари давлат ва ҳамчун роҳбари ҳокимияти иҷроия.

Ин дихотомия хусусан дар кишварҳое бо шакли ҳокимияти президентӣ (Тоҷикистон, Туркманистон, Қирғизистон) муҳим аст, ки дар он Президент

функсияҳои сарвари давлат ва роҳбари ҳокимияти иҷроияро муттаҳид мекунад. Дар кишварҳои дорои хусусиятҳои низоми омехта (Қазоқистон, Узбекистон), сарфи назар аз он ки Президент бевосита ба ҳокимияти иҷроия дохил намешавад, нуфузи назаррасе дорад ва нақши ӯ асосан ба ҳамоҳангсозӣ ва ташкилии он маҳдуд мешавад.

Аз рӯйи манбаи танзими ҳуқуқӣ, ваколатҳои Президент ба конститутсионӣ ва ваколатҳои вогузоршуда (қонунгузорӣ) тақсим мешаванд. Дар ин маврид, Конститутсия танҳо доираи умумии ваколатҳоро муайян мекунад, дар ҳоле ки танзими муфассал ва мушаххассозии онҳо тавассути қонунгузории соҳавӣ анҷом меёбад. Ин равиш чандирӣ ва мутобиқшавии ниҳоди президентиро ба низомҳои ҳуқуқии кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад.

Вобаста ба шароити татбиқ, ваколатҳои Президент ба муқаррарӣ ва фавқулодда тақсим мешаванд. Ваколатҳои муқаррарӣ дар шароити фаъолияти муътадили механизми давлатӣ амалӣ мешаванд, дар ҳоле ки ваколатҳои фавқулодда дар ҳолати офатҳои табиӣ, таҳдид ба амнияти миллӣ ё дигар вазъиятҳои буҳронӣ татбиқ мегарданд. Ваколатҳои фавқулодда хусусияти императивӣ доранд ва на танҳо ҳамчун ҳуқуқ, балки ҳамчун уҳдадориҳои Президент барои ҳифзи якпорчагӣ ва суботи давлат баромад мекунанд.

Ниҳоят, аз рӯйи тартиби амалишавӣ, ваколатҳои Президент ба инфиродӣ ва ҳамкорӣ (коллегиалӣ) ҷудо мешаванд. Ваколатҳои инфиродӣ мустақиман аз ҷониби Президент амалӣ мешаванд, бе иштироки дигар мақомот, дар ҳоле ки ваколатҳои ҳамкорӣ иштироки маҷлисӣ, ризоият ё ҳамкорӣ бо дигар субъектҳои ҳокимиятро, пеш аз ҳама порлумон, талаб мекунанд. Ин ҷудосозӣ ба механизмҳои ҳамкории институтсионалӣ дар низоми тақзияи ҳокимият ишора мекунад ва барои татбиқи принсипи боздорӣ ва мувозинат замина фароҳам меорад.

Ҳамин тариқ, назари низомнокӣ ба таснифоти ваколати Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ имкон медиҳад, ки хусусиятҳои амалисозии ниҳоди президентӣ, вижагиҳои миллии танзими конститутсионӣ ва зарурати такмили вазъи ҳуқуқии сарвари давлат ҳамаҷониба арзёбӣ ва таҳлил карда шаванд **[6-М].**

21. Таҳлили табиати ҳуқуқӣ ва намудҳои санадҳои сарварони кишварҳои Осиёи Марказӣ имкон медиҳад, ки ба як қатор хулосаҳои ҷамъбастӣ расида шавад, ки хусусиятҳои падидаи фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии президентиро дар чаҳорчӯби низомҳои ҳуқуқи конститутсионии ин давлатҳо инъикос менамоянд. Санади сарвари давлат воситаи ҷудонашавандаи татбиқи функсияҳо ва ваколатҳои конститутсионии ӯ, ҳамзамон унсури муҳим дар механизми идоракунии давлатӣ ва танзими ҳуқуқӣ ба шумор меравад. Бо дарназардошти он ки президентҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ дорои доираи васеи ваколат мебошанд -ё аз ҳисоби шомил будан ба ҳокимияти иҷроия, ё аз ҳисоби иҷрои вазифаи ҳамоҳангсозӣ дар шароити низоми омехтаи ҳокимият аҳаммияти санадҳои сарвари давлат дар низоми ҳуқуқӣ хосияти махсус пайдо мекунад.

Асоси конститутсионии кишварҳои минтақа намудҳои гуногуни санадҳои президентро муқаррар мекунад, ки аз ҷумлаи асосиашон фармонҳо, амрҳо ва қарорҳо мебошанд. Дар бархе давлатҳо (Узбекистон, Туркманистон) қарорҳо низ ба ҳайси санадҳои президентӣ шомиланд ва дар Туркманистон ҳатто имконпазирии додани ваколатҳои қонунгузорӣ аз тарафи парлумон ба Президент пешбинӣ шудааст. Аз ин рӯ, фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии сарварони давлатҳои Осиёи Марказиро метавон ҳамчун бисёрсатҳӣ тавсиф кард, ки ҳам шаклҳои зерқонунии ҳуқуқэҷодкуниро ва ҳам унсурҳои қонунгузории вогузоршударо дар бар мегирад.

Мавқеи марказиро дар низоми санадҳои Президент фармон ишғол мекунад, ки метавонад ҳам хусусияти меъёрӣ ва ҳам ғайримеъёрӣ (фардӣ) дошта бошад. Фармонҳои меъёрии президент санадҳои зерқонуние мебошанд, ки дорои қоидаҳои умумии рафтор буда, барои татбиқи

бисёркарата ва ба доираи номаълуми шахсон равона шудаанд. Ин гуна фармонҳо дар доираи салоҳияти сарвари давлат қабул шуда, дар ҳолатҳои набудани қонунгузории комил ё суст будани раванди қонунгузорӣ холигии қонунгузориро пурра менамоянд. Бо вуҷуди ин, фармонҳо қувваи ҳуқуқии қонунро надоранд ва наметавонанд ба Конститутсия ва қонунҳои амалкунанда мухолиф бошанд, ки ин хусусияти зерқонунии онҳоро таъкид мекунад. Савол дар бораи табиати меъёрии фармонҳо ва ҷойгоҳи онҳо дар иерархияи сарчашмаҳои ҳуқуқ мавзуи баҳси илмӣ боқӣ мемонад, вале аксарияти муҳаққиқон бар ин назаранд, ки чунин санадҳо, ҳатто бо доштани қувваи ҳуқуқии баланд, наметавонанд ҳамчун манбаи мустақили қонунгузорӣ баромад кунанд ва онҳо танҳо дар асос ва бо мақсади татбиқи қонунҳо амал мекунанд.

Фармонҳои ғайримеъёрӣ (ҳуқуқистифодабарӣ) бошад, ба масъалаҳои мушаххаси идоракунии давлатӣ-таъйиноти кадрӣ, додани шаҳрвандӣ, афв, мукофотонидан ва ғайра-иртибот доранд. Онҳо барои амалӣ намудани масъалаҳои фардӣ ва ифодаи иродаи шахсии сарвари давлат равона шудаанд ва ба иҷрои вазифаҳои маъмурию идоракунӣ хизмат мекунанд.

Мавқеи махсусро падидаи қонунгузории вогузоришуда ишғол мекунад, ки масалан дар Туркманистон мавҷуд аст. Дар он ҷо парлумон метавонад ба Президент ҳуқуқ диҳад, ки санадҳое бо қувваи қонун қабул намояд, ба истиснои баъзе соҳаҳо (ҳуқуқи ҷиноятӣ, мурофиаи судӣ, ислоҳоти конститутсионӣ). Ин шакли фаъолияти қонунгузории сарвари давлат хоси давраи гузариши давлатдорӣ дар кишварҳои минтақа буд ва зарурати танзими фаврии ҳуқуқиро дар шароити ноустувории институтсионалӣ инъикос мекард. Аммо бо рушди парламентаризм бештари давлатҳои минтақа аз ин таҷриба даст кашиданд ва салоҳиятҳои президентро бо шаклҳои зерқонунӣ маҳдуд карданд **[30-М].**

Навъи дигаре аз санадҳо ин амрҳои президент мебошанд, ки одатан характери ғайримеъёрӣ дошта, ба масъалаҳои фаъолияти дохилии дастгоҳи

Президент, қарорҳои маъмурӣ ва вазифаҳои идоракунии ҷорӣ дахл доранд. Аз ҷиҳати қувваи ҳуқуқӣ ва соҳаи татбиқ онҳо аз фармонҳо пасттаранд, вале барои таъмин кардани фаъолияти самараноки мақомоти иҷроия нақши муҳим мебозанд.

Ҷойгоҳи алоҳидаро қарорҳои сарварони давлатҳои минтақа доранд, махсусан дар Узбекистон, Туркманистон ва ба таври ғайримустақим дар Тоҷикистон истифода мешаванд, ки дар он Президент ҳамчун сарвари ҳукумат қарорҳоро имзо мекунад. Қарорҳо асосан барои муайян кардани самтҳои стратегии сиёсати дохилӣ, татбиқи барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва дигар масъалаҳои дорои аҳаммияти давлатӣ истифода мешаванд. Онҳо хусусияти меъёрӣ дошта, ҳатмӣ барои иҷро мебошанд.

Аз ҷумлаи мушкилоти асосие, ки бо санадҳои сарварони давлат дар Осиёи Марказӣ алоқаманданд, метавон ном бурд: набудани ҷудокунии возеҳ байни санадҳои меъёрӣ ва фардӣ дар бархе кишварҳо, танзими гуногун ва номутаносиби тартиби қабул ва низомнок набудани ҷойгоҳ ва қувваи ҳуқуқии онҳо дар иерархияи умумии сарчашмаҳои ҳуқуқ. Бо вуҷуди ин, аксарияти кишварҳои минтақа қонунҳои махсус дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқиро қабул кардаанд, ки дар онҳо кӯшиши танзими фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии Президент, муайян кардани меъёрҳои санадҳои меъёрӣ ва муқаррар кардани талаботи расмӣ ба тарзи таҳия ва қабул намудани онҳо ба назар мерасад **[41-М].**

Ба мавзуи ҷолиби баҳси илмӣ масъалаи мувофиқати ҷорӣ кардани падидаи контрасигнатура низ дохил мешавад-ҳамчун воситаи маҳдуд кардани ҳокимияти президент ва таъмини масъулияти сиёсӣ. Ин падида дар кишварҳои Осиёи Марказӣ густариши зиёд наёфтааст, ба истиснои Қазоқистон, ки дар он контрасигнатура дар шакли маҳдуд амал мекунад ва асосан ба тақсими масъулият байни Президент ва Сарвазир равона шудааст. Дар кишварҳое, ки Президент вазифаҳои сарвари давлат ва роҳбари ҳокимияти иҷроияро дар як шахс муттаҳид мекунад, зарурате ба

контрасигнатура нест, зеро тамоми масъулият аллакай дар симои як шахс мутамарказ шудааст.

Дар натиҷа, санадҳои сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ воситаи муҳимми татбиқи ҳокимияти давлатӣ буда, дар низоми ҳуқуқӣ, бахусус дар шароити таҳаввули падидаҳои давлатӣ нақши калидӣ мебозанд. Бо вуҷуди зерқонунӣ будани аксарияти санадҳои Президент, муҳтаво ва татбиқи онҳо ба рушди қонунгузорӣ, ташаккули тартиботи ҳуқуқӣ ва таъмини суботи идоракунии давлатӣ таъсири ҷиддӣ мерасонанд. Такмил додани танзими ҳуқуқӣ, систематизатсияи санадҳои Президент ва таъмини пешбинишавандагӣ ва ҳисоботдиҳии онҳо вазифаҳои муҳимми марҳилаи минбаъдаи рушди ниҳоди президентӣ дар кишварҳои минтақа маҳсуб меёбанд **[3-М].**

22. Таҳлили падидаии иштироки сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ дар раванди қонунгузорӣ имкон медиҳад, ки як қатор хулосаҳои муҳимми назариявию амалӣ бароварда шаванд, ки хусусиятҳо ва қонуниятҳои фаъолияти ин механизмро дар шароити низомҳои сиёсию ҳуқуқии пасошуравӣ инъикос мекунанд. Ҳуқуқэҷодкунӣ ҳамчун яке аз функсияҳои калидии ҳокимияти давлатӣ муҳимтарин шакли амалӣ намудани соҳибихтиёрӣ ва иродаи сиёсӣ ба шумор рафта, фаъолияти мақомоти ваколатдор ва шахсони мансабдорро оид ба таҳия, тағйир ва бекор кардани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар бар мегирад, ки ба танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ равона шудаанд. Сарони давлат, ки мавқеи марказиро дар низоми ҳокимияти оммавӣ ишғол мекунанд, иштирокчиёни фаъоли ҳам қонунгузорӣ ва ҳам фаъолияти зериқонунӣ мебошанд.

Танзими ҳуқуқии доираи васеи ваколатҳои сарони давлат дар кишварҳои Осиёи Марказӣ бо хусусиятҳои сохтори конститутсионӣ ва шакли идораи давлатӣ вобаста аст, ки дар он Президент аксаран вазифаҳои сарвари давлат ва сарвари ҳокимияти иҷроияро иҷро мекунад. Иштироки Президент дар қонунгузорӣ ҳам дар шакли мустақим ва ҳам ғайримустақим амалӣ мегардад. Шакли мустақим қонунгузории зериқонунро дар бар

мегирад, ки тавассути қабули фармонҳо, амрҳо ва дигар санадҳо амалӣ мегардад. Шакли ғайримустақим механизмҳои ҳамкории сарвари давлат бо парлумонро дар раванди қонунгузорӣ дар бар мегирад: ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ, тасвиби қонун (промулгатсия), вето, инчунин иштирок дар раванди эътирофи шартномаҳои байналмилалӣ.

Ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ба президентҳои ҳамаи кишварҳои Осиёи Марказӣ дода шудааст. Мавҷудияти он бо зарурати фароҳам овардани шароит барои татбиқи барномаи сиёсию ҳуқуқии худ аз ҷониби сарвари давлат дар шароити маҳдуд будани шакли санадҳои зериқонунӣ шарҳ дода мешавад. Бо вуҷуди баҳсҳое, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ ва байни коршиносон дар хусуси мувофиқати додани чунин ҳуқуқ ба сарони давлат, махсусан дар шароити шакли идораи президентӣ, мавҷуданд, дар амалия ин ҳуқуқ имкон медиҳад, ки ба тағйироти муҳити сиёсӣ ва иҷтимоӣ сари вақт посух дода шуда, қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки манфиатҳои стратегии давлатро ифода мекунанд, ташаббус шавад. Ҳамзамон, дар кишварҳое, ки президент вазифаҳои сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроияро якҷо иҷро мекунад, доштани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ҳам аз ҷониби ҳукумат ва ҳам аз ҷониби Президент метавонад боиси такроршавӣ гардад, ки ниёз ба ҳамоҳангсозии амиқ дорад.

Тасвиби қонунҳо, яъне имзо ва нашри расмии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, марҳилаи муҳимми раванди қонунгузорӣ мебошад. Президент лоиҳаи қонунеро, ки аз ҷониби парлумон қабул шудааст, арзёбӣ мекунад ва метавонад онро тасдиқ карда, ба он қувваи ҳуқуқӣ диҳад ё аз ҳуқуқи вето истифода барад. Тибқи таҳлили танзими конститутсионӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, муҳлатҳои гуногуни тасвиб ва механизмҳои бартарафсозии вето бо риояи тартиботи муайян пешбинӣ шудаанд. Ҳуқуқи вето, ки ба президентҳои тамоми кишварҳои минтақа дода шудааст, хусусияти таъхирӣ дошта, унсури муҳимми низоми боздорӣ ва мувозина буда, ба муътадилии фаъолияти қонунгузорӣ ва таъмини қонуният мусоидат мекунад. Бо ин

вуҷуд, дар қонунгузории кишварҳои минтақа асосҳои мушаххаси татбиқи вето муайян карда нашудаанд, ки метавонад ба худсарона истифода бурдани он оварда расонад. Ҷорӣ намудани рӯйхати асосҳо барои рад кардани қонун, ба монанди мухолифат ба Конститутсия, таҳдид ба ҳуқуқи инсон ё амнияти миллӣ, метавонад ба баланд бардоштани шаффофият ва пешбинишавии ин механизм мусоидат намояд.

Яке аз шаклҳои иштироки сарвари давлат дар раванди қонунгузорӣ, инчунин назорат бар санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроия мебошад. Дар баъзе аз кишварҳои Осиёи Марказӣ (Тоҷикистон, Узбекистон, Қирғизистон) Президент ҳуқуқ дорад амали санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроияро дар ҳолати мухолифати онҳо бо Конститутсия ё дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бекор ё боздорад. Ин ваколати дискретсионӣ, махсусан дар шароити якҷояшавии вазифаҳои Президент ҳамчун сарвари ҳокимияти иҷроия, амудии ҳокимиятро тақвият мебахшад, аммо дар кишварҳое, ки тақсимоти ваколатҳо байни Президент ва ҳукумат вуҷуд дорад, метавонад боиси ихтилофҳои ҳуқуқӣ ва баҳсҳо дар бораи таносуби салоҳиятҳо гардад.

Амалӣ кардани ваколатҳои ҳуқуқӣ-байналмилалии президент, аз ҷумла ҳуқуқи имзои шартномаҳои байналмилалӣ, низ дар паҳлуи ҳуқуқи ҳуқуқэҷодкунӣ аҳаммияти бузург дорад. Имзои шартномаи байналмилалӣ ҳамчун шакли изҳори соҳибихтиёрӣ амал мекунад, дар ҳоле ки тасдиқи он – унсури қонунии сиёсати хориҷии давлат мебошад. Президент аз номи давлат шартномаҳоро имзо мекунад ва баъд онҳо бояд ҳатман аз ҷониби парлумонҳо тасдиқ карда шаванд, ки ин мувозинати миёни шохаҳои ҳокимият ва уҳдадориҳои байналмилалии давлатро таъмин менамояд.

Таваҷҷуҳи махсусро табиати ҳуқуқии Паёмҳои солонаи Президент ба парлумон доро мебошад, ки дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба шакли расмии коммуникативии байни сарвари давлат ва ҳокимияти қонунгузор табдил ёфтаанд. Паёмҳои Президент, бо вуҷуди он ки аз ҷиҳати расмӣ меъёрҳои ҳуқуқӣ надоранд, вазифаҳои сиёсию барномавӣ, консептуалӣ ва идеологиро иҷро мекунанд, ки афзалиятҳои стратегии давлатро инъикос

менамоянд. Дар илми ҳуқуқӣ фаҳмиши ягонаи табиати ҳуқуқии ин санадҳо мавҷуд нест: онҳо ҳамчун санадҳои конститутсионӣ, сиёсию ҳуқуқӣ, идеологӣ ва барномавӣ баҳо дода мешаванд. Бо вуҷуди ин, онҳо барои ҳокимияти иҷроия қувваи ҳатмӣ дошта, ба фаъолияти мақомоти қонунгузор таъсири ҷиддӣ мерасонанд **[9-М].**

Ҳамин тариқ, иштироки сарварони давлатҳои Осиёи Марказӣ дар раванди қонунгузорӣ як падидаи бисёрҷанба ва дорои сохтории мураккаб мебошад, ки ҳам қонунгузорию зериқонунӣ ва ҳам ҳамкорӣ бо парлумон дар доираи раванди қонунгузориро фаро мегирад. Президент ҳамчун кафили Конститутсия ва намояндаи олии ҳокимияти давлатӣ дорои ваколатҳои васеъ мебошад ва ба ӯ имкон медиҳанд, ки сиёсати ҳуқуқии давлатро фаъолона ташаккул дода, татбиқи онро таъмин намояд ва низоми ҳуқуқиро мутобиқи манфиатҳои миллӣ амалӣ намояд. Бо ин вуҷуд, такмили минбаъдаи иштироки Президент дар раванди қонунгузорӣ талаб мекунад, ки як қатор ваколатҳо мушаххас шуда, тартибот шаффоф гарданд ва таносуби оптималӣ бо дигар субъектҳои раванди ҳуқуқэҷодкунӣ бо мақсади татбиқи принсипҳои таҷзияи ҳокимият, қонуният ва тартиботи устувори ҳуқуқӣ таъмин карда шавад **[5-М].**

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Бо дарназардошти тамоюли рӯзафзуни кишварҳои Осиёи Марказӣ ба кодификатсияи қонуни интихобот, зарур аст масъалаи ягонасозӣ ва низомноксозии заминаи меъёрии ҳуқуқие, ки раванди интихоботро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим мекунад, мавриди баррасӣ қарор гирад. Аз ҷумла, тавсия мешавад таҳия ва қабули як санади кодификатсияшуда – Кодекси интихоботии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки маҷмуи тамоми меъёрҳои ҳуқуқиро дар бар гирад, аз ҷумла: тартиби интихоботи Президент, парлумон, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, инчунин масъалаҳои марбут ба ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандон, фаъолияти комиссияҳои интихоботӣ, маблағгузории маъракаҳои интихоботӣ ва ҳаллу фасли баҳсҳои интихоботиро танзим намояд.

Дар доираи Кодекси пешниҳодшаванда, фасли марбут ба интихоботи Президент бояд масъалаҳои зеринро фаро гирад: – вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии Президент ва доираи салоҳиятҳои ӯ; – шартҳои синнусолӣ, шаҳрвандӣ, забонӣ ва дигар талаботи тахассусӣ; –маҳдудиятҳо барои ишғоли мансаби Президент; – тартиби пешбарии номзадҳо; рӯйхати ҳуҷҷатҳои зарурӣ барои бақайдгирӣ; –муҳлатҳо ва асосҳо барои радди бақайдгирии номзадҳо; – имконияти шикоят аз қарорҳои радкунӣ; – шаклҳо, усулҳо ва маҳдудиятҳои таблиғотӣ; – кафолатҳои давлатӣ барои дастрасии баробар ба ВАО; –механизми маблағгузории маъракаҳои интихоботӣ; –ташкили участкаҳои овоздиҳӣ; –тартиби овоздиҳӣ, аз ҷумла овоздиҳии пешакӣ ва берун аз маҳалли овоздиҳӣ; –иштироки нозирон ва намояндагони номзадҳо; –шумораи овозҳо ва ҷамъбасти натиҷаҳо; – ҳифзи ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандон; –ҷавобгарӣ барои вайрон кардани қоидаҳои интихобот; –тартиби баррасии шикоятҳо аз қарорҳо ва амали комиссияҳои интихоботӣ.

2. Бо мақсади такмили раванди интихобот ва таъмини гуногунандешии сиёсӣ дар интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба мақсад мувофиқ аст, ки дар қонуни интихоботии миллӣ падидаи худпешбарӣ ҷорӣ карда шавад. Чунин таҷриба дар як қатор кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Қазоқистон ва Ҷумҳурии Қирғизистон амалӣ мегардад, ки дар он худпешбарӣ яке аз шаклҳои қонунии иштироки шаҳрвандон дар интихоботи президентӣ эътироф шудааст. Ин амал имкониятҳои иштироки сиёсиро васеъ намуда, ба ташаккули гуногунандешии сиёсии воқеӣ мусоидат мекунад.

Ҳамзамон, бо мақсади таъмини сатҳи муносибии масъулияти сиёсии номзадҳо тавсия мешавад, ки тартиби ҷамъоварии имзои интихобкунандагон дар дастгирии номзадҳо ба таври возеҳ муқаррар карда шавад. Ин механизми «филтрсозӣ» бояд барои пешгирии иштироки шахсоне, ки дастгирии воқеии иҷтимоӣ надоранд, хизмат кунад. Ҳаҷми зарурии имзоҳо бояд бо назардошти таҷрибаи интихоботии Тоҷикистон ва меъёрҳои байналмилалӣ муайян карда шавад.

3. Пешниҳод мегардад, ки қисми 6 моддаи 24 Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар таҳрири зерин баён гардад:

«Ҳуқуқи пешбарии номзад ба мансаби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шахсони зерин татбиқ намегардад:

– шаҳрвандоне, ки доғи судӣ доранд ва ё доғи судиашон бардошта нашуда барои содир кардани ҷиноятҳои дараҷаи сабук ва миёна доранд;

– шахсоне, ки қаблан барои содир кардани ҷиноятҳои вазнин ё махсусан вазнин маҳкум ба ҷазои маҳрум аз озодӣ шудаанд, ба истиснои ҳолатҳое, ки тибқи қонуни ҷории ҷиноятӣ амалҳои содиршуда дигар ба сифати ҷиноятҳои вазнин ё махсусан вазнин эътироф намешаванд;

– шаҳрвандоне, ки барои ҷиноятҳои хусусияти террористӣ ё экстремистӣ, тибқи Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳкум шудаанд;

– шахсоне, ки узв ё иштирокчии ташкилотҳои террористӣ ва экстремистии дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон мамнуъ эътирофшуда будаанд;

– шахсоне, ки ҳамчун ходимони касбии ташкилотҳои динӣ фаъолият мекунанд».

4. Бо мақсади мураттаб намудани муносибатҳои миёни Президент ва парлумон, зарур аст дар қонунгузории миллӣ механизми возеҳи ҳуқуқии баррасии Паёмҳои солонаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ муқаррар карда шавад. Гарчанде ки ин Паёмҳо хусусияти ғайримеъёрӣ доранд, онҳо дар амал ҳамчун ҳуҷҷатҳои барномавӣ-сиёсӣ амал намуда, самтҳои стратегии рушди давлатро муайян месозанд.

Пешниҳод мешавад, ки унсурҳои зерин дар қонунгузорӣ дарҷ гарданд:

– Танзими расмиёти муҳокимаи парламентии Паём – муқаррар кардани муҳлати муайян пас аз ироаи Паём, ки он бояд ҳатман дар ҷаласаҳои ҳар ду палатаи Маҷлиси Олӣ баррасӣ гардад;

– Ташкили комиссия ё гурӯҳҳои кории муваққатӣ – бо иштироки вакилони парлумон, намояндагони ҳукумат, марказҳои таҳлиливу илмӣ барои таҳияи хулосаи муфассал доир ба муҳтавои Паём;

– Қабули қарори парлумонӣ — дар асоси муҳокима, парлумон метавонад қарор (тавсиявӣ) қабул намояд, ки арзёбии сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва тавсияҳо оид ба таъмини ҳуқуқии татбиқи Паёмро дар бар гирад;

– Таҳияи «харитаи роҳ» барои татбиқи муқаррароти Паём — ба таври муштарак аз ҷониби мақомот бо муайянсозии марҳилаҳо, муҳлатҳо ва масъулони татбиқнамоӣ;

– Механизми мониторинг ва ҳисоботдиҳӣ — муқаррар кардани уҳдадории Ҳукумат ё вазоратҳои дахлдор дар бораи пешниҳоди ҳисоботи солона ба парлумон оид ба иҷрои супоришҳои Паём.

Татбиқи ин тадбирҳо ба таҳкими мақоми ҳуқуқӣ ва амалии Паёми Президент, баланд бардоштани шаффофият ва таҳкими ҳамкории сохторҳои давлатӣ мусоидат хоҳад кард **[22-М].**

РӮЙХАТИ АДАБИЁТ

РӮЙХАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО)

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва расмӣ:

[1]. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] аз 6–уми ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26–уми сентябри соли 1999, 22-юми июни соли 2003 ва 22-юми майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

[2]. Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: // cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112215?cl=ru-ru (дата обращения 30.05.2024).

[3]. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (в ред. от 19.09.2022) – Официальный сайт Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: //www. akorda.kz/ru/ official_documents/ constitution (20.05.2024).

[4]. Конституция Республики Узбекистан от 8 декабря 1992 года (в ред. от 08.02.2021) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://lex.uz/docs/6445147 (дата обращения 30.05.2024).

[5]. Конституция Республики Туркменистан от 18 мая 1992 года (в ред. от 21.01.2023) // [Электронный ресурс]. ИПС «Законодательство стран СНГ» – Режим доступа: https://base.spinform.ru/ (дата обращения 23.04.2024)

[6]. Конституционный закон Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан» от 28 сентября 1995 года №2464. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: // adilet.zan .kz/rus/docs/Z950002 464_ (дата обращения 10.04.24)

[7]. Конституционный закон Кыргызской Республики «О выборах Президента Кыргызской Республики и депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://cbd.minjust.gov.rg (дата обращения 25.05.2024).

[8]. Конституционный закон Республики Кыргызстан «О выборах Президента Республики Кыргызстан», от 31 августа 1991 года № 566-XII [Текст] «Эркин Тоо» от 21 октября 2022 года № 9.

[9]. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Матн] // Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1994. – №13. – мод. 195.

[10]. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таъминоти иҷтимоӣ, хизматрасонӣ ва муҳофизати Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 14 ноябри соли 2016 № 1357 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат 15.04.2024).

[11]. Избирательный Кодекс Республики Узбекистан от 25 июня 2019 года, утвержден Законом Республики Узбекистан от 25 июня 2019 года № ЗРУ-544 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.12.2023 г.). Национальная база данных законодательства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://lex.uz/docs/4386846 (дата обращения 11.04.2024).

[12]. Избирательный кодекс Туркменистана от 4 мая 2013 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.06.2023 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31386493

[13]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, № 1414 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2017. – №5. – қ. 1. – мод. 271.

[14]. Закон Кыргызской Республики «О гарантиях деятельности Президента Кыргызской Республики и статусе экс-президента Кыргызской Республики» от 18 июля 2003 года, № 152 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: base.spinform.ru (дата обращения 11.04.2024).

[15]. Закон Кыргызской Республики «О нормативных правовых актах Кыргызской Республики» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.03.2025 г.) от 20 июля 2009 года № 241 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: online.zakon.kz (дата обращения 20.07.2024).

[16]. Закон Республики Казахстан «О правовых актах» от 6 апреля 2016 года № 480-V ЗРК. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: adilet.zan.kz (дата обращения 20.07.2024).

[17]. Закон Республики Узбекистан «Об основных гарантиях деятельности Президента Республики Узбекистан» от 25 апреля 2003 года №480-II [Электронный ресурс]. – Режим доступа: lex.uz (дата обращения 11.04.2024г.).

[18]. Закон Республики Узбекистан «О нормативно-правовых актах» от 20.04.2021 г. №ЗРУ-682 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: lex.uz (дата обращения 20.07.2024).

[19]. Закон Туркменистана «О правовых актах» от 26 августа 2017 года №589-V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: base.spinform.ru (дата обращения 20.07.2024).

[20]. Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 1999г., №9, – мод. 238; 2005г., №12, – мод. 626; 2018г., №2, – мод. 60; №9 – 10, – мод. 580; 2019г., №7, – мод. 459.

[21]. Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1991. – № 18. – мод. 226.

[22]. Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1992. – № 11. – мод. 160.

[23]. Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1992. – № 2. – мод. 8., – № 5. – мод. 59.

[24]. Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1994. – № 13. – мод. 193-194; – № 17-18. – мод. 298.

[25]. Собрание актов Президента и Правительства РФ. – 1993. – №7. – С. 598

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

[26]. Абдурахманова, И.В. История государства и права зарубежных стран. [Текст] Экспресс-справочник для студентов вузов / И.В. Абдурахманова, Н.Е. Орлова. – Москва: МарТ, 2015. – 282 с.

[27]. Авакьян, С.А. Конституционное право России [Текст] / учеб. пособие для студентов вузов: в 2 т.: Т. 2. / С.А. Авакьян. – Москва: Норма: ИНФРА-М, 2014. – 911 с.

[28]. Авакьян, С.А. Конституционное право России [Текст]: учебник / С.А. Авакьян. – Москва: Норма, 2020. – 927 с.

[29]. Авакьян, С.А. Конституционное право России [Текст]: учебный курс. В 2 т. Т. 2. / С.А. Авакьян. – Москва: Юристъ, 2006. – 778 с.

[30]. Авакьян, С.А. Конституционное право России [Текст]: учебный курс: В 2 т. / С.А. Авакьян. – Москва, 2007. – Т. 2. – 399 с.

[31]. Авакьян, С.А. Конституционное право России [Текст]: учебный курс: учеб. пособие: в 2 т. – Т. 1. / С.А. Авакьян. – Москва: Норма: ИНФРА-М, 2014. – 864 с.

[32]. Авакьян, С.А. Конституционный лексикон: Государственно-правовой терминологический словарь [Текст] / С.А. Авакьян. – Москва: Юстицинформ, 2015. – 593 с.

[33]. Авакьян, С.А. Федеральное Собрание – парламент России [Текст] / С.А. Авакьян. – Москва: Российский юридический издательский дом, 1999. – 432 с.

[34]. Азизкулова, Г.С., Хакимов, Н. История государства и права Таджикистана. В помощь изучающим (от догосударственного общества до 1917 года) [Текст] / Г.С. Азизкулова, Н. Хакимов. – Душанбе: ТНУ, 2018. – 585 с.

[35]. Алексеев, С.С. Общая теория права [Текст] – Т.2. / С.С. Алексеев. – Москва, 1982. – 201 с.

[36]. Алимова, Д.А., Ртвеладзе, Э.В. Очерки по истории государственности Узбекистана [Текст] / Д.А. Алимова, Э.В. Ртвеладзе. – Ташкент: Главная редакция издательско-полиграфической акционерной компании «Шарк», 2001. – 208 с.

[37]. Андерсон, Д. Федерализм: введение. [пер. с англ.]. [Текст] / Д. Андерсон – Москва, 2009. – 123 с.

[38]. Арапов, Д.Ю. Гражданская война и политика большевиков в Средней Азии [Текст] / Д.Ю. Арапов. – Москва, 2005. – 324 с.

[39]. Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель. – Москва: Мысль, 1997. – 458 с.

[40]. Армитаж, Д. Истоки декларации независимости [Текст] / Д. Армитаж. – Москва: Логос, 2015. –280 с.

[41]. Арутюнян, А.Ш. Институт президента в постсоветских республиках: Конституция и политическая реальность (сравнительно правовой анализ) [Текст] / А.Ш. Арутюнян. – Ереван: Петакан-цараютюн, 2006. – 150 с.

[42]. Баглай, М.В. Конституционное право России [Текст] учебник для вузов. – 4-е изд., изм. и доп. / М.В. Баглай. – Москва: Норма, 2004. – 801 с.

[43]. Баглай, М.В. Конституционное право Российской Федерации [Текст] – учебник / М.В. Баглай. – Москва: НОРМА: ИНФРАМ, 1998. – 388 с.

[44]. Баглай, М.В. Конституционное право Российской Федерации [Текст] / М.В. Баглай. – Москва, 2001. – 784 с.

[45]. Баглай, М.В. Конституционное право Российской Федерации [Текст] / М.В. Баглай. – Москва, 2002. – 800 с.

[46]. Баглай, М.В. Конституционное право Российской Федерации [Текст] учебник для вузов / М.В. Баглай. – Москва: Норма; Издание 11-е, испр. и доп. 2008. – 768 с.

[47]. Баглай, М.В. Конституционное право Российской Федерации. – 6-е изд. [Текст] / М.В. Баглай. – М.: Норма, 2012. – 848 с.

[48]. Баглай, М.В. Конституционное право Российской Федерации [Текст] учебник / М.В. Баглай. – 14-е изд., изм. и доп. 2023. – 704 с.

[49]. Бахрах, Д.Н. Административное право России [Текст] учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности Юриспруденция / Д.Н. Бахрах. - 6-е изд., перераб. и доп. – Москва: Эксмо, 2011. – 622 с.

[50]. Безуглов, Л.А., Солдатов, С.А. Конституционное право России [Текст] / Л.А. Безуглов, С.А. Солдатов. – Москва, 2003. – 533 с.

[51]. Белкин, А.А. Конституционная охрана: три направления российской идеологии и практики [Текст] / А.А. Белкин. – СПб.: Изд-во СПбГУ 1995. – 173 с.

[52]. Бетанов, И.О. Политология: краткий курс лекций [Текст] учебно-методическое пособие / И.О. Бетанов. – Гомель: ГомГМУ, 2018. – 169 с.

[53]. Блюм, Е.А. Всеобщая история государства и права [Текст] / Е.А. Блюм. – Москва: Норма, 2002. – 626 с.

[54]. Боботов, С.В., Жигачев, И.Ю. Введение в правовую систему США. [Текст] / С.В. Боботов, И.Ю. Жигачев. – Москва, 1997. – 333 с.

[55]. Богданова, Н.А. Система науки конституционного права [Текст] / Н.А. Богданова. – Москва: Юристъ, 2001. – 254 с.

[56]. Бондарец, Е.Б. Президент России и механизм разделения государственной власти [Текст] / Е.Б. Бондарец; под ред. А.В. Кочеткова. – Москва: Издательство «ТРИУМФ», 2013. – 96 с.

[57]. Буриев, И.Б. История государства и права Таджикистана. Т. 1, ч. 1-2 (от древнейших времен до начала XX века) [Текст] / И.Б. Буриев. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 244 с.

[58]. Веденеев, Ю.А. Теория государства и права [Текст] / Ю.А. Веденеев. – Москва: Юрайт, 2022. – 320 с.

[59]. Витрук, Н.В. Общая теория правового положения личности [Текст] / Н.В. Витрук. – Москва, 2008. – 448 с.

[60]. Власов, В.И. Институт президентства: историко-правовой анализ [Текст] / В.И. Власов. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2017. – 375 с.

[61]. Воеводин, Л.Д. Юридический статус личности в России [Текст] / Л.Д. Воеводин. – Москва: Изд. группа «ИНФРА-М-НОРМА», 1997. – 299 с.

[62]. Вуд, Г. Создание американской республики 1776-1787 [Текст] / Г. Вуд. – Москва: Новое издательство, 2008. – 668 с.

[63]. Габричидзе, Б.Н. Конституционный статус органов Советского государства [Текст] / Б.Н. Габричидзе. – Москва: Юрид. лит., 1982. – 184 с.

[64]. Гамильтон, А., Мэдисон, Дж., Джей, Дж. Записки федералиста [Текст] / А. Гамильтан, Дж. Мэдисон, Дж. Джей. – Москва: Статут, 2006. –592 с.

[65]. Гафуров, Б.Г. Таджики, древнейшая, древняя и средневековая история [Текст] / Б.Г. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 480 с.

[66]. Государственный строй США [Текст] / отв. ред. А.С. Никифоров. – Москва, 1976. – 327 с.

[67]. Дёгтев, Г.В. Становление и развитие института Президентства в России: теоретико-правовые и конституционные основы [Текст] / Г.В. Дёгтев. – Москва, 2006. –М.: Юристъ, 2005. – 237 с.

[68]. Диноршоев, А.М. Избирательное право и избирательный процесс в Республике Таджикистан [Текст] учебно-методический комплекс / А.М. Диноршоев, С.М. Салохидинова, Н.Р. Сафарзода. – Душанбе: Голд-принт, 2018. – 204 с.

[69]. Диноршоев, А.М. Конституционная регламентация и реализация прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан [Текст]: монография / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2015. – 225 с.

[70]. Диноршоев, А.М. Конституционное право государств – участников Содружества Независимых Государств и стран Балтии [Текст] учебное пособие / А.М. Диноршоев, С.М. Салохидинова, М.С. Сулаймонов. – Душанбе, 2017. – 540 с.

[71]. Диноршоев, А.М. Конституционные основы разделения властей [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2007. – 209 с.

[72]. Диноршоев, А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан [Текст]: монография / Ответственный редактор Имомов А.И. – Душанбе: Дониш, 2007. – 200 с.

[73]. Диноршоев, А.М. Механизмы защиты прав человека в Республике Таджикистан [Текст]: монография / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2014. – 152 с.

[74]. Диноршоев, А.М. Права женщин [Текст]: учебник пособие. А.М. Диноршоев [и др.]; Под ред. д.ю.н., проф. Холикова А.Г. – Душанбе, 2010. – 263 с.

[75]. Диноршоев, А.М. Права человека [Текст]: учебник для Вузов / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2017. – 528 с.

[76]. Диноршоев, А.М. Права человека в истории общественной мысли [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 190 с.

[77]. Диноршоев, А.М., Салохиддинова С.М. Конституционное право Республики Таджикистан [Текст]: учебное пособие. / А.М. Диноршоев, С.М. Салохидинова. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 248 с.

[78]. Диноршоев, А.М., Салохидинова С.М. Конституционное право зарубежных стран [Текст]: учебно методический комплекс / А.М. Диноршоев, С.М. Салохидинова – Душанбе: Самант, 2018. – 192 с.

[79]. Диноршоев, А.М., Салохидинова, С.М., Сулаймонов, М.С. Глава государства: конституционно-правовой статус и место в системе разделения властей (на примере постсоветских государств) [Текст] / А.М. Диноршоев, С.М. Салохидинова, М.С. Сулаймонов. – Душанбе, 2017. – 154 с.

[80]. Диноршоев, А.М., Сафаров, Д.С., Хамдамова, Ш.М. Процессуальные институты конституционного судопроизводства в Республике Таджикистан [Текст]: монография / А.М. Диноршоев, Д.С. Сафаров, Ш.М. Хамдамова. – Душанбе, 2015. – 133 с.

[81]. Дмитриев, Ю.А. Избирательное право [Текст]: учеб. / Ю.А. Дмитриев, В.Б. Исраелян. – Москва: Юстицинформ, 2008. – 312 с.

[82]. Дмитриев, Ю.А., Журавлев, А.А., Комарова, В.В. Правовой статус Президента Российской Федерации [Текст] учеб. пособие / Под общ. ред. проф. Ю.А. Дмитриева. – Москва: Манускрипт, 1997. – 538 с.

[83]. Добрынин, Н.М. Универсальный энциклопедический словарь для всех и каждого: современная версия новейшей истории государства [Текст] / Н.М. Добрынин. – Новосибирск: Наука, 2012. – 605 с.

[84]. Документы и материалы по истории Гражданской войны в Средней Азии (1917—1924 гг.) [Текст] – Москва, 1963. – 685 с.

[85]. Достиев, А. Новая Конституция – зеркало изменений Таджикистана. (на тадж. языке) [Текст] / А. Достиев. – Душанбе, 1997. – С. 103.

[86]. Елленик, Г. Общее учение о государстве [Текст] / Г. Елленик. – СПб., 2004. – 531 с.

[87]. Енгибарян, Р.В., Краснов, Ю.К. Теория государства и права [Текст] 2-е изд., пересмотр. и доп. / Г. Еленник. – Москва: Норма, 2007. – 575 с.

[88]. Жильцов, С.С. Украина: 20 лет пути независимости. Правовое оформление независимости [Текст] / С.С. Жильцов. – Москва: Изд.: Восток-Запад, 2012. – 338 с.

[89]. Игнатенко, В.В. Словарь-справочник по избирательному праву [Текст] / В.В. Игнатенко, А.В. Штурнев. – Иркутск: Изд-во ИГЭА, 1999. – 398 с.

[90]. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации [Текст] учебник для вузов / отв. ред. к.ю.н. А.А. Вешняков. – Москва: НОРМА, 2003. – 807 с.

[91]. Имомов, А.И. Ҳуқуқи интихобот ва низоми интихобот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: нашри дуюм / А.И. Имомов. – Душанбе, 2017. – 172 с.

[92]. Имомов, А.И. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] Китоби дарси, нашри панчум бо тағйироту иловаҳо / А.И. Имомов – Душанбе ҶДММ, 2024. – 774 с.

[93]. Имомов, А.И. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / А.И. Имомов. – Душанбе, 2012. – 432 с.

[94]. Имомов, А.И. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо / А.И. Имомов. – Душанбе, 2017. – 768 с.

[95]. История государства и права зарубежных стран [Текст]: учебник / Под ред. К.И. Батыра. – Москва: Юрайт, 2020. – 712 с.

[96]. Камолов, И.И. Система нормативно-правовых актов в Республике Таджикистан: проблемы теории и практики [Текст] / И.И. Камолов. – Душанбе, 2015. – 220 с.

[97]. Карп, М. Американская революция: взгляд из колоний [Текст] / М. Карп. – Москва: АСТ, 2010. – 380 с.

[98]. Кобзева, О.П., Сиддиков, Р.Б. История государственности Узбекистана [Текст]: учебное пособие / О.П. Кобзева. – Т.: «TAMADDUN», 2021. – 251 с.

[99]. Ковачёв, Д.А. Механизм правотворчества социалистического государства: вопросы теории [Текст] / Д.А. Ковачев. – Москва: Юрид. лит., 1977. – 112 с.

[100]. Козлова, Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России [Текст]: учебник / Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. – Москва, 1999. – 519 с.

[101]. Колосова, Н.М. Конституционная ответственность в Российской Федерации: ответственность органов государственной власти и иных субъектов права за нарушение конституционного законодательства Российской Федерации [Текст] / Н.М. Колосова. – Москва: Городец, 2000. – 192 с.

[102]. Командирова, Т.Г., Кузнецова, О.В., Немчанинов, А.Л. Комментарий к Федеральному закону от 10 января 2003 г. №19-ФЗ "О выборах Президента Российской Федерации" [Текст] / Т.Г. Командирова, О.В. Кузнецова, А.Л. Немчанинов. – Специально для системы ГАРАНТ, 2013 г.

[103]. Комаров, С.А. Общая теория государства и права [Текст]: учебник для вузов. 3-е изд., перераб. и доп. / С.А. Комаров. – Москва: Юрайт, 1997. – С. 209.

[104]. Комментарий к Конституции Российской Федерации [Текст] / отв. ред. Л.А. Окуньков. – Москва, 1996 – 364 с.

[105]. Кондрашов, А.А. Конституционно-правовая ответственность в Российской Федерации [Текст] / А.А. Кондрашов – Москва, Юрист. 2006. – 345 с.

[106]. Конституции зарубежных государств [Текст] / сост. В.В. Маклаков. – Москва, 2010. – 476 с.

[107]. Конституционное законодательство России [Текст] / Под ред. Ю.А. Тихомирова. – Москва: Городец, 1999. – 378 с.

[108]. Конституционное право зарубежных стран [Текст] учебное пособие. Издание 4-е перераб. и дополн. (По требованиям кредитно-модульной системы) / Составители: д.ю.н., проф. Гринюк Р.Ф., к.ю.н., доц. Дорошева Е.Н., к.и.н., доц. Захарченко Н.А. – Донецк: ДонНУ, 2011. – 304 с.

[109]. Конституционное право России [Текст] В 3 т.: учеб. для юрид. вузов (полн. курс) Т.2. / А.А. Безуглов, С.А. Солдатов. – Москва: Профобразование, 2001. – 831с.

[110]. Конституционное право: Энциклопедический словарь [Текст] / отв. ред. С.А. Авакьян. – Москва: НОРМА-Инфра, 2001. – 688 с.

[111]. Конституционный статус общественных организаций в СССР [Текст] / Г.А. Кудрявцева [и др.]; под общ. ред. А.И. Щиглика. – Москва: Наука, 1983. – 199 с.

[112]. Конституция в XXI веке: сравнительно-правовое исследование [Текст] / Отв.ред. В.Е. Чиркин. – Москва, 2011. – 655 с.

[113]. Конституция Российской Федерации: Научно-практический комментарий [Текст] / Под ред. акад. Б.Н. Топорнина. – Москва: Юристъ, 1997. – 716 с.

[114]. Кравец, И.А. Формирование Российского конституционализма (проблемы теории и практики) [Текст] / И.А. Кравец. – Москва-Новосибирск, 2001. – 358 с.

[115]. Краснов, М.А. Персоналистский режим в России: опыт институционального анализа [Текст] / М.А. Краснов. – Москва: Фонд «Либеральная миссия», 2006. – 177 с.

[116]. Краснов, М.А. Российский конституционализм: теоретические проекты и исторические реалии. Ч. 3: Вызовы и перспективы [Текст] / М.А. Краснов. – Москва: РОССПЭН, 2006. – 320 с.

[117]. Кряжков, В.А. Конституционная юстиция в Российской Федерации [Текст]: учеб. пособие для студентов юрид. вузов и фак. / В.А. Кряжков, Л.В. Лазарев. – Москва: БЕК, 1998. – XX, – 439 с.

[118]. Кулапов, В.Л. Теория государства и права [Текст]: учебник / В.Л. Кулапов. – Москва: КноРус, 2022. – 384 с.

[119]. Кутафин, О.Е. Козлова, Е.И. Конституционное право России [Текст] – / О.Е. Кутафин, Е.И. Козлова. – Москва, 2004. – 347 с.

[120]. Кутафин, О.Е. Глава государства [Текст]: монография / О.Е. Кутафин – Москва, 2015. – 560 с.

[121]. Кутафин О.Е. Глава государства [Текст]: монография / О.Е. Кутафин – Москва: Проспект, 2013. – 558 с.

[122]. Кутафин О.Е. Неприкосновенность в конституционном праве Российской Федерации [Текст] / О.Е. Кутафин. – Москва, 2004. – 407 с.

[123]. Кутафин, О.Е., Шеремет, К.Ф. Компетенция местных Советов [Текст]: учебное пособие / О.Е. Кутафин, К.Ф. Шеремет. – Москва, 1986. – 223 с.

[124]. Лазарев, Б.М. Компетенция органов управления [Текст] / Б.М. Лазерев. – Москва, 1972. – 280 с.

[125]. Лазарев, Л.В. Теория государства и права: учебник для бакалавров [Текст] / Л.В. Лазерев. – Москва: Юрайт, 2014. – 555 с.

[126]. Лазарев, В.В. Теория государства и права [Текст]: учебник / В.В. Лазерев. – Москва: Спарк, 1998. – 472 с.

[127]. Лафитский, В.И. Сравнительное правоведение в образах права [Текст] В.И. Лафитский. – Москва: Норма, 2001. – 432 с.

[128]. Лебедев, А.Н. Статус субъекта Российской Федерации (основы концепции, конституционная модель, практика) [Текст] / А.Н. Лебедев. – Москва: Ин-т государства и права РАН, 1999. и др. – 197 с.

[129]. Ленин, В.И. О Средней Азии и Казахстане [Текст] / В.И. Ленин. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1960. – 631 с.

[130]. Локк, Дж. Два трактата о правлении [Текст] / Пер. с англ. В.С. Нерсесянца. – Москва: Мысль, 1988. – 412 с.

[131]. Лузин, В.В. Принцип разделения властей как основа конституционализма [Текст] / В.В. Лузин. – Н. Новгород, 1997. – 178 с.

[132]. Лунин, Б.В. В.И. Ленин и народы Средней Азии [Текст] / Б.В. Лунин. – Ташкент: Узбекистан, 1967. – 248 с.

[133]. Лучин, В.О. Конституционные нормы и правоотношения [Текст] / В.О. Лучин. – Москва, 1997. – 157 с.

[134]. Лучин В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации [Текст] / В.О. Лучин. – Москва: Юнити, 2002. – 687 с.

[135]. Лучин, В.О. Указное право в России [Текст] / В.О. Лучин. – Москва, 1996 – 49 с.

[136]. Лучин, В.О., Белоновский, В.Н., Пряхина, Т.М. Избирательное право России [Текст]: учебник для вузов по специальности 030501 «Юриспруденция» / В.О. Лучин, В.Н. Белоновский, Т.М. Пряхина. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 383 с.

[137]. Мазуренко, А. Правотворческая политика и правотворчество [Текст]: монография / А. Мазеренко. – Саарбрюкен(Германия), 2011. – 548 с.

[138]. Маклаков, В.В. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть. [Текст] / В.В. Маклаков. – Москва, 2006. – 712 с.

[139]. Малиновский, В. Глава государства суверенного Казахстана [Текст] / В. Малиновский. – Алматы: ВШП «Эділет», Алма-Ата, 1998. – 242 с.

[140]. Малиновский, В.А. Лидер: президентская власть в Казахстане на рубеже эпох [Текст] / В.А. Малиновский. – Астана: «Норма-К», 2007. – 234 с.

[141]. Мальцев, Г. В. Нравственные основания права. – 2-е изд., перераб. и доп. [Текст] / Г.В. Мальцев. – Москва: НОРМА, 2000. – 287 с

[142]. Маҳмудзода, М.А., Шарофзода, Р.Ш. Ташаббусҳои қонунгузории Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва аҳаммияти он дар рушди давлатӣ соҳибистиқлол [Матн]: монография / М.А. Маҳмудзода, Р.Ш. Шарофзода. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 182 с.

[143]. Марченко, М.Н. Общая теория государства и права [Текст] / М.Н. Марченко. – Москва: Проспект, 2021. – 752 с.

[144]. Марченко, М.Н. Теория государства и права [Текст] / М.Н. Марченко. – Москва, 2006. – С. 555.

[145]. Матузов, Н.И., Малько, А.В. Теория государства и права [Текст] / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – Москва: Юристъ, 2004. – 93 с.

[146]. Михалева, Н.А. Конституции и уставы субъектов Российской Федерации (сравнительно-правовое исследование) [Текст] / Н.А. Михалева. – Москва: Юристъ, 2001. – 288 с.

[147]. Михалева, Н.А. Конституции и уставы субъектов Российской Федерации (сравнительно-правовое исследование) [Текст] 2-е изд., изм. и доп. / Н.А. Михалева. – Москва: ЮРКОМПАНИ, 2013. – 447 с.

[148]. Мишин, А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран [Текст]: учебник для вузов / А.А. Мишин. – Москва: Статут, 2013. – 764 с.

[149]. Мишина, Н.В. Конституционное право зарубежных стран [Текст]: учебник / Н.В. Мишина, А.Р. Крусян, Д.Я. Гараджаев и др. – Харьков: Право, 2015. – 848 с.

[150]. Монтескье Ш.-Л. О духе законов [Текст] / Переведено с франц. Н.А. Добролюбова. – М.: Наука, 1999. – Т. 1. – 368 с.

[151]. Монтескье Ш.Л. О духе законов. [Текст] / А.Л. Монтескье. – М.: Госюриздат, 1993. – 832 с.

[152]. Наботов, С.Х. Ниҳоди президент дар таҷрибаи ҷаҳон ва миллӣ [Матн] / С.Х. Наботов. – Душанбе, 2017. – С. 304

[153]. Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации [Текст] / отв. ред. В.В. Лазарев. – Москва, 2001. – 413 с.

[154]. Научно-практический комментарий к Федеральному закону «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» [Текст] / отв. ред. А.А. Вешняков; науч. ред. В.И. Лысенко. – Москва: НОРМА, 2003. – 880 с.

[155]. Негматов, Н.Н. Таджикский феномен: теория и практика [Текст] / Н.Н. Негматов. – Душанбе: Изд. «Оли Сомон», 1997. – 423 с.

[156]. Образование и развитие СССР как союзного государства. Сб. законодательных и других нормативных актов [Текст] – Москва, 1972. – 532 с.

[157]. Окуньков, Л.А. Президент Российской Федерации. Конституция и политическая практика [Текст] / Л.А. Окуньков. – Москва, 1996. – 234 с.

[158]. Осавелюк, А.М. Глава государства [Текст]: монография / А.М. Осавелюк. – Москва, 2023. – 400 с.

[159]. Паречина, С.Г. Институт президентства: история и современность [Текст] / Под общ. ред. Е.В. Матусевича. – Мн.: ИСПИ, 2003. – 163 с.

[160]. Поленина, С.В. Законотворчество в Российской Федерации [Текст] / С.В. Поленина. – Москва, 1996. – 145 с.

[161]. Политология [Текст] учеб. / А.Ю. Мельвиль [и др.]. – Москва: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России, ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 618 с.

[162]. Постатейный комментарий к Конституции РФ [Текст] / Под ред Л.А. Окунькова. – Москва, 1994. – 458 с.

[163]. Правовые проблемы унитаризма в Республике Казахстан [Текст] / Г. Сапаргалиев, Б. Мухамеджанов, Л. Жанузакова, Р. Сакиева. – Алматы, 2000. – 312 с.

[164]. Прудников, М.Н. История государства и права зарубежных стран [Текст] учебник для бакалавров / М.Н. Прудников. – 6-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2013. – 811 с.

[165]. Прудников, М.Н. История государства и права зарубежных стран [Текст] учебник. / М.Н. Прудников. – Москва: ЮНИТИ, 2016. – 696 с.

[166]. Раджабов, С.Л. В.И. Ленин и советская национальная государственность [Текст] / С.Л. Раджабов. – Душанбе, 1970. – 686 с.

[167]. Ражабов К. История Узбекистана [Текст]: учебник (1917-1991 годы) для учащихся профессионального образования / К. Ражабов, А. Замонов. 1-ое издание. – Т.: Издательско-полиграфический творческий дом имени Гафура Гуляма, 2017. – 144 с.

[168]. Раззоқов, Б.Ҳ. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – сарвари ҳокимияти иҷроия [Матн] / Б.Ҳ. Раззоқов. – Душанбе: «Ирфон», 2010. – 356 с.

[169]. Сааданбеков, Ж. Сумерки авторитаризма: закат или рассвет? [Текст] / Ж. Сааданбеков. – Киев: Ника-Центр, 2000. – 624 с.

[170]. Сайфиддинов, А.А. Становление и развитие избирательного права в Таджикистане [Текст] / А.А. Сайфиддинов. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 160 с.

[171]. Саломатин, А. Ю. История государства и права зарубежных стран [Текст] / А.Ю. Саломатин. – Москва: Норма, 2017. – 496 с.

[172]. Сапаргалиев, Г. Конституционное право Республики Казахстан [Текст] академический курс / Г. Сапаргалиев. – Алматы, 2005. – 544 с.

[173]. Сафарзода, Б.А. Международные стандарты в области прав человека: история и современность [Текст] / Б.А. Сафарзода / отв. ред. Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 324 с

[174]. Сахаров, Н.А. Институт президентства в современном мире [Текст] / Н.А. Сахаров. – Москва, 1994. – 173 с.

[175]. Свод Законов Российской империи [Текст] В 16 т. Кн. I. Т. II. Свод губернских учреждений. – Москва, (Санкт-Петербург), 1910.

[176]. Семёнов, Ю.И. История форм правления в странах Латинской Америки [Текст] / Ю.И. Семёнов. – Москва: Наука, 2003.

[177]. Скуратов, Д.Ю. Отдельные проблемы участия Президента РФ в правотворческом процессе [Текст] / Д.Ю. Скуратов. – Москва: Юристъ, 2007. – 141 с.

[178]. Смольяков, А.А. Принципы единства и разделения властей: теория, история, практика [Текст] / А.А. Смольяков. – СПб., 2011. – 91 с.

[179]. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе «Сино», 2018. – 784 с.

[180]. Сравнительное конституционное право [Текст] / под ред. Чиркин В.Е. – Москва, 2002. – 362 с.

[181]. Страшун, Б.А. Конституционные перемены в Восточной Европе 1989–1990 гг. [Текст] / Б.А. Страшун. – Москва: Изд-во МГУ, 1993. – 176 с.

[182]. Страшун, Б.А. Конституционное (государственное право) зарубежных стран: К75 В 4 т. Тома 1–2. Часть общая [Текст]: учебник / Отв. ред. проф. Б.А. Страшун – 3-е изд., обновл. и дораб. – Москва: Издательство БЕК, 2000. – 382 с.

[183]. Тансыкбаева, Г.М. Конституционное право Республики Узбекистан [Текст] учебник для студентов высших учебных заведений / Под ред. Проф.: А.А. Азизходжаева. – Т.: «ТГЮИ», 2003. – 402 с.

[184]. Теория государства и права [Текст] / Под ред. М.Н. Марченко – Москва, 1999. – 355 с.

[185]. Тихомиров, Ю.А. Исполнительная власть в Российской Федерации [Текст]: / Под ред. А.Ф. Ноздрачева, Ю.А. Тихомирова. – Москва: Издательство БЕК, 1996. – 258 с.

[186]. Токвиль, А. Демократия в Америке. Пер. с франц. [Текст] / Предисл. Гарольда Дж. Ласки. – Москва: Прогресс, 1992. – 554 с.

[187]. Турсунов, Х.Т. О национально-государственном размежевании Средней Азии [Текст] / Х.Т. Турсунов. – Ташкент, 1957.

[188]. Уразаев, Ш.З. В.И. Ленин и строительство советской государственности в Туркестане [Текст] / Ш.З. Уразаев. 1967.

[189]. Фадеев, В.И. Конституционное право учебник для бакалавров [Текст] / В.И. Фадеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Проспект, 2017. – 345 с.

[190]. Хабриева, Т.Я. Комментарий к Конституции Российской Федерации (постатейный): с учетом изменений, одобренных в ходе общероссийского голосования 1 июля 2020 г. [Текст] / Т.Я. Хабриева. – Москва: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации: ИНФРА-М, 2023. – 928 с.

[191]. Халиков, А. История государства и права Таджикистана [Текст] / А. Халиков. – Душанбе, – 356 с.

[192]. Халиков, А. Правовая система зороастризма (древнее право) [Текст] / А. Халиков. – Душанбе: «Маориф ва фарҳанг», 2005. – 488 с.

[193]. Холиков, К.Н. Конституционный суд Республики Таджикистан: статус, организация и деятельность [Текст] / К.Н. Холиков. – Москва: Изд-во Московского университета, 2009. – 270 с.

[194]. Хропанюк, В.Н. Теория государства и права [Текст] / В.Н. Хропанюк – Москва 1995. – С. 240.

[195]. Хутинаев, И.Д. Институт Президента и проблемы формы государства [Текст] / И.Д. Хутинаев. – Москва: Луч. 1994. – 40 с.

[196]. Ҳомидов, Х. Ҳуқуқи асосии (конститутсионии) мамлакатҳои хориҷӣ [Матн] Қисми умумӣ. Ҷилди II. / Х. Хомидов. – Душанбе: «Эр-граф»,2013. – 399 с.

[197]. Чиркин, В.Е. Большая российская энциклопедия [Текст] / В.Е. Чиркин 2004. – С. 244.

[198]. Чиркин, В.Е. Глава государства. Сравнительно-правовое исследование [Текст] / В.Е. Чиркин. – Москва, 2022. – 240 с.

[199]. Чиркин, В.Е. Глава государства: сравнительно-правовое исследование [Текст] / В.Е. Чиркин. – Москва: Норма: ИНФРА-М, 2012. –239 с.

[200]. Чиркин, В.Е. Глава государства: сравнительно-правовое исследование [Текст] В.Е. Чиркин. – Москва: Норма: Инфра-М, 2010. – 239 с.

[201]. Чиркин, В.Е. Государствоведение [Текст]: учебник / В.Е. Чиркин. – 2., испр. и доп. – Москва: Юристъ, 2000. – С. 382

[202]. Чиркин, В.Е. Конституционное право в Российской Федерации [Текст] / В.Е. Чиркин. – Москва, 2002. – 289 с.

[203]. Чиркин, В.Е. Конституционное право в Российской Федерации [Текст] / В.Е. Чиркин. – Москва, 2001. – 474 с.

[204]. Чиркин, В.Е. Конституционное право зарубежных стран [Текст] / В.Е. Чиркин. – Москва, 2008 – 606 с.

[205]. Шагиев, Р.В. Актуальные проблемы теории государства и права [Текст] учебное пособие / Р.В. Шагиева. – Москва: Норма, 2015. – 576 с.

[206]. Шульженко, Ю.Л. Самоохрана Конституции [Текст] / Ю.Л. Шульженко. – Москва: ИГПАН, 1997. – 58 с.

[207]. Шульженко, Ю.Л., Некрасов, С.И., Лебедев, А.Н. Конституционное право России [Текст]: курс лекций / Ю.Л. Шульженко, С.И. Некрасов, А.Н. Лебедев. – Москва, 2007. – 477 с.

[208]. Эбзеев, Б.С., Прудников, А.С. Конституционное право России [Текст] учебник для студентов вузов / Б.С. Эбзеев, А.С. Прудников. – Москва, 2012. – 455 с.

[209]. Энтин, Л.М. Разделение властей: опыт современных государств [Текст] / Л.М. Энтин. – Москва: «Юридическая литература», 1995. – С. 176.

[210]. Яковлев, А.А. История государств и права зарубежных стран [Текст] / А.А. Яковлев. – Москва: Юрайт, 2020.

[211]. Якубов В.Х. Советизация Туркестана: проблемы и противоречия [Текст] / В.Х. Якубов. – Ташкент, 1987. – С.220.

[212]. Якубовская, С.И. Развитие СССР как союзного государства 1922–1936 гг., [Текст] / С.И. Якубовская. – Москва, 1972. – 222 с.

[213]. Якушик, В.М. Государство переходного типа (вопросы теории) [Текст] / В. М. Якушик. – К.: Лыбидь, 1991. – 199 с.

III. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

[214]. Абдулаҳадзода, С.А., Муродзода, У.А. Рушди қонунгузории интихоботии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / С.А. Абдулаҳадзода, У.А. Муродзода // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Бахши илмҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ). – 2020. – №6. – С. 266-270.

[215]. Авакьян, С.А. Выборы в России: эволюция избирательных систем, современные проблемы [Текст] / С.А. Авакьян // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2015. – № 5. – С. 23-39.

[216]. Авакьян, С.А. Глава Российского государства и региональные структуры власти: опыт и проблемы взаимодействия [Текст] / С.А. Авакьян // Конституционное и муниципальное право. – 2017. – № 11. – С. 40-47.

[217]. Авакьян, С.А. Президент Российской Федерации: эволюция конституционно-правового статуса [Текст] / С.А. Авакьян // Вестник Московского университета. Серия 11. «Право». – 1998. – С. 8-40.

[218]. Авдеев, Д.А. Разделение властей и дуалистическая природа исполнительной власти в России [Текст] / Д.А. Авдеев // Конституционное и муниципальное право. – 2010. – № 9. – С. 14-18.

[219]. Алексеева, Т.А. Институт главы государства: понятие и исторические модели [Текст] / Т.А. Алексеева // Публичные институты в теоретико-историческом и конституционно-правовом измерении. – Калининград: РУСАЙНС, – 2023. – С. 31–37.

[220]. Алехина, И.С. Избирательные стандарты Содружества Независимых Государств [Текст] / И.С. Алехина // Управленческое консультирование. – 2016. – № 9(93). – С. 60-68.

[221]. Алехина, И.С. Понятие стандарта в избирательном праве [Текст] И.С. Алехина // Северо-Западная академия государственной службы. Ежегодник, 2006: сб. науч. ст. / под общ. ред. А.С. Горшкова. – СПб.: Изд-во СЗАГС, – 2006. – С. 99-107.

[222]. Ализода, З. Конституционно-правовые основы взаимодействия парламента и президента в Республике Таджикистан [Текст] / З. Ализода // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). – 2013. – № 4(43). – С. 18-23.

[223]. Алимов, С.Ю. Взаимодействие Президента РФ и органов исполнительной власти с важнейшими национальными институтами [Текст] / С.Ю. Алимов // Вестник Таджикского национального университета. – 2014. – Т. 1. – № 3-8. – С. 57-61.

[224]. Асланов, М.А. Конституционно-правовой механизм избрания президента Российской Федерации [Текст] / М.А. Асланов // Законность и правопорядок в современном обществе. – 2015. – № 25. – С. 50-54.

[225]. Аширов, Ж.Т. Государственно-политический режим в Кыргызской Республике и этапы становления института президента [Текст] / Ж.Т.

Аширов // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». – 2017. – Т. 17. – № 1. – С. 80-85.

[226]. Аюпова, З.К., Кусаинов, Д.У. К проблеме о современном состоянии института президентства в Республике Казахстан [Текст] / З.К. Аюпова, Д.У. Кусаинов // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. – 2014. – № 6. – С. 148

[227]. Базарова, Г.С. Вопросы соблюдения международных избирательных стандартов в национальном законодательстве [Текст] / Г.С. Базарова // Вестник Казахского национального женского педагогического университета. – 2018. – № 4 (76). – С. 114-122.

[228]. Бальхаева, С.Б. Виды вступления в силу международных договоров Российской Федерации [Текст] / С.Б. Бальхаева // Журнал российского права. – 2011. – № 8. – С. 56-64.

[229]. Безруков, А.В., Чугаев, В.В. Институт главы государства в механизме укрепления государственного единства и правопорядка (теоретико-историческое и конституционно-правовое осмысление) [Текст] / А.В. Безруков, В.В. Чугаев // Правоприменение. – 2018. – Т. 2. – № 1. – С. 442-53.

[230]. Белоновский, В.Н. Цензовые ограничения в избирательном праве по Конституции СССР 1936 года [Текст] / В.Н. Белоновский // Юриспруденция. – 2007. – № 10. – С. 161-184.

[231]. Богданов, С.В. Формирование и развитие института президентской власти в СССР (1990–1991) [Текст] / С.В. Богданов // Вестник Московского университетата. Серия. 21. Управление (государство и общество). – 2011. – № 3. – С. 106-125.

[232]. Богданова, Н.А. Категория статуса в конституционном праве [Текст] / Н.А. Богданова // Вестник Московского университета. – 1998. Серия 11. Право. – № 3. – С. 3-20.

[233]. Виноградов, А.Г. Президент как институт власти: эволюция и современность[Текст] / А.Г. Виноградов // Государство и право. – 2018. – № 4. – С. 25-28.

[234]. Водяницкий, В.А. История становления института президентства в России [Текст] / В.А. Водяницкий // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. – 2012. – Т. 13. – № 3. – С. 192–196.

[235]. Гадоев, Б.С. Выборы как основной институт непосредственной демократии [Текст] / Б.С. Гадоев // Известия Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Академии наук РТ. – 2014. – №3. – С. 79-88.

[236]. Гаевский, П. Курган-тюбинское бекство [Текст] / П. Гаевский // Известия Русского географического общества. T.LV. 1919-1923 гг. Вып.II. Москва, Пг., – 1924. – С. 14-67.

[237]. Гамильтон А., Мэдисон Дж. Федералистские статьи Текст] / А. Гамильтон, Дж Мэдисон // The Federalist Papers / Пер. с англ. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. – С. 416-417.

[238]. Гельметдинова, Н.Н. Конституционно-правовой статус Президента Кыргызкой Республики [Текст] / Н.Н. Гельметдинова // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки. – Москва: Изд-во РУДН, – 2004, – № 1. – С. 93-106.

[239]. Гогенко, А.Л. Нормативно–правовое обеспечение деятельности института представительства центральной власти в регионах России во второй половине XV – начале XVII вв. [Текст] / А.Л. Гогенко // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право 2011. – Выпуск 20. – С. 137-141

[240]. Гринин, Л.Е. Государство и кризисы в процессе модернизации [Текст] / Л.Е. Гринин // Философия и общество. – 2013. – № 3. – С. 29-59.

[241]. Гусева, О.Ю. Виды избирательных цензов [Текст] / О.Ю. Гусева // Вестник ВГАВТ. – выпуск 35, – 2013. – С.15-19.

[242]. Давлатова, Ш.С. Субъекты правотворческой инициативы в Республике Таджикистан и в зарубежных странах (сравнительн-правовой анализ) [Текст] / Ш.С. Давлатова // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. – 2013. – № 4(56). – С. 47-53.

[243]. Дегтев, Г.В. Некоторые теоретические закономерности становления института президентства на современном этапе [Текст] / Г.В. Дегтев // Государство и право. – 2005. – № 2. – С. 5-12.

[244]. Диноршоев, А.М. Конституционно-правовой анализ изменений 2016 года в Конституцию Республики Таджикистан 1994 года [Текст] / А.М. Диноршоев // Сравнительное конституционное обозрение. – 2016. – №6 (115). – С. 14-20.

[245]. Диноршоев, А.М. Правовая природа послания Президента Республики Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев // Государствоведение и права человека. – № 1. – 2016. – С. 54-60.

[246]. Дугенец, А.С., Бережкова, Н.Ф. Этические нормы в посланиях Президента России [Текст] / А.С. Дугенец, Н.Ф. Бережкова // Административное право и процесс. – 2013. – № 4. – С. 38-42.

[247]. Загайнова, Н.Н. Избирательные цензы в зеркале международных стандартов избирательного права [Текст] / Н.Н. Загайнова // Известия Алтайского государственного университета. – 2012. – № 2. – С. 81-84.

[248]. Зейналбдыева, А.В. Обязательный вотум как препятствие на пути к реализации конституционного права на протест [Текст] / А.В. Зейналбдыева // Проблемы правоохранительной деятельности. – 2020. – № 1. – С. 46-50.

[249]. Земченков, Н.Ф. Послания Президента Российской Федерации Федеральному Собранию РФ как стимул правовой реформы (Проблемный комментарий) [Текст] / Н.Ф. Земченков // Известия Южного Федерального университета. Технические науки. – 2004. – № 4. – С. 268-272.

[250]. Ибрагимова, Г.Ш. Президент РФ в системе разделения властей [Текст] / Г.Ш. Ибрагимова // Государство и право: теория и практика: материалы IV

Международной научной конференции (г. Казань, март 2018 г.). – Казань: Молодой учёный, 2018. – С. 15-17.

[251]. Иброхимов, С.И. Административное право и государственное управление Республики Таджикистан в условиях государственной независимости / С.И. Иброхимов // Евразийский юридический журнал. – 2021. – № 7(158). – С. 103-108.

[252]. Иванников, И.А., Овсепян, Ж.И., Колесников, Е.В. Источники российского конституционного права / И.А. Иванников, Ж.И. Овсепян, Е.В. Колесников // Правоведение. – С.-Пб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999, – № 2. – С. 250-251.

[253]. Иванов, Р.Л. Субъекты правотворчества: понятие и виды [Текст] / Р.Л. Иванов // Вестник Омского университета. Серия «Право». 2022. – Т. 19, – № 2. – С. 5-14.

[254]. Игбаев, Р.Б. Этапы и особенности становления института президентской власти в Республике Казахстан [Текст] / Р.Б. Игбаев // Вестник Башкирского университета. 2009. – Т. 14. – №3. – С. 938-943.

[255]. Имомов, А.И. Послание Президента и его влияние на совершенствование деятельности Маджлиси Оли [Текст] / А.И. Имомов // Правовая жизнь. – 2017. – № 4(20). – С. 46-57.

[256]. Ипатов, В.Д. Институт президентства в Республике Беларусь и его конституционное развитие / И.В. Дмитриевич // Конституция Республики Беларусь как ценностный выбор: 25 лет свершений и преобразований: сборник статей Республиканской научно-практической конференции, 4 марта 2019 г., Минск, Республика Беларусь / [редколлегия: Г. А. Василевич (главный редактор) и др.]. – Минск, 2019. – С. 8-11.

[257]. Искакова, Г. Конституционные референдумы в Кыргызстане [Текст] / Искакова Г. // Сравнительное Конституционное обозрение. – 2012. – №6 (91). – С. 17-19.

[258]. Кайырбек, М.С., Сарсенбеков, Н.Ж., Мусаева, Ж.Т. Понятие правотворчества и его роль в развитии общественных отношений [Текст]:

/ М.С. Кайырбек, Н.Ж. Сарсенбеков, Ж.Т. Мусаева // Colloquium-journal». – 2019. – № 23(47). – С. 1-4.

[259]. Калачникова, С.А. Общее и особенное в правовом регулировании процедуры выдвижения кандидатов и политических партий в странах СНГ [Текст] / С.А. Калачникова // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2017. – № 3. – С. 146-149.

[260]. Калинин, А.М. Характеристика правового статуса главы государства [Текст] / А.М. Калинин // Молодой ученый. – 2010. – № 12 (23). – Т. 1. – С. 224-226.

[261]. Камолов, И.И. Юридическая природа нормативных актов Президента Республики Таджикистан [Текст] / И.И. Камолов // Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал. – 2014. – № 2. – С. 109-112.

[262]. Касымова Ф.А. Понятие и виды актов президента Республики Таджикистан [Текст] / Ф.А. Касымова // Материалы Республиканской научно-практической конференции «30 лет независимости: этапы пройдённого пути, реалии и перспективы» (12 ноября 2021 года). – Душанбе, – 2021. – С. 126-129.

[263]. Кимитако, М. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу [Текст] / М. Кимитако // Новая имперская история постсоветского пространства. Сборник статей. Герасимов И. – Казань: New Imperial History, – 2004. – С. 427-458.

[264]. Кичалюк, О.Н. Механизм правотворческой деятельности Президента Российской Федерации [Текст] / О.Н. Кичалюк // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – 2014. – № 4(99). – С. 133-137.

[265]. Князев, С.Д. Принципы российского избирательного права [Текст] / С.Д. Князев // Правоведение. – 1998. – № 2. – С. 21.

[266]. Кожевников, В.В., Кондратьев, А.Е. О некоторых вопросах теории и практики делегированного правотворчества [Текст] / В.В. Кожевников, А.Е. Кондратьев // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2017. – № 3 (52). – С. 12–20.

[267]. Колюшин, Е.И. Избирательная реформа 2020 года в свете принципов избирательного права [Текст] / Е.И. Колюшин // Конституционное и муниципальное право. Изд. Юрист (М.), – 2020. – № 12, – С. 55-61

[268]. Колюшкина, Л.Ю. Некоторые аспекты осуществления Президентом Российской Федерации конституционных полномочий в сфере правотворчества [Текст] / Л.Ю. Колюшкина // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. – 2019. – № 11 (114). – С. 39-41.

[269]. Кондрашев А.А., Сидорова Н.А. Избирательные цензы и ограничения пассивного избирательного права на выборах в России [Текст] / Кондрашев А.А., Сидорова Н.А. // Правоприменение. – 2022. – Т. 6. – № 4. – С. 59-74.

[270]. Кочетов Э.Г. Послание Президента как атрибут государственной власти [Текст] / Э.Г. Кочетов // Независимая газета. 1997. – С.107.

[271]. Кравец, И.А. Российский республиканизм и проблема разделения властей [Текст] / И.А. Кравец // Право и политика. – 2016. – № 1. – С. 28-39.

[272]. Краснов, М.А. Президент в системе публичной власти смешанной модели [Текст] / М.А. Краснов // Труды по Россиеведению. – 2018. – № 7. – С. 397-421.

[273]. Крылов, Б.С., Окуньков, Л.А., Постников, А.Е. Рассмотрение избирательных споров судами в субъектах Российской Федерации в 1995 - 1997 гг. (аналитический обзор). (Продолжение) [Текст] / Б.С. Крылов, Л.А. Окуньков, А.Е. Постников // Журнал российского права. – М.: Норма, – 1999. – № 9. – С. 114-123.

[274]. Кудрявцев, В.Н., Васильев, А.М. Право: развитие общего понятия [Текст] // Советское государство и право. – 1985. – № 7. – С. 3-13.

[275]. Кузнецов, В.И. Послания Президента РФ Федеральному собранию как форма выражения политического курса развития страны [Текст] / В.И. Кузнецов // Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». – 2014. – № 2. – С. 95-98.

[276]. Куканов, А.З. Становление и развитие президентской Республики в Таджикистане [Текст] / А.З. Куканов // Государствоведение и права человека. – 2016. – № 1. – С. 25-33.

[277]. Кумарбеков, А.Р. Конституция Республики Казахстан – основополагающий акт государства: от теории к опыту реформирования [Текст] / А.Р. Кумарбеков // Вестник института законодательства и правовой информации РК. – 2022. – № 4 (71). – С. 261.

[278]. Ланда, Л.М. Советская историография национально-государственного размежевания Средней Азии [Текст] / Л.М. Ланда // «История СССР», 1964. – № 6. – С. 183-189.

[279]. Лексин, И.В. Глава государства: концептуальные проблемы и возможности их преодоления [Текст] / И.В. Лексин // Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество). – 2023. – Т. 20. – № 4. – С. 14-39.

[280]. Лексин, И.В. К юбилею института президентства в России [Текст] / И.В. Лексин // Вестник Московского университетата. Серия 21. Управление (государство и общество). – 2020. – № 4. – С. 123-148

[281]. Лузин, В.В. Полупрезидентская модель разделения властей (на примере Франции) [Текст] / В.В. Лузин // Право и политика. – №1. – С. 31.

[282]. Лучин, В.О., Мазуров А.В. Президент – гарант Конституции [Текст]: // Право и политика. – 2000. – № 3. – С. 34-42.

[283]. Лысенко, В.И. Международные избирательные стандарты, демократические выборы в Европе и СНГ: практика и перспективы [Текст] / В.И. Лысенко // Развитие избирательного законодательства в странах СНГ: пути развития и практика применения: Материалы международного семинара (Баку, 16–17 декабря 2013 г.) / под общ. ред. А.И. Сергеева, А.В. Баранова. – СПб.: Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ. – 2014. – С. 62-68.

[284]. Лятифова, Т.С. Повышение эффективности исполнения государственных функций путем реализации посланий Президента России [Текст] /

Лятифова Т.С. // Пробелы в российском законодательстве. – 2013. – № 3. – С. 163-166.

[285]. Маджидзода Д.З. Эволюция конституционных факторов в историческом Таджикистане [Текст] / Д.З. Маджидзода // Академический юридический журнал. – 2019. – № 3(31). – С. 107-115.

[286]. Малеин, Н.С. Глава государства: между символом и политическим актором [Текст] / Н.С. Малеин // Конституционное и муниципальное право. – 2019. – № 6. – С. 33-39.

[287]. Мамедов, Н. Некоторые вопросы правового регулирования принципов формирования органов выборных властей [Текст] / Н. Мамедов // Вестник Восточносибирского института МВД России. – 2010. – № 3 (54). – С. 40-50.

[288]. Марченко, М.Н. Современные интерпретации теории разделения властей на Западе [Текст] / М.Н. Марченко // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1994. – № 4. – С. 14-25.

[289]. Матаева, М.Х. Конституционная регламентация парламентов4 Казахстана и стран Центральной Азии [Текст] / М.Х. Матаева // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2019. – №2 (56). – С. 27-28.

[290]. Матаева, М.Х. Новый Казахстан: конституционная реформа 2022 года [Текст] / М.Х. Матаева // Вестник Alikhan Bokeikhan University. – 2022 – Том 55. – № 4. – С. 28-36.

[291]. Матузов, Н.И. Коллизии в праве: причины, виды и способы разрешения [Текст] / Н.И. Матузов // Правоведение. – 2000. – №5. – С. 22-32.

[292]. Махмудов, М.А. Конституционный нормоконтроль – гарантия гармонизации национальных законодательств [Текст] / М.А. Махмудов // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2012. – № 11. – С. 21-84.

[293]. Машарифов С.М. Правотворчество как правовая форма реализации функций государства [Текст] / С.М. Машарифов // Вестник Педагогического университета. – 2015. – № 4 (65). – С. 256-262.

[294]. Миракулов, М.М. Правовое положение Президента Республики Узбекистан в системе государственной власти [Текст] / М.М. Миракулов // Право: история, теория, практика: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, июль 2015 г.). – СПб.: Свое издательство, 2015. – С. 22-27.

[295]. Митин, Г.Н. Лицо другой национальности: дискриминационный ценз на выборах Президиума Боснии и Герцеговины [Текст] / Г.Н. Митин // Конституционное и муниципальное право. – 2010. – № 9. – С. 73-76.

[296]. Михайлова, Е.М., Пушкарев, С.В., Коллективный глава как форма управления государством [Текст] / Е.М. Михайлова, С.В. Пушкарев // Социальная политика и социология. – 2011. – №3. – С. 128-138.

[297]. Момбекова, Ж.К. Конституционное развитие кыргызской государственности (исторический аспект) [Текст] / Ж.К. Момбекова // Образование и право. – 2021. – № 3. – С. 39-45.

[298]. Набиев, Т.Н. Этапы развития избирательного законодательства Республики Узбекистан [Текст] / Т.Н. Набиев // Законность и правопорядок в современном обществе. – 2015. – № 23. – С. 91-95.

[299]. Назаркулова, Л.Т. Правотворчество и правотворческая политика Республики Казахстан: постановка проблемы [Текст] / Л.Т. Назаркулова // Правовая политика и правовая жизнь. – 2016. – № 4. – С. 25-28.

[300]. Насриддинзода, Э.С. Рӯзи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: таърих, таҷрибаи байналмилалӣ ва заминаҳои ҳуқуқӣ [Матн] / Э.С. Насриддинзода // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2022. – № 3(79). – С. 12-23.

[301]. Несмеянова, С.Э. Понятие и структура конституционно-правового статуса органа государственной власти (на примере Конституционного Суда РФ) [Текст]: / С.Э. Несмеянова // Конституционное и муниципальное право. – 2010. – № 7. – С. 6.

[302]. Нечкин, А.В. Взаимодействие главы государства с парламентом в странах СНГ (начало) [Текст] / А.В. Нечкин // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право», – 2021. – Т. 21. – № 2. – С. 34-43.

[303]. Ойев, Х. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ташаккули падидаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Х. Ойев // Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – ҳомии Конститутсия ва қонунҳо. Маводи конференсия бахшида ба ифтихори 20-солагии таъсиси ниҳоди президентӣ дар кишвар, (ш. Душанбе, 25 ноябри соли 2010). – Душанбе, – 2010. – С. 30-44.

[304]. Окуньков, Л.А. Указы Президента РФ и проблемы их совершенствования [Текст] / Л.А. Окуньков // «Законодательство». – № 12. – С. 59-67.

[305]. Окушева, Р.Т. Законодательный процесс в Республике Казахстан и проблема юридической ответственности [Текст] / Р.Т. Окушева // Право и политика. – 2000. – № 4. – С. 26–32.

[306]. Осетров, С.А. Конституционные полномочия Президента России в системе реализации публичной власти [Текст] / С.А. Осетров // Государство и право: вопросы методологии, истории, теории и практики функционирования. – Самара : Изд-во Самар. ун-та, 2001 -Вып. 4: сб. науч. тр. юрид. ин-та, посвящ. 50-летию юрид. ин-та/фак-т Самар. ун-та и 80-летию Самар. ун-та / отв. ред А.Г. Безверхов; науч. ред А.В. Юдин; М-во науки и высш. образования Рос. Федерации, Самар. нац. исслед. ун-т имени С.П. Королева (Самар. ун-т). – 2022. – С. 181-203.

[307]. Осетров, С.А. Функции президентской власти в Росийской Федеруции [Текст] / С.А. Осетров // Юридический вестник Самарского университета. – 2018. – Том 4. – №1. – С. 29-37.

[308]. Осмоналиев, К. Внутриполитическая ситуация в Кыргызстане перед парламентскими выборами 2020 года [Текст] / К. Осмоналиев // Международное сотрудничество Евразийских государств: политика, экономика, право. – 2020. – № 3. – С. 13.

[309]. Пилипчук, Я.В. Империя Юань – Монгольская империя Внутренней Азии и Китая [Текст] / Я.В. Пилипчук // Туркестанский сборник. – Вып. 3. – Саарбрюкен, 2024. – С. 127-182.

[310]. Погорілко, В.Ф. Функції Украйнської держави та їх правові основи [Текст] / В. Ф. Погорілко // Бюл. М-ва юстиції Украйни. – 2004. – № 1. – С. 9-17.

[311]. Пожарский, Д.В. Законность и правопорядок в системе функций государства (вопросы теории) [Текст] / Д.В. Пожарский // Молодые ученые. – 2012. – № 3. – С. 123-126.

[312]. Полунина, И.Е., Шленева, Е.В. Правовой статус главы государства как гаранта Конституции Российской Федерации [Текст] / И.Е. Полунина, Е.В. Шленева // Евразийский юридический журнал. – 2010. – № 9. – С. 63-68.

[313]. Прокофьев, В.Н. Полномочия Президента России в призме компонентов его конституционно-правового статуса [Текст] / В.Н. Прокофьев // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – 2016. – № 2 (109). – С. 189-194.

[314]. Раззоков, Б.Х. Некоторые тенденции развития института исполнительной власти в Таджикистане [Текст] / Б. Х. Раззоков // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 354. – С. 136-142.

[315]. Рахимзода, М. З. Проблемы формирования и развития законотворческой деятельности в Республике Таджикистан / М.З. Рахимзода // Законодательство. – 2016. – № 2(22). – С. 4-11.

[316]. Рахмон Д.С. Институт президентства в Республике Таджикистан: история возникновения и этапы совершенствования [Текст] / Д.С. Рахмон // Диалог: политика, право, экономика. – 2024. – № 4(18). – С. 41-46.

[317]. Редких, С.В. Понятие правового статуса: формально-правовой контекст [Текст] / С.В. Редких // Пробелы в российском законодательстве. – 2009. – № 3. – С. 42-44.

[318]. Роман, М. Акты президентов зарубежных стран: сравнительно-правовой анализ [Текст] / М. Роман // «Право и экономика», – 2006. – № 12. – С. 90-91.

[319]. Романовская, О.В. Делегирование государственно-властных полномочий в свете теории разделения властей [Текст] / О.В. Романовская // «Гражданин и право». – 2017. – № 9. – С. 11-23.

[320]. Рыскулов, К.К. Становление президентской власти в Кыргызской Республике [Текст] / К.К. Рыскулов // Политология, Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2024. – № 5-5 (92). – С. 165-168.

[321]. Сагыналиева, В.Ж., Борончиев, А.С. Реформа конституции Кыргызской Республики 2016 год [Текст] / В.Ж. Сагыналиева, А.С. Борончиев // Образование и право. – 2019. – № 2. – С. 352-355.

[322]. Саликов, М.С. Избирательное законодательство как политический инструмент государства: постконституционная эволюция [Текст] / М.С. Саликов // Российский юридический журнал. – 2013. – № 6. – С. 64.

[323]. Салохидинова, С.М. Президент Республики Таджикистан - гарант прав и свобод человека и гражданина [Текст] / С.М. Салохидинова, М.С. Сулаймонов // Закон и право. – 2017. – № 4. – С. 36-39.

[324]. Сафаров, Б.А. Имплементация норм международно-правовых актов в области прав человека в Республике Таджикистан и странах СНГ Текст] / Б.А. Сафаров // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). – 2013. – № 1(40). – С. 45-52.

[325]. Скороход, И.Г. Глава государства – функция Президента Республики Беларусь [Текст] / И.Г. Скороход // Lex russica. – 2021. – Т. 74. – № 7. – С. 154-155.

[326]. Соловьев, П.В. Конституционно-правовое обеспечение нормотворческой деятельности: совершенствование формы [Текст] / П.В. Соловьев // Сборник посвящённом 25-летию Конституции Республики Беларусь

«Конституционный дискурс в условиях трансформационных процессов». МИТСО. Минск, – 2019. – С. 177-186.

[327]. Соодонбеков, А.А. Избирательное законодательство Кыргызской Республики [Текст] / А.А. Соодонбеков // Сетевое издание «Академическая мысль» – 2022. – № 2 (19). – С. 63-67.

[328]. Старовойтова, Е.И. Принцип всеобщности избирательного права в мировой практике: гарантии и ограничения [Текст] // Сибирский юридический вестник. – 2013. – № 4. – С. 114-121.

[329]. Стародубцева, И.А. Конституционные ограничения пассивного избирательного права в России и зарубежных странах [Текст] / И.А. Стародубцева // Конституционное и муниципальное право. – 2014. – № 4. – С. 25-28.

[330]. Судьба России: вектор перемен [Текст] // К 15-летию принятия Конституции Российской Федерации: материалы II Международной научной конференции, 10–11 июня 2008 г. / ред. коллегия Р.Г. Пихоя [и др.] / изд. 2-е. – Екатеринбург: Институт региональной политики: Уральский Центр Б.Н. Ельцина, – 2010. – 175 с.

[331]. Сулаймонов, М.С. Некоторые вопросы определения оснований для классификации полномочий Президента Республики Таджикистан [Текст] / М.С. Сулаймонов // Государствоведение и права человека. – 2017. – № 3(07). – С. 66-75.

[332]. Сулаймонов М.С. Пассивные избирательные цензы при проведении выборов Президента Республики Таджикистан [Текст] / М.С. Сулаймонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. – № 2/6. – С. 264-268.

[333]. Сулаймонов, М.С. Понятие и классификация полномочий Президента Республики Таджикистан [Текст] / М.С. Сулаймонов // Правовая жизнь. – 2017. – № 3(19). – С. 86-94.

[334]. Тахиров, Ф.Т. Политико-правовое значение послания Президента [Текст] / Ф.Т. Тахиров // Народная газета. – 2005. – 30 июля. – № 29. – 65-69.

[335]. Тахиров, Ф.Т. Проблемы совершенствования реализации принципа разделения властей в финансово-контрольной деятельности Таджикистана [Текст] / Ф.Т. Тахиров, Ф.М. Расулов // Известия Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Академии наук Республики Таджикистан. – 2012. – № 1. – С. 137-143.

[336]. Тимошевская, А. Д. Создание Туркестанского генерал-губернаторства и формирование его полицейской системы во второй половине XIX – начале XX в [Текст] / А. Д. Тимошевская // Труды Академии управления МВД России. – 2014. – № 4 (32). – С. 92-96.

[337]. Тихон, Е.А. Послания Президента РФ Федеральному Собранию как политико-правовой акт, определяющий стратегию России в области прав человека [Текст] / Е.А. Тихон // Конституционное и муниципальное право. – 2007. – № 16. – С. 34-36.

[338]. Тлеубаев, Ж.С. Исторические аспекты становления института президентства в России [Текст] / Ж.С. Тлеубаев // Вестник Челябинского государственного университета. Право. – 2011. – Вып. 28. – № 19 (234). – С. 36-40.

[339]. Трикоз, Е.Н. Периодизация и сравнительно историческая типология права [Текст] / Е.Н. Трикоз // Вестник РУДН, серия Юридические науки, – 2014, – № 2. – С. 132 – 144.

[340]. Туларович, Л.М. К вопросу о формировании постсоветской государственности в Средней (Центральной) Азии [Текст] / Л.М. Туларович // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2016. –№5 (49). – С. 95-112.

[341]. Туровский, Р. Проблема централизации и моделирусской региональной политики в ХШ – XVI вв. [Текст] / Р. Туровский // Полис. – 2004. – № 1. – С. 132-133.

[342]. Ударцев, С.Ф. Конституционная реформа 2022 года в Казахстане: корректировка модели государства, укрепление правозащитных

механизмов после массовых беспорядков начала года [Текст] / С.Ф. Ударцев // State Legal Research. – 2022. – № 5. – С. 37-48.

[343]. Филиппова, Н.А. Институт контрасигнатуры в контексте принципов ответственного и представительного правления [Текст] / Н.А. Филиппова // Конституционное и муниципальное право. – 2007. – № 11. – С. 18-23.

[344]. Хабриева, Т.Я., Андриченко, Л.В. Конституционные реформы на постсоветском пространстве: тенденции развития [Текст] / Т.Я. Хабриева, Л.В. Андриченко // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2017. Вып. 37. – С. 272-287.

[345]. Хабриева, Т.Я., Ноздрачев, А.Ф., Тихомиров, Ю.А. Административная реформа: решения и проблемы [Текст] / Т.Я. Хабриева, А.Ф. Ноздрачев, Ю.А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2006. – № 2. – С. 3-23.

[346]. Ханько, Д.Н. Теоретико-правовые подходы к пониманию сущности и содержания конституционно-правового статуса Президента [Текст] / Д.Н. Ханько // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки. – 2012. – № 13. – С. 144-151.

[347]. Холиқзода, А.Г. Бардоштҳои маънавӣ-ҳуқуқӣ аз паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шоҳроҳи бунёди давлати миллӣ [Матн] / А.Г. Холиқзода, И.Ҳ. Бобоҷонзода, Ш.Ш. Шосаидзода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2022. – № 2(42). – С. 26-38.

[348]. Худолей, Д.М. Классификация принципов избирательного права Российской Федерации [Текст] / Д.М. Худолей // Вестник Пермского университета. – 2008. – № 1(1). – С. 38-49.

[349]. Худолей, Д.М. Основные, гибридные и атипичные формы правления [Текст] / Д.М. Худолей // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2010. – № 4. – С. 53-65.

[350]. Чепрасов, К.В. Модели разделения властей и форма правления (конституционно-правовой аспект) [Текст] / К.В. Чепрасов // Известия Алтайского государственного университета. – 2013. – Т. 2. – № 2(78). – С. 135-136.

[351]. Чиркин, В.Е. Нетипичные формы правления в современном государстве [Текст] / В.Е. Чиркин // Государство и право. – 1994. – № 1. – С. 109-115.

[352]. Чиркин, В.Е. Президентская власть [Текст] / В.Е. Чиркин // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 15-23.

[353]. Чубакова, Н.В. Особенности правового регулирования участия Президента Российской Федерации в законодательном процессе [Текст] / Н.В. Чубакова, У.И. Соболь. // Молодой ученый. – 2021. – № 10 (352). – С. 135-139.

[354]. Чуприс, О.И. Проблемы правового закрепления компетенции органов государственного управления в Республике Беларусь [Текст] / О.И. Чуприс // Известия Гомельского гос. ун-та им. Ф. Скорины. Социально-экономические и общественные науки. – № 3(72). – С. 85-91.

[355]. Шалкыбаев, К. Орган исполнительной власти: понятие, признаки и основные функции [Текст] / К. Шалкыбаев // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына: Гуманитарные науки. Специальный выпуск: Материалы международной научно- практической конференции «Конституция Кыргызской Республики: роль и значение в современном обществе и ее основные ценности» (31 мая – 1 июня 2013 г.) – Бишкек: КНУ, – 2013. – С. 147-153.

[356]. Шувалов, М.Н. Конституционно-правовой статус Президента Украины [Текст] / М.Н. Шувалов // Труды Института государства и права Российской академии наук. – Москва, – 2013. – № 3. – С. 150-175.

[357]. Шушкова, М.Е. Национально-территориальное размежевание Средней Азии: взгляд историков Таджикистана на проблему [Текст] / М.Е. Шушкова // Советский проект. 1917-1930-е гг.: этапы и механизмы реализации: сборник научных трудов. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018. – С. 515-521.

[358]. Якубова, С.Н. Делегированное законодательство в государствах с республиканской формой правления [Текст] / С.Н. Якубова // Наука и инновация. – 2015. – № 2(6). – С. 147-151.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо:

[359]. Абдуллозода, Ф.Н. Хусусиятҳои ташаккул ва рушди Суди Олӣ дар Тоҷикистон ва Россия: давраи шуравӣ ва пасошуравӣ (таҳлили муқоисавии таърихӣ–ҳуқуқӣ) [Матн] дис. … ном. илм. ҳуқуқ.: 12.00.01. / Фарҳод Нусратулло Абдуллозода. – Душанбе, 2019. – 223 с.

[360]. Алейник, А.А. Проблемы статуса и профессионализации деятельности депутатов в современный период [Текст] дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02 / Алейник Анна Алексеевна. – Москва, 1996. – 211 с.

[361]. Ализода, З. Становление и развитие института парламента в Республике Таджикистан: конституционно-правовое исследование [Текст] дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / Ализода Зариф. – Душанбе, 2014. – 334 с.

[362]. Березка, С.В. Конституционно-правовой статус главы государства в России и в Украине: сравнительно-правовой аспект [Текст] дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Березка Сергей Васильевич. – Москва, 2003. – 210 с.

[363]. Бобракова, Н.В. Институт главы государства в странах СНГ: сравнительно-правовой анализ [Текст] дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Бобракова Наталья Владимировна. – Краснодар, 2008. – 253 с.

[364]. Буриев, И.Б. Становление и развитие институтов государственности на территории Таджикистана (досоветский период) [Текст] дис. … д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Буриев Имонкул Бозорович. – Москва, 2009. – 323 с.

[365]. Васхакидзе, Н.А. Эволюция и современное состояние конституционно-правового статуса Президента Грузии (в контексте сравнительного анализа со статусами президентов России и США*)* [Текст] дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Вашакидзе Наталиа Александровна. – Москва, 2013. – 229 с.

[366]. Воробейчикова, А.А. Конституционно-правовой статус Президента США [Текст]: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02 / А.А. Воробейчикова. – СПб., 2000. – 199 с.

[367]. Гадоев, Б.С. Правовые проблемы организации и проведения референдума в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Гадоев Бурхонидин Саймудинович. – Душанбе, 2002. – 163 с.

[368]. Гадоев, Б.С. Тенденции развития высших форм непосредственной демократии в Республике Таджикистан Конституционно-правовое исследование [Текст]: дис. … д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / Гадоев Бурхонидин Саймудинович. – Душанбе, 2019. – 425 с.

[369]. Голощапов, А.М. Конституционные основы становления государственно-правовой стратегии [Текст]: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.02. / Голощапов Алексей Михайлович. – Москва, 2004. – 27с.

[370]. Давлатова, Ш.С. Общетеоретические основы и особенности реализации законодательной инициативы в Таджикистане [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Давлатова Шоира Сафаровна. – Душанбе, 2014. – 167 с.

[371]. Диноршоев, А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан: теория и практика [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02 / Диноршоев Азиз Мусоевич. – Душанбе, 2006. – 198 с.

[372]. Колобаева, Н.Е. Конституционно-правовой статус Президента Российской Федерации (вопросы теории и практики) [Текст]: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02 / Колобаева, Наталия Евгеньевна. – Екатеринбург, 2007. – 224 с.

[373]. Кубатаев, М.Г. Правовые акты Президента Российской Федерации [Текст]: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02 / Кубатаев Магомед Гаджиевич. – Москва, 2000. – 162 с.

[374]. Куканов, А.З. Форма правления государства Таджикистан: историко-теоретическое исследование [Текст]: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Куканов Айниддин Зайниддинович. – Душанбе, 2012. – 193 с.

[375]. Курбанов, Р.Г. Политические партии в Республике Таджикистан: становление, проблемы, прогноз [Текст]: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Курбанов Равшан Гульматович. – Душанбе, 2014. – 183 с.

[376]. Малиновский, В.А. Президент Республики Казахстан: институт, функции и инструменты власти [Текст]: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.02 / Малиновский Виктор Александрович. – Алматы, 2004. – 318 с.

[377]. Мансуров, У.А. Международно-правовые основы сотрудничества Республики Таджикистан с международными межправительственными организациями [Текст]: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.10 / Мансуров Умед Абдуфаттохович. – Москва, 2008. – 214 с.

[378]. Мырзалимов, Р.М. Органы конституционной юстиции в странах Центральной Азии: проблемы теории и практики [Текст]: дис. ...д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / Мырзалимов Руслан Муратбекович. – Москва, 2013. – 319 с.

[379]. Нематов, А.Р. Правотворчество в Республике Таджикистан: актуальные вопросы теории и практики [Текст] дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Нематов, Акмал Рауфджонович. – Душанбе, 2013. – 331 с.

[380]. Нечкин, А.В. Глава государства в странах Содружества Независимых Государств (сравнительное конституционно-правовое исследование) [Текст]: дис. ...д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / Нечкин Андрей Вадимович. – Екатеринбург, 2023. – 468 с.

[381]. Панов, А.А. Президент Российской Федерации как гарант государственного единства [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Панов Андрей Алексеевич. – Москва, 2008. – 218 с.

[382]. Плеханова, Л.Н. Президент Российской Федерации в системе органов правовой охраны Конституции Российской Федерации [Текст]: дис… канд. юрид. наук: 12.00.02 / Плеханова Людмила Николаевна. – Томск, 2004. – 161 с.

[383]. Радченко, В.И. Президент Российской Федерации в системе разделения властей [Текст]: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02 / Радченко Василий Иванович. – Саратов, 1995. – 153 с.

[384]. Саидов, А.С. Место и роль института президентства в политической системе общества: на материалах Таджикистана [Текст]: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Саидов Алихон Сабзаевич. – Душанбе, 2005. – 148 с.

[385]. Суворов, В.Н. Конституционный статус Президента Российской Федерации [Текст]: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / Суворов Владимир Николаевич. – Москва, 2000. – 45 с.

[386]. Суворов, В.Н. Конституционный статус Президента Российской Федерации [Текст] дис…д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / Суворов Владимир Николаевич. – Москва, 2000. – 500 с.

[387]. Хидзев, А.Т. Акты главы государства в системе законодательства (сравнительно-правовое исследование) [Текст]: дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. / Хидзев Алимбек Туземович – Москва: РАНХиГС при Президенте РФ, 2017. – 198 с.

[388]. Хутинаев, И.Д. Институт Президента Российской Федерации [Текст]: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02: / Хутинаев Игорь Дадагкаевич. – Москва, 1994. – 134 с.

[389]. Чирикина, А.Н. Конституционные основы компетенции союзной республики [Текст]: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02 / Чирикина А.Н. – Саратов, 1966. – 20 с.

[390]. Шерализода, Ҷ.Ш. Ислоҳоти конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи Конститутсияи соли 1994: таҳқиқи ҳуқуқӣ – конститутсионӣ [Матн]: дис. … ном. илм. ҳуқуқ: 12.00.02 / Шерализода Ҷоми Шерали. – Душанбе, 2022. – 220 с.

V. Захираҳои электронӣ ва сомонаҳои интернетӣ:

[391]. Сомонаи интернетӣ. – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://www.idelo.ru/ (санаи мурочиат: 11.05.2024).

[392]. Сомонаи интернетӣ. – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://www.president.tj/ru/taxonomy/term/5/154 (санаи мурочиат: 30.04.2023).

[393]. Сомонаи интернетӣ. – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: https://news.tj/ru/news/xvi-sessiya-parlamenta-kak-eto-bylo (санаи мурочиат: 30.04.2023).

[394]. Сомонаи интернетӣ. – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: shailoo.gov.kg/ru/ZakonodatelstvoMyyzamdar/ZakonyMyyzamdar/O_vyborax_deputatov_mestnyx_keneshei?utm_source=chatgpt.com (санаи мурочиат: 20.05.2024).

[395]. Алдашев, С.Б. Модернизация процесса правотворчества в Кыргызской Республике // Политика, государство и право. 2013. № 10 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://politika.snauka.ru/2013/10/1004 (дата обращения: 16.05.2024).

[396]. Аннамурадов, А.К., Мухамметбердиев О.Б., Хаитов М.О. Эволюция государственного управления в странах постсоветского пространства. Туркменистан / А.К. Аннамурадов, О.Б. Мухамметбердиев, М.О. Хаитов // Государственная служба. 2020. – №5 (127). URL: https: // cyb erleninka.r u/article/n/ev olyutsiy a-go sudarstv en nogo-up ravleniya-v-stranah-postsovetskogo-prostranstva-turkme nistan (дата обращения: 10.04.2024).

[397]. Бабаканова, Ж.А. Историчекий аспект конституционного развития Кыргызской Республики / Ж.А. Бабаканова // Проблемы науки. 2022. – № 6(74). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: //cyberleninka.ru/article/n/istoricheskiy-aspekt-konstitutsionnogo-razvitiya-kyrgyzskoy-respubliki (дата обращения: 20.04.2024).

[398]. Джураев, Дж. Новый избирательный кодекс – требование времени [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: //saylov.u z/uz/news/2019/11 /02/novyj-izbir atelnyj-kodeks-tre bovanie-vremeni-2 (дата обращения 16.05.2024).

[399]. Дзыбова, С.Г. Роль Конституции в формировании правовых систем стран – членов СНГ / С.Г. Дзыбова // Вестник Адыгейского государственного университета. 2005. – №3. – С. 122. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: // cyberlenin ka.ru /article /n/r ol-kons titutsii-v-formirovanii-pravovyh-sistem-stran-chlenov-sng (дата обращение 12.04.24).

[400]. Как менялась Конституция за годы независимости новость от 09:01, 30 августа 2022 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: // www. zakon.

kz/stati /60233 80-den –konstitu tsii-ka kie-izm eneniia-vn osilis-v-osnovnoi-zakon-strany.html (дата обращения 20.04.2024).

[401]. Караев, А.А. Современное состояние и проблемы конституционного развития Республики Казахстан / А.А. Караев // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: //www.zakon.kz/4844145-sovremennoe-sostojanie-i-problemy.html (дата обращения: 10.01.2025).

[402]. О назначении внеочередных выборов Президента Республики Казахстан - ИПС "Әділет" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001019 (дата обращения 20.05.2024).

[403]. Официальный сайт законодательство Республики Таджикистан. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: // www.adlia.tj (дата обращения 20.04.2023).

[404]. Официальный сайт Кабинет Министров Киргизской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https:// www.gov.kg/ru/p/constitution (дата обращения 20.04.2023).

[405]. Официальный сайт Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: // www.akorda.kz (дата обращения 02.04.2023).

[406]. Официальный сайт Президента Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https:// www.prezident.tj (дата обращения 02.04.2023).

[407]. Официальный сайт Президента Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https:// www.prezident.uz (дата обращения 02.04.2023).

[408]. Официальный сайт Туркменистан «Туркменистан - Золотой век» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: // www.turkmenistan.gov.tm (дата обращения 20.04.2023).

[409]. Полева, И.А., Волгина, А.П. Президент Республики Казахстан как субъект правотворческой деятельности. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

https: //rep.ksu.k z/bitstream/ handle/data/10630/ (дата обращения: 17.01.2025).

[410]. Президент публично подписал ряд законов – Официальный сайт Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https: //www. akorda. kz/ru/p rezident-publichno-podpisal-ryad-zakonov (дата обращения 16.07.2024).

[411]. Ражабов, Ш. Избирательный кодекс: основные принципы и нормы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://xs.uz/ru/post/izbiratelnyj-kodeks-osnovnye-printsipy-i-normy (дата обращения 16.05.2024).

[412]. УП-68-сон 08.05.2023. О назначении досрочных выборов Президента Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://lex.uz/docs/6461180 (дата обращения 20.05.2024).

[413]. Хаитов, М. Этапы развития и изменения Конституции Туркменистана: мнение эксперта // Политика (turkmenportal.com). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://turkmenportal.com/ (дата обращения 16.07.2024)

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Монографияҳо:

[1-М]. Сулаймонов, М.С. Конституционно-правовой статус Президента Республики Таджикистан [Текст]: монография / М.С. Сулаймонов. – Душанбе: «Лахути», 2020. – 156 с. (9,6 п.л.); ISBN 978–99975–358–7–0.

[2-М]. Диноршоев, А.М., Сулаймонов, М.С., Салохиддинова, С.М. Глава государства: конституционно-правовой статус и место в системе разделения властей (на примере просоветских государств) [Текст]: монография / Диноршоев, А.М., Сулаймонов, М.С., Салохиддинова, С.М. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2023. – 262 с. (15,5 ҷ.ч.); ISBN 978–9998546196

[3-М]. Имомов, А.И., Сулаймонзода, М.С. Конститутсия–зуҳуроти сиёсӣ-ҳуқуқӣ [Матн]: монография / Имомов, А.И., Сулаймонзода, М.С. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2024. – 262 с. (15,5 ҷ.ч.); ISBN 978–9998546196

[4-М]. Диноршоев, А.М., Сулаймонзода, М.С., Салоҳиддинова, С.М., Ҳалимзода, К.Ҳ. Конститутсияҳои Тоҷикистон ва инкишофи он [Матн]: монография / Диноршоев, А.М., Сулаймонзода, М.С., Салоҳиддинова, С.М., Ҳалимзода, К.Ҳ. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2023. – 248 с. (27 ҷ.ч.); ISBN 978–99985–41–01.

II. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба табъ расидаанд:

[5-М]. Сулаймонов, М.С. Конституционный статус Президента Республики Таджикистан и его роль в законотворческом процессе [Текст] / М.С. Сулаймонов // Правовая жизнь. – 2017. – №2. – С. 51-55; ISSN 2307–5198.

[6-М]. Сулаймонов, М.С. Понятие и классификация полномочий Президента Республики Таджикистан [Текст] / М.С. Сулаймонов // Правовая жизнь. – 2017. – №3. – С. 86-94; ISSN 2307–5198.

[7-М]. Салохиддинова, С.М., Сулаймонов, М.С. Президент Республики Таджикистан – гарант прав и свобод человека и гражданина [Текст] / Салохиддинова, С.М., Сулаймонов, М.С. // Закон и право. – 2017. – №4. – С. 36-39; ISSN 2073–3313.

[8-М]. Сулаймонов, М.С. Пассивные избирательные цензы при проведении выборов президента Республики Таджикистан [Текст] / М.С. Сулаймонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально–экономических и общественных наук. – 2017. – №2–6. – С. 264-268; ISSN 2413–5151.

[9-М]. Сулаймонов, М.С. Правовая природа послания президента Республики Таджикистан и его признаки [Текст] / М.С. Сулаймонов // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. – 2017. – №4(36). – С. 140-145; ISSN 2412–141X.

[10-М]. Диноршох, А.М., Сулаймонов, М.С. Понятие и содержание функций Президента Республики Таджикистан по обеспечению национальной независимости, единства и территориальной целостности, преемственности, долговечности государства и согласованного функционирования и взаимодействия государственных органов [Текст] / Диноршох А.М., М.С. Сулаймонов // Правовая жизнь. – 2017. – №4(20). – С. 39-45; ISSN 2307–5198.

[11-М]. Сулаймонов, М.С. Предпосылке и факторы формирования института президентсва в Таджикистане [Текст] / М.С. Сулаймонов // Академический юридический журнал. – 2018. – №1(25). – С. 21-25; ISSN 2305–0535.

[12-М]. Сулаймонов, М.С. Ваколатҳои дискретсионии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.С. Сулаймонов // Қонунгузорӣ. – 2019. – №4 (36). – С. 10-13; ISSN 2410–2903.

[13-М]. Сулаймонов, М.С. Падидаи президентсиализм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.С. Сулаймонов // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2019. – №4 (28). – С. 57-61; ISSN 2307–5198.

[14-М]. Сулаймонов, М.С. Монарх ҳамчун сардори давлат дар шакли идоракунии парлумонӣ. [Матн] / М.С. Сулаймонов // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2020. – №1(29). – С. 96-99; ISSN 2307–5198.

[15-М]. Сулаймонов, М.С. Ниҳоди президентӣ дар давлатҳои пасошуравӣ [Матн] / М.С. Сулаймонов // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2020. – №4(32). – С. 64-69; ISSN 2307–5198.

[16-М]. Сулаймонзода, М.С. Мақоми сардори давлат дар низоми мақомоти давлатии кишварҳои Осиёи Марказӣ [Матн] / М.С. Сулаймонзода // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2022. – №1(37). – С. 75-84; ISSN 2307–5198.

[17-М]. Сулаймонзода, М.С., Мафҳум ва таснифбандии сардори давлат [Матн] / М.С. Сулаймонзода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2022. – №1(25). – С. 129-135; ISSN 2414–9217.

[18-М]. Сулаймонзода, М.С. Нақши Пешвои миллат дар Истиқлолияти давлатӣ [Матн] / М.С. Сулаймонзода // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2023. – №3(43). – С. 32-39; ISSN 2307–5198.

[19-М]. Диноршоев А.М., Сулаймонзода М.С. Моделҳои таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ҳамчун асоси ташкили мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷаҳон: таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ [Матн] / А.М. Диноршоев, М.С. Сулаймонзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ – 2024. – №3. – С. 225-232; ISSN 2413–5151.

[20-М]. Сулаймонзода, М.С. Понятие и классификации функции главы государства в странах Центрально Азии [Текст] / М.С. Сулаймонзода // Законодательство. – 2024. – №3 (55). – С. 72-77; ISSN 2410–2903.

[21-М]. Сулаймонзода, М.С. Унсурҳои таърихии аҳаммияти падидаи президентӣ дар низоми давлатдории муосир [Матн / М.С. Сулаймонзода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2024. – №4(36). – С.166-173; ISSN 2414–9217.

[22-М]. Сулаймонзода, М.С. Участие глав государств Центрально Азии в правотворческом процессе [Текст] / М.С. Сулаймонзода // Вестник Филиала

Московского Государственного Университета имени М.В. Ломоносова в городе Душанбе. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2024. – №4 (44). – С. 185-194; ISSN 2709–6246.

III. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ–амалӣ чоп шудаанд:

[23-М]. Сулаймонов, М.С., Место и рол Президента в системе органов исполнительной власти Республики Таджикистан [Текст] / М.С. Сулаймонов // Вестник Конституционного суда Республики Таджикистан. – 2013. – №1. – С. 105-110.

[24-М]. Сулаймонов, М.С. Место Президента Республики Таджикистан в организации и деятельности судебных органов на основе принципа сдержек и противовесов [Текст] / М.С. Сулаймонов // Наука и инновация. – 2014. – №2. – С. 137-140; ISSN 2412–3648.

[25-М]. Сулаймонов, М.С., Президент ҳамчун кафили ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.С. Сулаймонов // Поси ҳуқуқи инсон чун дастоварди умумибашарӣ // Маводҳои иконференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ. – Душанбе: 2014. – С. 111-115.

[26-М]. Сулаймонов, М.С., Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон– кафили Конститутсия ва қонунҳо [Матн] / М.С. Сулаймонов // Инкишофи падидаи конститутсионализм дар даврони истиқлолияти Тоҷикистон // Маводҳои конференсияи илмӣ–амалии ҷумҳуриявӣ. – Душанбе:2014. – С. 186-190.

[27-М]. Сулаймонов, М.С., Асосҳои конститутсионӣ-ҳуқуқии ташкили падидаи президентӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.С. Сулаймонов // Нақши Конститутсия дар рушди қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маводҳои иконференсияи илмӣ–амалии ҷумҳуриявӣ. – Душанбе:2014. – С. 111-115.

[28-М]. Сулаймонов, М.С. Понятие и классификации полномочии президента Республики Таджикистан [Текст] / М.С. Сулаймонов // Наука и инновация. – 2015. – №2. – С. 140-144; ISSN 2412–3648.

[29-М]. Сулаймонов, М.С., Президент Республики Таджикистан как гарант Конституции Республики Таджикистан [Текст] / М.С. Сулаймонов // Права и свободы человека и гражданина: теоретические аспекты и юридическая практика материалы ежегодной Международной научной конференции памяти профессора Феликса Михайловича Рудинского. // Под общей редакцией Д.А. Пашинцева. –Москва:2016. – С. 458-461.

[30-М]. Сулаймонов, М.С. Акты Президента в системе нормативно–правовых актов [Текст] / М.С. Сулаймонов // Государствоведение и права человека. – 2017. – №2. – С. 93-95; ISSN 2414–9217.

[31-М]. Сулаймонов, М.С. Некоторые вопросы определения оснований для классификации полномочий Президента [Текст] / М.С. Сулаймонов // Государствоведение и права человека. – 2017. – №3. – С. 66-74; ISSN 2414–9217.

[32-М]. Диноршох, А.М., Сулаймонов, М.С. Понятие и содержание конституционно-правового статуса Президента Республики Таджикистан [Текст] / Диноршох А.М., М.С. Сулаймонов // Государствоведение и права человека. – 2017. – №4(08). – С. 22-31; ISSN 2414–9217.

[33-М]. Сулаймонов, М.С., Саъдизода Ҷ. Президент – ҳомии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд [Матн] / М.С. Сулаймонов, Ҷ. Саъдизода // 70–умин солгарди Рӯзи қабули Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон // Маводҳои конференсияи илмӣ–амалии ҷумҳуриявӣ. – Душанбе:2018. – С. 85-92.

[34-М]. Сулаймонов, М.С. Взаимоотношения парламента и Президента Республики Таджикистан в рамках системы сдержек и противовесов [Текст] / М.С. Сулаймонов // Государствоведение и права человека. – 2016. – №4. – С. 140-144; ISSN 2414–9217.

[35-М]. Сулаймонов, М.С. Порядок реализации избирательных принципов при проведении выборов Президента Республики Таджикистан [Текст] / М.С. Сулаймонов // Конституция Республики Таджикистан и национальная правовая система: основы развития и перспективы юридической науки», посвященной «25–летию принятия Конституции Республики Таджикистан» и «70-летием юридическому факультету ТНУ //

Материалы международно-теоретической конференции. – Душанбе:2019. – С. 127-130.

[36-М]. Сулаймонов, М.С. Нақши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими конститутсионализм [Матн] / М.С. Сулаймонов // Ахбори Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. – №3–4. – С. 97–101;

[37-М]. Сулаймонов, М.С., Касимова Ф.А. Сравнительно-правовой анализ понятия «института президента» и «конституционно-правовой статус президента» [Текст] / М.С. Сулаймонов, Ф. А. Касымова // Государствоведение и права человека. – 2019. – №4(16). – С. 93-95; ISSN 2414–9217.

[38-М]. Сулаймонов, М.С., Мубриз Ш.Х. Нақш ва мақоми сардори давлат дар Ҷумҳурии исломии Афғонистон [Матн] / М.С. Сулаймонов, Ш.Х. Мубариз // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2020. – №1(17). – С. 70-75; ISSN 2414–9217.

[39-М]. Sulaimonzoda, M.S. President of the Republic of Tajikistan–guarantee of rights and freedoms of the human and citizen [TEXT] / M.S. Sulaimonzoda // Business. Science. Education. Legal and economic aspects // Collection of materials of the IX International scientific and practical conference Ledentsovsky readings. – Moscow: 2021. – P. 540-545.

[40-М]. Сулаймонзода, М.С. Президент Республики Таджикистан как гарант обеспечения национальной независимости, единства и территориальной целостности, преемственности и долговечности государства [Текст] / М.С. Сулаймонзода // 30 лет независимости: этапы пройденного пути, реалии и перспективы // Материалы Республиканской научно–практической конференции. – Душанбе:2021. – С. 60-63.

[41-М]. Сулаймонзода, М.С., Касымова Ф.А. Нормативные указы Президента Республики Таджикистан: понятие и особенности [Текст] / М.С. Сулаймонзода, Ф.А. Касымова // Конституция – как фактор стабильности государства // Материалы Республиканской научно–практической конференции. – Душанбе:2022. – С. 346-352.

[42-М]. Сулаймонзода, М.С., Шерализода Ҷ.Ш. Инкишофи мақомоти судӣ дар заминаи ислоҳоти конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.С. Сулаймонзода, Ҷ.Ш. Шерализода // Паёми Филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе, Душанбе: 2022. – Ҷилди 2, №1(22). – С. 62-70.

[43-М]. Сулаймонзода, М.С., Бобозода Г. Ҳамкории Президент ва парлумон дар амалисозии таҷзияи ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.С. Сулаймонзода, Г. Бобозода // Маводи Конференсия бахшида ба 70-умин солгарди Рӯзи қабули Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон // маводи конференсияи ҷумҳурявии илмию назариявӣ. – Душанбе:2023. – С. 254-259.

IV. Воситаи таълимӣ:

[44-М]. Сулаймонзода, М.С. Институт президентства в Республики Таджикистан [Текст]: учебное пособие / М.С. Сулаймонзода. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2023. – 162 с.